

Nagy Pál

Magyarország és Erdély cigány népessége a 18–19. században

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

NAGY, PÁL

Magyarország és Erdély cigány népessége a 18-19. században / Nagy Pál. - Cluj-Napoca :
Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale : Kriterion, 2026

Conține bibliografie

ISBN 978-606-8377-84-1

ISBN 978-973-26-1349-8

323.1

316

NAGY PÁL

Magyarország és Erdély
cigány népessége
a 18–19. században

NEMZETI
KISEBBSÉGGUTATÓ
INTÉZET

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet • Kriterion Könyvkiadó
Kolozsvár

A könyv megjelenését támogatta:

A kiadvány az Erdély Öröksége Alapítvány támogatásával készült.

Lektorálta: dr. Czoch Gábor, habilitált egyetemi docens,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történettudományi Intézet

Borító: Könczey Elemér

© Nagy Pál, 2026
Nemzeti Kisebbségkutató Intézet
Kriterion Könyvkiadó

A kötet tartalmáért a szerzők vállalnak felelősséget, a kifejtett vélemények
nem tükrözik a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet és Románia Kormánya álláspontját.

*ispmn.gov.ro/hu
www.kriterion.ro*

A könyv szerkesztője: Jakabffy Tamás
Nyomdai előkészítés: Virág Péter
Korrektúra: Benedek-Székedey Sándor
Alak: 16 × 24 cm
Megjelenés éve: 2026
Kiadói ívek száma: 20
Nyomdai ívek száma: 19

Készült a zilahi Color Print nyomdában.

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	7
A könyv témája és szerkezete	13
Elméleti és módszertani kérdések	17
A <i>ki a cigány?</i> történeti aspektusai.....	22
Szakirodalmi áttekintés.....	28
Magyarország	28
Erdély	34
Levéltári és kiadott források.....	36
Magyarország	37
Erdély	52
1. CIGÁNYPOLITIKA A 18–19. SZÁZADBAN	61
1.1. Helytartótanácsi rendeletek Magyarországon	63
1.2. A Főkörmányszék rendeletei Erdélyben.....	82
1.3. Tervezetek a magyar országgyűléseken	86
1.4. Tervezetek az erdélyi országgyűléseken.....	94
1.5. „Cigányügy” és modernizációs dilemma	105
2. A MIGRÁCIÓ.....	107
2.1. A migráció irányai és módozatai a Kárpát-medencében	108
2.2. A mendikációs közösség.....	118
2.3. Mendikációs történetek	121
3. MAGYARORSZÁG CIGÁNY NÉPESSÉGE A 18–19. SZÁZADBAN	126
3.1. Cigányösszeírások Mária Terézia és II. József korában	126
3.2. A cigány népesség változásai a 19. században.....	130
3.3. Területi és lokális metszetek magyarországi példákön	141
3.3.1. Öcsény	141
3.3.2. Siklós	143
3.3.3. Temesvár.....	149
3.3.4. A kiskunfélegyházi putrinegyed.....	157
3.3.5. Somogy vármegye cigánysága a 18–19. században.....	161
4. ERDÉLY CIGÁNY NÉPESSÉGE A 18–19. SZÁZADBAN	172
4.1. Cigányok az 1750–1791. évi erdélyi adóösszeírásokban	176
4.2. Az 1781. és 1783. évi erdélyi cigányösszeírások	186

4.3. Erdély cigánysága a 19. század első felében	193
4.4. Területi és lokális metszetek erdélyi példákön.....	197
4.4.1. Fogaras.....	197
4.4.2. Marosszék és Marosvásárhely	202
4.4.3. Kolozsvár.....	212
ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK.....	216
FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM.....	226
Levéltári és kéziratok források.....	226
Kiadott források, forráskiadványok.....	228
Szakirodalom.....	231
MELLÉKLETEK	
A nevelőszülőkhöz adott gyermekek összeírásának részlete Somogy megyéből [1785. október].....	251
Az 1794-ben rendszeresített összeírási ív	252
Az 1837-ben bevezetett összeírási formula	253
Királyi és helytartótanácsi rendeletek 1724–1787	254
Helytartótanácsi rendeletek 1791–1846.....	271
Az 1841–1843. évi erdélyi országgyűlési tervezet javaslatok a cigányok helyzetének rendezésére	283
Táblázatok jegyzéke	285
Rezümé.....	286
Rezumat	295

BEVEZETÉS

A cigányokról folyó diskurzusok és ezen belül a történelemről való beszéd a politikában, az ideológiai vitákban, a közbeszédben, a roma reprezentációban és a tudományos életben az utóbbi években egyaránt instrumentalizálódtak. Magától értetődővé vált, hogy a cigányokról különféle ideologikus érvelések, politikai viták és értelmiségi attitűdök igazolásának eszközeként esik szó. Minden cigányokkal kapcsolatos felvetés általános társadalmi, politikai és erkölcsi kérdésként értelmeződik át, sőt vannak elismert kutatók, akik évek óta kifejezetten ezt szorgalmazzák. (Szalai J. 2000. 551.) Biztosan állíthatjuk, a cigányokra irányuló kutatások mentén is dilemmát jelent annak a megállapítása, mekkora arányban segítik azok a valóság megismerését, és milyen arányban tekinthetők ideológiának.

Ezt az ellentmondást a társadalomtudományokban a problémával több évtizeden át foglalkozó Mannheim Károly nyomán Mannheim-paradoxonnak nevezik (Geertz, C. 2001. 47.), az úgynevezett szakmában is rendre ezzel kell szembenéznünk. Magyarországon az ellentmondásra vezető vagy éppenséggel a józan észnek is ellentmondó állítások kevésbé foglalkoztatják a cigányokról megszólalókat, minthogy részben a kelet-európai nemzetfejlődési sajátosságok, részben a Kárpát-medence sajátos etnikai, nemzetiségi viszonyai, részben a jelenkortörténet tendenciái miatt, megszokott a társadalmi és történeti kérdések spekulatív, ideologikus értelmezése.

Tipikus, gyakorta a tudományosnak tekinthető megközelítésekre is jellemző találkozási pont a diskurzus színterei között a bináris kódokban, duális oppozíciókban való gondolkodás: „a cigányok” és „a magyarok” (illetve a nem cigányok, gádzsók, parasztok) mint két, önmagában egynemű és osztatlan csoportjának szembeállítása. Ez együtt jár különféle univerzálék megalkotásával, a történelem, a kultúra, a társadalmi helyzet címkézésével, differenciálatlan értelmezésekkel. Az ilyen típusú, egyneműsítő, többnyire politikai, ideológiai, érzelmi elvárásoknak alárendelt elképzelések zöme ellentétben áll a mérvadónak mondható nemzetközi és hazai kutatási eredményekkel.

A mainstream beszédmódok is nyilván két szélsőség között valósulnak meg. Ezen a spektrumon az egyik végpont az a nézet, hogy minden cigányokkal kapcsolatos jelenségért a környezetük felelős. A másik végponton ennek visszájára fordítottja látható: egy olyan elképzelés, amely mindent a cigányok kulturális beidegződöttségének következményeként értelmez. Az efféle megközelítések képviselői mondandójuk alátámasztásába folyton belekeverik a történelmet is, vagy felemás, többértelműen interpretálható történeti példákkal próbálják igazolni a jelenre vonatkozó elgondolá-

saikat – vagy fordítva: az aktuális problémákról megalkotott nézeteiket vetítik rá a történelemre.¹ Röviden szólva: historizálnak. Hangsúlyozom, hogy egyáltalán nem szándékom egyik vagy másik mellett állást foglalni, mert az ilyen jellegű hibáztató megközelítéseket irrelevánsnak tartom. Kérdésfeltevéseik nem is tartoznak szorosan egy szaktörténész kutatási területébe. Ez a könyv – nem direkt célként, hanem közvetve, szemléletével és forráskritikai alapállásával – felszólalás a historizáló, a múltat instrumentalizáló megközelítésekkel szemben.

A cigányokról zajló diskurzusokban a politika, az ideológiai viták, a roma etnikai reprezentáció és a közbeszéd terén is gyakran távol kerülnek a megszólalók a tudományosság kritériumainak valóban megfelelő kutatási eredményektől. Különböző vitákban sokszor nem lehet cigány múltról szakmai kérdésként, szakszerű forráskritikai megközelítéssel beszélni. Minden ilyen törekvés gellert kap szakmaiatlan vagy éppen séggel tudományosságon kívüli elvárásokon. Jóval többről van szó, mint személyes élményekről. Az egymással ellentétes érzelmek, gondolatok és viselkedések egyidejű megnyilvánulása jórészt a világ átrendeződésének, a tudomány változásának, a manipulált tömegtársadalom felborult értékrendjének, nem mellesleg pedig a romák körében végbement átalakulásoknak a következményei. Az időről időre újratermelődő hiábavalóság-érzet – hogy ugyanis az elhivatott kutatómunka értelmét veszti – a kisebbségkutatás történeti aspektusaival foglalkozók közös tapasztalata.

Ezekből a tapasztalatokból közel három évtized alatt megértettem, hogy a történetiség mint módszer, amelyet egyetemista korom óta a társadalom- és humántudományok „matematikájának” gondoltam, a „romakutatásban” háttérbe szorul. Világos lett számomra, hogy a legtöbb nem történész kutatóval nem egy nyelvet beszélünk, az érdeklődésünk nem hozható közel, egészen másként látjuk, miként jönnek létre a történeti ismeretek, és ők egy normatív, valójában *történetietlen történelmet* részesítenek előnyben, amelyben az öncélú elmélet kerül előtérbe, akár a tények rovására is. Ez a módszertani különbség napjainkra politikai meghatározottságúvá vált, a történészek és a társadalomkutatók attitűdje közötti különbségek ütközőpontja pedig a roma narratíva és a participáció. Ebben az ambivalens helyzetben a szaktudományos, forráskritikai történeti kutatást különösen fontosnak látom annak érdekében, hogy a cigányok iránti érdeklődés ne szűküljön be, hanem többféle, egymástól akár teljesen különböző megközelítés állhasson fenn.

Az evidenciakeresés gyakori módja, amikor valamely cigány közösségben végzett jelenbeli kutatás alapján „a cigányok” összességére születnek teóriák, és ezeket a múltba is visszavetítik. Ezek az elméletek többnyire magas tudományos színvonalat képviselnek, kidolgozóik gyakran tekintélynek számítanak a tudományterületükön. Elméleteiket azonban az oktatásban és a kutatásban sematizálják, jelentéktelen klisévé

1 A probléma részletesebb áttekintését és a beszédmódok tipizálását lásd Nagy P. 2015. 54–71., Nagy P. 2018a.

silányítják. A hazai kutatások közül leginkább Michael Stewartnak a „szimbiotikus nomád” elmélete tartozik ide (Stewart, M. S. 1994), illetve az összehasonlítás cigányok és parasztok között, amelyet a különféle romológiai kurzusokban úgy tanítanak, mintha az összes magyarországi cigányra érvényes lenne. Meggyőződésem szerint a Stewart-féle *gádzsó-paraszt* viszonyítás sem tehető általános történelemmagyarázó elvvé, azaz nem historizálható. Ha Stewart duális antropológiai modelljét rávetítjük a történelemre, azt kell feltételeznünk, hogy egykor minden (magyarországi) cigány olyan volt, mint az 1990-es évek elején Gyöngyösön. Bízom benne, hogy ennek lehetlensége mindenki számára egyértelmű, hozzátevé, hogy elképzeléseinek ilyen félre-magyarázását a legkevésbé vélhetőleg épp Michael Stewart akarja.

Stewart antropológiai eredményeinek (vagy bármely más, jelenre érvényes teóriának, valamely közösségben tett 21. század eleji megfigyelésnek) következtelen alkalmazása mögött az a múltképzet húzódik, amely a történelemben egységes, zárt cigány etnikai csoportot feltételez, amely csoportot minden időben valamely kulturális azonosság jellemzett volna. E felfogás szerint a „cigány történelem” és a „cigány kultúra” statikus, évszázadokat átívelő állandóságon és kontinuitáson alapul, valamennyi cigányra egyformán érvényes tradíciókkal és életstratégiákkal.² Ez a szemlélet analóg a romantikus nacionalizmus korában létrejött elképzeléssel, amely „a magyarok állítólag a mitikus ősidőkbe visszanyúló és jelenünkig ívelő történetét zárt egységként kezeli”. (Laczó F. – Varga B. 2022. 13.) Napjainkban a cigányok körében – a 19. századi nacionalizmushoz hasonlóan – ez a gondolkodásmód a nemzeti identitás korábban sohasem létezett módozatai elterjesztésének, valamint a múltbeli és jelenbeli generációk közötti azonosság konstruálásának az eszköze. Sajnálatos, hogy a történeti kutatásokban számosan ennek propagálására vállalkoznak, hiszen – ahogy a magyar romantikus nacionalizmus nemzetközpontúságáról Laczó Ferenc és Varga Bálint írják – „a múlt effajta esszencializáló értelmezései [...] egyszerre hatnak valóságtól idegennek és meglehetősen naivnak”.

A „zárt történelem”, „zárt kultúra” cigányok közötti historizáló elgondolásait és az úgynevezett naiv tudományban való megjelenéseit a magyarországi cigányok történetének kutatásában fontos eredményeket felmutató történész a cigányok *belső* történe-

2 A hazai történeti kutatásban a „zárt történelem” képviselője leginkább Tóth P. 2005 és Bencsik G. 2012. Az ő megközelítésük azt a (bevezetésben) Stewartnál érintett módszertani problémát veti fel, hogy jelenbeli cigány közösségek kulturális antropológiai leírása alapján értelmezhetők-e sok száz évvel korábbi jelenségek. Tóth például összekapcsolhatónak gondolja az oláhcigány asszonyok Stewart által leírt gazdasági szerepét 18. századi esetekkel. Kritikáját l. Binder M. 2009. 50. Bencsik szerint a közép-európai cigány népességet évszázadok óta az illeszkedőképesség hiánya, valamint a föld, a hatalom és a felhalmozás tagadása jellemzi – a könyvemben elemzett forrásokból ki fog derülni, hogy ez a megközelítés részgazságokat tartalmaz, de mindez összességében képtelenség. Meg kell jegyezmem, hogy Bencsik soha nem vett a kezébe levéltári forrást.

tének nevezi, szemben az akadémikus történészek által létrehozott *külső* történettel.³ A jelenséget Huizinga meghatározását alkalmazva magyarázza: „a történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra számot ad magának múltjáról”. (Huizinga, J. 1997. 15., idézi Tóth P. 2006. 3.) Saját kutatásaim pozícióját meghatározandó, hangsúlyoznom kell, hogy ez a bizonyos *belső* történet nem foglalkoztat, mert szerintem nem tartozik a tudományos kutatások körébe, a továbbiak során így általánosabb célom a mögötte húzódó felfogással szemben érvelni.⁴

Visszatérő, eltérő formában megjelenő mozzanat a cigányokról való beszédben valamiféle „össz cigány” szubsztancia keresése, ami együtt jár azzal, hogy ilyen vagy amolyan magyarázatok a források ismerete és tényfeltárások nélkül jönnek létre, kiiktatva a valóságot, a történelmi realitások megismerését. Sok szerző úgy hozza létre a maga erőltetett múltképét, hogy originális kutatást nem végez, levéltárban életében nem járt, de még a forráskiadványokat sem veszi kézbe. Azoknak a „cigány történelemként” megjelenő, már-már áttekinthetetlen, aktuálpolitikai kérdésekre asszociáló, érzelmeket korbácsoló, a múltat megerőszakoló, alapos ismereteket nem igénylő publikációknak van piaca napjaink (magyarországi) társadalmi közegében, amelyek a könnyű érthetőség érdekében mindenáron olyan „cigányságot”, olyan „roma népet” igyekszik megjeleníteni, amelyik egységes, és egy volt a múltban, illetve az a jelenben is.⁵ Olyan múltértelmezések ezek, amelyeket szerzőik gyakorta a cigányok emancipációjának eszközeként fogalmaznak meg, és belevetítenek az aktuális jelenben érvényes, ám a múltban nem létezett kritériumokat, legyen az emberjogi fundamentalizmus, erőltetett együttérzés, a kötelező értelmiségi attitűdként felfogott szolidaritás vagy éppenséggel – az ellenkező póluson – a cigányok olyan megjelenítése, hogy mindig mindenhol tehertételt jelentettek környezetük számára.

Ennek a nem racionalizálható, „tudom is én, micsoda”⁶ „össz cigány” valaminek a keresését erőltetettnek és kissé izzadságszagúnak látom, mert az élet sokfélesége és szabálytalansága kibújik alóla és elfedi nem tudományos szempontok érdekében a hétköznapi történelem egyszerűségét. Az efféle, valójában *történetietlen* történelem kreálásában az archaizálás, heroizálás, glorifikálás, etnicizálás, traumatizálás, histori-

3 Tóth P. 2006. 3. A szembeállítás ötletét Rostás Farkas-György – Karsai Ervin: *A cigányok története*. Budapest, 1992. 6. adja számára: „a kívülrőlőket az érdeklődésért és bizonyos tények megállapításáért köszönet illeti – nem kisszámú tévedéseik ellenére is” – írták Rostásék. Vö. Binder M. 2009. 40.

4 A probléma további aspektusait és a naiv tudomány bírálatát, tudományosságával szembeni kétségeket lásd Nagy P. 2015. 61–71. Itt csupán annyit jegyeznék meg, igen kétséges Tóth nézete, hogy Rostásék könyve „egy kultúra” történelmi számadása lenne.

5 Az idevágó különböző cikkek és cigányokra vonatkozó egyszeri megszólalások, eseti felvetések tárgyalása nem tartozhat ebbe a munkába. A szakmainak mondható, történeti megközelítések sorából elsősorban olyanokra gondolok, mint Bencsik G. 2012, illetve a megrögzült esszencialista értelmezésekre. Lásd részletesebben a cigánykutatások cigányképerőlről: Dupcsik Cs. 2005.

6 A „tudom is én, micsoda” Dominique Bouhours abbé (1628–1702) francia filozófus által használt fogalom. Átvitt értelemben használom a pontosan meg nem határozottra.

zálás és moralizálás keveredik különféle módozatokban. Márpedig a cigányok múltja – hétköznapi múlt, amiből nem lehet eltüntetni a hús-vér embert, és nem lehet a különböző narratívákat diskurzusterror igényével társítani. Tévétnak tartom azt is, amikor a múlt elferdítését, meghamisítását vagy legalábbis mesterkéltséget újratereztetését valamiféle *kisebbségi joggá* avatják. Mindennek a háttérében mindig ott húzódik az, miként gondolkodhatunk történelemről, és miként jöhet létre a realitásokat lehetőleg minél inkább megközelítő ismeret. Napjainkban a múlt kisajátításáért folyó küzdelem olyan szakaszában élünk, amikor egy diskurzus aktorai számára a történelem birtokbavétele fontosabb, mint a megismerése.⁷ E tekintetben könyvemnek nem mellékes, hanem kifejezett célja a kutatásban a forráskritikai, megismerésre és megértésre törekvő attitűdöt erősíteni.

A romológiaiban és az úgynevezett romakutatásban is torzított, egysíkú, kifacsart, közhelyeket ismétlő múltkép terjedt el. A történész nézőpontjából ennek okai, a forráskritikán alapuló történeti megismerést preferálva: 1. Az akadémikus történettudomány elzárkózása a cigányság történeti kutatásától. 2. Más tudományzakoknak a forrásokat és a forráskritikát negligáló beállítódása. 3. A vándorlás és a csoportszerveződés historikus aspektusainak felületes, gyakran teljességgel félrecsúszó értelmezései. 4. Egységesnek képzelte egykori cigány nép és történelem kitalálása, a cigány csoportok történetének etnicizált, egynemű értelmezése, a jelen viszonyaiból kiinduló vágyakhoz igazítva a múlt elferdítése. 5. A múltban élt társadalmi cselekvők gondolkodásának és cselekedeteinek mai életünkben érvényes elvárásokhoz viszonyított elítélése.

A romakutatás, a szakirodalom és az adatok kezelésének kérdéseiben messzemenően osztom Zoltan Barany kritikai attitűdjét. A tudományos kutatásban magától értetődően el kell kerülni a szubjektívizmust, a módszertani kidolgozatlanságot, nem lehet feltétel nélkül elfogadni ellenőrizhetetlen adatokat, és nem mellőzhetők a hivatkozások. „Meglehetősen bosszantónak tartom [...] azokat az elfogulatlannak szánt tanulmányokat, melyek nem tartják magukat a tudományos kutatás és publikálás alapvető elveihez” – írja könyvében Barany. (Barany, Z. 2003. 19–20.)

Cigányokról beszélve nem lehet elégszer elmondani, hogy a történelem tényleges, elmélyült ismerete *forrásszintű* ismereteket jelent. A forrásszintű ismeretek megszerzésének alapja a források megszólaltatásának képessége. A történetkutatónak rendelkeznie kell az ehhez szükséges forrásértelmezési és -kritikai felkészültséggel. Komoly kutató nem vállalkozik történeti kutatásra ennek hiányában. A források feltárása, forráskritikája és elemzése olyan alapvető és nélkülözhetetlen eljárások a történészek számára, mint a szociológusoknak és a kulturális antropológusoknak az interjú, a kérdőív vagy a részt vevő megfigyelés.

7 Az itt vázolt gondolkodás- és beszédmód részletes elemzése felborítaná a könyv szövegének árnyait, és ezt sem tekintem feladatomnak. A jelenség sokféle módon jelenik meg, személetének és szóhasználatának kritikáját l. Lederer P. 2009., Nagy P. 2015.

A tudományosság és a hivatását komolyan vevő történész számára a valóság, a tárgyszerűség és az igazság háttérbe helyezése nem lehet követhető út, s nem fogadhatja el a kognitív orientációk rovására az érzelmi és politikai széljárások, az ideológiaalkotás elsőbbségét. Különösen nem egy olyan évszázad után, amelyben a történettudomány évtizedeket várt arra, hogy megszabaduljon a politikai és ideológiai tehertételektől. A történelem nem lehet ideológiagyártás és politikai hisztéria eszköze vagy a jelenről szóló társadalomtudományi tanulmányok díszítő kelléke. A képzett, hivatásos, a cigány csoportok történetének kutatásában komoly teljesítményt felmutató történészek többnyire elszigeteltek, eredményeik nem épülnek be kellő mértékben a diskurzusokba, az oktatásba, ha igen, akkor sokszor évtizedes átfutási idővel.

Történetiség és cigánykutatás viszonyát vizsgálva fel kell vetnünk a kérdést: miért nem folyik a cigány csoportok történetére irányuló szervezett kutatás – az eddig említett tényezőkön kívül (s azok ellenére) – Magyarországon az akadémikus történettudományban. Az magától értetődő, hogy a történettudomány nem adhatja fel a szabadságát és nem fogadhatja el egy hatalmi támogatást élvező roma és nem roma értelmiség minden szakmaiságot nélkülöző kontrollját, s azt sem, hogy a történelmi valóság feltárása helyett mesterséges roma történelem konstruálására vállalkozzon. A történettudomány cigánykutatásban vállalt szerény szerepének azonban a tudományterületen *belüli* okait is meg kell keresnünk. Annál is inkább, mert a történettudomány 20. századi változásai, a társadalomtörténeti irányultság, az antropológiai szemlélet, a történetírás narratív fordulata és újabb irányzatok – Alltagsgeschichte, mikrotörténelem, érzelemtörténet – térnyerése, éppen azt indokolná, hogy a roma tematika erőteljesebben jelenjen meg a kutatásokban. Erről azonban nem beszélhetünk.

A történészek körében, ha kevésbé nyíltan is, jelen van a cigány történelem kutatásának lenézettsége is. A téma kutatását elsődleges szakterületeként művelő mai történetkutató csakis akkor remélhet a befektetett munkával arányos szakmai figyelmet és elismerést, ha közvetlenül kapcsolódik a jelenbeli problémákhoz. A cigányok múltjának eseményei a történészek számára jóformán jelentéktelenek, úgy tűnnek fel, mint amelyek nem befolyásolták a meghatározó történeti folyamatokat. A jelentőséggel (ami *eldőlt* az esemény megtörténtekor) szemben a jelentés (amit utólag *konstruálunk* az esemény köré) válik fontossá.⁸ Ezzel magyarázható az általános tendencia, hogy a szerzők többsége többnyire az aktuális jelen felől fordul történeti kérdések felé. Néhány történész kivételével nem tekintenek vissza az időben a 19. század végénél-közepénél, és a korábbi több száz évre azokkal az eleve egyoldalú beidegződöttségekkel gondolnak, amelyek a 20. századról bennük élnek. A domináns diskurzusban amúgy is marginálisan felvetődő történeti kérdések a többségnek a kisebbségről szóló véleményére, illetve a cigányokkal szembeni bánásmód terrénumára, a „cigánykérdésre”

8 A probléma filozófiai-hermeneutikai háttéréről lásd Ricoeur, P. 2004. A jelentőség és jelentés történeti alkalmazásáról l. Gyáni G. 2011. 155–157.

szűkülnek. Azok a megfontolások, amelyek már évekkel ezelőtt felvetődtek ellenérvként ezzel a szemléletmóddal szemben, elfelejtődtek. (Karsai L. – Soós I. 1987. 10., Voigt V. 1993. 60–72.)

A KÖNYV TÉMÁJA ÉS SZERKEZETE

Személyes kutatói érdeklődésemet és e könyv megszületését a kutatói attitűd oldaláról nézve egyszerű a témaválasztás indoklása. Azért írok a Kárpát-medence cigányságának történetéről, mert hosszú ideje ezt művelem. 1991-ben, még levéltárosi időszakomban került a kezembe cigányokról szóló történeti forrás. Érdeklődésemet az iratok keltették fel, nem az aktuális társadalmi problémák vagy politikai, ideológiai megfontolások. A cigányok múltja iránti kíváncsiságomnak nincs hagyományos, a szakirodalomból ismert, megszokott indoka. Nem tekintek a cigány (és sok egyéb) néven ismert emberekre „vándornépként”, ahogy az a máig legelismertebb szociológus, Max Weber nyomán elterjedt. (Vö. Tenigl-Takács L. 1994. 12.) Nem tartom a „cigányok” összességét a modern társadalomban megtartott archaikus kultúra megőrzőinek, mint Nagy Olga vagy Zoltan Barany. (Nagy O. 1993. 19., Barany 2003. 23–26.) Nem inspirál – bár részben egyetértek vele – egy olyan túl általános megközelítés, mint a Koen Peeters Grietensé, aki szerint a cigányok transzterritoriális, töredezett identitású, kisebbségben élő nép, közös eredetük és közös múltjuk van, ők valószínűleg Indiából származtak, ahonnan körülbelül a 10. századtól csoportokban elvándoroltak Európába és a világ más részeire. (Peeters Grietens, K. 2004. 12.) Minden ilyen megközelítés tartalmaz részgazságságokat, de saját kutatásaimmal szembesítve egyik sem ad kielégítő választ.

A cigányokat érintő témaválasztás gyakori indoka az is, hogy a cigányok/romák Európa, illetve Magyarország legnagyobb létszámú kisebbsége. Számomra ennek a kutatás szempontjából nincs jelentősége, miként nincs szerepe a kutatásaimban annak sem, hogy a cigányságot – már csak létszámánál fogva is – sokan a legsúlyosabb társadalmi feszültségek forrásának tartják. Munkámat nem tekintem a társadalmi és a politikai irodalom részének, minthogy a magam szándéka szerint és – Hajnal István nyomán szólva – az öncélú megismerés érdekében született. (Vö. Miskolczy A. – Varga E. Á. 2013. 179.) Az öncélúság nem jelenti azt, hogy ne fogadnám el a történeti megismerés természetes kiindulópontjaként a történész mindenkori jelenét. Magam is arra vállalkozom, hogy élővé tegyem a jelen számára a múltban élteket, Lucien Febvre megfogalmazása szerint a történész „az élet függvényében faggatja a halált”. (Febvre, L. 2007. 153.) Munkámnak magától értetődően megvan a társadalmi funkciója akkor is, ha magam ezt nem hangsúlyozom, a múlt értelmezésének akarva-akaratlanul megvan a jelen függvényében való elrendezettsége. (Febvre, L. 2007. 154.) Azaz kimondatlanul is eleget teszek a jelen elvárásainak, és a *most* felvetődő kérdések-

re is keresek magyarázatot *a múltban*. Az öncélúság kiemelése az ideológiai-politikai meggyőződések visszavetítésének, az ezeket legitimáló történeti narratívák gyártásának és az anakronizmusnak az elutasítása.

A könyv megírásához vezető kérdésfeltevés: milyen élethelyzetekben és tevékenységekben találhatók, hogyan jelennek meg saját tereikben, környezetükben a cigány emberek a Kárpát-medencében keletkezett források szerint. Az ebből levonható következtetések után adható válasz arra, vajon leírható-e a cigány népesség általános, közös attribútumokkal – és milyen léptékben. Amivel a forrásokban találkozunk, az egyetemes cigány kultúra megjelenése-e vagy sem, milyen mértékben jellemezhetők ezek az emberek azonosságokkal és különbözőségekkel.

Önmagában kérdésként vetődik fel, hogy a tudományos megismerés szempontjából szükséges-e a történeti forrásokban cigánynak nevezett emberek történetének vizsgálata. Az ebből adódó további kérdés: a társadalom cigányként megjelenő része és a többiek között van-e markáns különbség? A 14. század vége óta forrásaink külön nevezik meg ezeket az embereket, különválasztva beszélnek róluk, külön írják össze őket, különösnek mondhatók a társadalomban elfoglalt pozícióik, több helyen sajátosan adóznak és jelentős részüknek az életmódja is specifikus. Érdeklődésem a témám kutatásának kezdete óta arra irányult, hogy hozzájáruljak ezeknek a múltbeli kérdéseknek a minél alaposabb és árnyaltabb szaktudományos megismeréséhez. E törekvésem együtt járt azzal, hogy a Kárpát-medence cigány népességének történetéről a középkortól a 20. századig terjedő forráskutatói tapasztalatokat szerezzek.

A tágabb témán belül ennek a könyvnek szorosabban vett, elsődleges célja, hogy áttekintést adjon Magyarország és Erdély a forrásokban cigánynak nevezett népességének 18–19. századi múltjáról, illetve annak némely részterületeiről. A 18. század előtti, cigányokra irányuló történeti vizsgálódásaim eredményeit már közreadtam. A 18–19. századot is érintettem korábbi munkáimban, az eredmények egy részét beépítettem ebbe a könyvbe.

A kronológiai határok kialakításánál a 18. század mellett az szól, hogy bár az asszimilációs politika kapcsán viszonylag sok szó esik erről az időszakról, levéltári forráskutatásra épülő munka kevés van. A 18. század kiválasztása mellett szóló másik érv, hogy rendkívül szűkösen használták ki a kutatók az akkori forrásokban adódó társadalomtörténeti lehetőségeket. A „hosszú” 19. század cigány történetének feltárása pedig rendkívüli hiány a hazai kutatásokban – különösen a század első fele.

A kifejezetten újabb önálló szerzői kutatás, amelyet az utóbbi tíz esztendőben végeztem, főleg erdélyi levéltárakban,⁹ a 18. század közepe és a 19. század közepe közötti időszakra vonatkozik. Ebből az időkeretből többször szükséges kilépnem bizonyos jelenségek értelmezése, változások és folyamatok bemutatása érdekében. A visszate-

⁹ Ezeknek a kutatásoknak az eredményeit több kérdésben is publikáltam (lásd a szakirodalmi áttekintést is): Nagy P. 2018c, 2019a, 2019b, 2020, 2022, 2023a, 2023b.

kintés a „ki a cigány?” kérdés történeti aspektusainak vizsgálatánál, valamint a lokális metszeteknél, az előrettekintés pedig a népesség és a társadalmi átalakulások vizsgálatánál fontos. A 19. század második felének olyan alapos és elmélyült kutatására, mint a megelőző száz évnél, nem vállalkoztam. A 19. század második feléről szóló fejezet-részek ebből adódóan rövidebbek, viszonyításul szolgálnak, egy-egy kérdéskör tágabb kontextusba helyezését segítik, és további kutatási irányokat jelölnek ki. Legfontosabb ebből a szempontból az alsó kaszt kialakulása felé vezető társadalmi folyamatok bemutatása, amely történeti aspektusból a 19. század utolsó harmada előtt úttörő vállalkozás, a 20. századra történő kilépésnél pedig az eddigi eredmények kiegészítése.

Könyvem egyféle állomás egy kutatói úton. Ezen néhány éve az indított el, hogy túllépjek azon a szemléleten, amely a cigányok múltját a „cigánykérdés”, a cigányokkal *szembeni* bánásmód történeteként értelmezi. (Vö. Binder M. 2009) A társadalomtörténet felé két irányban mozdultam el. Egyrészt arra törekedtem, hogy a korábbiaknál nagyobb mértékben tárjam fel a 18–19. századi cigányösszeírásokat. Másrészt társadalomtörténeti esettanulmányokban vizsgáljam a cigányok életmódját és személyes történelmét. A két alternatíva jelen munkámban többször összetalálkozik.

Témámat három fő részterületen fejtem ki. Bemutatom a politikai kereteket és a cigány népességet, érintve a cigányok tagolódását, gazdasági és társadalmi pozícióit. A kettőt a migráció kérdésköre kapcsolja össze, egyfelől mint politikai rendezési törekvések állandó tárgya, másfelől mint a népesedési folyamatokat befolyásoló tényező. A témák és ebből következően a könyv fejezeteinek felépítését az is befolyásolta, hogy mely témák voltak azok, amelyekhez megfelelő forrásbázist lehetett kialakítani.

A politikai törekvések, a különféle tervezetek és rendeletek soha nem váltak széles körben gyakorlati cselekvéssé, mégis folyamatosan legalább közvetett hatással voltak a cigányok helyzetére és életmódjára, sőt azt is befolyásolták, hogy ma a kutató milyen forrásokból dolgozhat. Olyan fontos dimenziókban pedig, mint a mesterségek gyakorlása vagy a csoporttagolódás, máig ható a jelentőségük. A migráció 18–19. századi befolyásolása például meghatározta, hogy Magyarországon mely cigány csoportok élnek *ma*, illetve miért *azok* élnek, amelyeket a szakirodalomból már jól ismerünk.

A későbbi fejezetekben szó lesz arról, milyen csapdákhoz vezetnek a cigány népesség vizsgálatára irányuló törekvések, és milyen kaotikus ellentmondásokba juttathatnak a rendelkezésünkre álló számok. Nem is lehetséges szabályos, a módszertannak megfelelő „cigány” történeti demográfiát írni. Nem törekedtem hát erre, nem is törekedhettem. De a nehézségek nem arra inspiráltak, hogy negligáljam ezt a területet, sokkal inkább arra, hogy lehetőség szerint ezen az úton is elinduljak és a jelenlegi helyzetben – mintavételekkel megelégedve – további kutatási lehetőségeket vessek fel. Önmagában fontosnak gondolom, hogy sikerült feltárni: pontosan mikor és milyen cigányösszeírások születtek. Ezek adatainak elemzése és idősorba rendezése vezethet majd további eredményekre.

Könyvem nem szisztematikus feldolgozása a magyarországi és erdélyi cigányok 18–19. századi történetének. Kutatásaim helyének, céljainak és módszertani alapjainak a meghatározása után a szokványosnál nagyobb teret szenteltem a források ismertetésének, mert – ahogy azt többször is elmondtam – az eddigi kutatások legnagyobb hiányának a levéltári források mellőzését tartom. A könyv és egész munkásságom célja a forráskritikai attitűd, a levéltári forrásfeltárássra épülő kutatási mód elfogadtatása.

A könyv legfontosabb fejezeteit a fentebb említett témák adják. Ezekben a domináns kérdéseken kívül vagy azok részeként, azokkal elválaszthatatlan kapcsolódásban olyan további résztémákat is érintek, amelyeket nem rendeztem önálló fejezetekbe. Ilyen az elvándorlás és bevándorlás több mozzanata, a beilleszkedés és kirekesztődés kettőssége, a földesúri befogadás, az együttélés lokális módozatai, a cigánytelepek korai formái, az úrbéressé válás és a parasztosodás. Más vonalon, a mindennapok története, a mentalitástörténet teljesen más kutatói attitűdöt és eltérő módszertani eszköztárat igénylő megközelítéseivel pereket, vagyonleltárakat, személyleírásokat, kérelemleveleket és a mindennapi élet történetének egyéb forrásait lenne szükséges feldolgoznunk. Itt azonban nem az India-toposz előfeltevése követésére gondolok, hanem közösségek és kulturális kölcsönhatások vizsgálatára a Balkán és a Kárpát-medence népi kultúrájának és társadalmi változásainak rendszerében. Ezt komparatív szemléletű lokális vizsgálatokkal, mikrotörténelmi eljárásokkal tehetnénk. Különösen fontos lenne az életmód és a személyes történelem kutatása. Részlegesen vállalkoztam erre a mendikációról szóló alfejezetben és egy korábban készített, szemi-egodokumentumokat elemző tanulmányban. (Nagy P. 2019) Nagyobb arányban nem építhettem be munkámba ezt a kérdéskört, mert meghaladta volna a könyv kereteit.

A migráció mint transzterritoriális jelenség kivételével a témákat, illetve fejezeteket területi szempont szerint rendeztem. Erdély Magyarországtól történő különválasztását a kormányzati különállás, az itteni sajátos gazdasági, társadalmi és politikai körülmények, továbbá a cigány népesség sajátosságai is indokolták teszik. Területileg Erdélyen a belső erdélyi megyék, a partiumi megyék, a székely és szász székek és vidékek, valamint a taxás helyek értendők. A tágabb értelemben vett Erdély nyugati közigazgatási egységeire (Máramaros, Szatmár, Bihar, Arad vármegye és a Bánság) tanulmányom nem terjed ki. (Vö. Csetri E. – Imreh I. 1980. 9–10.) A források jellege is ennek a területi elvnek a követését indokolja, és ez meghatározza a kronológiai határokat is, amelyek Magyarország és Erdély esetében nem esnek egybe, de a 19. század utolsó harmadában összetalálkoznak.

Arra törekszem, hogy megragadjam a témám, illetve annak egyes részei fogalomtörténetét is. Ezt a latin és magyar forrásszövegek filológiai igényű elemzésével érem el. Ez nem csupán módszertani eljárás. Némely fejezetekben egyenesen hozzátartozik a könyv témájához, hiszen a szóhasználat megismerése része az egykori társadalmi cselekvők és politikai döntéshozók és szándékaikat befolyásoló tényezők árnyalt meg-

értésének. Erre építkezve jutok el ahhoz, hogy pontosítsam a múltbeli és jelenbeli szóhasználat – ezzel együtt pedig valamelyest a gondolkodásmód és az erkölcsi normák – eltéréseit, és így realisabb értelmezéshez jussak. Különösen jelentős ez a foglalkozások és a csoportnevek terminológiájában, az életformát leíró fogalmaknál. Tágabb kontextusban pedig a cigányság mint *gens/natio* és *conditio/professio* meghatározásában. A pontos fogalomtörténet egyértelmű velejárója, hogy a forrásokban szereplő megnevezést követve használom a *cigány* szót, és kerülök minden egyéb, aktuális politikai, ideológiai és morális megfontolásból származó csoportnevet (*roma*, *romamagyar*, *cigánymagyar* stb.). A társadalmi kategóriát és etnikai hovatartozást egyszerre kifejező *cigány* fedi le a szóban forgó népesség egészét. Ezen belül további kategóriák különíthetők el, melyeket a könyv egyes fejezeteiben külön tárgyalok, ahol csak szükséges.

Közel harminc éve folyó kutatásaim, valamint az átlagosnál talán alaposabb forrásismeretem és forráskiadási tevékenységem tapasztalatai alapján saját álláspontomat, kételyeimet és kérdéseimet fogalmazom meg, és ezeket viszonyítom a legfontosabb, valóban tudományos eredményekhez. Ezzel együtt felvetéseim önreflexiók is, az 1998-ban megjelent első könyvem óta önmagamhoz mérten is részben korábbi elgondolásaim újraértelmezései. Az akkori, 1848 előtti magyarországi cigány történelemre vonatkozó ismereteim bővültek későbbi korszakok forrásainak tanulmányozásával, az utóbbi években pedig az erdélyi cigányokra vonatkozó 18–19. századi adatokkal.

ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Témám értelmezési kereteinek kialakításához meg kell alkotnom „a cigány” történeti definícióját. A premisszáknak szoros kapcsolatban kell lenniük a konklúzióval, a kritériumoknak lehetőleg garantálniuk kell a meghatározás igazságát. A cigányokról folyó különféle diskurzusokban az egyik alapvető probléma, hogy vagy egy tudományterület szemléletéhez, vagy ideológiai kritériumokhoz igazítva a cigányok *egy részének* leírását az egészre érvényesnek tekintik. A másik dilemma: hogy különbség van a cigányok (romák) önmeghatározása és a rájuk vonatkozó külső meghatározások között, másképpen: olyanokat is cigányoknak tartanak, akik *nem* vallják annak magukat, illetve nem tekintenek cigánynak olyan embereket, akik annak születtek.

A mainstream beszédmódokban tehát ténylegesen nincs biztos definíció. Azt is mondhatom: nem létezik a tudományos megközelítésekben sem olyan meghatározás, amelyet biztonsággal alkalmazhatnék. Azt a kiindulást, amely a kutatási tapasztalataim szerint a meghatározás igazságát leginkább garantálja, abban találtam meg, hogy *cigány az, akit a magyarországi és erdélyi forrásokban annak neveznek*. Minden más definíciós és egyéb kérdés ezután áll: az elemzésekben tisztázódik (tisztázódhat), hogy „a cigányon” (zingarus, Zigeuner) kívül illettek-e más névvel is olyan embereket, aki-

ket cigányokkal azonosíthatunk, és cigánynak lenni egynemű etnicitást és identitást jelentett-e. Definícióm a Kemény István által alkotott szociológiai definíció történeti párhuzama és az indokát is tőle meríthetjük. Azért ez a definíció, mert nincs jobb.

A munkámban feldolgozott 18–19. századi iratokban egyértelmű, ha valakit cigánynak neveznek. A forráskritikai módszerekkel szelektált adatokból elkülöníthetők azok, amelyek nem rendezhetők adatcsoportokba, és nem lehet belőlük különösebb következtetésre jutni. Ugyanígy különválaszthatók azok az adatok, amelyek csoportokba rendezhetők, elemzés alá vonhatók, és összehasonlításra, kapcsolatok, folyamatok feltárására adnak lehetőséget. Nincsenek előzetes feltételezéseim, alapelvem, hogy a következtetés ne előzhesse meg a tények ismeretét. A tények szisztematikus összegyűjtése és rendszerezése után igyekszem következtetéseket levonni. Tudatosan vállalom ennek az érvelésnek azon következményét, hogy nem feltétlenül jutok végső konklúzióra és evidenciára, nem hozok létre lezárt tudást. Ezzel együtt nem tekintem lezárt tudásnak a szakirodalomban eddig született eredményeket sem.

A különféle cigányokról zajló diskurzusokat – tekintve a tudományosság alapvető igényét – túlnyomóan fogalmi tisztázatlanság jellemzi. Többnyire a forráskritikai szemlélet mellőzése, az aktuális társadalmi és politikai feszültségekhez történő viszonyítás ahhoz vezet, hogy a cigányokra vonatkozó múltértelmezés egy olyan, épp aktuális kritériumok alapján kialakított erkölcsi univerzumba helyeződik, amely napjaink elvárásai alapján ítélkezik az egykori társadalmi cselekvők tetteiről, mentalitásáról, értékrendjéről, életmódjáról. Az ilyen fogalomhasználatot és a háttérben húzódó historizáló, normatív múltértelmezést is kerülni akarom. A cigányok történetének kutatásában a realitások megismeréséhez a komplex forráselemzés (több forrástípus adatainak egymás mellé helyezése) és az összehasonlító eljárások alkalmazása vihet közelebb. Az értelmezés alapja pedig a múltbeli ember cselekvéseinek és mentalitásának a saját korában létezett feltételek szerinti megítélése.

Évtizedek óta valamennyi kutató szembekerül azzal a problémával, vajon a cigányok *kulturális csoportnak* (Exotic Community) vagy *marginális csoportnak* (Marginal Community) tekinthetők-e. A probléma a „who are the Gypsies?” kérdésben koncentrálódik. (Marushiakova, E. – Popov, V. 2011. 86–105.) A Marginal Community teóriája J. Okely nyomán tudományos paradigmává vált. (Okely, J. 1983) Okely célja az volt, hogy empirikus kutatásai alapján rákérdezzen az indiai eredetelméletre. Kutatása után másfél évtizeddel úgy nyilatkozott, hogy semmiféle olyan ideológiai szándék nem vezette, amelyet utólag tulajdonítottak neki. (Fosztó L. 2009) Történeti fejtegetéseim szempontjából ez azért fontos, mert azon kívül, hogy felveti „a cigány” társadalmi meghatározottságát, azt is megállapította, hogy egy döntően nem cigányokból társadalmi változások folyamatában cigánnyá lett csoport is megtarthatja a cigány nyelvet (a *romnichelt*).

Részben a szakirodalmi ismereteim, részben pedig a kutatási tapasztalataim alapján álláspontom, hogy „a cigány” fogalma alá vonható népesség sem szociális, sem

kulturális aspektusból nem írható le egyetlen modellel. Ebből a szempontból a kutatók zöme közös tapasztalatnak ismeri el, hogy a cigány népesség kibújik minden homogenizálási törekvés alól. Ez azonban nemcsak azt jelenti, hogy a cigány népesség etnikai alrendszerre oszlik, hanem azt is, hogy mindaz, amit „cigány történelemnek” mondunk, nem egy különálló, egységes történelem, és elsődlegesen nem etnikai törésvonalak mentén értelmezhető, hanem a társadalmi szerkezet változásaival összefüggésben.

Mindez összefügg az etnicitással és az identitással. E téren kiindulásom – Henry E. Hale megfontolásait elfogadva –, hogy nincs konszenzus az etnicitásról és az identitásról. (Hale, E. H. 2004) Ha a cigányok múltjában értelmezni akarjuk ezt, akkor meg kell fogadnunk Eriksen módszertani megfontolását is: az etnicitást elsődlegesen a társadalmi élet szintjén kell tanulmányozni, nem pedig a szimbolikus kultúra szintjén. (Eriksen Th. H. 2006, Eriksen 2011) Mindkettőre, az etnicitásra és az identitásra is úgy tekintek, mint sajátos történeti dinamikával jellemezhető változókra. Másképpen: témám – vagy ha úgy tetszik, a „cigány történelem” – primordiális (más szóhasználat szerint esszencialista) értelmezését nem tartom járható útnak. A cigány népesség összessége nem értelmezhető zárt etnikai rendszerként, amely változatlan kulturális mintákat örökít át, egységes hagyományörző közösségként. Léptéktől és vizsgált jelenségtől függően azonban szükséges lehet egyfajta történeti antropológiai megközelítés, lokális viszonylatban a helyi közösség mint kulturális entitás vizsgálata.

A másik megközelítési lehetőség a strukturalista (konstruktivista) értelmezés. A tudományos újragondolások közül ezen a téren Ladányi János és Szelényi Iván teóriáját emelném ki, magyar viszonylatban ők alapozták meg a strukturalista elméletet bemutatva a 19. század végétől az alsó kaszt felé haladó változást Csenyéte példáján, majd továbbvitték az újrakasztosodás szempontjából, történeti áttekintéssel a kirekesztődés 20. századi változatairól. (Ladányi J. – Szelényi I. 2004, Ladányi J. – Szelényi I. 2014) A strukturalista elméletet sem tekintem azonban a cigányokkal kapcsolatos valamennyi kérdés kizárólagos értelmezési keretének, de ha a „cigányságról” mint egésről beszélünk és a cigány népesség pozícióit és tagozódását vizsgáljuk, akkor ennek adok nagyobb teret. Munkám egyik legfontosabb lehetséges eredménye a strukturalista módszer alkalmazásával az erőltetett etnikai „dobozolás” elkerülése, ezzel együtt az oppozicionizmus, az asszimilacionizmus és az etnicizmus meghaladása. Azaz: nem értelmezek minden múltbeli eseményt és történetet a cigányok és nem cigányok összességének szembeállításában, és nem tartok minden politikai törekvést meg társadalmi változást asszimiláció következményének.

A kulturalista és a strukturalista megközelítést sem szakítom ki a térbeli és időbeli meghatározottságokból. A 18. század és a „hosszú” 19. század első fele átmenet a történeti Magyarországon élt cigány népesség történetében. A 15–17. században a cigányság felfogható speciális helyzetű csoportként – ahogy azt Maksay Ferenc is tette. (Maksay F. 1959. 129.) Az 1750 előtti erdélyi adózást bemutatva Trócsányi Zsolt is a

különleges módon adózók közé sorolta az aranymosó cigányokat. Ennek több aspektusával foglalkoztam az 1998-ban és 2004-ben megjelent könyveimben. A 19. század közepétől megragadható az a folyamat, hogy társadalmi lesüllyedés révén nem cigány csoportok „cigánnyá” válnak, de előzményei már a 18. században is felismerhetők. Azaz, a társadalom mozgásai összefüggésben vannak az etnikai váltásokkal, befolyásol(hat)ják az etnikai váltást. Erre – többek között – a 18. században Magyarországra települt románoknál és ruszinoknál, valamint a 19. században Magyarországra menekült galíciai lengyeleknél is találunk példákat.¹⁰ Az etnikai változás tehát nem pusztán asszimiláció kérdése, a társadalom szerkezetének átalakulásával is egybekapcsolódik. Az, hogy a magyarországi népességben ki és miért számított cigánynak, elválaszthatatlan a társadalmi egyenlőtlenségek történetétől. Az a történeti tendencia, amely a 20. század közepére egy hibrid „cigány” népesség kialakulásához vezetett, jóval korábban gyökerezik. Az általam vizsgált összeírásokból, különösen pedig a lokális mintákból ennek kezdeteit is feltárom.

Az elméleti alapok lerakásához az együttélési modellek változásának paradigmáját látom a legfontosabbnak. Ez ad választ a *ki a cigány?* mellé helyezett *mi a cigány múlt?* kérdésre, és így jön létre a teljes definíció, amelyet ennek a fejezetnek az elején felvettem. (Vö. Binder M. 2009) Az együttélési modellek változásának értelmezésében a differenciált, szegmentáris csoportokat, gyakran öntörvényű közösségeket alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók, nem valamiféle par excellence üldözési szándéknak. A cigányokkal szembeni megvetés és időnkénti üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amelyet a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy gazdasági és társadalmi átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki. (Nagy P. 2008. 36.)

Thomas Acton szerint a szimbiózis modelljei addig élnek, amíg a társadalom változásai alá nem ássák őket, s egy újabb válsághelyzet ismét új kihívásokat teremt, amelyekre új válaszokat kell adni. „A felszínes megközelítések a cigányságot az üldözés állandó tárgyaként mutatják be (másképp ha a felvilágosultság megengedi, asszimiláció tárgyaként)” – mondja ugyancsak Thomas Acton. (Acton, T. 1994) A cigányok történelmi sorsa, a cigányok helyzetében bekövetkező változások az európai társadalmi rendszerek átalakulásának részeként értelmezhetők.

Amit a cigányok történetének vagy „cigány történelemnek” nevezünk, olyan konstrukció, amelyet úgy hozunk létre, hogy a cigányok múltjára vonatkozó adatokat – vagy amit cigányokra vonatkozóan vélünk – valamilyen rendezőelv szerint, kisebb vagy nagyobb léptékben egymás mellé helyezünk és következtetéseket vonunk le belőlük. A Kárpát-medencei cigányok „történelmét” is így hozzuk létre, de ez nem külön

10 Erre a megállapításra Érpatakon 2010–2013-ban végzett kutatásom családtörténeti adataiból jutottam, melyeket nem publikáltam. A szakirodalomból lásd Udvari I. 1992.

történelem, hanem Magyarország történetének része, és elválaszthatatlan annak eseményeitől, gazdasági és társadalmi változásaitól. A mechanikusan kiemelt évszámok helyett a korszakolásban is a Kárpát-medencei cigány múlt egészének meghatározottságait jobban kifejező módszer az együttélést komplexen befolyásoló időszakok elkülönítése.

Korábban öt olyan időszakot mutattam ki, amikor felmerült az együttélés átfogó, össztársadalmi léptékű rendezésének szükségessége. (Nagy P. 2008. 38–39.) Ezekből kettő esik a könyvem tárgyát képező két évszázadba: a 18. század második fele, esetleges előzmények után a felvilágosult abszolutizmus civilizatorikus kísérletének időszaka. A 19. század utolsó harmadában, az országgyűlési és vármegyei politikában felvetődő előzmények után, a polgárosodás, a modernizáció és „a humanitás követelménye” vetette fel azokat a kihívásokat, amelyek a központi kormányzatot is az integrációs utak keresésére késztette. E két időszak a szimbiózis egy-egy új modelljét jelenti, a közbenső periódus az együttélés sajátos átmeneti időszaka, amikor spontán helyi folyamatok a meghatározóak, és bár felhalmozódnak válságjelenségek, felvetődnek össztársadalmi vonatkozású kérdések, a szimbiózis alapfeltételei nem változnak. Az együttélés modelljét minden időszakban a gazdasági, társadalmi, jogi és erkölcsi feltételek komplexitása határozta meg. Ezek a feltételek úgy kapcsolódtak egymáshoz, mint négy olyan halmaz, amelyek mindegyike érintkezik valamennyi másikkal.

A korabeli politikai realitásokat alapul véve külön tárgyalom a szűkebb, közigazgatási értelemben vett Magyarországot és a vizsgált időszak nagy részében önálló tartományként igazgatott Erdélyt. Következétesen törekszem azonban a két terület összehasonlítására. Komplex társadalomtörténeti megközelítést igyekszem követni, amely egyszerre figyel az etnikai és a társadalmi hovatartozás, besorolás aspektusaira, jelentésére és ezek következményeire is. Az elemző fejezetekben először országos léptékben vizsgálódom, ezt követően a részletesebb bemutatás céljából kutatási léptéket váltok, és a szűkebb regionális területi egységekre, illetve egyes településekre vonatkozóan feltárt adatokat elemzem. Ennek köszönhetően az országos adatsorok számai mögé pillanthatunk, és ezzel egyéni, családi szinten is láthatóvá tehető a vizsgált cigány népesség. Ez a Bernard Lepetit nyomán multiszkopikusnak nevezhető megközelítéssel történik.¹¹ A léptékváltás nem pusztán abból adódik, hogy a kutató megváltoztatja vizsgálódásának szintjét, hanem abból is, hogy a történelmi szereplők többféle kontextusban kerülnek elének. Lepetit szavaival a „léptékváltoztatás feladata azoknak a kontextusrendszereknek az azonosítása, amelyek a társadalmi játszmák keretét alkotják. Egyfajta dinamikus kartográfia ez, célja olyan rendkívül változatos térképek együttesének megrajzolása, amelyek mindegyike megannyi társadalmi terepnek felel meg. A mikrotörténelem egyetlen társadalmi működési elvet határoz meg, és

11 Lepetit, B. 2000. 33–50. Vö. Szijártó M. I. 2014. 96–100. Lepetit felfogását Paul-André Rosental nevezte multiszkopikus történelemnek.

csak egyetlen léptéket emel ki, a mikroszkopikusát, ahol az oksági folyamatok zajlanak, és amelytől az összes többi is függ.” (Idézi Szijártó M. I. 2014. 96.) Lepetit szerint egyik lépték sem kizárólagos, a makrojelenségek és a mikrojelenségek egyike sem fontosabb a másiknál. A történész feladata, hogy többféleképpen vizsgálódjon és így jusson közelebb a társadalmi tapasztalatok sokféleségéhez. Új ismeretekhez „a vizsgálati léptékek megsokszorozása” vezet, és a többféle léptékű kutatással a valóság több oldala, a realitások heterogenitása tárható fel.¹² Elsősorban erre gondolok, amikor azt mondom, hogy a cigányság élete nem kutatható egyetlen megmerevített, zárt modell alapján.

A KI A CIGÁNY? TÖRTÉNETI ASPEKTUSAI

Érdeemesnek látom a *ki a cigány?* problematika történeti aspektusait a szorosan vett témám kereteiből kilépve is vizsgálni. A hagyományos, lineáris származáselméletek kritikája és a *cigány* etnonim Stachowski (2002) nyomán történt ismételt átgondolása alapján az a véleményem, hogy olyan korai „cigány történelem”, amelyet azok konstruálnak, akik a cigányokat egységes kulturális csoportnak tekintik, nem létezett. Azt elfogadom, hogy a 11–15. század közötti időszakban a Bizánci Birodalomban és a balkáni államokban élő csoportok között voltak indiai eredetűek. Azt is, hogy idekerülésükben a vándorlás volt a meghatározó tényező, de ha valóban Indiából kerültek el, akkor megfontolandó Kenricknek az a felvetése is, hogy esetleg az arabok telepítették át őket Perzsiából a Közép-Keletre. (Kenrick, D. 2005) Egységes, együtt vándorló, szervezett népcsoportot alkotó „cigányság” létezése azonban nem bizonyítható. Azonos időben egy-egy csoport, akiket egyáltalán „cigányoknak”, illetve a cigányok elődeinek mondhatunk, földrajzilag eltérő helyen tartózkodtak, egyazon időben nem feltétlenül ugyanaz történt velük. (Vossen, R. 1983, Vossen, R. 1996) Nem létezett olyan „cigány nép”, amelynek a történelme egynemű, azonos ütemű mozgásokkal lenne leírható. Azokat az elképzeléseket, amelyek a népvándorlások utolsó hullámaként érkező, szekerekkel és lovakkal vándorló, szervezett népről szólnak, a bátor fantázia termékének tartom.¹³

A cigányok európai megjelenési idejének tartott 15. század előtti időkből több olyan forrást is a „cigányokkal” hoznak kapcsolatba, amelyekben nem is található népnév. Például azt, hogy a Szentföldről visszatérőben Szümón Szimeonisz 1323-ban Kréta szigetén cigányokkal találkozott volna, bizonyíthatatlannak tartom. Szimeonisz nem említ csoport- vagy népnevet a leírásában, egy görögkeleti vallású *natióról* beszél, amely sohasem marad egy helyben harminc nappal tovább, állandóan vándorol

12 Lepetit nézeteivel többen is polemizáltak, erről lásd Szijártó I. 2014. 99–100.

13 A cigányok vándorlásairól szőtt különféle elméleteket lásd Fraser, A. 1996. 40–50.

és az arabokéhoz hasonló fekete sátrakban lakik. Előszóval felejtik el az adatot közlők (Fraser, A. 1996), hogy a vándorlás oka Szimeonisz szerint, hogy egy hónap után elviselhetetlenül megsaporodnak az élőködők a sátraikban.

Fontosnak tartom annak felvetését, hogy a 11–14. században, a keresztes hadjáratok és a Kenrick által is számításba vett pestis, valamint egyéb, népességmozgásokat indukáló tényezők hatására olyan csoportok is kerültek a Bizánci Birodalom területére, a balkáni államokba, a Kárpát-medencébe és Nyugat-Európába, akik nem voltak indiai eredetűek, de némelyiket cigánynak nevezik a források, némelyiket pedig nem. Egy ilyen általános népességátrendeződés keretében nem zárható ki, hogy Észak-Afrika felől kerültek valamely csoportok Spanyolországba. A romák elődeinek Észak-Afrikán át történt spanyolországi bevándorlását azonban nem lehet igazolni (már amennyiben azt feltételezzük, hogy a cigánynak vélt csoportok mind cigányul beszéltek). Az erre vonatkozó források hiánya mellett ismereteim szerint a spanyolországi romák nyelvében nincsenek arab kölcsönszavak vagy arab hatásra utaló elemek.

Azt azonban az 1635/36-ban Melfiben és Rapollában tartott zsinati beszámolókból pontosan tudjuk, hogy még ekkoriban is érkeztek Görögországból tengeri úton görögkeleti vallású cigányok Itália tartományaiiba. A Molise, Puglia, Bisilicata, Campania és Calabria területén élő cigányok nyelvében nincsenek szláv és német jövevényszavak. (Piasere, L. 1997. 15.) Arról, hogy némely csoportok tovább vándoroltak-e, nincsenek adataink, de az itáliai adatok alapján igazolt, hogy az a régi keletű nézet, amely szerint minden cigány csoport érintette a Kárpát-medencét – ráadásul nagy tömegben –, nem tartható.

Azok a jelenségek, amelyeket a cigányokkal foglalkozó szerzők a vándorlás fogalmkörébe sorolnak, rendkívül szerteágazóak. Két fontos szempontot említek még a cigányok múltjának egészére vonatkoztatva. Túl azon, hogy a vándorlás nem feltétlenül jelentette az örök társadalmonkívüliséget és a letelepültség teljes hiányát, a vándorlás módozatainak történeti vizsgálata elválaszthatatlan azoknak a többször megismétlődött népességátrendeződéseknek a történetétől, amit leginkább a 19–20. századból ismerünk kivándorlásként, napjainkban pedig menekültügyként és gazdasági bevándorlásként. Szintén hosszú időtartamban visszatérő jelenség, hogy cigányok és más csoportok nem feltétlenül vándorlással kerülnek egyik állam területéről a másikba, hanem a háborúból és az azokat követő békeszerződésekből következő területváltozások miatt. Ennek a kérdéskörnek a részletesebb tárgyalása meghaladja e fejezet terét, néhány további aspektusát külön fejezetben tárgyalom majd, érvelésem pedig innentől annak kifejtésére irányul, hogy az európai cigány népesség úgy, ahogy ma beszélünk róla, nem *jött*, hanem inkább *lett*.

Az európai cigány népesség minimum két komponensből jött létre. Az egyik része bevándorlással keletkezett, másik részét pedig azok jelentik, akik a helyi társadalomban elfoglalt marginális helyzetük révén lettek cigányok. Ennek a többkomponensű népességnek az európai történetét etnikai transzformációk és strukturális változások

együtt alakították, ami elválaszthatatlanul összefüggött az említett népességátrendeződésekkel, kulturális kölcsönhatásokkal, a történeti Kelet-Európában pedig különösen fontos, hogy ezeket a változásokat névváltozások és foglalkozásváltási kényszerek kísérték több évszázadon át. Nem olyan történelem ez, ami mindig és mindenhol azonos minták szerint zajlott. A történeti realitások megismerésére irányuló kutatásokban a továbbiakban összehasonlító módszerekkel kellene vizsgálni az európai régiók és országok cigány népességének útját, a változások és állandóságok dialektikájának sajátosságait.

Különösen tekintettel kell lennünk az európai régiók közötti eltérésekre. Az integrálódásnak és a kirekesztődésnek többféle mintájával kell számolnunk, és nem tekinthetünk el attól, hogy nem ugyanazon kritériumok szerint volt az e régiókban élő népesség egy része „cigány”. Sőt az sem teljesen biztos, hogy azok a források, amelyeknek adatait a kutatók jelentős része „cigányokra” vonatkozóan értelmezi, valóban cigányokról szólnak-e.

Nyugat-Európában nem tudunk megalkotni egy olyan kiinduló definíciót, amely támpontot adhat arra nézve: kik azok, akiket a forrásokban keresnünk kell. Tegyük fel, hogy egymás mellé tesszük a *tatár*, *pogány*, *egyiptomi*, *szaracén*, *bohemiens*, *görög* és néha *cigány* megnevezéssel illetett csoportokról Dél- és Északnyugat-Európában fennmaradt forrásokat, és meg kellene állapítani, hogy kikről szólnak. Elképzelhetetlen, hogy bárki is egyazon népcsoporthoz tartozónak gondolná őket, vagy bármiből arra következtetne, hogy ezek speciális mesterségekhez értő monoprofesszionális indiai migránsok lennének. Arra viszont következtethetnénk, hogy az adott országok marginális rétegeiről van szó, akik nem értenek földműveléshez, nem gyakorolnak kézművesmesterségeket, hanem különböző, a korabeli törvényekbe ütköző módon használják ki a környezetüket, gyakran veszélyt jelentenek a szervezett és letelepült közösségekre.

Visszatérő kitétel a szóban forgó forrásokban, hogy azok, akikről szólnak, semmilyen mesterséghez nem értenek. Spanyolországban ezért ösztönözték 1491-ben rendeleti úton a „cigányokat” mesterségek gyakorlására. Időnként totális zűrzavar van a források szóhasználatában. Katalóniai törvények 1512-ben például „csehok és csehországi görög nevet viselő bolondok és egyiptomiak”-ról szólnak. Portugáliában 1538-ban az afrikai gyarmatokra száműzöttek körét kiterjesztették azokra, akik „a cigányokéhoz hasonló életmódot” folytatnak, bár maguk nem cigányok. (Fraser, A. 1996. 103.)

Nem vonható kétségbe, hogy az itt említettek között voltak indiai gyökerű csoportok, főleg pedig olyanok, amelyek az itteni marginális rétegekkel keveredtek. Értelemszerűen beszél Lucassen és Willems a domináns társadalom reprezentációjáról és arról, hogy nem lehet hitelt érdemlően eldönteni, kikről szólnak az említett források. (Fosztó L. 2002) Annyit tennék hozzá, hogy nem a forrásokat létrehozó kortársak nyakába kell ezt varrni. Melléfogást azok a szerzők követtek el a 18. századtól a 20. szá-

zadig, akik saját jelenük felemás tapasztalatait historizáló módon általánosítva ezeket az adatokat egytől egyig visszamenőleg „cigányosították”. Tették ezt gyakran úgy – különféle feldolgozásokban –, hogy a forrásokban szereplő eredeti csoportneveket a cigánnyal helyettesítették. Ebből aztán megszületett az „etnikum fennmaradására” épülő „cigány történelem”, amit Frasnél is olvashatunk. (Fraser, A. 1996. 165–170.) Ezzel együtt pedig az etnikai üldözéstörténet konstrukciója is.

A most említett forrásokban újra és újra elmondják – különösen a 16. században Angliában és Skóciában –, hogy a különféle csavargók és naplopók csalárd módon nevezik magukat egyiptominak. Éppenséggel tehát nem konstruálják a „cigányt” (már ha az egyiptomi valóban feltétel nélkül az), hanem dekonstruálják. Valószínűleg sohasem fogjuk megtudni, valóban „egyiptomiak” (cigányok?) voltak-e ezek az emberek, vagy hazudtak helyzetük javítása érdekében. A 15–18. század vonatkozásában is felvetem, hogy nem a menekültügy és a bevándorlás akkori formáiról kell-e itt beszélnünk, és akiket a konstruált „cigány történelem” részeseinek tekintenek, nem a különféle, eltérő etnikumokhoz tartozó migránsok voltak-e, akik a helyi társadalom marginális csoportjaival alkotják a „cigányokat”?

A fentebb mondott kétféle „cigány” népesség közeledése a Kárpát-medencében fokozatosan ment végbe. Itt nem alakult ki annyira értelmezhetetlen hibrid marginalitás, mint Északnyugat- és Dél-Európában. Ismét hangsúlyozom azonban, hogy a cigány nem tisztán a bevándorlással keletkezett csoportot jelentette, hanem a *cigány* szó – a szegénységet jelentő korábbi értelmét megőrizve – társadalmi állapotot is. (Vö. Stachowski, M. 2002) Magyarországon például a debreceni városi jegyzőkönyvekben 1589/90-ben már előforduló *magyar cigány* megnevezés nézetem szerint nem egy indiai nép asszimilálódott tagjait jelenti, hanem a magyar népességnek a társadalmi állapot szerint *cigánynak számító* legalsó rétegét.¹⁴ A jelenlegi ismereteink szerint legelőször 1666-ban előforduló „Oláh Tzigány”¹⁵ esetében sem zárnam ki azt az értelmezést, hogy olyan román, akit a társadalmi helyzete miatt neveztek cigánynak. (Garadnai 2014)

A román fejedelemségek, valamint Erdély és Magyarország cigány népessége történetének néhány kapcsolódását már jól ismerjük. (Achim, V. 2001. 58–62.) Ezen a téren további kutatásokban alaposabban kellene vizsgálni azokat a forrásokat, amelyek cigányoknak és nem cigányoknak a 18. század végétől „élelemkeresőnek” nevezett vándorlásáról szólnak. Határozottan az a véleményem, hogy a román fejedelemségek cigány népességét is többkomponensűnek határozhatjuk meg. Szintén fontos és a to-

14 *Debrecen város magistratusának jegyzőkönyvei 1589/1590.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 27. Debrecen, 1997. 28.

15 A felső-magyarországi hitvitában (1663–1672) keletkezett Pósházi János: *A' három kérdés-re-valo summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyobb megerősödése es azon feleletnek megválaszogatása.* Patak, 1666. c. munkájában olvasható: „...a szem-fény vesztő Oláh Tzigányoknak nem sok hitelek vagyon magyar Országban”.

vábbsi kutatások egyik meghatározó szempontja lehet az Erdély és a román fejedelemségek közötti migráció összefüggése nem csupán a hatalmi, geopolitikai tényezőkkel, hanem a társadalmi változásokkal is.

Amit ma romániai cigány rabszolgaságnak nevezünk, az nem egy homogén, bevándorolt etnikum szolgásgba taszításával jött létre, hanem a feudalizmus ottani változatának strukturális sajátossága (Beck, S. 1984), amiben fontos elem volt különféle etnikumok keveredése.¹⁶ A román fejedelemségek társadalmának legalsó rétegét képező *rabok* (= rob) megfelelője volt a cigány mint társadalmi helyzetre utaló kifejezés. A *rabok* jogi helyzetét és a rájuk vonatkozó intézkedéseket jól ismerjük Petre Petcu-tól. (Petcu 2003) Amikor a 17. század első harmadában szabályozták a házassodást, azt az elvet követték, hogy ha egy szabad ember házasságra lépett egy *rab*bal (vagyis cigánnyal), akkor maga is rabságba süllyedt, azaz cigánnyá vált. Ha a rab (cigány) nem kért engedélyt a házasságra, akkor az érvénytelen volt. Gyakori volt, hogy az engedély nélkül kötött házasságokat szétválasztották, a belőlük született gyermekeket pedig szétszították. Amikor a házasságok szabályozása megtörtént, a román fejedelemségek területéről tömeges szökések történtek az Oszmán Birodalom és Erdély területére. Az erdélyi forrásokból arról szerzünk tudomást az 1630-as és 1640-es években, hogy Havasalföldről megszökött jobbágysok és cigánysok (azaz a jobbágnál is alsóbb rétegre tartozó *robok*) a Barcaságban bujkálnak. (Nagy P. 1998. 159–160.)

Későbbi időből, főként a 18. század derekától arra is sok példát ismerünk, hogy Erdélyből is szöktek Moldvába székelyek, a 18. század végétől pedig megszorodnak az adatok erdélyi lakosok „élelemkereső” moldvai kivándorlásáról. A migráció, a társadalmi helyzet és etnicitás közötti összefüggés történetéhez különleges, szintén jövőbeni lehetséges kutatási irányt jelző adalék: 1828. január 21-én a 245. sz. alatt kiadott erdélyi főkörmányszéki leirat arról tájékoztatja a törvényhatóságokat, hogy az Erdélyből kivándoroltakat román bojárok megfosztották a vagyonuktól, szabadságuktól és rabszolgának adtak el.¹⁷ Hipotézisként fogalmazom meg egyelőre, hogy a kivándoroltak így „cigánnyá” váltak.

A magyarországi források arról tanúskodnak, hogy a társadalmi állapotra utaló különféle kifejezések párhuzamosan éltek, részben azonos, részben azonban eltérő jelentéssel. A helyi eredetű és a bevándorlással keletkezett cigányság kettősségére utal, hogy Révay Péter és Thurzó György menleveleiben (1608, 1616), továbbá Szamosközy István (1570–1612) és Istvánffy Miklós (1538–1615) történeti munkáiban azt olvashatjuk, hogy az egyiptomiakat, illetve az egyiptomiak népét/nemzettségét a köznyelvben, a nép körében nevezik közönségesen cigánysoknak, a művelt emberek tudós terminusa az egyiptomi. (Nagy P. 1998. 167–168.)

16 A cigány rabszolgaság bőséges szakirodalmából legismertebb, magyarul elérhető mű Achim, V. 2001. 38–58. Az értelmezések pontosabb áttekintését nyújtja Fosztó L. 2013.

17 Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Sepsiszentgyörgy), Miklósvárszék 1703–1849. Fond 31. Inventar 1. 652/1828–1829.

Az a kérdésfeltevés, hogy a cigányok középkori és kora újkori elődeit nemcsak kulturális csoportként, hanem társadalmi kategóriaként is értelmezhetjük, egyértelműen és reálisan vetődik fel a források alapján, amit akkor sem hagyhatunk figyelmen kívül, ha aktuális jelenünkben akár politikai, akár érzelmi okból sérelmesnek tűnhet. A források keletkezésének idején fennállt gazdasági és társadalmi állapotok magyarázatot nyújtanak arra, hogy az egykor többféle elnevezéssel illetett, ma cigánynak tekintett népesség egy része a helyi társadalomból keletkezett – és nem indiai népcsoport bevándorlásával. A 16. században a mai Svájc területén keletkezett krónikák saját koruk „cigányait”, akiket közönséges banditáknak és tolvajoknak tartottak, élesen elválasztották azoktól, akik a 15. század elején érkeztek Európába. A krónikások szerint saját koruk cigányai mind tolvajnépesség. Eltérő társadalmi karakterű, eltérő eredetű és etnikailag különböző csoportokat egyaránt cigánynak neveztek tehát itt is. Ez az értelmezés a 16. századtól Albert Krantz (más néven Krantzius), valamint Simone Majoli (másként Simon Maiolus) nyomán terjedt el. (Fraser A. 1996. 124.) 1530-ban Krantzius *Saxonia* című munkájában úgy írt a cigányokról, mint gyűlevész népségről. Hasonló szöveget olvashatunk Maiolus 1597-ben kiadott *Dies Caniculares* című művében is. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy egy egyértelműen indiai etnikum megvetéséről van szó, hanem annak problémáját veti fel, hogy már a 16. században is voltak olyan csoportok, amelyekről tévesen gondoljuk utólagosan, hogy indiaiak lettek volna.

Szentiványi Márton jezsuita tudós így írt a cigányokról 1691-ben, majd a 18. században több további kiadásban megjelent *Curiosoria* című munkájában Albert Krantzra és Simone Majolira hivatkozva: „Végezetül, hogy a cigányoknak az igen hitvány és kóborló, tisztán csak a tolvajlásokhoz szokott népe mely alkalommal jutott el Németországba és Magyarországra, ebben a kérdésben különbözőképpen vélekednek a történetírók. Annyi azonban bizonyos, hogy Ferdinánd, Spanyolország egykori királya hatvan napot rendelt a számukra, amely időn belül teljesen eltávozni parancsoltattak az országból – és ilyen módon ki is zárta őket Spanyolországból. Azon időtől kezdve ide-oda kóborolnak Németországban és Magyarországon, s másutt is, sokaknak veszedelmével és kárvallásával. Nem mások ugyanis, mint tolvajok csapata, valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze. Így ír róluk Maiolus a *Dies Caniculares* című munkája 3. kötetének a 2. beszélgetésében. Krantzius azt állítja, hogy az 1417. esztendőben jelent meg először az embereknek ez a söpredéke a Németországgal határos részekben. Ők pedig azt mondják magukról, hogy egyiptomi származásúak, s hogy reájuk kirótt büntetésből járják körül kóborolva a világot. Ámde mindez csak mese.” (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 192. 140. számú közlés)

Az európai és magyarországi forrásokban olyan gyakran ismétlődnek a keveredésre utaló megjegyzések és annak a gondolata, hogy a cigányok az európai társadalmak sajátos alsó rétegeit jelentik, hogy ez nem tekinthető egyszerű sztereotípiának, a kü-

lőnféle szerzők lenéző előítéletességének. A hazai szakirodalomban leggyakrabban idézett példa erre Szepes vármegye 1624. évi statútuma: A „cigányoknak eme egyiptomi nemzetsége” is, amely egyébként szájalomra méltó lenne nyomorúsága miatt, „fölvén a csavargók szokását s nevét is”, hajdúk módjára felfegyverkezve a népet megsarcolja, a lovakat ellozza és Lengyelországba hajtja. (Nagy P. 1998. 138., uő 2004. 55.) Érdekes további példa, hogy a Regélő című folyóiratban 1839-ben megjelent *A cigányok* című cikk ismeretlen szerzője egy 1579. évi adat kapcsán azt írja, hogy Skóciában hemzsegetek a henyek és csatangolók, akik házasság útján összekeveredtek a cigányokkal, „és szokásaikat, valamint életmódjokat is elfogadák”. (Szemenyey M. 2002) Egyik esetben cigányok marginalizálódásáról, másik esetben pedig nem cigány marginális rétegek cigányosodásáról van szó. A kétféle folyamat megítélésem szerint végigkíséri az európai történelmet, és a kétféle találkozásának jellege eltérő volt az európai régiókban és az egyes országokban. A kétféle találkozásának arányai határozták meg, hogy egy-egy közösség beszélte-e a romani nyelvet, illetve milyen arányban jellemezték etnikai, és milyen arányban szociális sajátosságok.

Mindez nem egy tisztán etnikus és interetnikus folyamat. Arról, hogy ki a cigány, tisztán etnikai értelemben nem lehet beszélni, mindig azok a cigányok egy-egy korszakban, akik annak számítanak, etnikai identitásuk, a fentebb említettek szerint, konstruálódik és nem örök érvényű, nem változhatatlan. Az, hogy a Kárpát-medence cigány csoportjainak történetében évszázadok óta mit jelent ez a kétféle, kevésbé ismert. Saját eddigi munkáimból talán az egyik figyelmet érdemlő momentum ennek a kétféleségnek a történeti értelmezése a források alapján. Erre vonatkozó elgondolásom lényege, hogy a cigány a magyarországi forrásokban jelenti a *gens/natio* típusú etnikus értelmezést és a *conditio/professio* szociális dimenziójú értelmezést is. (Nagy P. 2008. 41.) Ez nem a környezet tévképzete vagy rögeszméje a cigányokról, hanem a társadalmi valóság kifejezése.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Magyarország

A cigányokkal foglalkozó hazai tudományosságban a 18. századi kezdetek óta ellentmondások, klisék, sztereotípiák, továbbá a források nem ismerése, a forráskritika hiánya jellemzi a cigányok történelme iránti érdeklődést. További sajátosságként emelhető ki, hogy a cigányokról író szerzők műveiből a kevésbé színvonalasak kerülnek újra és újra az érdeklődés homlokterébe, azok, amelyek az idő elteltével egyre inkább tudománytörténeti és mentalitástörténeti szempontból fontosak, mint a cigányokról való gondolkodás történetének forrásai, nem pedig mint tudományos feldolgozások. Példaként említhetjük Enessey György 18. századi, már saját korának tudományosságához mérten is gyenge színvonalú munkája többszöri kiadását. (Thomasius, J. –

Fritschius, A. – Enessey 1998; Enessey Gy. 2002) Párhuzamok részletesebb felsorolása nélkül utalok rá, hogy ez nem csak a cigányokra érvényes.

A történeti Magyarország cigányságáról az első, korának normái szerint enciklopédikus, de már modernnek mondható tudományos összefoglalást Augustini ab Hortis írta az 1770-es években. (Augustini H. S. 2009) Augustininek a Wiener Anzeigen folyóiratban folytatásokban megjelent, egészen az 1990-es évekig elfelejtett munkájában felhasznált minden, saját korában elérhető cigányokról szóló irodalmat. Elfelejtődött az is, hogy a német statisztikus és kultúrtörténész Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann a nemzetközi ismertségre szert tett, cigányokról írt munkájában (Grellmann, H. M. G. 1783) Augustini rendszerét követte, és sok mindent átvett tőle. (Urbancova, V. 1994. 93.)

Közvetlen tapasztalatokkal Augustini Szepes vármegyéről és a környező területekről rendelkezett, mivel itt született és itt volt gimnáziumi rektorhelyettes, majd evangélikus lelkész. Az 1770-es években a Szepesszombatban élő Augustini kapcsolatba került a tudós társaság létrehozását szorgalmazó értelmiségi körrel, melynek tagjai a Wiener Anzeigent is szerkesztették, és fontosnak tartották, hogy közhasznú tájékoztatást nyújtsanak az olvasóknak. Ilyennek, azaz közhasznúnak és fontosnak tartották a cigányokról szóló átfogó ismertetés kiadását is. Szelestei N. László kutatásaiból tudjuk, hogy Augustini az erdélyi cigányokról Cornides Dániellel levelezve szerzett ismereteket, akit szintén megnyertek a tudós társaság tagjának. (Szelestei N. L. 1989. 433–434.)

Augustini említett művét ma is úgy olvashatjuk, mint modern tudományos feldolgozást, nem pedig mint tudománytörténeti érdekességet. Történetfilozófiájának fontos gondolata, hogy a történelemből a hétköznapi jelenségek is figyelmet érdemelnek, és nem csak a kiemelkedően pozitívnak tartott események méltóak a felidézésre. Morálfilozófiájának sajátossága az erkölcsi előrehaladásba vetett bizakodás. Hitt abban, hogy a történelem az emberek erkölcsösebbé és jobbá válásának a története. Munkája logikailag jól felépített és lehetőségeihez mérten megvalósítja célkitűzését: teljes képet nyújt Magyarország és Erdély cigányságáról. Felismerte a „cigány kultúra” kettősségét: a cigány csoportok közötti egység és különbözőség együttes meglétét. Tisztán látja a cigány csoportok közötti többszintű területi és kulturális különbségeket, egyrészt az Európa más országaiban élő cigányokéhoz képest a hazai cigányok egyedi vonásait, másrészt a magyarországi és erdélyi cigányok különbözőségét. Rendkívüli érdeme, hogy észreveszi: a cigányokról író szerzők az egy bizonyos cigány közösségről szerzett tapasztalataik alapján fogalmaznak meg általánosításokat a cigányok összességéről. Hasonlóan fontos annak felismerése, hogy a cigányok története nem statikus, saját korunk állapotainak megértése a változások követésével lehetséges. Aktuális az a gondolata is, hogy a cigányokról író szerzőket nem csupán az érdeklődés és az ismeretanyag befolyásolja, hanem a cigányokkal szembeni attitűd is. Annak okát, hogy a ha-

zai cigányokról öt megelőzően nem jött létre átfogó munka, a cigányokkal szembeni megvetésnek tulajdonítja.

A 19. században cigányokról készült különféle, egyenetlen színvonalú írásokat a tudományosságban a nyelvészeti és néprajzi érdeklődés jellemzi, szélesebb körben pedig a romantikus szemlélet. A cigányokról való gondolkodást máig befolyásolja az a kép, amely szerint a cigányok örök vándorló, civilizálatlan, vad, egzotikus, titokzatos népként jelennek meg. A korszak cigányokról író szerzői sorából legismertebb az utólag ciganológus triásznak elnevezett József főherceg, Herrmann Antal, valamint az ellentmondásos, ám később nemzetközileg is népszerűvé lett Heinrich Wlislöcki. (Prónai Cs. 1995. 99–101.)

Jelentősek és a mai történeti kutatás számára is használhatók Kovács János és Nagy Iván cikkei. Kovács János a szegedi cigányokról írt néprajzi munkájában fontos levéltári adatokat is közöl, a magisztrátus intézkedéseiről, a vajdákról, a mesterségekről, a családok számáról. (Kovács J. 1895. 187–198., 280–288., 388–393.) Nagy Iván – Kovácshoz hasonlóan, de eltérve a korszak szerzőinek többségére jellemző tendenciától – nem süpped bele a cigányok etnogenezisééről szőtt spekulációkba, sőt kivételesnek mondható szociológiai érzékenységgel korának aktuális problémáival foglalkozik. Írása ebből a szempontból egyszerre forrás és szakirodalmi tétel. Másfelől pedig máig használható a 18. századi rendeletekről adott tárgyalagos látletele. (Nagy I. 1844)

A 19. század utolsó harmadában jelentős változást hozott Johann Heinrich Schwicker és Herrmann Antal munkássága. Schwicker nem volt „cigánykutató”, kiterjedt munkásságában a cigányokról írt könyve (Schwicker, J. 1883) egyszeri epizód. Egyszeri, ám színvonalas. A mai kutatás számára is hasznos műve alcíme szerint néprajzi és kultúrtörténeti leírásokat tartalmaz. Ezen túl azonban foglalkozik a rendeleti politikával és a cigány népességgel is. Könyvem témájához azért fontos, mert forrásokból dolgozott, forráskritikai észrevételei figyelmet érdemlőek, és különösen a II. József koráról írt szövegrészei használhatók. Felismerte mindkét dimenzió, azaz a politikai és a demográfiai következetlenségeit és ellentmondásait. Az államhatalom cigánypolitikájának sikertelenségét látta abban, hogy a rendeletek többségét évtizedeken át újra és újra csak ismételték. A cigányokról készült összeírásokban pedig felismerte, hogy a cigányok lélekszámának ingadozása nem a tényleges folyamatok és változások következménye, hanem a következtetlen adatfelvételek, illetve nem a természetes népmozgalom, hanem részben a vándorlás áll a háttérben. Ő vette észre elsőként, hogy a családfők feleségeinek kimaradása miatt tapasztalható némely években a cigány népesség látszólagos csökkenése. (Schwicker, J. 1883. 61–63.)

Dupcsik Csaba szerint Herrmann Antal a maga korában sem tartozott az akkori, nemzetközileg kiemelkedően színvonalas eredményeket felmutató társadalomtudósok közé. (Dupcsik Cs. 2015) Ezzel együtt máig az ő írásai a legfontosabbak a 19. század végi cigány népesség megismeréséhez, különösen az 1893-as cigányösszeírás 1895-ös kiadásához írt alapos bevezetése a táblákkal és a térképmelléletekkel. Herr-

mannról elmondható az is, hogy a megszületőben lévő új tudományágak mércéjével nézve is az első hazai kutatók között volt, aki terepmunkára vállalkozott és cigányok között közvetlen tapasztalatokat szerzett. Továbbá „cigánykutatói” tevékenysége nem egyszeri, tudományos munkásságából több évtizedet áldozott a cigányok megismerésére, illetve eredményei hazai és nemzetközi megismertetésére.

Külön csoportot alkotnak a 19. századi országleíró és statisztikai forrásmunkák, amelyek – a korszak cigányokról szóló irodalmához hasonlóan – részben az akkori cigánykép forrásaiként, részben pedig szakirodalomként használhatók. Külön szám-bavételüktől eltekintek, megtette ezt Hoóz István az 1893-as cigányösszeírás reprint kiadásában. (Hoóz I. 1992) A legfontosabb szerzők adatait pedig a népességről szóló fejezetben használom.

Augustini óta mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban könyvtárnyi a cigányokról szóló publikációk mennyisége, szisztematikus történeti kutatásról mégsem beszélhetünk, sem itthon, sem más országokban. A cigányok múltja iránti érdeklődést többnyire az aktuális jelenben észlelt problémák befolyásolják, vagy egyéni kutatói érdeklődésből születnek új eredmények. Magyarországon a történészek és a levéltárosok iratrendezések során véletlenszerűen fellelt forrásokat vagy nagyobb léptékű kutatásuk oldalvázán született közleményeket tettek közzé. Az utolsó mintegy négy évtizedben a korábbiakhoz képest jelentős változás történt ugyan, de az akadémikus történettudományban a cigányok iránt napjainkban sem mutatkozik érdeklődés.¹⁸

A nemzetközi irodalomban számos munka született, amelyeknek témája „a cigányok története”. Meg kell azonban állapítanunk, hogy nagy részük szerzői nem forrásokból dolgoztak, hanem a számukra elérhető szakirodalomból konstruáltak „cigány történelmet”. A legfontosabbak Liégeois, Crowe, Lucassen, valamint Fraser és Achim magyarul is kiadott könyvei. (Liégeois, J. P. 1994, Crow, D. M. 1996, Lucassen, L. 1998, Fraser, A. 1996, Achim, V. 2001) Mindezek rendkívül korlátozottan használhatók saját témámhoz, leginkább néhány párhuzam megrajzolásában van jelentőségük.

Különösen Zoltan Barany magyarul is kiadott munkája fontos, egyúttal azonban problematikus is. (Barany, Z. 2003) Könyvének az a része érdekes számomra, ahol a birodalmi rendszerek időszakának politikájával, illetve a cigányok akkori társadalmi és gazdasági pozícióinak elemzésével foglalkozik. A marginalitásról szóló elgondolásai fontosak, és azokkal döntően egyet is értek (lásd a felvilágosult abszolutizmusról szóló fejezetet és az összefoglalást is). Problematikusnak látom viszont, hogy témájának meglehetősen nagy merítéséhez képest kevés adatot használ, levéltári forrásokat pedig nem ismer. A Habsburg Birodalom cigánypolitikáját nem lehet úgy elemezni és abból következtetéseket levonni, hogy a primér források (rendeletek) szövegét nem ismerjük.

18 A történeti érdeklődésről, a történettudomány közönyének okairól és a további közleményekről lásd Nagy P. 2011. 11–15.

A külföldön megjelent, de magyarországi történeti kérdéseket érintő könyvem szorosabban vett témájához hiánypótló az Ivo Pilar Intézet munkatársainak a Mária Terézia és II. József kori regulációs politika horvátországi és szlavóniai vonatkozásait tárgyaló tanulmánya, különösen az itteni cigány népesség Kőrös, Pozsega, Szerém, Varasd és Verőce vármegyei adatainak közreadása. (Vojak, D. – Kovačev, N. 2018) Sajnos ezt nem a Zágrábban található primér levéltári források alapján teszik, hanem közvetve Czoernig munkájából (Czoernig, K. F. 1857), aki ugyanazon évek ugyanazon irataiból dolgozott, mint Schwicker.

Itthon az 1980-as évek derekán egy szakmailag komoly bírálattal illetett dokumentumkötet (Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1986. Kritikája Karsai L. – Soós I. 1987. 10.) indította el azt a folyamatot, ami az ún. rendszerváltozás következményeitől is befolyásolva, a kutatói érdeklődés növekedéséhez és a cigányok történetéről szóló kiadványok gyarapodásához vezetett.¹⁹ Általános, domináns vonása e publikációknak, hogy főként a cigányokról szóló országos és helyi politikai rendelkezésekre, a cigányok helyzetére és mesterségeire figyelnek. Ez különösebben nem meglepő, mert a források zöme elsősorban ennek kutatását teszi lehetővé, a levéltárakban a rendeletek és az összeírások érhetők el legkönnyebben.

Az 1990-es években nagy előrelépést jelentett, hogy több levéltári forrásfeltárással és forráskritikai szemléletre épülő, egy-egy korszakról vagy hosszabb időszakról szóló összefoglaló munka született. Ezek sorában jómagam és Tóth Péter könyvét említhetem. (Nagy P. 1998, Tóth P. 2006) Ezzel szemben a legutóbbi tíz esztendőben készült, a magyarországi cigányok „történetének” szánt összefoglalások szerzői nem végeztek levéltári kutatást. Pozitív változást jelzett és sajátos értelmezését nyújtja a magyarországi cigányok történetének Dupcsik Csaba kiváló összefoglalása. (Dupcsik Cs. 2009) Címével ellentétben munkája nem igazán a magyarországi cigányság története, hanem – az eredeti OTKA-kutatásnak megfelelően – *A magyarországi cigánykutatások, 1890–2007* című téma feldolgozása. Mindez nem csökkenti a szerző érdemeit, és nem változtat azon sem, hogy szükség volt már egy ilyen áttekintésre. A munka újabb, átdolgozott kiadásában már a cím is jelzi, hogy a szerző szintén újragondolta mindezt. (Dupcsik Cs. 2018) Ha abból indulunk ki, hogy a cigányok történetét posztmodern értelemben (vö. Gyáni G. 2003. 16–17.) a róluk keletkezett írások, elgondolások együttese alkotja, akkor Dupcsik könyvét a magyarországi cigányok története tankönyvszerű posztmodern feldolgozásának tekinthetjük. (Vö. Binder M. 2009. 39–40. Dupcsik könyvéről lásd még Kovács É. 2009) Fontos volt a munkámhoz Dupcsiknak a cigányok társadalomtörténetét a 19–20. század fordulóján tárgyaló tanulmánya, amit az 1893-as cigányösszeírás vizsgálatára épített. (Dupcsik Cs. 2015)

19 A 2013-ig született legfontosabb történeti publikációk megtalálhatók a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet weboldalán a *Romák a magyar történetírásban* című szövegtárban. Összeállította Binder Máttyás. <https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/romak-a-magyar-tortenetirasbanszovegtar> (megtekintés: 2025. február 28.)

Külön figyelmet most azokra a kutatásokra érdemes még fordítanunk, amelyek a Magyarországon korszakhatárt jelentő 1848 előtti időszak cigány történelméről szólnak. Ezen belül pedig azokra, amelyek alapos forráselemzéssel valamely módon érintenek 18. századi társadalomtörténeti kérdéseket, illetve a forráskiadványok esetében segítik ilyen kérdések felvetését és értelmezését. A nagyobb lélegzetű munkák közül Tóth Péter és a magam írásaira kell utalnom ezúttal is. Tóth a magyarországi cigányok feudális kori történetéről szóló könyvében külön fejezetet szánt a társadalomtörténeti kérdéseknek (Tóth P. 2006. 69–139.), nem szorította témáját a cigányokkal szembeni bánásmódra. Ezen kívül több esettanulmányban dolgozott fel társadalomtörténeti témákat. (Például Tóth P. 2005. 61–68.) Jómagam az 1998-ban megjelent könyvemben a rendeleti politika tárgyalása mellett társadalomtörténeti betétekben idéztem és elemeztem jelentős számban pereket, vizsgálati jegyzőkönyveket, kérelemleveleket és személyleírásokat. (Nagy P. 1998. 279–283.) Két tanulmányban foglalkoztam *személyes* cigány történelemmel. Az egyikben az identitást meghatározó fizikai megjelenést vizsgáltam személyleírásokból, valamint cigányok konfliktusainak indítékait szolgabírói jelentésekből és vizsgálati jegyzőkönyvekből. (Nagy P. 2000b. 89–126.) Másik írásom kifejezetten a cigány gyermekek szocializációjáról szól, mentalitástörténeti felvételekkel és részleges életút-rekonstrukciókkal. (Nagy P. 1999. 320–338.) Ezeket követte egy áttekintés a magyarországi cigányok történetéről és a csoportfejlődésről. (Nagy P. 2018b, uő 2018c) A legutóbbi öt évben a 18. századi szemi-egodokumentumokban megjelenő cigányokról (Nagy P. 2019a), az alsó kaszt kialakulásához vezető társadalmi folyamatokról (Nagy P. 2020) írtam, továbbá közreadtam egy kismonográfiát a beás cigányokról. (Nagy P. 2019b) Legutóbbi tanulmányaimban pedig az erdélyi cigányok 18–19. századi népesedéstörténetének kérdéseiről írtam összeírások elemzésével, ezek az írások előtanulmánynak tekinthetők a mostani kötethez. (Nagy P. 2023a, 2023b)

A települések, vármegyék, régiók cigányságával, illetve etnikai/foglalkozási (al)csoportok társadalomtörténetével foglalkozó esettanulmányok a demográfiai viszonyokat, a letelepedést, a tagozódást tárgyalják, összeírásokat, státútumokat, esetleg anyakönyveket, városkönyveket vizsgálnak. A közelmúlt szakirodalmából Mészáros László, a Mezey-Tauber szerzőpáros, Hőgye István, Szomszéd András, Soós István, Kiss András, Iványosi-Szabó Tibor, Csurgai Horváth József, P. Kovács Melinda, Dominkovits Péter írásait kell megemlítenem (Mészáros L. 1975, Mezey B. – Tauber I. 1980, Hőgye I. 1984, Szomszéd A. 1987, Soós I. 1987, 1994, Kiss A. 1990, Iványosi-Szabó T. 1993, Csurgai Horváth J. 1998, P. Kovács M. 2002, Dominkovits P. 2005), valamint a számomra jól használható Hazag Ádám tanulmányait (Hazag Á. 2004, 2005), amelyekben Borsod és néhány szomszédos vármegye 18. századi cigány népeségét vizsgálta összeírások alapján. Újabban pedig a 2014-ben a *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938* című konferencián 2014-ben Eisenstadtban elhangzott előadásokat Póczik Szilvesztertől, Varga J. Jánostól, Soós Istvántól, Deáky Zitától, Kurucz

Görgytől, Rudolph Kropftól, Daniel Vojaktól, Deák Ernőtől, Balla Tibortól, Horváth Sándortól.²⁰ A magyar országgyűlések tervezeteinek elemzését Soós István tanulmánya segítette. (Soós I. 1994)

A legfrissebb szakirodalom sorában fontos a Magyar Nemzeti Levéltárban zajlott munkálatok eredményét közreadó kiadvány. (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022) Ennek első kötete volt számomra használható. A közel 400 oldalas kötetből kevés híján 300 forrásokat tartalmaz a középkortól a 19. század közepéig, erről alább külön lesz szó. A fennmaradó 100 oldalból 30 oldalnyi szöveg a magyarországi cigányok története „a kezdetektől a 19. század közepéig”.²¹

Erdély

Az Erdély 18. századi népességére irányuló kutatások homlokterében a népesség növekedésének az etnikai arányok változásával való összefüggései állnak, aminek fontos része a migráció, főként a román népesség beköltözésének vizsgálata. Többen is felhívták rá a figyelmet és elemezték a demográfiai kutatásokra nehezedő ideológiai befolyásokat. (Pál J. 1999, Faragó T. 1998, Miskolczy A. – Varga E. Á. 2013) A cigányok a szakirodalomban mellékesen kerülnek szóba, vagy kimaradnak az erdélyi népesség történeti demográfiai forrásainak feltárásából, illetve kiadásából. Ennek elsősorban módszertani okai voltak, vannak. Némely népösszeírások és felekezeti összeírások tartalmaznak ugyan adatokat cigányokról, de a cigány népességre vonatkozó, egyedi forrástípust képező cigányösszeírásokat külön kellene feltárni és feldolgozni. A cigány népesség egészéről csak ezekből nyerhetünk képet. Az adóösszeírások és az 1785-ös úrbéri összeírás cigányokra vonatkozó adatainak kigyűjtése és feldolgozása is speciális feladatot jelentene, de ezekben csak a cigányok azon része jelenik meg, akik beletartoztak azokba a társadalmi kategóriákba, amelyekről ezeknek a forrásoknak a keletkezésekor adatokat akartak felvenni.

Azok a nagy forrásfeltáró és forráskiadó vállalkozások, amelyek a nem cigány népesség esetében Nyárády Károly, Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád révén (Nyárády K. 1987, Miskolczy A. – Varga E. Á. 2013) megtörténtek, a cigányok esetében még előttünk állnak. Különösen keveset tudunk a 18. század első feléről, mert az akkori (például 1703. évi, 1721/22. évi) nagy összeírásokban a cigányok nincsenek külön kimutatva. Egyáltalán semmit sem tudunk arról, hogy ennek az időszaknak a járványai

20 A további szakirodalom megtalálható Binder Mátyás hivatkozott szövegtárában a 3.2 és 3.3 részekben. A szövegtár lezárása óta fontos, 18. századi magyarországi témákat tárgyaló tanulmányok jelentek meg Kropf, R. – Polster, G. 2016.

21 A vonatkozó rész szerzője, Tóth P. nem végzett új kutatást, nem közöl új eredményeket, munkája lényegében egy 2006-os egyetemi jegyzete rövidített változata, amely egy még korábbi, 1990-es évek derekán készült kéziratának átdolgozása volt. A legutolsó hivatkozott szakirodalom kiadási éve 2005, de az nem cigányokról szól, az ezt megelőző pedig 1993-as. Finoman szólva is három évtized kutatásait és szakirodalmát negligálta. A további fejezetekben a 2006-os kötetére fogok hivatkozni.

hogyan és mennyire érinthették a cigány népességet. (Pál-Antal S. 2010, Csáki Á. 2011) Pál-Antal Sándor szerint a 18. század közepétől vannak szórványos adatok. (Pál-Antal S. 2012) Bizonyosra veszi, hogy volt cigány népesség Erdélyben, illetve a Székelyföldön, de szerinte nagyobb részük nem volt letelepedett, ezért nem vették őket nyilvántartásba. Ezt nézetem szerint nyitott kérdésként kell kezelnünk, illetve pontosítanunk szükséges. Saját kutatásaim alapján Fogaras példáján hozzáteszem: a 18. század első felében készült urbáriumok és úrbéri összeírások tartalmaznak cigány-összeírásokat (erről a Fogarásról szóló esettanulmányban lesz szó részletesebben). Egyrészt hasonló forrásokat kellene még nagyobb számban kutatni, másrészt számolnunk kell azzal, hogy az összeírásokból kimaradt nem adózó vagyontalanok között esetleg lehettek cigányok, akik nem vándoroltak.

Jó néhányan hangsúlyozzák, hogy az összeírásoknál nem tartották fontosnak az etnikai hovatartozást és az anyanyelvet, hiszen ezek a listák sok esetben egészen más célból készültek, például az adóképeség megállapítása végett. (Veres V. 2002) Ez részben így is van, de ez a megállapítás nem új, másfelől nem pontos. Az 1750-es összeíráskor például az adórendszer korrigálásában szerepe volt a *natiók* közötti aránytalanságok korrigálásának, a szászok könnyítésének. (Trócsányi Zs. 1957. 274–275) Az összeírás elsődleges célja valóban az adóképeség felmérése volt, de az adatfelvételben a népesség számbavételekor a rendi kategóriák szerinti megkülönböztetés mellett egyféle etnikai viszonyítás is érvényesült, különösen a városokban, és ez a két dimenzió összekapcsolódott. Többek között az ilyen sajátosságok mentén vetem fel – saját kutatásom alapján –, hogy a 18. századi cigány népesség nem kizárólag etnikai kontextusban kutatható, hanem a strukturális meghatározottságokkal együtt. Ezen a téren viszont gyakorlatilag nem történtek cigányokra vonatkozó kutatások.

Több fontos módszertani megfontolásra is felhívja a figyelmet Pál Judit: a névelemzés önmagában ingoványos és bizonytalan; a cigányok szerinte délről, Havasalföldön keresztül vándoroltak Erdélybe, neveik is román hangzásúak, „ha nincs külön feltüntetve, hogy cigányokról van szó, akkor nehéz vagy éppen lehetetlen különválasztásuk”. (Pál J. 1999. 32.) Az oroszok és a bolgárok esetében ugyanez a helyzet. Külön nem tér ki a migráció kérdésére a cigányokkal kapcsolatban, de a migráció 17. század óta jellemző szabályozásánál felvetett észrevételei a továbbiakban fontos szempontok lehetnek a cigányok erdélyi beköltözésének alaposabb vizsgálatában: a cigányok migrációjában milyen szerepe lehetett az oltalomkeresésnek, az elszegényedésnek, a büntetés előli menekülésnek.

Erdély 18. századi teljes cigány népességére az 1760-as évektől vannak statisztikai adataink. A szakirodalomban a korabeli statisztikusokra támaszkodnak többen is, az ő adataikat rendszerezik és azok alapján végeznek számításokat. Leginkább Nyárády R. Károly és Veres Valér (Nyárády R. K. 1987, Veres V. 2002) foglalkozott a témával. Miskolczi Ambrus (Miskolczi A. – Varga E. Á. 2013) nem törekedett a cigány népesség adatainak szisztematikus feltárására, fontos azonban figyelniük a Nyárády forrá-

saival szemben felvetett kritikájára: „a népességszámok egymás mellé helyezése nagyon tanulságos”, de egyrészt nem tudjuk, mi alapján születtek ezek a számok, másrészt a valóságos folyamatokra igen korlátozottan vonhatunk le belőlük következtetéseket.

Nyárádynál tetten érhetjük a Pál Judit, Faragó Tamás és Miskolczy Ambrus által is elemzett ideológiai tehertételeket és módszertani ellentmondásokat. (Pál J. 1999, Faragó T. 1998, Miskolczy A. – Varga E. Á. 2013) A cigányokat illetően az ún. cigánykutatásban és a nem cigánykutató szerzők többségének a cigányok múltjáról szóló szövegeiben újra és újra ismétlődő, tipikus ellentmondás nála is: részgazságokat fogalmaz meg és túlzottan általánosító következtetéseket, mert forrásai kétesek és önmagukban, alaposabb levéltári forrásfeltárás hiányában nem alkalmasak messzesemenő következtetések levonására. Ez persze nem csökkenti alapvető érdemeit, hogy neki köszönhetően támpontjaink vannak az erdélyi népesség nagyságáról és összetételéről.

Említést kell még tennem azokról a szerzőkről, akik közvetett vagy közvetlen szórványos adatokat közölnek az erdélyi cigányokról. Kovács Piroska 18–19. századi lokális adatokkal szolgál udvarhelyszéki urbáriumokból és anyakönyvekből Máréfalváról (Kovács P. 1991), Mihály János pedig népszámlálási adatokkal Lövétről. (Mihály J. 1991) Néhány forrás cigányokra vonatkozó adatait olvashatjuk Pál-Antal Sándor Marosvásárhelyről írt monográfiájában. (Pál-Antal S. 2009) Adatgazdag tanulmányban dolgozta fel a vajolai cigányok történetét István Keul. (Keul, I. 2002)

LEVÉLTÁRI ÉS KIADOTT FORRÁSOK

A cigányokról/romákról zajló diskurzusok különféle szintjein, többnyire a tudományosságban is, visszatérő klisé, hogy a cigányok múltjáról nincsenek források, illetve ha vannak is, nem mások, mint a cigányokkal szembeni előítéletesség dokumentumai, amelyekből nem rajzolható reális kép a történetükről. A forrástalanság mítoszát, a módszertani megfontolásokat, a kérdést terhelő különféle megrögzöttségeket, ideológiai egyoldalúságokat és leegyszerűsítéseket több korábbi írásomban érintettem már. (Nagy P. 2011, uő 2015) Ebben a fejezetben a források számbavételére és használhatóságuk forrástípusok szerinti bemutatására törekszem. Az áttekintés nem teljes körű számbavétele a 18–19. századi kútfőknek, azt már jóval korábban elvégeztem,²² most azokra a forrásokra koncentrálok, amelyek ennek a könyvnek a megírásához a legfontosabbak voltak.

22 Nagy P. 1998. 11–20. A legfontosabb 20. század előtti forráscsoportok: peres iratok, szolgabírói vizsgálatok, szolgabírói bíraskodási iratok, szolgabírói jelentések, kérelemlevelek, személyleírások, szökött katonák vallomásai, gyermekekre vonatkozó számadások és összeírások, misszilik, céhszabályzatok, inventáriumok, uradalmi levéltárak, anyakönyvek, általános adóösszeírások, cigányösszeírások, körözüvények, rendeletek, országgyűlési tervezetek.

A magyarországi és erdélyi forrásokban cigánynak nevezett emberek múltjáról semmivel sincs kevesebb forrás, mint a népi társadalom egyéb, sajátos helyzetű csoportjairól. Annak, hogy milyen mértékben maradtak iratok a cigányokról, döntően nem etnospécifikus oka van, hanem a társadalmi helyzetből következik. A társadalmi csoportokat összevetve azt mondhatjuk, hogy a cigányokra vonatkozó források és adatok ugyanúgy szűkebb körre terjednek ki, mint a hozzájuk hasonló helyzetű más marginális csoportoké, például a betyároké, szegény zselléréké, mindazoké, akik a társadalmi peremhelyzet határán bizonytalanságban éltek, és gyakorta a *vagus* (kóborló) gyűjtőfogalmába sorolták őket. Azoknak a forrásoknak a köre, amelyek valamelyest közelebb visznek a cigány emberek személyéhez, gondolataihoz, érzelmeihez, kommunikációjához, nem különbözik a velük azonos vagy hasonló társadalmi helyzetben lévő emberektől. Ugyanúgy és ugyanolyan típusú iratokból nyerhetünk információkat ezekről a rétegekről, többnyire másodlagosan, például perekből és mellékleteikből, vizsgálati jegyzőkönyvekből, személyleírásokból.

A dokumentumok fennmaradási formája, fajtái és típusai sem különböznek a hasonló, marginális, speciális helyzetű csoportokról (zsidók, pásztorok stb.) fellelhető forrásoktól. A cigányokról rendelkezésre álló források döntően ugyanolyan módszerekkel, ugyanolyan forráskritikai eljárásokkal dolgozhatók fel, mint más történeti témáknál. A közelmúlt magyarországi kutatási eredményei mindezt megerősítik.

Az értelmezés és következtetéseink esetleges korlátai nem mindig a forráshiányból származnak, hanem abból, hogy sok esetben valószínűségekkkel kell dolgoznunk, amiket különféle bizonytalanságok tetéznék. Sok szórványos adat nem áll össze adatscoppá, vagy ha igen, akkor nem mondható ki egy-egy jelenség magyarázatául evidencia. Például ha a 18. századi parasztosodást vizsgáljuk, annak oka kereshető a központi rendeletek hatásában és ezektől független helyi folyamatokban, sajátosságokban is, ami egyszerűnek látszik, de nem mindig dönthető el, hogy melyiknek mekkora szerepe volt. Különösen sok kijelentés és utalás van például II. József 1783-as rendelkezésében (l. a rendeleti politikánál). Ennek alapján valószínű, hogy voltak olyan cigány jobbágyságok, akiknek voltak cigány szolgálók, különben miért tilalmazták volna ezt. Ugyanakkor egyetlen konkrét példát sem ismerünk. A rendelkezésben külön szólnak a hegyekben rejtőzködő cigányokról, de más forrásokból nem hallunk róluk. Felmerül a kérdés: valóban léteztek-e hegyekben rejtőzködő cigányok, vagy csak a kortársak hitték így? Mindez megerősíti a multiszkopikus kutatási módszer fontosságát, a forráskezelésben pedig a komplexitás jelentőségét, azaz többféle forrás adatainak egymásra vetítését.

Magyarország

A Magyarországon cigányokról megjelent, mintegy húsz önálló forráskiadvány zömében a 2000-es évek első évtizedében született. A 2000 és 2016 között közreadott 16 kiadványnak a fele Nagy Pál munkája. Továbbá beszélhetünk még a 19. század végétől

a közelmúltig mintegy negyven-ötven kisebb-nagyobb forrásközlésről.²³ Mindezekből négy szerző vállalkozott nagyobb lélegzetű átfogó forráskiadvány összeállítására. Kereskényiné Cseh Edit 18–19. századi összeírásokat, panaszleveleket, jelentéseket, Kardos Ferenc 18. századi összeírásokat, peres iratokat és kérelemleveleket közölt.²⁴ Landauer Attila a keresztény egyházak és a cigányság kapcsolatainak Kárpát-medencei dokumentumait gyűjtötte össze a 16. századtól a 20. század közepéig. (Landauer A. 2016) Számomra különösen fontos volt ez a kiadvány a 19. századi életmód, a beilleszkedettség és a cigány polgárosodás kezdeteinek kutatásában. A „cigány társadalomtörténet” számára fontos gömöri iratokat tett közzé Zsupos Zoltán, színvonalas bevezetéssel, ahol tárgyi csoportokba rendezve tekinti át a forrásokat: törvények és rendeletek, lakhatás, betegség és nyomor, munkavégzés, zenészek, lókereskedés, konfliktusok (verekedés), lopás, orgazdaság, gyűjtogatás, gyermekgyilkosság, házasságtörés és vérfertőzés, szembeszegülés hatósággal, büntetés elengedésének kérése. (Zsupos Z. 2020)

Zavarban érzem magam, de ismételten szólnom kell saját forráskiadási tevékenységemről is: egyrészt a nagyobb forráskiadványban kiadott összeírásokról, jelentésekről, vizsgálatokról, instanciákról, személyleírásokról és egyezséglevelekről (Nagy P. 2011. 27–30., 72–80., 83–87., 101–102.), másrészt arról a kutatói vállalkozásról, melynek keretében a boszorkányperekhez hasonlóan cigányperek közreadására vállalkoztam négy kötetben. (Nagy P. 2000, uő 2001, uő 2002, uő 2003)

A kisebb merítésű forrásközlések közül Móró Mária 18. századi baranyai cigányösszeírásokat közreadó munkája az egyik legfontosabb. (Móró M. A. 1979) Tóth Péter egyik tanulmánya mellékleteként Torna vármegye 1768-as cigányösszeírásának adatait adta ki. (Tóth P. 1994) Tóth és én egyazon évben, egymástól függetlenül adtuk ki ugyanazt az összeírást, illetve annak a Jászságra vonatkozó részét. (Tóth P. 2011, Nagy P. 2011) Az 1768-as Torna vármegyei cigányösszeírás Rémiás Tibor kötetében is megjelent, kiegészülve 1773-ban és 1854-ben végrehajtott összeírásokkal. (Rémiás T. 2002. 370–377.) A 2011-ben megjelent, fentebb már említett forráskiadványomban tizenkét 18–19. századi összeírás található területi levéltárakból Csanád, Somogy, Borsod, Veszprém, Tolna vármegyéből, valamint Debrecen és Pécs városokból. A politikai keretek elemzésénél Mályusz Elemér kis híján százéves, ám máig mintaszerű forráskiadványának néhány adata volt pótolhatatlan. (Mályusz E. 1926)

A forráskiadás terén a legutóbbi évek jelentős vállalkozása a Magyar Nemzeti Levéltár keretei között folytatott munkálatban született, a szakirodalomnál már említett

23 L. Binder hivatkozott szövegtára 5.1 és 5.2 részegységek. A szövegtár összeállításának lezárása óta jelentős forrásközlő tevékenységet folytatott Hajnáczy Tamás. Az ő munkái az államszocializmus cigányságára vonatkoznak, ezért nem térek ki rájuk.

24 Kereskényiné Cseh E. 2008. 40., Kardos F. 2008. 317–362. Azoknak a forráskiadványoknak és forrásközléseknek a számbavételére, amelyek nem cigányokról készültek, de tartalmaznak cigányokra vonatkozó szövegeket és adatokat, nem vállalkozhattam.

kiadvány szövegtára. (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 95–407.) Ennek a könyvem szorosabb időrendi határaiba eső forrásai a *Cigányok a felvilágosodás és a romantika korában* című egységben találhatók. Az itt közölt források nagy része országos és helyhatósági rendelet, kisebb része vegyes közlés „társadalomtörténeti adalékok” alcímmel. Sajnos rendkívül szegényes az e korszakból „összeírások” címmel esetlegesen beválogatott kilenc dokumentum. Összességében legnagyobb értéke a kiadvány forrásközlő részének, hogy egy helyen teszi elérhetővé a szövegeket.²⁵

Igényesebb és gondosabban szerkesztett forráskiadvány született Budapest Főváros Levéltárában. (Rácz A. 2023) Sajnos csekély számban ad közre a 19. század közepe előtt keletkezett dokumentumot, ezek sorából számomra az 1768-as Pest vármegyei cigányösszeírás részletei a legfontosabbak.

A Kárpát-medence cigány népessége történetének fontos levéltári forráscsoportja az az irategyüttes, melyet az *Urbaria et Conscriptiones* rövidítésével csak UetC néven szokás említeni.²⁶ Bár egy ideje ez a forrásegyüttes megtalálható az interneten a *Hungaricana* adatbázisban²⁷, a cigányok történetével foglalkozó kutatások nem fordítottak rá figyelmet. Jómagam 1998-ban a Makkai László által kiadott iratokból (Makkai L. 1954) a Rákóczi-birtokok magyarországi és erdélyi 17. századi népességére végeztem számításokat. (Nagy P. 1998) Ugyanez lehetséges a 18. században több uradalomnál is.

A *Hungaricana* adatbázisban lévő iratok között 238 olyat találtam, amelyekben cigányokra vonatkozó adatok találhatók. Ezek közül 157-ből nyerhetők a cigány népességre vonatkozó közvetlen vagy közvetett adatok. Területileg Valpó, Siklós, Munkács, Vásárosnamény, Huszt, Királyhelmece, Sárospatak, Meggyes, Ungvár, Regéc, Komárom, Monok, Nyírbátor, Tárkány, Szerencs, Diósgyőr, Ecsed, Makovica, Tokaj, Dállya azok a helységek, illetve uradalmak, amelyeknek cigány népességéről összeírások vannak.

Szóban forgó forrásaink többnyire az uradalom vagy valamely helység összeírásának végén a családfők nevét tartalmazzák, néhol a fiaik és állataik számával. Megállapítható a cigány családfők mestersége, száma és aránya egy település vagy egy uradalom összes családfőjéhez viszonyítva. További árnyaltabb elemzés lehetséges ha a forrás szöveges bejegyzést tartalmaz a cigányok letelepedettségének mértékéről, életmódjáról, esetleg arról is, hogy mikor érkeztek az adott uradalomba. Ha valamely uradalomnak több évből is van urbárium, akkor ezekből a változási tendenciák is nyomon követhetők, különösen a foglalkozási tagolódás és a foglalkozásváltás.

A nevek összehasonlító elemzéséből kiindulva kérdések fogalmazhatók meg a cigányok és a népesség többi része közötti eltérésekről és hasonlóságokról. Ritkábban elő-

25 A kötetben olvasható Tóth P. tanulmányhoz (lásd a szakirodalmi áttekintésnél) hasonlóan a forrásközlő rész is egyoldalú és itt is figyelmen kívül maradtak több évtized jelentős forrásfeltáró munkálatai.

26 MNL. MOL. E 156.

27 <https://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/urbariumok-es-osszeirasok/>

fordul, hogy fontos kulturális sajátosságokról is nyerhetők információk, ilyen például az egri vár felszabadítása után az ún. újkeresztények között összeírt, mohamedán hitről keresztény hitre tért cigányok vallásváltása.²⁸ Ez ugyan kívül esik témám szorosan vett időhatárán, de a 17. század legvégén és a 18. század elején összeírtakat a Mária Terézia és II. József uralkodása alatt készült conscriptiókkal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy adott helyen a 18. században a cigány népességet kontinuitás vagy fluktuáció jellemzi-e, ebből pedig következtethetünk a migráció vonásaira és a letelepedettségére. A kamara tiszaszentmiklósi (Torontál vármegye) uradalmának 1813-ban készült összeírásából és vagyonbecsléséből pedig, azon kívül, hogy kiszámítható az uradalmi népességen belül a cigányok aránya, azt tudjuk meg, hogy ebben az időben ezen a vidéken a német nyelvű forrásokban a *cigány* megfelelőjeként a *Neu Banatert* használták, miként a latin nyelvű iratokban a *neocolonust*, a magyarban pedig az *újparasztot*.²⁹

A Hungaricana adatbázisán kívül több levéltárban is tártam fel uradalmi összeírásokat, főleg a Dél-Dunántúlon és Eszéken. Ezek közül legfontosabbak a siklósi és valpói uradalom iratai. A siklósi cigányokra vonatkozó adatokat forráskiadványban tettem közzé. (Nagy P. 2003) Siklóson a Civitas Zingarorumnak nevezett településrészen lakó cigányok lélekszáma, aránya, családszerkezete és foglalkozási tagozódása a 18. század első harmadától a reformkorig követhető. A 18. századi adatok kiegészíthetők és összehasonlíthatók az 1770-es és 1780-as évek vármegyei cigányösszeírásaival. A siklósi cigányok története a demográfiai folyamatok mellett azért is különösen fontos, mert az egyetlen olyan település jelenlegi ismereteink szerint, ahol a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során a cigányokkal külön úrbéri szerződést kötöttek. A kedvező forrásadottságok, valamint az úrbéressé válás és a parasztosodás indokolják, hogy Siklós cigány népességéről külön fejezet szóljon lokális példaként.

Felhasználtam a siklósi felekezeti anyagoknyvek mikrofilmen levő eredeti példányaikat, valamint az 1827-től rendszeresített másodpéldányokat is a Baranya Megyei Levéltárban. Továbbá a Baranya Megyei Levéltárban 1996/97-ben levéltárosként gyűjtött uradalmi forrásokat. Eddigi kutatásaim során több olyan értékes forrást is találtam, amelyek nélkülözhetetlenek a siklósi cigányok történetének feldolgozásakor. Fájó hiánya munkámnak, hogy nem közölhetem a siklósi cigányok kérelmével egy időben készült 1817. évi összeírását.³⁰ A papír olyannyira sérült, hogy a szövegből csak töredékek látszanak. Ezt a vármegyei közgyűlés készítette a siklósi főbíróval azt követően, hogy viták támadtak a lótartás körül, s nyolc cigány gazda a vármegyéhez fordult. (Nagy P. 2003. 35. sz.) Az összeírásban külön mutatták ki a *polgári sessióval* (szántóföld, rét, szőlő) rendelkező cigányokat s azokat, akiknek „puszta nyomorult házon

28 MNL. MOL. E 156. (U et C) Fasc. 69. No. 94.

29 MNL. MOL. E 156. (UetC) Fasc. 175. No. 002/a.

30 BML. IV. 1. b. 897/1817)

kívül” semmijük sincs, továbbá az otthon tartózkodó szabadságos katonákat, akiknek nincs élelmük. Fontos forrás Markovics Mihály 1830. évi pere, valamint annak mellékletei az akkor készült láttelelével és vagyoneleltárával. Az ő, valamint lánytestvére és sógora életéről ismerjük a legtöbb adatot a siklósi cigányok közül.³¹ A 18. század első feléből kevés adattal rendelkezünk a baranyai cigányokról. A jobbágytelekhez jutás rendkívülinek mondható ebben az időszakban.

A siklósiakéhoz hasonló helyzetű cigányokról csak Majs és Virágos helységek esetében ismerünk korai *Domestica*-adatokat.³² A háziadó-összeírásokban más településeknél nem is szerepelnek cigányok. Ugyanakkor Baranya vármegye területén feltehetően jóval több cigány tartózkodott, mint amennyi a háziadó-összeírásokból kimutatható. Erre enged következtetni a Batthyány-Montenuovo család bolyi levéltárában fennmaradt uradalmi összeírás is, amely a bolyi uradalom kilenc helységében tartózkodó cigányokat vette számba.³³

Erdély és Magyarország cigány népességének kutatásában egyaránt fontos, hogy az *urbialis conscriptio*k használhatók a csoportfejlődés sajátosságainak megismeréséhez is. Olyan esetekben lehetséges erre vonatkozó információkat nyerni, ha valamely uradalom cigányait foglalkozások szerint külön csoportokban írták össze, vagy a mesterségek és a vezetéknévek elemzésével módunk van a mai fogalmaink szerinti csoporttagolódás vizsgálatára. Ebből a szempontból különösen fontosak a valpói uradalom cigányságáról a 18. század utolsó harmadában készült összeírások.³⁴

A magyarországi cigányság népesedéstörténetének legfontosabb forráscsoportja a könyvem tárgyát képező időszakban az országos cigányösszeírások. Ezek keletkezése a központi kormányzatnak a cigányok helyzetének rendezésére irányuló törekvéseit követte. A Helytartótanács, majd az 1850-es évektől a Belügyminisztérium egy-egy rendeletet követően vagy azzal együtt rendelte el a cigány népesség külön megszámlálását.³⁵ E forráscsoportnál is felmerül, hogy kiterjedtek-e minden cigányra, az adatfelvételek következetlenségei miatt a demográfiai struktúra csak részlegesen vizsgálható, összességében évtizedes kutatási tapasztalataim alapján mégis azt mondhatom, hogy ezeket tekinthetjük a valóságos helyzetet leginkább megközelítőnek, ezekből nyerhe-

31 Nagy P. 2003a négy siklósi vonatkozású, 1762–1765. évi pert közöl a 2–3., valamint a 20. és 39. sz. alatt.

32 A Majson élő cigányokról az 1727., 1728., 1730., 1732., 1737. évekből, a Virágoson élő cigányokról pedig az 1737. évből maradt fenn összeírás. Lásd a Baranya Megyei Levéltárban a *Domestica*-sorozat 14–15., 21., 23. és 29. kötetét.

33 Az összeírás ismertetését lásd Nagy P. 1998. 299.

34 Eszéki Állami Levéltár (Državni arhiv u Osijeku), Valpói Uradalom, 102. doboz, Nro. 775. Eredeti jelzet: Archivum Dominale, Fasc. 7. Nro. 775.; Valpói uradalom, 102. doboz, Nro. 792. Eredeti jelzet: Archivum Dominale, Fasc. 7. Nro. 792.; Valpói Uradalom, 104. doboz, Nro. 1175. Eredeti jelzet: Archivum Dominale, Fasc. 7. Nro. 1175.

35 A helytartótanácsi rendeletekről lásd Nagy P. 1998. 238–270.

tők a legbősegebb és legalaposabb adatok. Ebből következőleg e források adják a legtöbb lehetőséget a differenciált elemzésre.

1724 és 1893 között kutatásaim szerint tíz alkalommal rendelt el a Helytartótanács, illetve a Belügyminisztérium országos cigányösszeírást: 1724, 1758, 1761, 1767, 1794, 1837, 1846, 1853, 1873 és 1893. Ezeket egészítik ki az 1773-tól 1785-ig a Helytartótanácshoz a törvényhatóságoktól félévente felterjesztett összeírások összesítései, amelyekből az 1780. és 1783. évek ismertek Fényes Elek óta. Az ő nyomán került át egyik szerzőtől a másikhoz egészen napjainkig, a források pontos megjelölése nélkül. (Fényes E. 1842–1843, Hoóz I. 1992)

III. (VI.) Károly 1724-ben spanyol minták alapján kiadott rendeletében előírták: a földesuraknak alá nem vetett cigányokat három hónapon belül írják össze; azokat, akik a három hónapos határidőn belül meggondolják magukat és hajlandók felhagyni a vándorlással, valamint személyesen jelentkeznek, külön kell összeírni személyleírással. Nógrád megyében 1725-ben ezt végrehajtották (Szomszéd A. 1987), egyetlen járásból maradt fenn, máshonnan még nem került elő. A cigány családok tagjait írták össze életkorukkal, megadva, hogy melyik földesúr jobbágysai lesznek.

Az 1758. április 6-án kiadott helytartótanácsi rendelet szerint a földesurak birtokaikra fogadhatnak olyan cigányokat, akik nem követtek el törvénytelenégeket és nem volt közülük gonosztevőkhöz. A földesurak kötelesek gondoskodni a cigányok állandó letelepedettségéről (*fixa domicilia*), meg kell akadályozniuk a kóborlást és el kell úzniük a vándorló cigányokat. Ehhez kapcsolódva: „Az olyanokról pedig, akik elkötelezték magukat a rendes életre, állandó lakóhelyre, tegyenek pontos jelentést a magisztrátusnak, időről időre megküldvén azt.” (Heiczinger J. 1978. 175–176.) Ennek az összeírásnak egyetlen példányát jelenleg Csanád vármegyéből ismerjük.³⁶ A családfők nevét, jogállását, lovainak számát és mesterségét írták össze.

1761. december 10-én újabb helytartótanácsi rendelet írta elő, hogy a törvényhatóságok írják össze azokat a cigányokat, akik egyetlen földesúr pártfogása alatt sem állnak. Somogy megyében 1761-ben egyszerre írták össze a cigányokat és a zsidókat, de nem csak a rendeletben mondottakat, hanem a letelepedett, földesúri függésbe került cigányokat is. A családfők nevét tartalmazza helységenként, feltüntetve, hogy ki lakik házában, és ki kunyhóban. (Kiadva: Nagy P. 2011. 21–26.) Máshonnan ez az összeírás sem került még elő.

A Helytartótanács 1767. december 10-én utasította a törvényhatóságokat, hogy a következő év február végéig az összes cigány családot írják össze, az idegeneket és a távol levőket is. Bizonyára nem véletlenül időzítettek így. Arra lehetett számítani, hogy téli időszakban több cigány található egy helyben. A legtöbb vármegye és szabad

36 Rovatai: nomina et cognomina (név), domum habentes seu hospites (házzal bíró jobbágysai vagy telepesek), inquilini (zsellérek), equi (lovak), artificium (kézművesség). Kiadva: Nagy P. 2011. 19–20.

királyi város 1768 folyamán hajtotta végre az összeírást. Jómagam ez idáig tizenhat vármegye területéről ismerem ezt az összeírást, 1998-ban néhányat érintettem is a könyvemben, de lehetőség szerinti szisztematikus feldolgozásukra még nem került sor. A kutatók között ez a legismertebb conscriptio, néhány vármegye adatait fel is dolgozták, ezekre a szakirodalmi áttekintésnél szoltam. Az 1768-as összeírást nem teljesen egyformán hajtották végre a törvényhatóságok. Többnyire a cigány családfők nevét, életkorát és mesterségét/megélhetési módját tartalmazza, nem mindenhol a családfő jogállását, a feleség nevét, valamint a gyermekek nevét és életkorát is. Az 1768-as felmérések közül az egyik legfontosabb a Jászkun kerület összeírása, ahol azt is feltüntették a családoknál, hogy honnan érkeztek, ebből részleges képet kapunk a Magyarországon belüli migráció jellegéről. (A Jászkun kerület összeírása kiadva: Nagy P. 2011. 31–64.)

Az 1773. február 22-én kiadott helytartótanácsi rendelet vezette be a tizenkét rovatos összeírási formanyomtatványt. Ettől kezdve a törvényhatóságoknak félévente kellett felküldeni a Helytartótanácsához jelentésekkel. A tizenkét rovatban a lakóhely és a családfő neve után a gyermekek és a nevelésükre vonatkozó számadatok következnek, majd a jogállapotról, az életmódról szöveges megjegyzések, végül az adózásról megint számadatok.

Az 1780. január 21-én kiadott helytartótanácsi rendelettel az addig használt tizenkét rovatos helyett harminchét rovatos összeírási formanyomtatványt vezettek be, amit továbbra is félévente kellett felküldeni. 1773 és 1786 között a vármegyék és városok szisztematikusán végrehajtották a félévenkénti összeírásokat, nem igaz, hogy szabotálták azokat. Az összeírások példányai megtalálhatók az Országos Levéltárban és a területi levéltárakban is. Az sem igaz, hogy a törvényhatóságok nem hajtották végre a gyermekekre vonatkozó rendeleteket.³⁷

A tizenkét, majd harminchét rovatos összeírási táblákkal párhuzamosan külön jegyzékeket készítettek a nevelőszülőkhöz adott cigány gyermekekről (mellékletben), amelyek a szocializáció történetének egyedülállóan értékes forrásai egész Európában. Mária Terézia idején a transzmigránsok gyermekeit vették el szüleiktől a cigányokon kívül. (Pál J. 2014. 39.) Csehországban 1718-ban az országban illegálisan lévő házaspárt korbácsolásra büntettek és elvették a gyermekeiket. Spanyolországban a 18. század közepén kényszermunkán lévő férfiak mellé küldték a gyermekeket, hogy munkára neveljék őket. Havasalföldön 1744-től, Moldvában 1756-tól nem adhatták el a gyermekeket szüleik nélkül. Ezek a források kiegészítik a tizenkét és harminchét pontos rovatos összeírásokat. (A cigány gyermekek sorsáról lásd Nagy P. 2023c)

37 Az összeírások kapcsán gyermekekről szóló rendeletek szabotálására vonatkozó vélelmekkel, előfeltételezésekkel elsősorban különféle konferenciákon találkoztam. Eredetük gyakran nyomon követhetetlen vagy nem érdemes rájuk időt vesztegetni.

A harminchét rovatos összeírási ívben csak a 2–4. pontok közölnek neveket, az utánuk következő többi rovatban számadatok és szöveges bejegyzések vannak. A rovatcsoportok: lakóhely és családfő, a gyermekek adatai és neveltetése, a lakás és az úrbéri állapot, öltözködés, megélhetés, egyéb adatok az életmódról, adózás.

A Mária Terézia és II. József uralkodása alatt készült összeírások egy részét területi levéltárakból tártam fel – például Somogy, Tolna, Borsod és Szabolcs vármegyéből –, továbbá Pécsről, Debrecenből és Temesvárról. (A debreceni és pécsi összeírások kiadva: Nagy P. 2011. 70–71., 80–83.)

Másik szálon a Magyar Királyi Helytartótanács irataiból dolgoztam. (MNL MOL C 56 és C 42) A törvényhatóságokból felterjesztett összeírások éves összesítését rendszeresen a számvevőség készítette el, ezekből elsősorban az országos és megyei szintű adatokat használom, a részletesebb elemzéshez pedig a területi levéltárakban feltárt összeírásokat, melyek közül az általam legjobban ismert Somogy vármegyét dolgoztam fel külön fejezetben, korábbi és későbbi összeírásokat is bevonva. A vármegye cigány népességének változásai 1761-től 1893-ig követhetők. Ilyen jellegű vizsgálat lehetőségét igazolta korábban Szomszéd András Nógrád vármegye cigányságáról írt tanulmánya is. (Szomszéd A. 1987)

A II. József uralkodása alatt néhány évig működő Departamentum Zingarorum³⁸ iratanyagában az 1775 és 1785 közötti évtizedből vannak különféle összeírások és kimutatások, valamint a cigány gyermekek neveltetésével kapcsolatos ügyiratok a tanácsosok neve alatt rendezve. Az *Acta Miscellaneá*ban tizennyolc cigányösszeírás lelhető fel az 1762–1773 közötti évekből, Arad, Bihar, Nyitra, Ung, Sopron, Komárom, Turóc, Pozsony, Csanád, Békés, Temes, Zala és Esztergom vármegyéből, valamint a Jászkun kerületből.

A feltárt összeírásoknak ebben a könyvben csak egy részét dolgoztam fel. A Magyar Országos Levéltárban található conscriptiókat Schwicker óta senki sem kutatta. Az elkövetkező években egyik legfontosabb kutatói feladatomnak a szélesebb körű feldolgozást és részletesebb elemzések elvégzését tekintem. Ebben illeszkedik az a kivételesen értékes felmérés is 1785–1786-ból, amelyet Széchényi Ferenc a pécsi kerület supremus directoraként rendelt el.³⁹ A felmérés több kérdéscsoportot tartalmaz, egyike ezeknek a cigányokra vonatkozik. Legrészletesebben Baranya vármegyéből maradt ránk, itt is foglalkoztak vele legtöbbet a kutatók, főleg Taba István és T. Papp Zsófia. (Taba I. 1975, T. Papp Zs. 1997) A cigányokra vonatkozó adatokat még senki sem dolgozta fel. Somogy vármegyéből csak a kaposi járásból ismerjük és közel sem olyan részletes, mint Baranyában. A baranyai felmérés címében *descriptiónak*, a somogyiban *notitiának* nevezik. Végrehajtották ezt a részletes felmérést Eszéken és Tolna vár-

38 Az ügyosztályról és iratairól lásd <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=mnlscope&ref=mnlscope::253> (megtekintés: 2025. február 28.)

39 Descriptio Physico-Politico-Topographica Comitatus Baraniensis. OSzK Kézirattár Fol. Lat. 289.

megyében is. Az eszéki adatok egy részét Ódor Imre dolgozta fel (Ódor I. 1997), a tolnai összeírásból pedig a Tolna mezővárosra vonatkozó adatokat T. Mérey Klára. (T. Mérey K. 2000) A cigány népességgel csak néhány sorban foglalkoztak. Saját további munkám egyik fontos feladata lesz ezeket is feldolgozni, illetve utánajárni, hogy a pécsi kerülethez tartozó többi vármegyében elvégezték-e a felmérést.

Az 1794. március 21-én kiadott helytartótanácsi rendelet új, most már évente felterjesztendő összeírási formula használatát írta elő. Szabolcs és Borsod vármegyéből ismert 1796–1799 közötti évekből, Szabolcsban a pásztorokkal összevonva (mellékletben). II. József halála után nem végeztek olyan gyakori összeírásokat, mint a 18. században. Eddigi kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy a 4052/1794. (márc. 21.) és a 28510/1837. (szept. 19.) sz. helytartótanácsi rendeletek ellenére nem volt egységes összeírási gyakorlat.

Borsod vármegyéből fennmaradt egy 1797. évi conscriptio (kiadva: Nagy P. 2011. 102–127.), s a szendrői járás esküdtje itt arra hivatkozik, hogy „felsőbb rendelkezések szerint” végezték az összeírást. Felsőbb rendelkezés az 1794. évi helytartótanácsi rendelkezést érthetjük, amely nemcsak a cigányok, hanem a pásztorok összeírását is elrendelte. Szabolcs megyében ennek alapján össze is írták a pásztorokat 1796-ban és 1799-ben.⁴⁰ További kutatásnak kell tisztáznia, mely törvényhatóságokban készült még hasonló, és Borsodon kívül összeírták-e máshol is a cigányokat ekkortájt. A pásztorösszeírások feltárása azért is fontos lenne, mert a társadalomnak ebben az ugyancsak szegény és mozgásban levő csoportjában cigányok is előfordultak. A pásztorok összeírási formuláján fel kellett tüntetni a származási helyet, s leírást kellett adni előéletükről és jelenlegi magaviseletükről. A pásztorösszeírásokba felvett cigányok adatainak országos összegyűjtésével különleges társadalomtörténeti képhez juthatnánk a cigányság egy részének 18. század végi állapotáról.

A borsodi cigányösszeírás szerint 1797-ben ennek a megyének harminc helységében éltek cigány származású pásztorok, de a miskolci járás összeírása nem maradt fenn, így a jelentős állattartást folytató mezőszéki települések adatait nem ismerjük. A szabolcsi pásztorösszeírásokból csupán három helységről lehet bizonyosan megállapítani, hogy cigány pásztorai voltak, ám a járási hivatalnokok többsége nem adta meg a származásra utaló adatokat, így feltételezhető, hogy máshol is éltek cigány pásztorok. Az összeírók sokszor maguk is bizonytalanok voltak a pásztorvilághoz mentalitásban, életmódban és öltözködésben is alkalmazkodott személyek származása felől, csupán a sötétebb bőrszín keltette fel a figyelmüket. Ilyenkor azt írták a név mellé, hogy „fekete cigány ábrázatu”, „cigány formájú”. Ha az ily módon megkülönbözte-

40 A szabolcsi összeírásról lásd Balogh I. 1959. A pásztorok összeírásának formuláját az 1794. évi rendelet 1. sz. melléklete tartalmazza. Az összeírások jelzete: MNL SzSzBML. IV. 1. b. 1796: Fasc. 12. No. 725. (Ö:460), 1799: Fasc. 15. No. 902. (Ö:463).

tett, bizonytalan identitású férfiak valóban cigányok voltak, akkor Szabolcsban 10-12 olyan település lehetett a 18. század végén, ahol cigány pásztorok éltek.

Az 1796. évi pásztorösszeíráshoz mellékelte egyik járási jelentés újabb adalékot nyújt a rendeletek végrehajtásának történetéhez. Winkler János, a megye által az 1794. évi rendeletnek megfelelően a pásztorok ellenőrzésére kinevezett „felvigyázó” június 3-án kelt levelében arról számol be az alispánnak, hogy a 4052/1794. (márc. 21.) sz. helytartótanácsi rendeletet némelyik helységben fel sem olvasták, mert nincs jegyző. Némely helyen pedig van ugyan, „de igen keveset vagy semmit sem ér”. Szerinte a rendeletek végrehajtását (beleértve az összeírásokat) a jegyzők révén lehetne leginkább biztosítani, ezért javasolja, hogy az alispán tegye meg a szükséges intézkedéseket.

Az említett 1797. évi, helységenkénti cigányösszeírásokhoz az 1794-ben bevezetett nyomtatott formulát⁴¹ használták. E formula szerint a törvényhatóságoknak minden év januárjában el kellett volna végezni a cigányok összeírását, de ez nem valósult meg.

A II. József uralkodása alatt rendszeressé vált harminchét pontos félvényenkénti táblás kimutatásokhoz képest leegyszerűsödött a formula, a legtöbb vármegye mégis igyekezett elkerülni az összeírások végrehajtását. Akadtak persze kivételek is, például Győr vármegye, amelynek összeírásairól egy 1809. március 7-én 4775. sz. alatt kiadott helytartótanácsi leirat is említést tesz.⁴²

Több törvényhatóságban is külön összeírták a cigányokat az 1828. évi országos *reg-nicularis conscriptio*⁴³ felvételei során. Bár már nem volt érvényben, több helyen is a II. József kori, harminchét pontos nyomtatott összeírási ívet használták – például Debrecenben. (Kiadva: Nagy P. 2011. 141–149.)

Az is előfordult, hogy teljesen egyedi szempontokat alkalmaztak a vármegye utasítása vagy a szolgabírók kedve és hivatali köteleességérzete szerint. Ugyanebben az időben, de más okból készült Borsod vármegyében egy újabb felmérés 1827-ben.⁴⁴ Egyidejűleg írták össze a pásztorokat és a cigányokat. Tulajdonképpen az 1794. évi rendelet 1. és 12. sz. mellékletét vonták össze, de nem az eredeti kérdőpontoknak megfelelően. A pásztoroknál elhagyták a magaviseletre vonatkozó eseteírásokat, a cigányoknál pedig néhány esetben csupán a családfők számát közölték. Különleges ez a conscriptio azért is, mert csaknem valamennyi összeírást személyleírást tartalmaz, a cigányokról meglehetősen szűkszavúan. Ez az összeírás csak a miskolci járásból áll rendelkezésünkre. Nem tudom, hogy azért-e, mert a többi nem maradt fent, vagy az itteni szolgabíró tartotta-e egyedül fontosnak hivatali kötelessége teljesítését. Az 1794. évi rendelet szerint a pásztorok összeírásának egy példányát a szolgabíróknak mindig kéznél kellett tartaniuk.

41 A cigányok összeírásának formulája az 1794-es rendelet 12. sz. mellékletében. A formanyomtatványt lásd a mellékletekben.

42 MNL. BML. IV. 1. b. 741/1809.

43 Az 1828-as összeírásról lásd Bottló B. 1957.

44 MNL. BAZML. IV. 501. e. 1340/1827.

Arra is találunk példát, hogy egy törvényhatóság területén hosszú időn keresztül a többi lakossal együtt írják össze a cigányokat. Az 1802. évi 2. tc. után például Somogy vármegyében a népszéírások (*conscriptio popularis ignobilium*)⁴⁵ foglalták magukban a letelepedett cigány népesség számát. Somogy vármegye a 28510/1837. sz. rendeletben előírt, egyszeri felmérést sem akarta végrehajtani. Érdekes nyomon követnünk a Helytartótanáccsal erről folytatott levelezést. Az 1837. szeptember 19-én kelt rendeletet november 2-án olvasták fel Kaposváron a *generális congregatió*n (a vármegye általános közgyűlésén). Ezt követően három évig nem történt semmi. 1840. december 29-én a Helytartótanács, megelégedve a késlekedést, 41277. sz. leiratában fel szólította a vármegyei közgyűlést, hogy haladéktalanul tegyenek jelentést, akkor is, hogyha egyetlen cigány sincs a megyében. Somogy megye közgyűlése 1841. február 1-jén foglalkozott az üggyel. Fogalmuk sem volt, miről van szó, nem is emlékeztek az 1837-es rendeletre. Utasították Bezerédy Pál archiváriust, hogy keresse elő a levéltár-ból. Bezerédy 1841. május 1-jén nyújtotta be a kikeresett rendeletet, azzal a megjegyzéssel, hogy szükséges lenne a formulát a kellő példányszámban kinyomtatni.

A somogyi nemeseknek nem akarózott a házi pénztárba nyúlni, ezért felírtak a Helytartótanácsnak: „kóborló cigányok kebelünkbe nem tanyázzván, azon különben csekély számú cigány családok kik állandó lakhelyekkel birnak, a' szokott népességi összeírásba benne foglaltatva, időnként felterjesztetnek”. A jelentésben azonban valamelyest szépítették a helyzetet, hiszen a szolgabírói vizsgálatokból, a peres iratokból és a kérelemlevelekből kiderül, hogy Somogyba is érkeztek cigányok ebben az időben, akik még nem voltak letelepültek. Ha ez éppen nem volt így, az annak volt köszönhető, hogy a pandúrok a megyehatáron túlra kísérték az ilyen csoportokat. 1841 folyamán a megyei közgyűlésben többször nógatták a szolgabírókat, június 8-án 19415. sz. alatt a Helytartótanács is újabb, a korábbinál erősebb hangú leiratot intézett Somogyhoz. Végül november 2-án a szolgabírók benyújtották az összeírásokat, melyeket 1842. február 1-jén küldtek fel a Helytartótanácsához.⁴⁶

Most még nem tudom, hogy a somogyi közgyűlés viselkedése általánosnak tekinthető-e. Jelenleg mindössze hat törvényhatóságból áll rendelkezésemre az 1837-es összeírás, valamint egy mezővárosból. Veszprém vármegyében 1837 decemberében már az összesítést is elvégezték (kiadva: Nagy P. 2011. 155–157.), a többiek (Pécs város [Nagy P. 2011. 154.], Tolna, Nógrád, Borsod vármegye és Kecskemét mezőváros)⁴⁷ Szeged kivételével 1838-ra készültek el az újfajta családi lajstromokkal.

45 Ezek történetéről lásd Thirring G. 1903. és Thirring G. 1936.

46 A vonatkozó iratok: MNL SML. IV.1.a. 1837. nov. 2. No. 3728.; 1841. febr. 1. No. 655.; 1841. máj. 1. No. 1666.; 1841. nov. 2. No. 4067.; 1842. febr. 1. No. 404.

47 MNL BML. IV. 1003. b. 2788/1837. TML. Ö:253. BAZML. IV. 501. e. 2900/1838. A nógrádi összeírások adatait közli Szomszéd A. 1987. 176–185. A kecskeméti összeírást kiadta Iványosi-Szabó T. 1993. 44–46. A somogyi összeírásról biztosan tudjuk, hogy megküldték a Helytartótanácsnak, ám eddig nem sikerült fellelnem.

A családlajstromot az 1837. szeptember 19-én kiadott helytartótanácsi rendelet vezette be, ez is évente volt, illetve lett volna felterjesztendő. Szeged 1838. április 23-án felterjesztett egy összeírást a Helytartótanácshoz, de rövidesen vissza is küldték azt a városnak, mert a feleségek és a gyermekek életkoráról, valamint életmódjáról nem írták be az adatokat. A második, immár helyes conscriptio 1839-ben készült el. (Adattait közli Kovács J. 1895. 388–389.)

Baranya vármegyében a siklósi járás összeírása már 1838. január 12-én készen volt, majd február–márciusban a többi járásé is követte. Sajnos a lajstromokat még nem sikerült megtalálnom, csupán a hozzájuk mellékelt szolgabírói leveleket.⁴⁸ Nem kerültek elő eddig az 1839-ben felterjesztett baranyai összeírások⁴⁹ sem, de ismerjük azt az 1840. március 31-én kelt, 9687. sz. helytartótanácsi leiratot⁵⁰, amely reagált rájuk.

Valószínűleg a törvényhatóságok együttműködési szándékának lanyhulásán kívül az 1830-as években egyre-másra születő vármegyei tervezetek is arra késztették a Helytartótanácsot, hogy visszatérjen a rendszeres összeírási gyakorlathoz, s 1846-ban újból előírja a családlajstrom évenkénti felterjesztését. Az újabb rendelkezés nyomán készült összeírások jelenleg teljesen feltáratlanok. Annyit tudok biztosan, hogy Pécs város ennek a kötelezettségnek is gondosan eleget tett.⁵¹

Az összeírásoknak kettős funkciója volt. Precíz végrehajtásuk esetén a cigány közösségek, illetve családok minden tagja ellenőrizhető volt (ennek érdekében vezették be az új formulát), s könnyebbé tették a Helytartótanács és a törvényhatóságok számára is a döntések előkészítését, hiszen pontos adatok birtokába jutottak – vagy juthattak volna. A törvényhatóságok magatartása ellentmondásos volt az összeírások kérdésében. Nemcsak a cigányokra vonatkozó, hanem egyéb felmérések (például népösszeírások) esetében is gyakran idegenkedtek a végrehajtástól, mert a nemesi universitas önállóságának megsértésétől tartottak, és igyekeztek a vármegyei adminisztrációt is mentesíteni újabb feladatoktól. A pontos adatokat igénylő döntések körül sokszor olyankor is politikai labdázás alakult ki, amikor a törvényhatóság egyébként tiszttában volt az információszerzés fontosságával. Általában a szabad királyi városok gondosabban voltak a vármegyénél, erősebb volt a kontroll is, de azt is hozzá kell tennünk, hogy könnyebb dolguk is volt. A fallal körülvett várost könnyebben ellenőrizhették a helyi hatóságok, mint egy mocsaras, erdős, járhatatlan utak miatt nehezen megközelíthető falvakkal teletűzdelt vármegyét. A cigányok a városokban egyébként is sokkal kevesebben voltak, ha csekély számban is, de integrálódtak, könnyebb volt listába venni őket. Itt azonban számolnunk kell annak lehetőségével, hogy éppen ezek a családok maradtak ki az adatfelvételekből – hiszen már nem számítottak cigánynak.

48 MNL BML. IV. 1. b. 827/1838. és 1018/1838. Az 1018. sz. irat is a 827. sz. alatt található. Előzmény: 2645/1837.

49 A 451/1839. és 522/1839. sz. alatt adták be a járási tisztviselők a vármegyei közgyűléshez.

50 MNL BML. IV. 1. b. 1040/1840., az irat a 328/1841. sz. alatt található.

51 MNL BML. IV. 1003. b. 13/1847.

A 19. század második felének népesedéstörténeti tendenciáinak, valamint a cigányok társadalmi pozícióinak és tagolódásának kutatásában alapvető forráskritikai kérdés a cigányösszeírások és a népszámlálások viszonyítása. Ennek oka, hogy a népszámlálásokban mindig jóval kevesebb cigányt mutattak ki, mint a cigányösszeírásokban. A népszámlálások és a korabeli statisztikai irodalom jól ismert a kutatók előtt, ezekre itt nem térek ki, a hangsúlyt az alig ismert, a Belügyminisztérium által 1853-ban és 1873-ban elrendelt cigányösszeírásokra helyezem. Mindkét év összeírását ismerjük Abaúj-Torna vármegyéből, melyeknek a feldolgozása is megtörtént. (Váradi J. 2009, Váradi J. 2013.) Abaúj-Tornánál lehetőség volt az összeírási adatokat összevetni az 1880-as népszámlálással. Más törvényhatóságok esetében ilyen vizsgálat nem történt. Több helyen is megvannak az 1869-es népszámlálás részletes adatfelvételei, de hiányoznak a cigányösszeírások, vagy nem történt meg a feltárásuk. Ezen a téren magam sem vállalkozhatom országos léptékű feldolgozásra. Az 1873-as összeírást Tolna és Somogy vármegyéből tártam fel, utóbbi elemzését végzem el.⁵² Ebben az összeírásban helységenként megadták a férfiak, nők, fiú- és leánygyermek számát külön-külön és összesen, továbbá a letelepültek és kóborlók számát, valamint a férfinépesség megoszlását tizenhárom kategóriában. A vármegyén belüli területi megoszlás, a lélekszám, a családszerkezet és a foglalkozási szerkezet rekonstruálható és a korábban említett módon összehasonlítható korábbi és későbbi adatokkal.

Magyarországon az ún. cigánykutatásokban a cigány népesség számának és összetételének vizsgálatakor standard viszonyítási pont a 1893-as országos cigányösszeírás. Részben mert ez az egyetlen, amit kiadtak, másrészt a kutatásban domináns szociológia számára is fontos. Az 1970-es évek elejétől ehhez viszonyítják a témára vonatkozó szociológiai vizsgálatok eredményeit. (Kemény I. – Rupp K. – Csalog Zs. – Havas G. 1976; Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. 2004) Ezt az összeírást nem célozom részletesen elemezni, mert már többen megtették. (Vö. Dupcsik Cs. 2015) Az 1893-as összeírás számomra is viszonyítási pont, de nem a 20. századi, hanem a korábbi tendenciák értelmezéséhez és folyamatok, változások magyarázatához.

A szakirodalomban néhány szerzőnél folytonosan visszatér az a gondolat, hogy 1893 előtt Magyarországon nem voltak cigányösszeírások, az 1893-as az első. (Például Szuhay P. 1999) Ezt önmagában cáfolja mindaz, amit eddig írtam. Ha csak a modern népszámlálásokkal párhuzamosan készült összeírásokat nézzük, akkor is beszélhetünk 1893 előtt két másik összeírásról. Mások szerint az 1893 előtti kisebbségek voltak. (Például Forray R. K. – Orsós A. 2016) Ez is pontatlan, nem ez az érdemleges különbség, a korábbiak is országos léptékűek voltak. Az 1893-as abban különbözik a korábbiaktól, hogy szakszerű előkészítéssel, tudományos intézmény részvételével történt, és a használt nyelvről egyik korábbi sem nyújt olyan adatokat, mint ez. Továb-

52 Tolna vármegye összeírása kiadva: Nagy P. 2011. 172–180. Somogy vármegye összeírása: MNL SML IV. 405. b. 2659/1873.

bá, ez az egyetlen olyan cigányösszeírás, amelynek az adatait feldolgozták és kiadták. Összességében valóban a legteljesebb mind közül, és az adatfelvétel módszereiben is modernebb.

Az 1893. évi cigányösszeírás eredményeit 1895-ben kötetben is kiadták. Herrmann Antal állította össze, és ő írta az *Általános jelentés* címet viselő részben olvasható alapos elemzést. (Herrmann A. 1895)

Az összeírás szándéka 1893-ban nem volt egyedülálló Európában. A 19. században több más európai országban is felmerült a cigányok számbavétele és nyilvántartása. 1895-ben Franciaországban is összeírást végeztek a *nomádok, cigányok és csavargók* körében. Az idesorolt vándorló életmódú népesség 400 ezer fő volt. Ezen belül a csoportokban, illetve karavánokban utazó nomádok száma 25 ezer. Magyarországon egyértelműbb volt, ki a cigány, a fogalom nem mosódott úgy egybe az egyéb vándorló életmódúak kategóriáival. Ugyanakkor a Kárpát-medencében a cigányok össznépességen belüli aránya magasabb volt. Bajorországban 1899-ben állították fel azt a hivatalt, amelynek célzottan a cigányok nyilvántartása lett a célja. 1905-ben ez a hivatal publikálta a *Zigeuner-Buch* című kiadványt, hogy segítse a rendőrséget „a cigányprobléma leküzdésében”. (Fraser, A. 1996. 228–229.)

Az 1895-ben kiadott kötet Jekelfalussy József miniszteri tanácsos előszavával kezdődik. Hangsúlyozza az összeírás közigazgatási és tudományos jelentőségét, s azt, hogy a „cigányügy végleges rendezése” volt a kitűzött cél az összeírás elrendelésekor. (Herrmann A. 1895. V.) A cigányság demográfiai állapotának minél pontosabb ismeretét tartották a „cigányügy” rendezésére irányuló bármifajta kiszámítható politika alapfeltételének. Az *Előszó* írásakor (1895. november) még azzal a lehetőséggel számoltak, hogy a felmérés gyakorlati eredményei később a cigányok múltjára és a cigányügy korábbi jogi szabályozására irányuló tudományos eredményekkel lesznek összevethetők. Ezek a további munkálatok azonban nem valósultak meg szisztematikusan.

Herrmann részletesen ismerteti a cigányösszeírás lebonyolítását és közli Hieronymi Károly belügyminiszter 1892. december 15-én kiadott körrendeletét. (Herrmann A. 1895. 5.) Az előzményekhez tartozik, hogy abban az évben a csavargók helyzetének országos rendezését és a kóbor cigányok letelepítésének kérdését felvették a belügyminisztérium munkaprogramjába. Azokra a letelepedettekre, akikről valamennyire megállapítható volt, hogy cigányok, azért terjesztették ki az összeírást, hogy a nem letelepedettek helyzetét összehasonlíthassák az övékkel, s ettől pozitív minták, illetve integrációs lehetőségek feltárulását remélték. A letelepedett cigányok között voltak olyanok, akik Herrmann szerint „teljesen beolvadtak a polgári és polgárosult társadalomba”, a többi lakostól csak némi „anthropológiai árnyalatra nézve” különböztek. (Herrmann A. 1895. 17.)

Az összeírást az egész országban ugyanazon a napon, 1893. január 31-én kellett végrehajtani, s a cigányok azon a napon nem mehettek egyik helységről a másikba. Így lehetett elérni, hogy senki ne maradjon ki, illetve senkit ne számoljanak be kétszer.

Az összeírás elhatározása és végrehajtása között rövid idő telt el, ami az adott szituációban kedvezett a hatékonyságnak.

Herrmann szerint összességében az összeírás mindenütt kielégítően történt meg, sok helyen kifogástalanul. Számos községben az általános adatokat nem töltötték ki, a járási vagy megyei tisztviselőknek kellett gondoskodniuk a hiányok pótlásáról. Néhány város nem vagy csak formailag tett eleget a követelményeknek: Győr, Pécs, Szabadka, Székesfehérvár. Budapest semmilyen módon nem tett eleget és „álokoskodással kieszközölte”, hogy a belügyminiszter felmentse az összeírás alól. Budapesten arra hivatkoztak, hogy nem tartózkodik ott egyetlen vándorcigány sem, más cigányok pedig annyira polgárosultak, hogy „cigány számba nem vehetők”. Herrmann szerint éppen ezért kellett volna számba venni őket, hogy megismerhetők legyenek a polgárosultság fokozatai, illetve a polgárosultságot előidéző tényezők.

A cigány népesség lélekszámának meghatározásában problémát jelentett (és jelent azóta is), hogy az 1880., 1890. évi népszámlálások, illetve az 1893. évi cigányösszeírás népességi adatai között ellentmondások vannak, amelyek a számbavétel módjával magyarázhatók. Különösen a nyelvi identifikálás volt problematikus. 1880-ban például sok román anyanyelvű cigányt a románok közé vettek fel. 1890-ben pedig sok cigányt, akinek az anyanyelve nem cigány volt, de tudott cigányul, cigány anyanyelvűként regisztráltak. Az 1893. évi adatok pontosabbak, mert ez volt az első számbavétel, amely *néprajzi és antropológiai* kritériumokat is tekintetbe vett, s ezen az alapon a nyelvi viszonyok felmérésében is biztosabban járhatott el. (Herrmann A. 1895. 19.)

„A cigány származás és eredet megállapítása rendszerint nem ütközik tulságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendesen igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismérve az anthropologiai jelleg, inkább mint a nyelv, mely az általános népszámlálások adataiban, mint a cigányság egyedüli kriteriuma szerepel” – írta Herrmann. (1895. 18.)

A *cigányok általános viszonyai* című részben Herrmann a cigányok életmódjával foglalkozik. Külön-külön a tartózkodás módja és ideje szerint kialakított három csoporttal. Az állandóan letelepedettek esetében a letelepedettség három alapvető kriteriuma: állandó lakás, a termőföldre való viszony, közművelődés.

A huzamosabban egy helyben tartózkodók kategóriájába sorolt cigányoknak a „tartózkodás céljául vallott foglalkozások jellemzőek”, amelyeket Herrmann egy másik alfejezetben tárgyal részletesen. „A bevallott foglalkozást sokan csak igen kis mértékben üzik s gyakran csak ürügyül használják be nem vallható foglalkozások leplezésére”. (Herrmann A. 1895. 33.) A 18. század óta folyamatosan újra és újra felvetődő problémáról volt szó. Főként szolgabírói jelentésekben és peres iratokban találkozunk azzal, hogy férfiak és asszonyok csupán a környezetük megtevesztésére, a tolvajlások fedezésére folytatnak „foglalkozásokat”.

Az összeírás során a tartózkodás célja sok esetben nem volt megállapítható, csupán az oka. Bizonyos cigányok nem szándékosan, hanem kényszerből tartózkodtak ott,

ahol az összeírók találták őket, például „a téli zord idő miatt szorultak meg valahol ideiglenesen olyan cigányok, kik különben nem vándor jellegűek”. (Herrmann A. 1895. 33.) Tegyük hozzá, lehetséges volt az is, hogy vándorcigányok (független vándorlók vagy tavasztól őszig faluzók) a tél miatt bizonyos ideig egy helyben tartózkodóvá válnak, és úgy tűnik – vagy azt mondják –, hogy állandóan egy helyben tartózkodók. E tekintetben nem volt szerencsés az összeírást január végén végrehajtani.

A tartózkodás időtartamát a legtöbb helyen nem sikerült az eredeti utasításnak megfelelően megállapítani. A tartózkodási idő Herrmann szerint összefügg az évszakkokkal, s nem ez jelenti a lényeges különbséget a cigányok között, hanem a tartózkodás célja és időszakossága, valamint a „társas együttélés módja”. (Herrmann A. 1895. 34.) Következtetése: a három kategória határai nem húzhatók meg élesen, átmenetek jellemzőek. A vándorcigányok különválasztása egyértelműbb volt, a besorolás három kritériuma itt: karavánban élés, folytonos költözés, ideiglenes hajlék létrehozásának speciális módja.

Erdély

Az erdélyi cigányok 18. századi történetének is fontos forráscsoportját jelentik az *urbáriumok*, valamint az *adó- és úrbéri összeírások*.⁵³ Különös tekintettel arra, hogy Magyarországgal ellentétben innen jóval kevesebb országos léptékű cigányösszeírás, illetve cigányokról országos adatgyűjtést lehetővé tévő adóösszeírás van, a cigány népességről bővebb és árnyaltabb ismeretek szerzéséhez elengedhetetlen az urbáriumok felhasználása. Az urbáriumok, illetve birtokösszeírások a 17. század óta bővültek többek között a különleges kondíciójú jobbágyságok, például taxások és cigányok összeírásával. (Maksay F. 1959. 129.) Az *urbárium* kategóriájába tartozó forrásokat Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön kutattam, továbbá a hungaricana internetes adatbázisban. Itt is meg kell állapítanom, hogy az erdélyi családi levéltárak alaposabb, szisztematikus feltárása is olyan feladat, ami nem történt meg, pedig erre is szükség lenne, hogy meghaladjuk a korszak cigányságáról jelenlegi szűk körű és töredezett tudásunkat.

Kolozsváron⁵⁴ az alsóporumbáki és fogarasi uradalmak 1680–1809 közötti irataiból követhető a cigány népesség, ezt dolgozom fel. A fogarasi és alsóporumbáki urbáriumokban *conscriptio zingarorum*-nak nevezett összeírások találhatók. Általában a családfők nevét sorolják fel, némely esetben a fiaik és az állataik számát is megadják. Néhány esetben szöveges megjegyzés található arról, hogy a cigányok mikor és honnan érkeztek oda. Leginkább pedig a foglalkozási megoszlás elemzéséhez fontosak

53 Ezt a forráscsoportot a marosszéki etnikai megoszlás változásának szempontjából feldolgozta Pál-Antal S. 2004.

54 Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Fond 12. Inventar 24. A fogarasi uradalom úrbéri iratai. Az iratok kötetekbe kötve és mikrofilmen is megtalálhatók. Urbáriumok, inventariumok, conscriptiók a fogarasi és az alsóporumbáki uradalmak településeiről.

ezek az összeírások, adataik viszonyíthatók az 1781-es guberniumi felméréshez, így követhetők a változási tendenciák.

Az Erdélyben az új adórendszer 1754-es bevezetését előkészítő 1750. évi országos adóösszeírás lokális adatait kutattam Marosvásárhelyen,⁵⁵ a teljes anyagot pedig a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, illetőleg az onnan kölcsönzött mikrofilmeken.⁵⁶ Az összeírás anyaga néhány év óta kiváló forráskiadványban is használható. (Gyémánt L. 2016) Az Erdély történetét kutató történészek egyetértenek abban, hogy ez az összeírás a legalaposabb és legmegbízhatóbb Erdély 18. századi adózó népességéről.

Az adóösszeírásokról fontos elmondanunk, hogy a cigányokra vonatkozóan általában az adóalap-összeírási ívek használhatók, amelyekben összeírták a nem adóképes népet, köztük a cigányokat is. (Pál-Antal S. 2004) A járási és megyei szintű adó-kivetési összeírásokból csak részlegesen vagy egyáltalán nem nyerhetünk cigányokról adatokat, mert többségük nem adózott – általános mentesség vagy adóképtelenség miatt –, így az adókivetésbe fel sem vették. Az 1750-es összeírás ebből a szempontból is a legalaposabb ebből az időszakból, mert a nem adóköteles cigányokat is név szerint összeírták.

Az 1750-es összeírás elrendelését az indokolta, hogy rendet tegyenek az állami jövedelmekben a Habsburg Birodalomnak ebben a részében is, és felmérjék a bevételek növelésének lehetőségeit. Ezt szolgálta néhány évvel korábban a bányatörvény is. Az adórendszer reformját tették szükségessé az aránytalanságok és a városok és községek eladósodottsága is. Az Erdélyi Udvari Kancellária tisztviselőiből és az erdélyi küldöttekből álló Delegata Commissio dolgozta ki az összeírás tervét. Minden helységről és azok minden lakosáról külön-külön vették fel az adatokat családfőnként haladva. Az 1750. március 19-én kiadott végrehajtási utasítás a Guberniumot utasította az összeírás irányítására, megszervezésére. A Gubernium erre bizottságot hozott létre. (Trócsányi Zs. 1957. 276.)

Az udvarnál az az álláspont alakult ki, hogy a cigányokat is össze kell írni, de az összeírási utasításban ennek külön indoklására nem tértek ki. A *fiscalis* cigányok ügyét teljesen külön kezelték, velük a törvényhatóságok nem foglalkoztak, a Thesauratiatus egy 1750 előtti összeírásukat nyújtotta be a Guberniumhoz, illetve rajta keresztül az udvarhoz. (Trócsányi Zs. 1957. 273–274.) Meg kell jegyeznem, hogy az összeírásban néhány törvényhatóságban szerepelnek ennek ellenére *fiscalis* cigányok is, akiket összeírtak ott, ahol éppen tartózkodtak. Ez az adóösszeírás elemzéséhez tartozik, a cigányok adózásának részletesebb tárgyalásával együtt. A cigányoknak az összeírásba való

55 Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Fond 23. Inventar 129. Marosszék, Adóösszeírások.

56 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F 50, Gubernium Transylvanicum, Országos adóösszeírás. Mikorfilmen a 26469–26515, 47368–47377. számú tekercseken, a mutatók a 25726–25727. számú tekercseken.

felvételéről fontos még, hogy a fő tabellára kerülő cigányok többsége *exemptus* volt (kivétel, azaz adómentes), valószínűleg az udvar adóztatásuk lehetőségét akarta felmérni. Erre lehet következtetni az összeírás végrehajtási utasításának a koldusokra és a teljesen nincstelenekre vonatkozó részéből. Róluk konkrétan megmondták: az udvar tudni akarja, valóban munkaképtelenek-e. (Trócsányi Zs. 1957. 286.)

Az összeírás végrehajtásának nehézségeiről szóló forrásokban található néhány adalék, amely cigányokról konkrétan nem szól, de témánk szempontjából figyelmet érdemel. A vándornépességről például megmondták, hogy szökött jobbágyokból, ideoda vándorló udvari szolgálkból, napszámosokból, az országos vagy a megyei határok hol egyik, hol másik oldalán tartózkodókból tevődött össze. Ott írták össze őket, ahol találták, például Kolozsváron a székelyföldi napszámosokat. (Trócsányi Zs. 1957. 285.) A bányászok, aranymosók, hajósok a végrehajtási utasítás szerint „csak úgy és annyiban írandók össze, ahogy a törvények, a hajósoknál pedig a velük kötött *conventio* azt meghatározza” (Trócsányi Zs. 1957. 287.) A más tartományokból nemrégiben Erdélybe költözöttek mentesülnek az összeírás alól. Róluk a földesurak külön jegyzéket nyújtottak be, feltüntetve, hogy honnan és mikor jöttek, és melyik *natio*hoz tartoznak. (Trócsányi Zs. 1957. 279.) A kutatásaim és jelen munkám dilemmája: valószínűsíthetjük-e, hogy a konkrétan cigánynak nevezett embereken kívül az ilyen bizonytalan, képlekenyen meghatározott csoportok között is voltak cigányok?

Az 1750-es összeírás fő táblájára jogi kategóriák szerint vezették be az adóköteles személyeket. A sorrend: egyházi nemesek, különböző rendű libertinusok (szabadosok), primipilusok (lófők), pixidariusok (közszekelyek), királyföldi parasztok, majd a jobbágyok, az *appertinentiával* (telektartozékokkal) bíró zsellérek, az *appertinentiával* nem bíró zsellérek, kóborlók, cigányok. (Trócsányi Zs. 1957. 289.) A városoknál ez másként alakult, Trócsányi Zsolt erre lábjegyzetben szól, de a városoknál a cigányokat nem érinti. Az egyes kategóriák után külön vették fel az özvegyeket. A jogi kategóriák összegzése és az egész helység összegzése foglalta össze a fő táblát, de ezt nem mindenhol végezték el az összeírók.

A tabella huszonkét rovatban tartalmazza az adatokat. A családfők neve után a földművelésre, majd az állattartásra vonatkozó rovatok csoportja következett. Külön rovatokba került az adózás, a kézművesség és a kereskedelem, a végére pedig a megjegyzések. Az adóról és az *exemptió*król (mentességekről) vannak szöveges bejegyzések, a megjegyzésben adták meg, ha valaki *allodiaturából* (a földesúr saját kezelésű birtokából) kapott földet, és azt is, ha a falu közföldjén lakott és abból birtokolt. (Trócsányi Zs. 1957. 289.) Cigányok esetében ezekből a bejegyzésekből tudjuk meg az adómentesség okait, és ezekből kapunk képet a befogadás és a letelepedés módzatairól.

Az 1750-es összeírást ismertető Trócsányi Zsolt és Gyémánt László részletesen foglalkoznak ezekkel a kategóriákkal, de nem vagy csak részlegesen térnek ki a cigányokra vonatkozó adatok történeti statisztikai, történeti demográfiai és társadalomtörténeti felhasználhatóságának kérdéseire. Már a cigányok összeírásának módja is többféle

1750-ben, és kifejezi helyzetük különbségeit. Összeírtak cigányokat (*zingari*), mint a többtől (egytelkes nemesek, libertinusok, jobbágyok, zsellérek, vándorlók, szökevények) különálló társadalmi kategóriát. Ezenkívül találunk még cigányokat a *jobagio-nes* (jobbágyok), *inquilines* (zsellérek) és *vagi* (csavargók) kategóriákon belül, de az összesítésben ezekbe beszámítva. A cigányokat jórészt külön társadalmi kategóriaként írták össze, a többi kategóriával összehasonlítva megállapítható a cigányoknak a társadalomban elfoglalt helye, valamint belső differenciáltsága. Különösen fontosak és speciális helyzetet jelentenek, főként a városoknál, azok az esetek, amikor a cigányokat nem szorosan az adózó népesség után írták össze a fő táblán, hanem külön cigányösszeírásban, vagy külön vették fel a szuburbiumok népességét, köztük a cigányokat. Jellegzetes példaként említhető a Brassóhoz tartozó Bolgárszeg és Bolonya, a város egymással ellentétes északnyugati és délkeleti végén. Hasonlóan végezték el az összeírást Kolozsváron is, de az ottani cigányok összeírása nincs az iratok között, nem találkozott vele a Kolozsvár és Kolozs vármegye levéltárát legalaposabban ismerő Kiss András sem.

Az összeírók szöveges bejegyzései néhol lehetővé teszik, hogy legalább részlegesen képet alkossunk a cigányok letelepedettségének mértékéről (*commorálisok* – mai kifejezéssel leginkább ideiglenes lakosok – és állandó lakosok), valamint lakhelyeikről és a településeken belüli vagy kívüli helyükről. Továbbá, a nevek és a foglalkozások összevetésével valamelyest képet kaphatunk, hogy a 18. század közepén Erdélyben találunk-e jól körülhatárolható, egyértelmű foglalkozási kategóriákkal társítható cigány csoportokat és alcsoportokat.

Az 1750-es adóösszeírás cigányokra vonatkozó adatai összevethetők az alább külön bemutatott 1781-es guberniumi cigányösszeírás adataival. Ebből megállapítható a cigány népesség lélekszámának növekedése vagy csökkenése, a tagolódás változása és következtetések vonhatók le a migrációra nézve. Az összevetés azonban korlátozott annyiban, hogy 1750-ben az összeírás nem terjedt ki partiumi törvényhatóságokra (Trócsányi Zs. 1957. 288.), 1781-ben viszont igen.

A népesedési tendenciák vizsgálata árnyaltabbá tehető, ha lehetőség van az 1750-es és 1781-es összeírásokat kiegészíteni a II. József jobbágyrendeletét követő 1785–1787-ben elvégzett úrbéri összeírással. Akkor van erre módunk, ha együtt van ez a három forrás. A kutatások jelen állása mellett azonban ilyen összehasonlítás nem végezhető el, pontosabban azt mondhatjuk, hogy ilyen kutatások lényegében nem történtek.

Az úrbéri összeírást Háromszék területéről tártam fel részlegesen Sepsiszentgyörgyön; a Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltárában található teljes erdélyi iratanyag cigány vonatkozású feldolgozása jövőbeni feladat.⁵⁷ Háromszékből 58

57 Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Sepsiszentgyörgy), Arhivele Naționale Direcția Județeană Covasna. Fond 8. Inventar 818. Háromszék 1771–1790. 881/1785. Urbarialis conscriptio.

helység urbarialis összeírása áll rendelkezésünkre. A conscriptio végrehajtása nem volt következetes. Nem minden helységnél teljes, a tényleges összeírás hiányzik, csak úrbéri kérdőpontok vannak válaszok nélkül, máshol az úrbéresekre neve nem szerepel, csak a földesurak és a hozzájuk tartozó urbarialis adatok összegezve. Szignifikáns eredmények itt sem nyerhetők, a cigányokra vonatkozó adatoknál pedig még több a következtetlenség. Akkor vehetünk valakit bizonyosan cigánynak az összeírásban, ha ezt meg is mondják. Sok esetben a vezetéknév alapján egyértelműnek tűnik, hogy valaki cigány (például Kalános), más helyeken viszont csak feltételezhetjük ezt. Pontosításra az 1781-es összeírással történő összehasonlítás adhat lehetőséget. Önmagában fontos azonban, hogy 1785-ben Háromszék területén éltek cigány telkes jobbágyok és zsellérek, a rájuk vonatkozó adatok révén kérdéseket fogalmazhatunk meg a letelepedési folyamatokról és a parasztosodásról.

Abból az időszakból, amikor Erdély Magyarországtól elválasztva, külön politikai szervezettel és országgyűléssel tartozott a Habsburg Birodalomhoz, jelenleg egyetlen olyan összeírást ismerünk, amely kifejezetten azért történt, hogy a Gubernium alá tartozó cigány népességet megszámlálják. Pontosabban, remélem, hogy a kutatásaim nyomán ismerni *fogjuk*, hiszen az Erdély népességéről író szerzők egyike sem említi ezt a conscriptiót, vagyis az eddigi kutatások áramába nem került bele.

A Gubernium 1781. január 18-án rendelte el a felmérést,⁵⁸ célja a Bécsből, az erdélyi kancelláriától is inspirált szisztematikus letelepítési politika előkészítése volt, amire az elkövetkező években részlegesen sor is került, de összességében nem sok sikerrel járt (lásd az erdélyi rendeletekről szóló részt). Röviddel ezután a cigányok Erdélyből való kiutazását tilalmazó rendeletet hoztak. Az erdélyi kormányzat számára az 1740-es évek óta folyamatosan gondot okoztak azok, akik folytonos ide-oda mozgással kivonták magukat az adózásból. A forrásokból egyértelmű, hogy a letelepítés/letelepülés cigányokat is érintő problémáit vizsgálunk kellene, ám az 1780-as évek előttről jelenleg csak szórványos adataink vannak erről. Sepsiszek irataiban például fennmaradt egy aláírás és pontos keltezés nélküli utasítás 1767-ből.⁵⁹ Feltehetően valamelyik földesúr instrukciói a tiszttartójának, hogy tárgyaljon egy sátoros cigány kompániával, és *contractussal* (szerződéssel) vegye őket a földesúr keze alá. Az állam által kezdeményezett, tervszerű letelepítésről azonban Erdélyben 1781 előtt nem tudunk. Néhány év múlva, 1786-ban már a telepítés eredményeit mérték fel. Szintén Háromszékből maradt fenn az a cigányokról készült összeírás, amely családonként mutatja ki az életmód

58 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868. Az összeírás keletkezésére vonatkozó iratok ugyanezen a számon, az összeírások mellett találhatók.

59 Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Sepsiszentgyörgy), Fond. 8. Inventar 194. Háromszék 1677–1770. 201/1767.

változását.⁶⁰ Ez a nagy terjedelmű és részletes forrás feldolgozatlan, néhány mozzanattal említi Albert Ernő. (Albert E. 2000)

A guberniumi összeírást a székely és szász székek, a vármegyék és a városok külön-külön hajtották végre. A „tabella de numero statu zingarorum” című összeírások rovatai: *nomina possessionum* (helység neve), *nomina patrum familias zingarorum* (cigány családfő neve), *numerus animarum virilis sexus* (a férfi családtagok száma), *numerus animarum faemini sexus* (a nő családtagok száma), *opificium quarum exercet* (milyen mesterséget gyakorol), *religio* (vallás), *utrum domiciliatus vel vagus* (letelepült vagy vándorló), *utrum jobagio, inquilinus vel libere conditionis* (jobbágy, zsellér vagy szabad menetelő), *si jobagio, vel inquilinus cujus?* (kinek a jobbágya vagy zsellére?).

A Főkörmányszék tudni akarta a cigányok számát és tájékozódni akart afelől, beletartoznak-e a társadalmi hierarchiába, ellenőrizhetők- és adóztathatók-e. A *fiscalis* cigányokat nem kellett összeírni, róluk rendelkezésre álltak a Fiscusnál a külön kimutatások. Az összeíró íveket a helyi összeírók nem egységesen töltötték ki. Vegyes a nyelvhasználat (magyar, latin, német), a mesterségeket és a vallásokat latinul és magyarul is eltérő logika szerint nevezték meg. Egyrészt ugyanazt a kategóriát többféleképpen adták meg, akár egyazon járáson belül is. Másrészt nem mindig egyértelmű, hogy a mesterségek következtelen megjelölése differenciáltságot és specializálódást fejez-e ki, vagy az összeírók más-más latin nevét ismerték ugyanannak a mesterségnek. Az összeíró íveken néhol akár helységenként, járásonként és a törvényhatóság egészére is összesítették az adatokat, más esetekben semmilyen összesítés nincs. Azt mondhatjuk, hogy a tabellák eredeti állapotuk szerint, önmagukban nem dolgozhatók fel, a kutatónak kell egységesen értelmezhetővé és feldolgozhatóvá tenni, legfőképpen egységes kategóriák kialakításával.

Szükséges kitérni az *opificium* (mesterség) rovat adataira. A kategóriák, a szóhasználat következetlenségeit fentebb említettem. A családfők foglalkozására vonatkozó adatokat sem a helyi felvételkor, sem a guberniumi összesítés során nem számolták meg és nem adták össze. Az összeírási ívekből manuálisan számoltam meg az azonos bejegyzések, vagyis az egyes foglalkozások számát. Ezek a bejegyzések sok esetben nem is *opificiumok*, hanem a megélhetési módra utalnak, például *mendicus* (koldus). Gyakori, hogy ebbe a rovatba a „nullus” bejegyzést tették, esetleg nem írtak be semmit.

A helyi hatóságok által felküldött összeírási íveket a Guberniumnál összesítették. Többféle összesítő tábla is található az iratok között. A *Tabella Indicans Numerum et Statum Zingarorum /exceptis fiscalibus/ in toto Transylvaniae Principatu cum 1ma Mensis Marty Anni 1781 repertorum* című táblázat a helységek neve (*Nomina Locorum*) után már csak számadatokat tartalmaz. Megadják helységenként a családfők

60 Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Sepsiszentgyörgy), Fond 8. Inventar 818. Háromszék 1771–1790. 910/1786.

(*Numerus Patrem et Matrem familias*) számát, majd azt, hogy a családok közül mennyi letelepült, vándorló, jobbágy és zsellér.

A *Recapitulatio Circulorum* című táblázat egy-egy szék és vármegye adatait összesítetten közli: a családfők és a lelkek számát, valamint a családok megoszlását letelepültség és jogállapot szerint. A *Recapitulatió*ban egy sorban adják meg a taxás helyek (*Loca Taxalia*) egyesített adatait, de készült egy külön tabella, amelyben a taxás helyek adatait adják meg ugyanúgy, mint a *Recapitulatió*ban. A következő taxás helyek szerepelnek ebben a kimutatásban: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Vízakna, Abrudbánya, Hátszeg, Vajdahunyad, Illyefalva, Kézdivásárhely, Bereck, Székelyudvarhely, Oláhfalva, Erzsébetváros, Szamosújvár. Annak okára, hogy miért nem szerepel valamennyi taxás hely a tabellában, utalás sincs. Az összeírásból következtethető magyarázat: ahol nem laktak cigányok, azokat a városokat kihagyták a listából – például Csíkszeredát és Sepsiszentgyörgyöt.

A helyi közigazgatás által felvett összeírási ívek adatai és a guberniumi összesítések között eltéréseket tapasztalunk a számokban. Ha összesítjük a helyi adatfelvételek családfőkre és családtagokra vonatkozó adatait, néhol az összesítéstől eltérő eredményt kapunk. Ez az eredmény sok helyen rendkívül alacsony lélekszámot ad. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a családtagok számát, különösen a feleségeket, következtelenül vették fel, illetve több helyen nyilvánvaló, hogy kimaradtak. Egyazon széken vagy vármegyén belül is előfordul, hogy valamely helysénél a férfi családfővel együtt megadják a felesége nevét is, máshol pedig nem. Sőt, az is gyakori, hogy a nem özvegy férfi családfő mellett a családtagokra vonatkozó rovatok üresek, különösen a nőké. Ilyen esetben nem valószínű, hogy a családfőnek ne lett volna felesége. Ezeknek a következtetlenségeknek a kiiktatásához törvényhatóságunként, sőt némely esetben helységenként aprólékos számításokat kellene végezni, ezt a későbbiekben külön tanulmányokban tervezem megtenni, most a családok számával dolgozom.

Mindebből az is következik, hogy a demográfiai struktúra vizsgálata nem lehetséges teljes körűen, a történeti demográfiában és történeti statisztikában szokásos módon. Összegezve az 1781-es felmérésről mégis azt mondhatjuk, hogy összetett, több szempontú történeti demográfiai, illetve társadalomtörténeti elemzést tesz lehetővé. A cigány népesség területi megoszlásának és tagolódásának olyan mélységét nyújtja – különösen a foglalkozások és a jogállás terén –, amelyet egyetlen más erdélyi forrás sem a 18. századból. A lélekszámra vonatkozó adatok pedig támpontot adhatnak a korabeli statisztikai munkák (Leonhard, Benigni, Lebrecht) kritikai vizsgálatához.

Zsupos Zoltán az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiscalis cigányok tizennyolc összeírását adta ki az 1744–1785 közötti közel fél évszázadból, továbbá értékes tanúvallomásokat, kezesleveleket és panaszleveleket. (Zsupos Z. 1996) A fiskális cigányokat *kumpániá*nként írták össze. Az adatokkal pontosíthatók az Erdély cigány népességére vonatkozó számítások. Fontos ez a forráscsoport a foglalkozási megoszlás vizsgálatában is, elsősorban itt találjuk azokat a mesterségeket, amelyeket Magyaror-

szágon Erdős Kamill óta az oláh cigányok alcsoportjaihoz társítunk (rézművesek, ros-tások, lakatosok, kelderások).

Erdély cigány népessége 19. századi történetében, az 1893-as országos összeírás (Herrmann A. 1895) kivételével nem támaszkodhatunk cigányösszeírásokra. A forrás-adottságokban és ebből adódóan a feldolgozás módszerében Erdély és Magyarország között e téren is döntő különbség van. Erdélyben elengedhetetlen a népességváltozás folyamatának, a társadalmi kategóriáknak és a cigány adózók számának a vizsgálatához az adóösszeírások vizsgálata. Az 1765 és 1821 közötti adóösszeírások összesített adatait táblázatokban Csetri Elek és Imreh István adta közre. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 76–135.) Ők a Magyar Országos Levéltárban található *Exactoratus Summarius Status Familiarum* című táblázatokból dolgoztak, valamint a másolatban fennmaradt 1808. és 1821. évi összeírások Kolozsváron fellelhető példányait használták. (Vö. Csetri–Imreh 1980. 71., 1–2. sz. jegyzetek) Az 1767. és 1791. évi összesítéseket korábban már Berlász Jenő közölte.⁶¹

A Magyarországon végrehajtott, de mostanáig csak néhány vármegyéből ismert 1853-as (akkor rendelték el, néhol 1854-ben hajtották végre) és 1873-as cigányösszeírásokról jelenleg azt sem tudjuk, hogy Erdélyben ezeket végrehajtották-e. Nincs okunk feltételezni, hogy ne hajtották volna végre, legalább az 1873-ast, hiszen ekkor az erdélyi törvényhatóságok is közvetlenül a magyar kormány alá tartoztak, az összeírási utasítás rájuk is vonatkozott. A végrehajtás mellett szól az is, hogy húsz évvel később Herrmann Antal hivatkozik az 1873-as összeírára, sőt közli is a cigány népesség lélekszámát, Erdélyt is beleértve. Eddigi erdélyi kutatásaimban mégsem találtam ennek a két összeírásnak a nyomát, más kutatók sem bukkantak rá. A század első felénél szórványos adatokat ismerünk városi iratokból, valamint adóösszeírásokból, ezek sorából leginkább Marosvásárhely estében használtam fel adatokat, részben Pál-Antal Sándor munkájából (Pál-Antal S. 2009), részben pedig saját levéltári kutatásaimból. A század közepétől pedig legfontosabb forrásaink a népszámlálások, különösen az 1850-es, amelyet a szakirodalom is legtöbbször említ. A 19. századi tendenciák vizsgálatát az 1781-es és 1893-as cigányösszeírások összevetésére építem, közbeiktatva, illetve párhuzamba állítva velük a népszámlálásokat, valamint a korszak statisztikusainak adatgyűjtéseit, utóbbi azonban a szakirodalmi áttekintésbe tartozik, az országleírásokkal együtt. (Ennek az irodalomnak az áttekintését lásd Hoóz I. 1992) Itt kell megjegyeznem, hogy a 19. századi hivatalos népszámlálások részletes levéltári kutatása és feldolgozása nem volt célom.

Az erdélyi források áttekintésében meg kell említenem Varga E. Árpádot, aki rendkívüli munkát végzett Erdély népesedéstörténetének kutatásában. (Varga E. Á. 1998–

61 Berlász J. 1942. 340., Berlász J. 1958. 101–107. Az adóösszeírások keletkezéséről, a rovatok változásáról és az egységes adatok kialakításának módszeréről lásd Csetri E. – Imreh I. 1980. 16–17.

2002) Az Erdély felekezeti és etnikai statisztikájának monumentális vállalkozása részlegesen érinti az általam tárgyalt korszakot, de a 19. század végi népességi viszonyok ismeretéhez nélkülözhetetlen.

Az erdélyi politikai keretek áttekintéséhez részben Herrmann Antal forrásközlései, részben pedig Déry Gyula könyve volt segítségemre. (Herrmann A. 1893a és 1893b, Déry Gy. 1908) Előbbi a reformkori országgyűlési tervezeteknél, utóbbi pedig a guberniumi rendeleteknél. Ezeket levéltári adatok egészítik ki, amelyeket szórványosan tártam fel, részben az 1990-es években levéltárosként, részben sepsiszentgyörgyi kutatásaim során.

1. CIGÁNYPOLITIKA A 18–19. SZÁZADBAN⁶²

Jean-Pierre Liégeois a középkortól a 20. századig a cigányokkal kapcsolatos politikai gyakorlatokat három típusba sorolta: kirekesztés, elszigetelés, integráció. (Liégeois, J. P. 2009) A francia szociológus a cigánypolitikák általános vonásait írta le, mintegy kiemelve azokat a térbeli és időbeli meghatározottságokból.

Az európai államok cigányokkal szembeni politikáját több tényező is befolyásolta: az államapparátus kiépítettségének szintje (mennyire tudtak figyelni a marginális csoportokra), az adott gazdasági körülmények, hogy voltak-e gyarmataik (ahova kitelepíthették a cigányokat vagy munkát ajánlhattak számukra), akárcsak a helyi viszonyok egyéb eltérései. Az eltérő feltételek mellett alkalmazott politikákban eközben hasonlóságok és párhuzamok, valamint különbözőségek egyidejűleg megfigyelhetők. A politikai törekvések általános vonásának tekinthetjük a „társadalmonkívüliség” megszüntetésének, de legalábbis kezelhetővé és ellenőrizhetővé tételének szándékát is. Ideológiai háttérük Európában részben közös: az *utilitarizmus*. Az Oszmán Birodalomban az utilitarizmus nem épült be az állami politikába. Kulturális és vallási tolerancia mellett azonban a cél ott is a 17. század óta a különféle (többnyire türkménnek és jürüknek nevezett) vándorlók – köztük a cigányok – általános letelepítése volt.

A cigányok többségi társadalomba integrálását a 18. századi Európa számos állama megpróbálta elérni, de ennek módozatai ugyancsak eltérőek voltak. Nyugat-Európában a 16. század óta a kiűzés politikája érvényesült, ennek gyakori módja a gályarabságra ítélet és a gyarmatokra történő kitelepítés, különösen Angliában, Portugáliában, részben Franciaországban. Minden állam célja a gyarmati munkaerőigény fedezése volt.

Angliában a csavargók deportálásának gyakorlata I. Erzsébet uralkodásáig nyúlik vissza. A javíthatatlannak ítélt személyeket – köztük cigányokat – Új-Fundlandra, Jamaicába, Barbadosra, Virginiába és különféle amerikai ültetvényekre, ázsiai gyarmatokra küldték. Portugália azokat a ciganókat, akik nem települtek le, afrikai és indiai gyarmataira, leginkább pedig Brazíliába deportálta (1718-ban általános hajsza keretében gyűjtötték össze őket). Számuk annyira megnőtt és a brazilai gyarmati főkörmányzó annyit panaszkodott elfogadhatatlan életmódjukra, hogy a portugál király itt is elindította a cigányok rendszabályozásának politikáját.

Spanyolország a 16. század végén tiltotta ki az amerikai gyarmatokról a cigányokat. Amikor II. Fülöp tudomást szerzett róla, hogy valamennyien mégis beszivárogtak,

62 A politikai fejezetek Nagy P. 1998. 238–270., 306–354. felhasználásával készültek.

utasította a gyarmati tisztviselőket, hogy küldjék őket vissza Spanyolországba. A 17. századtól észak-afrikai presidiókra deportáltak cigányokat és minden nemkívánatosnak tartott elemet. A 18. századra a spanyol állam a helyhez kötést és a területi eloszlást szabályozó politikával elérte, hogy a cigányok többé nem voltak vándorlók, társadalmi integrációjuk mégsem valósult meg. Az államnak a marginális helyzetükből fakadó munkanélküliségük, adózásból való kimaradásuk és a morális normáktól eltérő vélt vagy valós életvitelük jelentett problémát és jelentette az ürügyet az összefogásukra. Az ovideói püspök javaslatára VI. Ferdinánd 1749-ben elrendelte a cigányok összegyűjtését. Antonio Gomez Alvaro kutatásai szerint mintegy 9-12 ezer embert. A forgalomból kivont gályák miatt feleslegessé vált hajóépítő dokkok átalakítása céljából vitték őket kényszermunkára, köztük gyermekeket is – hogy munkára neveljék őket. Másokat most is az észak-afrikai presidiókra, az ottani erődítési munkálatokhoz. Sokan igazolni tudták, hogy elfogásuk előtt feddhetetlen életet éltek. Az uralkodó rendeletben ismerte el, hogy nem minden cigány javíthatatlan, vannak olyanok, akik a közerkölcsöknek megfelelően házasságban élnek, tisztesen nevelik gyermekeiket és dolgoznak. Végül 1763-ban III. Károly elrendelte, hogy minden 1749 óta raboskodó személyt engedjenek haza. 1772-ben belátva a korábbi politika hasztalanságát, új alapokra helyezték a cigányok helyzetének rendezését. Franciaországhoz hasonlóan az állam itt is belátta, hogy a cigányokat nem lehet megfosztani kenyérkereseti lehetőségeiktől, mert ezzel azt a gondot generálják, amelyet épp megszüntetni akartak. Ugyanekkor újból intézkedtek arról, hogy cigányok ne kerüljenek az amerikai gyarmatokra. A gyarmatokért ekkoriban kiéleződő küzdelmek kontextusában a spanyol állam elgondolása az volt, hogy nem engedhetnek a gyarmatokra megbízhatatlan telepeseket. Spanyolországban az 1770-es évektől az elszigetelés helyett az integráció felé ható racionális megoldásokat kerestek, de az állam bizalmatlansága és szigorúsága megmaradt.

Franciaország nem építette ki a deportálások szisztematikus rendszerét, de egyes cigányokat az amerikai gyarmatokra, így Martinique-ra vagy Louisianába száműztek, vagy gályarabság megváltásaként kerültek oda, mert munkaerejük így nagyobb hasznot termelt. A francia állam lotaringiai példákon az 1780-as években egyre jobban belátta, hogy a cigányok azért válhatnak sok helyen veszélyessé, mert elzárják őket a munkalehetőségektől. 1786-ban meghallgatták a cigányok vezetőinek felvetéseit, akik elmagyarázták, hogy nem marad számukra egyéb megélhetési lehetőség, mint kicsalni mások pénzét. Elfogadták azt az állami javaslatot, hogy Guyanába települjenek gyarmatosként. A terv a forradalom kitörése miatt megghiúsult. (Az európai államok cigánypolitikájáról I. Liégeois, J.P. 1994, 2009, Fraser, A. 1996, Nagy P. 2023c)

A 18. század előtt – Nyugat-Európával ellentétben, de az Oszmán Birodalomhoz hasonlóan – a magyar állam nem törekedett arra, hogy a vándorló cigány csoportokat életmódváltásra kényszerítse. A Dunántúl néhány törvényhatóságának szigorú, kiuta-

sítást elrendelő 17. századi szabályrendeletén kívül a vándorló cigányok rendszerszintű üldözésére nem került sor.

Ha Magyarország és Erdély 18–19. századi politikáit vesszük szemügyre, annak többféle szintjéről beszélhetünk. Először is országos és helyi politikáról, továbbá az országos politikában országgyűlési tervezetekről, valamint kormányzati rendeletekről. A vizsgált közel két évszázad egészét tekintve a cigányokkal szembeni politikában a Liégeois által leírt két típus, a kirekesztés és az integráció keveredik. Az elszigetelés gondolata is felmerült a korszakban születő különféle országos és helyi elképzelésekben, de gyakorlatban nem valósult meg.

Zoltan Barany módszertana szerint a 18–19. század a birodalmi rendszer kora. (Barany, Z. 2003. 17.) Vagyis a Habsburg és érintőlegesen az Oszmán Birodalom fontos számunkra. Barany meglátásaival javarészt egyetértek (a cigányok marginális helyzete, kedvezőbb pozíciók az Oszmán Birodalomban – Barany, Z. 2003. 91–102.), egyúttal azonban el is térek tőle, mert ő nem használt az elemzéshez primér forrásokat, én pedig kifejezetten erre törekszem.

Összességében Magyarországon és Erdélyben az integrációs törekvések dominanciájáról beszélhetünk a cigánypolitikában. Az országos és helyi léptékű gyakorlatokat összevetve az jellemző, hogy a helyi politikában erősebben jelentek meg a kirekesztő elképzelések. Ugyanakkor közös nevezőnek tekinthető a cigányok életmódja megváltoztatásának szándéka.

A magyarországi és erdélyi rendi országgyűléseken 1790-től újra és újra felvetődő, cigányokra vonatkozó tervezetek nem jutottak el törvényalkotásig. Általános rendszert szolgáló, országos törvény a cigányokról a 19. század második felében sem született. A helyhatóságok „cigánypolitikai” elképzelései csak részben irányultak a felsőbb rendeletek végrehajtására, a 18. század közepétől önálló, egymás között terjedő statútumokat is alkottak, amelyek többnyire megmaradtak korlátozott lokális intézkedéseknél (például a cigányok lovainak elvétele a „kóborlás” megakadályozása érdekében). A továbbiakban a cigányok helyzetét és életmódját befolyásoló vagy befolyásolni akaró országos léptékű rendeleti és országgyűlési politikát tárgyalom, a törvényhatósági statútumokra részletesen nem térek ki.

1.1. HELYTARTÓTANÁCSI RENDELETEK MAGYARORSZÁGON

A 18. század végéig hosszú időn át nem hívták össze a rendi országgyűlést, a cigánypolitikában az uralkodói parancsolatok és a helytartótanácsi rendeletek voltak meghatározóak. A század első felében nem beszélhetünk szisztematikus cigánypolitikáról, a rendeletek a marginális csoportok és speciális jogállású rétegek (zsidók, cigányok, görögök, örmények, rácok, tótok, koldusok, csavargók) életmódjának, mozgásának, tevékenységének és erkölceinek szabályozására irányultak. A migráció különböző

módozatai az államot is érzékenyen érintették, mert veszélybe került az adó (*ubi populus, ibi obulus*⁶³). A Lengyelországba, Moldvába, Havasalföldre, Erdélybe, a Temesvidékre, Szlavóniába távozó jobbágyok visszatérésére az uralkodói circulárek (közvények) ellenére is kevés esély volt (a korabeli problémákról lásd még a Temesvárról szóló részt is). A problémák megoldásának feladatát az uralkodó az 1724-ben felállított Magyar Királyi Helytartótanácsra bízta. Az útlevél nélkül csavargó dologtalanok és a menekülésben lévő gonosztevők üldözését összekapcsolták. A csavargók helyzetének megítélésében a letelepedés és az útlevél volt a két körülmény, amely alapján döntöttek. A *vagabundusok*, ahogy a csavargókat akkoriban nevezték, leginkább a dunántúli vármegyéket (Moson, Sopron, Vas) érintette. Minden ügyről jelentést kellett küldeni a Helytartótanácshoz, és az örökös tartományok hatóságaival kölcsönös kitoloncolási rendszert hoztak létre. (Ember Gy. 1936. 163–165.)

Ennek a rendszernek volt része a cigányok ügye is. A Helytartótanács felállítása előtt az ő dolgukat a haditanács intézte. A haditanács katonaságot rendelt ki a cigányok üldözésére, a magyar hatóságokat pedig a kancellária révén szólította fel, hogy a cigányok pátfogóit szigorúan büntessék meg. A korabeli helytartótanács iratok alapján Ember Győző úgy véli, hogy különösen az osztrák–magyar határon élt, illetve tartózkodott sok cigány, „a nép nem volt ellenségük, közibük is házasodott”. (Ember Gy. 1936. 167.) A „cigányügy” 1724-ben átkerült a Helytartótanácshoz és ugyanebben az évben jórészt Sopron vármegye tervezetének figyelembevételével és különbizottság felállításával kiadták III. Károly szigorú rendeletét a cigányokról.⁶⁴ A cigányok letelepedéséről és tisztességesnek tekintett életmódjáról a földesuraknak kellett gondoskodni. (Vö. Nagy P. 1998. 238.) A politikai elv a cigányügyben is a kameralista tanítás volt (az utilitarizmus németországi és ausztriai változata) és maradt is a 18. század folyamán: az állam nem tűri meg azokat, akik saját erejükből nem tudnak megélni, mert veszélyeztetik a közjót és az adózó nép biztonságát.⁶⁵

A cigányokkal szembeni kormányzati politikát az 1724-ben kiadott rendelet határozta meg egészen 1758-ig, amikor új, felvilágosultabb politika kezdődött. Az 1724-es rendelet spanyol mintára született, és kimutathatók benne párhuzamok az egykorú, német nyelvterületen kiadott rendeletekkel, valamint néhány hasonlóság a 17. századi angliai „véres törvényekkel” is. A rendelet tartalma: azokat a cigányokat, akik nem követtek el bűncselekményt, a földesurak fogadják birtokaikra és gondoskodjanak arról, hogy tisztességes életmódot folytassanak és a közbiztonságot ne veszélyeztessék. Azokat, akik nincsenek földesuraknak alávetve, a törvényhatóságok három hónapon belül írják össze. Ha valamely cigány az összeírásnak akár csak egy szál bottal is ellenszegül, eljárás nélkül kivégezhető. A már elítélteket ki kell végezni, a főbenjáró bűnben

63 A kameralizmus doktrínája, vö. Berlász J. 1939. 2.

64 Kiadva: Mezey B. – Pomogyi I. – Tauber I. 1986. 81–83. Újabb közreadása: Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 249–252.

65 A kameralista politikáról és filozófiáról lásd Berlász J. 1939. különösen 1–5. és további oldalak.

vétkesnek talált 16 éven felüli cigányok is kivégezhetők. A bűnt elkövetett asszonyokat R (*relegata* = száműzött) betűvel kell megbélyegezni, ismételt bűnelkövetés esetén pedig kivégezni. A három hónapos határidőn belül magukat meggondoló, életmódváltásra és letelepült munkavégzésre hajlandó vándorcigányok személyesen jelentkezzenek a helyi magisztrátusoknál vagy a vármegyék alispánjainál (lásd Temesvárnál!). Őket külön össze kell írni, s személyleírást kell róluk készíteni. A kóborlók 16 éven felüli gyermekeit időről időre össze kell fogdosni, kikérdezni és azután a szomszédos tartományokba vagy vármegyékbe úzni őket. (Nagy P. 1998. 238–240.)

Az 1724-es rendelet végrehajtásáról nincsenek elegendő kutatási eredmények, a rendelet tartalmát ismételtetik különféle szerzők. (Többnyire Heiczinger J. 1978 alapján.) Nem ismerünk konkrét eseteket a rendelet alapján történt kivégzésről, megbélyegzésről, gyermekek begyűjtéséről. Cigányösszeírást ebből az időből csak egyet ismerünk, Nógrád vármegyéből. (Szomszéd A. 1987) A vándorló csoportok egyik vármegyéből a másikba történő toloncolása végig jellemző maradt a most vizsgált korszakban. Olyan esetet, amikor vándor csoport az alispán támogatását kérte, néhány évvel korábbról, 1715-ből ismerünk. A Tolna vármegye alispánjához forduló Sallai Jónás vajda csapata azonban nem települt le, az alispán éppen a vándorlósos életmódot biztosította számukra menlevéllel: engedélyezte a vármegye területén a cserélést, kovácsolást, továbbá hogy „hol itt, hol másutt lakhassanak másoknak kára nélkül”.⁶⁶ Ennek betartása a vajda felelőssége volt, akinek bíraskodási jogot biztosított az alispán a cigányok felett.

Az 1724-eshez hasonlóan az elkövetkező évtizedek rendeletei is a rendezetlen helyzetű cigányokról szólnak, egyéb társadalmi csoportokkal együtt, amelyeket az államhatalom nem tudott szándéka szerint ellenőrzés alá vonni. Továbbra is a cigányok földesúri letelepítését szorgalmazták, olvashatunk továbbá molnárok által felfegyverzett cigányokról, ellenőrizetlen ezüstöt és aranyat felhasználó ötvösökről, istenkáromlást és lopást elkövetőkről. A rendeletek szövegeiben a cigányok és a velük együtt szereplők a társadalom söpredékeként jelennek meg, különösen a német cigányok. Nem lehetünk biztosak abban, hogy a cigányok az említett rendeletekben *etnikai besorolás* alapján cigányok, vagy *társadalmi kategorizálás* alapján. Ha a rendeleteket összevetjük ennek az időszaknak más forrásaival, abban lehetünk biztosak, hogy a cigány népesség egésze nem tekinthető általánosan olyannak, miként a rendeletekben megjelenik.

A cigánypolitika az 1750-es évek végén fordult új irányba. A cigányok helyzete ekkor került a felvilágosult abszolutizmus látókörébe, és az 1758-ban kiadott rendelettel elindult egy közel három évtizedig tartó, szisztematikus rendezési törekvés. Mária Terézia és II. József uralkodásának cigánypolitikája az államhatalom társadalomszervező elgondolásainak kontextusában értelmezhető. Ennek az időszaknak a mintegy ötven rendelete két komponensre épült: célrendszere a cigány népesség gazdasági és

66 NML. TML IV. 1. b. Registr. 421. f. 3. 110.

társadalmi beillesztésére irányult, a népesség többi része és a cigányság közötti távolságok kiegyenlítésére, gyakran használt korabeli kifejezéssel, a cigányok civilizálására; az eszközrendszer elemeit együttesen – mai kifejezéssel – asszimilációs politikának nevezhetjük.⁶⁷

Az 1758 és 1790 közötti három évtizedben beszélhetünk a felvilágosult abszolutizmus szisztematikus rendeleti politikájáról, amely birodalmi szintű modernizációs kísérletet jelentett a cigányság és a népesség többi része közti aszimmetria kiigazítására, de a Habsburg Birodalmon belüli területi eltérésekhez igazító módozatokkal. A spanyolországi Bourbonok és a Habsburgok politikája az 1770-es évektől e tekintetben hasonló volt, ugyanis mindkét országban a praktikus megoldásokat kereső integrációs politika lett domináns. A Habsburgok politikájának hátterében a birodalmi és rendi keretek közötti egyensúly keresése állt.

A cigányok integrálásának kulcsmozzanata továbbra is az állandó letelepedés volt. A rendeletekben időnként évente visszatérő kifejezés volt a *fixa domicilia*, vagyis az állandó lakóhely, amelyet a cigányok számára a földesuraknak kellett volna biztosítani. A cigányok fixa domiciliára szorításának módja pedig a vándorlás (gyakran a *kóborlás* kifejezést használták) megakadályozása. A földesuraktól várta a központi kormányzat a mesterséghez értő cigányok (főként kovácsok) segítségét, s nekik kellett a cigányok számára házhelyet adni, a házépítésben segíteni. Mindez azt kívánta elősegíteni, hogy a cigányok úrbéresekké váljanak.

Az életmódváltás anyagi és morális feltételeinek kényszerű megváltoztatását egy sor további, többször ismételt rendelkezés szorgalmazta. Az 1767-es rendelet szerint sátraikat, földbe ástott kunyhóikat a falusi bírónak le kellett romboltatni vagy felgyújtatni. A *fixa domicilia* azt is jelentette, hogy a cigányoknak másokéhoz hasonló házakban kellett lakni, házaikat pedig nem ragaszthatták össze a szomszédéval. A cigányoknak öltözetükben is környezetükhöz kellett alkalmazkodni. Többször előírták, hogy a gyermekeik ne járjanak meztelenül, a nők pedig ne hordjanak egy szál hosszú vásznat vagy kötényt. A gyermekek oktatásában, nevelésében az egyházakra számítottak. Mesteremberré válásukban pedig a céhekre.

A cigányok elkülönülésének és környezetükhöz való hasonításának érdekében 1761-ben elrendelték, hogy nem lehet használni a *cigány* megnevezést. 1773-ban pedig elrendelték, hogy *neocolonus*-nak nevezzék a cigányokat, és így vegyék fel őket az összeírásokba is. Úgy kell őket kezelni, mint a jobbágyokat és a házas zselléreket, és ugyanúgy kellett az adót is fizetniük. A betagozódást hivatott segíteni a vajdaság intézményének eltörlése is, minden cigánynak a falusi bírók alá kellett tartoznia. Mindezt tetézte a cigány nyelv használatának megtiltása – a cigányoknak ettől kezdve környe-

67 A felvilágosult abszolutizmus cigánypolitikájáról Nagy P. 1998. 242–271., Tóth P. 2006., Dominikovits P. 2005., Soós I. 2016., Varga J. J. 2016. A rendeletek kivonatai a mellékeletekben. További forráshelyek megjelölése a mellékletben található táblázat végén.

zetük nyelvét kellett beszélniük. A felvilágosult abszolutizmustól nem volt idegen az alattvalók életébe történő beavatkozás, de ilyen jellegű intézkedés csak a cigányokkal szemben született.

A cigány népesség társadalmi, életmódbeli, morális és kulturális megváltoztatásának érdekében, az emberek átnevelhetőségének jegyében a cigány gyermekeket elválasztották szüleiktől és parasztokhoz adták ki, akik pénzt is kaptak a gyermekek tartásáért. Ez előbb a 2–12, majd a 4–10 év közötti gyermekekre vonatkozott. A 12, illetve 10 év felettieket mesterség tanulására kellett adni.

Uralkodása elején II. József nem hozott különösebben jelentős cigányügyi rendeleteket, az volt a véleménye, hogy a cigányokra a kelleténél több pénzt és energiát fordítanak, s a zsidókhoz hasonlóan a cigányok helyzetét is hosszú távra rendezni akarta, az összmonarchia eszméjéhez igazítva. József a zsidók és a cigányok egyenjogúsítását is rövid idő alatt elérhetőnek tartotta. A cigányok helyzetét a Hont megyei emberevési per⁶⁸ hatására gondolta át, s elhatározta a probléma egyszer s mindenkorra szóló megoldását. Elege lett a cigányokból, még inkább a vármegyei áldatlan állapotokból. Pontosan két hónappal a honti halálos ítéletek végrehajtása után, 1782. október 21-én II. József a Helytartótanácson keresztül utasította a törvényhatóságokat, hogy foglalják össze a cigányügy helyi rendezéséről az elképzeléseiket. A törvényhatóságoktól beérkezett tervezeteket az újonnan létrehozott helytartótanácsi osztály, a Departamentum Zingarorum hivatalnokai dolgozták fel, és ezekre reagálva II. József személyes közreműködésével kidolgozták az 1783. október 9-én kiadott 59 pontos resolútiót.

A rendelkezés összeállítása idején már több törvényhatóságban rendezett volt a cigányok helyzete, előrehaladt a cigányok életmódváltása. A legtöbb helyen azonban az újabb csoportok miatt az elért eredmények rendre felborultak, s ugyanazon a területen rendszerint egymástól eltérő kulturális szinten levő cigány csoportok éltek. A hatékony megoldást az is nehezítette, hogy a vármegyék nem azonos módon értelmezték az érvényben levő rendelkezéseket, illetve nem is mindig azok szerint, hanem az egymásnak továbbadott helyi statútumok alapján intézkedtek. II. József felismerte ezeket a problémákat, és azt akarta, hogy a törvényhatóságok vegyék figyelembe a cigányok közötti különbségeket. Olyan általános cigányügyi rendelkezést akart a kezükbe adni, amelynek segítségével a regulációt azonos elvek szerint, de a speciális helyi

68 A Hont megyei, másképpen kemencei perről Hajdu L. 1996, Nagy P. 2009. A Hont vármegyei hatóságok 1782-ben cigányokat tartóztattak le betörések gyanújával, amit a cigányok be is ismertek. A vizsgálat során azonban váratlanul bevallották egy emberölés elkövetését is, majd a cigányokhoz kapcsolták több személy „eltűnését”. Corpus delicti sohasem került elő, a cigányok a kihallgatásokon félelemből és daczból ellentmondásos információkat adtak, végül azt vallották, hogy áldozataikat megették. Sajátos lélektani helyzet keletkezett, amelyet az akkori igazságszolgáltatási gyakorlat nem mérlegelt. Az eset tragédiával végződött, a törvényszék elítélte a cigányokat, és 1782. augusztus 21-én kivégeztek 41 vádlottat, a II. Józsefnek szóló jelentést csak ezután küldték el. József a sajtóból értesült a Hont vármegyei esetről. A cigányok gyermekeit szétszórták az ország több vármegyéjében.

viszonyokhoz alkalmazva hajtják végre. A Mária Terézia kori rendeletekhez hasonlóan a központi akaratnak most is kompenzatív funkciója volt. A vármegyék javaslatai több kérdésben is rendkívül szigorúak voltak, hozzájuk képest a korábbi rendeletek felújítása enyhe megoldásnak számított.

A kalapos király számos kérdésben a korábbi alapelveket vette figyelembe, de van egy nagyon fontos különbség anyja elképzeléseihez képest. Mária Terézia a rendeletek végrehajtásából adódó gondokat a törvényhatóságokra és a földesurakra akarta hárítani, fia viszont felismerte, hogy szükséges az államhatalom közvetlen közreműködése is. II. Józsefnek kedvenc ideája volt a cigányok bérmunkásként való alkalmazása a királyi bányákban, a rokkant katonákkal betelepített pusztákon, a gyárakban, valamint a nagy közmunkákon (csatornaépítés, lecsapolás, hídépítés, útépítés, erődítés). Ennek megvalósítása új utakon indíthatta volna el a cigányság egy részét, a törvényhatóságok is tettek erre általános javaslatokat (vö. 1783: 12., 35., 39., 41., 58. pont), de a gyakorlati lépések megtétele az eddigi kutatási tapasztalatok szerint nem történt meg. Az 1783-as rendelkezés 12. pontja szerint az uralkodó a vándorcigányok áttelepítésére vonatkozó javaslatokat azzal hárította el, hogy előbb pontosan fel kell mérni a cigányok alkalmazásának lehetőségeit. Külön feladata lesz a további kutatásoknak a cigányok közmunkájára vonatkozó források feltárása. Mind ez ideig csak annyit tudunk, hogy a kostélyi gát építésénél alkalmazták őket. II. József odafigyelt arra, hogy rendes napszámbért kapjanak.

Az 1783. évi resolúcióban megfogalmazott intézkedések továbbra is azt a kettős célt igyekeztek elérni, amiről már szóltam. Az 59 pont a régebbiekhez hasonlóan aszerint csoportosítható, hogy a cigányok és nem cigányok viszonyát vagy a cigány közösségek belső életét szabályozzák-e. Az 59 pont java része a cigányok letelepítésével foglalkozik, ami még mindig a *civilizálódás* alapkérdése. Új momentum a szóhasználatban, hogy a regulálás, megzabolázás helyett civilizálódásról beszélnek. A letelepedettség legfontosabb feltételének a házakban lakást, a munkavégzést és a földesúri befogadást tekintették és visszautaltak a korábbi rendeletekhez (vö. 1758. ápr. 6., 1761. dec. 10., 1766. febr. 17., 1767. dec. 10., 1769. jún. 12., 1772. febr. 22., 1772. nov. 23., 1773. febr. 22.). A vármegyék némelyike azt javasolta, hogy mindkét nembeli cigányokat egységesen kényszerítsék földművelésre, ezzel szemben az uralkodó arra utasított, vegyék figyelembe, hogy a cigányoknak földműves- vagy iparosmunkához van-e hajlama, s szabad választásuk legyen azt művelni, amelyikhez jobban értenek és nagyobb hasznot jelentenek (4. pont.).

A törvényhatóságokat kötelezték, hogy a hegyes vidékeken, erdőkben meghúzó-dott cigányokat mozdítsák el a helyükről, semmi esetre se hagyják őket sátrakban vagy kunyhókban lakni, hanem kötelezzék házépítésre (6. pont). A házépítéssel kapcsolatban úgy rendelkeztek, hogy a cigányok ne lakjanak „egy csomóban egy szobában” (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 275.), házaikat új mód szerint

kell falazni, azaz több helyiséget kialakítani, s a házakat a parasztok házai között kell felhúzni (31. pont).

A letelepedettség elősegítésére új munkalehetőségek kialakítását (lásd fentebb) és a cigányok különféle kényszertelepítését javasolták a törvényhatóságok. Felmerült például az a kísérlet, hogy a cigányok számára a tengerparton vagy másutt hozzanak létre telepeket, esetleg telepítsék őket Bukovina vagy a Bánát elhagyott részeibe (38. és 54. pont). Erről az uralkodó úgy vélte, hogy nem lenne elég hely, a cigányok egy helyre telepítését egyébként is veszélyesnek ítélte, mivel „ezen népség együttesen elhelyezve alig helyrehozható kihágásokat követne el”. (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 279.) A kényszertelepítés másik formája lett volna néhány vármegye elképzelése szerint a cigányok összetelepítése egy vármegyén belül néhány földesúr védnöksége alatt. Azok a törvényhatóságok, amelyek ezt javasolták, azon a véleményen voltak, hogy a cigányok a kiadott rendeleteknek megfelelően nem megrendszabályozhatók, s hagyni kell, hadd éljenek egymás között, ahogy akarnak „a maguk erkölcsi, nyelvük és természetük szerint”. (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 279.) Ebből az együttélésből olyan tapasztalatok származnak majd, hogy a földesurak, ha akarják, letelepíthetik a cigányokat, de már egymástól elkülönítve (52. pont). Ezzel kapcsolatban az uralkodó azt a javaslatot fogadta el, hogy valamennyi földesúr működjön közre a rendeletek megvalósításában, azokat pedig, akik akadályozzák a regulációt, büntessék meg. II. József ezt még azzal is megtette, hogy az ilyen földesurakat a megyehatóságok név szerint jelentsék (44. pont).

Azt is felvetették néhány törvényhatóság tervezetében, hogy a 22 éven felüli cigány férfiakat kényszerítsék élethossziglani kényszermunkára. Ezzel szemben az uralkodó azzal érvelt, hogy ilyen szankció csak a legsúlyosabb bűncselekményeket elkövetők ellen alkalmazható, a javaslatnak nem lehet helyt adni. Az úrbéri vizsgálatok viszont arról számolnak be, hogy a falvakban sok az üres jobbágytelek, telepítsenek ezekre cigányokat és adjanak nekik háromévi adómentességet. Mivel nem értenek a gazdálkodáshoz, a szerszámok és a jószágok beszerzésére a vármegyék házi pénztárából előlegezzék meg számukra a szükséges összeget, amit részletekben fizetnének vissza. Hogyha valamely cigány megszökne, nem fizetné vissza a tartozását, akkor el kell fogni, visszavinni, s adósságát robottal ledolgoztatni (57. pont). Magyarországon sokfelé voltak cigány telkes jobbágyok, de az eddigi kutatások során nem találtam rá példát, hogy II. Józsefnek ezt a javaslatát bárhol is megpróbálták volna realizálni.

A vármegyei jelentések arról számoltak be, hogy a jobbágyi kötelmeket vállalt, telket szerzett cigányok ténylegesen nem lettek gazdálkodóvá. Földjüket s a telek egyéb tartozékait bérbe adták és helységről helysége, házról házra járva keresték kenyerüket megszokott tevékenységeikkel. Az uralkodó ezt úgy gondolta megakadályozhatónak, hogy a cigány családokat kötelezzék a telki állomány gondozására, és tiltsák meg a bérbeadást 24 pálca büntetés és összes javaik elvesztése terhe alatt (29. pont). A törvényhatóságok csakúgy, mint a központi kormányzat a tartós letelepedettség feltételé-

nek tekintették a cigányok koldulásának és egyik helyről másikra való vándorlásának tiltását. Azokat, akik nem tartoztak földesurak fennhatósága alá vagy nem vállaltak valamilyen szolgálatot, továbbra is be kellett jegyezni valamelyik falu lakosainak iparosai sorába és kötelezni kellett, hogy ott építsenek maguknak házat, „így a többi lakosokkal egy sorban élve kénytelenek lesznek magukat munka végzésével fenntartani” (3. pont – Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 271.)

A rendelkezésnek most is kimondott célja volt az osztrák örökös tartományok védelme. Ennek biztosítására továbbra is az útlevelekkel foglalkozó intézkedések szolgáltak, amelyeket egyúttal úgy is értelmeztek, mint a letelepedettségre kényszerítés egyik eszközét. A korábbi rendeletek értelmében tilos földesuruk vagy hivatalos személy (szolgabíró, vármegyei tisztviselő) által kiadott útlevél nélkül eltávozniuk lakóhelyükről, még a közvetlen szomszédba sem mehetnek állatot vásárolni. Ha a helységben nincsenek sem hivatalos személyek, sem uradalmi tisztek, akkor a falusi bírók az esküdtekkel együttesen adhatnak a cigányoknak útlevelet (10. pont). A rendelkezés egy másik helyén azt mondják, hogy a jövőben az uradalmi tisztek és a falusi bírók önállóan nem adhatnak útleveleket és igazolásokat – arra csak a vármegyei tisztviselőknek van joguk –, az esküdtekkel együtt lehetnek csupán felhatalmazva erre (34. pont). Ha valamely cigány elhagyja lakóhelyét, a másik helységben köteles az ottani bíró előtt útlevele bemutatásával igazolni magát. Ha ezt nem teszi meg, akkor kóborlónak minősül és meg kell csapadni (47. pont). Az idegeneket vissza kell utasítani eredeti helyükre olyan útlevéllel, amely csak a hazatérésre jogosít. Ha ismét visszatérnek oda, ahol ezt az útlevelet kapták, akkor gonosztevőként fogják el és büntessék meg őket. Ezt kellett tenni az Erdélyből és Havasalföldről érkezettekkel is, de azokat, akik az örökös tartományokból jöttek Magyarországra, nem lehetett visszaküldeni (14. pont és 50. pont, vö. 1768. jan. 26.).

A rendelkezés megismételte a cigány katonákra vonatkozó addigi előírásokat (vö. 1760. febr. 2., 1762. febr. 15., 1775. júl. 10.) és megkísérelhetőnek látta azt a törvényhatósági javaslatot, hogy a katonai szolgálatra alkalmas cigányokat adják a hadsereghez gyalogosnak, síposnak, dobosnak (26. és 39. pont).

A rendelkezés 59 pontjából majdnem ugyanannyi foglalkozik a cigányok és környezetük kapcsolatának, valamint a cigányok belső életének szabályozásával, mint a letelepedés problémájával. A törvényhatóságok és a rendeletalkotók egyaránt meg voltak győződve arról, hogy a cigányok egymás közötti érintkezése túlságosan szabados, ezért arra törekedtek, hogy a cigányok kiscsaládokban, egymástól elkülönülten éljenek. A házépítésre vonatkozó mondott intézkedésen kívül ezt szolgálta az az előírás is, hogy egyik cigány a másiknál nem lakhat zsellérként, illetve cigány jobbágnak nem lehet cigány szolgálja (21. pont). Külön rendelkeztek azokról, „akik koruknál vagy törődöttségüknél fogva a jobbágyi szolgálat felvételére nem alkalmasak”. Őket a „zsellérségben kell megtérni” (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022.

277.) és egy nem cigánnyal egy telekre tenni, abból a meggondolásból, hogy a nem cigány jobbágy majd ügyel a cigány zsellérre.

Az egyik megyéből másikba való átjárás tiltásának is az volt az egyik funkciója, hogy megszakítsák „a gonosz érintkezés fonalát” a cigányok között. Ugyanebből a célból az uradalmi tisztek nem engedhették őket lovaikkal vásárra menni. A rokonok találkozásának akkor is a vásár volt az egyik fontos színtere. Ezzel együtt hangsúlyozták, hogy a cigányokat „ne jelöljék bírónak, hogy külön községet alkothassanak” (24. pont – Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 274.) Ez az előírás annak a korábban kezdődött törekvésnek a folytatása, hogy a cigány közösségek autonóm szerveződési formáit megszüntessék (ahogyan már 1761-ben is akarták), ami nem egyedülálló jelenség a 18. században. A korabeli magyarországi társadalomban sok rétegnek kellett tartania kiváltságai elvesztésétől, és az autonóm területek jogait is megnyirbálták, vagy hatalmas összegek fejében hagyták meg.

Az uralkodó azt is megparancsolta, hogy a cigány családokat egyenként osszák szét az uradalmak között, hogy ne legyen köztük „társulás”, egyébként is igyekezzenek a törvényhatóságokban megakadályozni a cigányok közötti „veszedelmes kereskedést”. Nem mondják meg pontosan, hogy ezen mit értenek; feltehetően arról lehet szó, hogy ne lehessenek egymás orgazdái (25. pont). Erre enged következtetni, hogy a rablók és orgazdák megsegítéséről szóló 1782. július 19-én kiadott rendeletet újból ki kellett hirdetni (37. pont). A már említett kényszertelepítésekkel szemben is egyik ellenérv volt, hogy megfelelőbb eszköz a cigányok egymástól való elválasztása. Ez az álláspont már összekapcsolódott azzal a gondolattal, hogy „ha eltiltják őket életmódjuktól és nyelvük használatától, jobbágyokká és mesterekké formálódnak, és ezen a módon fokozatosan eltűnik a neve is ezen népnek az örökös tartományokban” (38. pont – Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 276.). A magyarországi vármegyék nem mindenütt fogadták szívesen a cigányok és nem cigányok összeolvasztásának gondolatát. Itt a fogalmazás módja is elég átlátszó, mert arra lehet következtetni, hogy az asszimiláció elsődleges színtere Magyarország kellene hogy legyen, tehát az örökös tartományok népességét „meg akarják kímélni” a cigányokkal való összeolvadástól.

A cigány identitást közvetlenül vagy közvetve befolyásoló korábbi rendeletek alapelveivel II. József egyetértett. A cigány nyelvről és a cigány népnévről kiadott rendeleteket maradéktalanul megismételte, és elrendelte ismételt kihirdetésüket (vö. 1761. dec. 10., 1762. febr. 15., 1772. nov. 23., 1773. febr. 22.). Új intézkedés, hogy a cigányok ne merészeljék megváltoztatni családnevüket, a felvett neveket tartsák meg, és gyermekeik is a szüleik nevét viseljék (23. pont). A cigány nyelv használatát ezentúl 24 pálcával büntették, hasonlóképpen az egymástól távol élő vagy szomszéd utcákban lakó cigányok gyülekezését, közös lakomázását, mulatozását (30. pont). Az öltözködésről érvényben levő rendeletek is változtatás nélkül tovább éltek (15–16. pont, vö. 1763. febr. 28., 1767. dec. 10., 1772. febr. 22.), miként a döghús fogyasztására vonatkozók is (18. és 51. pont, vö. 1773. febr. 22.). Az egységes bánásmód elve alapján II. József

azt is elrendelte, hogy a 24 pálca, illetve egy hónap börtönbüntetést a nem cigány pásztorokra és csordásokra is alkalmazni kell dögevés esetén.

A cigányok szokásait érintő törvényhatósági javaslatok legrészletesebben a házasságkötéssel foglalkoztak. Rögtön a reguláció 1. pontja arra a véleményre reagál, hogy a cigányok egymás közötti házasodását (*zingaris ex propria gente* – Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 271.) általában véve tiltsák meg. II. József elfogadhatóbbnak tartotta az 1775. február 20-án, március 9-én és július 10-én kiadott rendeleteket. Egyrészt azért, mert ez csak a jövőbeni nemzedékek helyzetének javítására szolgálhatna, másrészt valószínűleg tisztán látta, hogy a házasodási tilalom a törvényhatóságok többségéből ellenállást váltana ki. Az egymás közötti házasodás tilalma ugyanis azt rejtí magában, hogy a cigányok csak nem cigányokkal házasodhatnak, a túlzott asszimilációt sérelmező vármegyék pedig ezt nem fogadták volna el. A cigányok jelentős része keresztény felfogás szerint törvénytelen házasságban élt és bűnös módon nemzett gyermekeket. A cigány házaspárok viszont azt állították, hogy össze vannak házasodva. A cigányok és nem cigányok értékrendje kibékíthetetlenül ütközött ebben a kérdésben. II. József a megoldás módját abban látta, hogy írják elő a plébánosoktól kapott házasságlevelek bemutatását, s utasította a törvényhatóságokat a probléma részletes vizsgálatára (11. pont).

Azt a törvényhatósági javaslatot, hogy csak azok házasodhassanak, akik saját maguk által művelt jobbágytelekkel rendelkeznek, vagy belépnek egy céhbe, továbbá azt, hogy tilos legyen az endogám házasság, II. József is megfontolta. Az egzisztenciális feltételek tekintetében kitartott a már mondott régebbi rendeletek mellett, de a vérrokonok közötti házasság megakadályozását kötelezővé tette (32. pont). Az eredeti latin szöveg fordítója az idevonatkozó szövegrészt (*ne zingari ex zingarica stirpe puellas ducere* – Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 275.) cigány „törzsek” közötti házasságként értelmezte, ami véleményem szerint megtévesztő. Az a községe-szerveződési és rokonsági rendszer, amelyet a modern tudomány az oláh-cigányok körében szerzett tapasztalatok alapján ír le a törzs, a nemzetség és a család rendkívül kontextusfüggő fogalmaival,⁶⁹ nem használható általános kategóriaként a 18. századra. A *stirps* latin szó kapcsán nem olyan fogalomra kell gondolnunk, amelyet a cigányok használnak, hanem olyanra, amelynek jelentése megfelel a korabeli felfogásnak. Pápai-Páriz Ferencnek a 18. századi latinság korabeli magyar értelmezését leghívebben visszaadó szótára szerint a szó jelentése *törzsök, nemzetség eredete*. Ennek alapján a *stirps* szót egy ágról származó vérrokonok csoportjaként értelmezem. Esetünkben a rokonsági fok akkora kiterjedéséről van szó, amelyen belül keresztény felfogás szerint nem lehet házasodni, vagyis a fogalom nem felel meg a törzs vagy nemzetség fogalmának.

69 MNL. ZML. IV. 9. 1783. év végi főadószedői számadások (nro. 1023–1031.) mellékletei.

Volt olyan vármegye, amely a vegyes házasságok elősegítése érdekében azt javasolta, hogy azoknak a nem cigány leányoknak, akik cigány férfihoz mennek feleségül, illetve azoknak a cigány férfiaknak, akik nem cigány leányt vesznek el, a házi pénztárból adjanak 24 forint mátkapénzt. II. József is úgy vélte, hogy ily módon tényleg több lenne a vegyes házasság, de a vármegyei pénztárat nem lehet ezzel megterhelni (az államit pedig nem akarta), ezért elvetette a javaslatot (56. pont).

Részben a házasságkötéssel összefüggésben, részben attól függetlenül vetődött fel a cigányok vallásgyakorlásának kérdése (vö. 1773. febr. 22., 1774. jún. 30.). A megélhetési módok mellett a cigányok vélt vagy valós vallási közömbössége volt az, ami környezetük szemében a legelítélendőbb volt, s II. József korában a korábbi évtizedeknél erősebb hangsúllyal szerepelt a törvényhatóságok és a Helytartótanács politikájában is. Érdemes idéznünk az 1783-as *resolutio* idevonatkozó 48. pontját:

„Mivel kétségtelen, hogy ezen kóborló, veszélyes és az emberiség ellen mindent merészlő és mindenre kapható népség megnevelésének az alapja a zsenge kortól az anyatejjel beszívott istenfélelem, evégből úgy a zsenge gyermekeket, mint a felnőtteket és az öregeket, tehát magukat a szülőket is felmenthetetlenül, minden hathatós eszközzel kényszerítsék a községi bírák úgy vasárnapokon, mint az ünnepeken az istentiszteletekre maradandó figyelmeztetéssel az illetőknél. A helységek plébánosai főképpen arra figyeljenek, hogy az említett napokon vele az isten házában megjelenjenek, ott mindenekelőtt az isten ígését meghallgassák, gyakran kötelezze őket a hitvallás megtételére, a hitoktatáson ne csak a gyermekeket, hanem az idős apákat is, akik szabály szerint alig tartoznak valamelyik valláshoz, oktassák és vizsgáztassák, hogy ezekről a kisebb ünnepeken a nép és a gyülekezet előtt a gyülekezet lelkipásztora által megvizsgálni, dorgálni és lelkesíteni lehessen őket. Miként a tapasztalat mutatja, ennek a népnek alig valami, vagy talán semmi vallása nincs, akinek valami volna a helyben uralkodó vallásból, csak látszólag követi azt. Ezért a kezdet kezdetén meg kell vizsgálni azt, hogy az idősebbek és a szülők miféle közömbös valláson volnának, hogy netalán idővel a katolikus igaz hitre vezérelhetők lennének arról, amit őseik követtek, és amin maguk is tévelyegnek. Ezt magát határozzák meg, hogy majd a plébánosok, illetőleg a lelkészek átítathassák őket azon vallás alaptörvényeivel. Mivel pedig ezen népség vallásossága és erkölcsössége tekintetében a kívánatos eredmények ellenére van az egyházi adó, orvoslásul ő szent királyi felsége elrendelte, hogy a hivatalbéliek az évenkénti úrbéri vizsgálatok alkalmából mutassák ki a plébánosok, prédikátorok és pópáknak a vallás és erkölcsi oktatás körüli dolgait is.” (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 278.)

A házasság, a vallásgyakorlás kérdésétől s általában az asszimiláció és a cigány közösségek szokásrendjének megváltoztatásától, valamint az átnevelés alternatíváitól elválaszthatatlanok a gyermekek sorsába beavatkozó intézkedések. A törvényhatósági tervek általában azt javasolták, hogy a cigányoktól elvett gyermekek ne találkozhassanak szüleikkel, távoli vármegyékbe adják őket nevelésre, a vármegyék cseréljék ki őket

egymás között. A hazai szakirodalomban ezt a javaslatot is többször úgy értelmezték, mint megvalósult tény (valószínűleg a Hont vármegyei gyermekek áttelepítése miatt – elsősorban Heiczinger 1978 nyomán), de II. József elutasította mondván, hogy nem valósítható meg az átszállítás magas költségei miatt. Nem is lett belőle általános gyakorlat, de a 19. század eleji forrásokból néhány esetben arra lehet következtetni, hogy előfordult a cigány gyermekek szüleiktől való végleges elszakadása. Az uralkodó elégedőnek tartotta a cigány csoportok elválasztását (43. pont).

A cigány gyermekek szülőktől való elválasztásában is a korábbi alapelvek voltak irányadóak (vö. 1773. febr. 22., 1773. nov. 23., 1774. jan. 3.). Az érvényben levő rendelkezések értelmében a gyermekeket a szomszédos helységekben kellett nem cigány családoknál elhelyezni, de rengeteg példa van arra, hogy helyi gazdák vették magukhoz őket (5. pont). Külön pontban definiálták, hogy mit kell érteni a cigány gyermekek elvételén (20. és 33. pont): „úgy a fiú, mint a leány gyermekeket negyedik évüktől fogva tízéves koruk betöltéséig a parasztok tartják az említett bér ellenében, azután pedig mint ostoros gyermekeket alkalmazzák, annyi évig szolgál, mint ahány évig tartották, minden bér nélkül ugyanazon parasztnál. Ha pedig valamelyiket alkalmasnak találunk iparosnak, tizedik éve betöltése után ennek gyakorlására alkalmazzák, a pásztorkodástól pedig egyenesen tartsák őket távol.” (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 275–276.) A pásztorkodásra vonatkozó szándék csak részben valósult meg a hétköznapi életben. Korábban is gyakran előfordult, hogy cigányokat alkalmaztak a községek az állatok őrzésére, a 18. század végén pedig több helyen is felbukkannak cigányok a pásztorösszeírásokban.

II. József módosította a gyermekek tartási költségeire vonatkozó rendelkezéseket. Az 55. pont elárulja, hogy mennyire sántító logikával értelmezték a rendeletalkotók a cigányok viselkedését: „Mivel félni lehet, hogy a gyermekeket mindig közpénzen tartják el, a szülők megszabadulva gyermekeik gondjától, henyén élnek és vérüktől üzve elfajzott gyermekeiket szaporítanak, avégből, hogy ez a nép minél nagyobb biztatást és ösztönzést kapjon a munkához és pénzkereséshez, ő szent királyi felsége jószágosan elrendelte, hogy amíg a gyermekek napi tartásdíját a házipénztárból kell fizetni, ezen tartásdíjnak felét vagy harmadát fizetessék meg a szülőkkel, amennyiben azt ezek módja megengedi.” (Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 279.)

A cigányság valamennyi tipikus megélhetési módjával kapcsolatban külön pontokban esik szó a resolúcióban. A kovácmesterség gyakorlását néhány törvényhatóság szolgabírói engedélyhez akarta kötni, de II. József jobban bízott a központilag megszabott normatívákban (vö. 1773. febr. 22.). A céhekbe való felvételt sem szabályozták újabb intézkedésekkel. A vármegyék azt javasolták, hogy ha valamely cigány mesterember be akar lépni mestersége céhébe, akkor minden akadály nélkül vegyék fel őket. II. József az 1761. december 10-i rendelet újbóli kihirdetését rendelte el (13. pont, l. még 1767. dec. 10., 1773. febr. 22.), de már fél év múlva belátta, hogy ez nem elegendő, s rendelkezést hoztak a felszabadítási taxáról (lásd a mellékeltben). A törvényhatóság-

gok a zenélés kérdésében voltak a legmerevebbek, a már említett pontban II. Józsefnek kellett őket józanságra és körültekintésre inteni (vö. 1773. febr. 22.). A lótartás 1757 óta állandó témája volt a vármegyei közgyűléseknek. A zenélést a kóborlás ürügyének, a lovakat pedig eszközünek tartották. 1782/83-ban a helyhatósági szabályrendeletekben már rögzített véleményüket ismételték meg: a lótartást a cigányoknak semmi esetre se engedjék meg, szigorúan szorítsák őket ökörfogatok használatára és szarvasmarha tartására. II. József az addigi rendeletekhez utalta őket mondván, hogy csak a lókereskedés tilos a számukra, a gazdasági munkák elvégzéséhez szükséges lovak tartása nem (2. pont, vö. 1761. dec. 10., 1767. dec. 10, 1769. júl. 19., 1773. febr. 22., 1774. jan. 3.). A koldulás kérdésében közelebb voltak az álláspontok: a cigányok számára a koldulás általában véve tilos (3. pont), azzal a kiegészítéssel, hogy a valódi koldusoknak szabad alamizsnát kérni a paplakok és a templomok bejáratánál (22. pont, vö. 1775. júl. 10.).

Amilyen nehezen alakult ki a magyarországi cigányok között a vajdai intézmény,⁷⁰ olyan nehéz volt a megszüntetése. Az a szervezeti forma, amely a kora újkorban alakult ki, és 1761-ben már meg akarták szüntetni, nem tűnt el a rendeletek hatására, mert a magyarországi földesurak a számukra megfelelő módon akarták kezelni a cigányokat, a kormánysszervek és a vármegyék akaratával nem mindig értettek egyet, a szervezeti kérdésekben sem. Az asszimilációt ellenző törvényhatóságok is igyekeztek fenntartani a részleges autonómiát, amely a szokványos hétköznapi konfliktusok feloldásában hatékonyabbnak tűnt a községbírók alá rendelésnél, ami újfajta konfliktusokat váltott ki. Ennek ellenére II. József a cigányok szervezeti különállásának teljes felszámolása mellett foglalt állást (7. és 17. pont, vö. 1767. dec. 10., 1772. nov. 23.).

II. József minden fontos kérdésben az olyan megoldások híve volt, amelyek szerint a gyors megoldáshoz vezethettek. Azokat az alternatívákat, amelyek hosszabb idő alatt hatékonyabb eredményt hozhattak volna, többnyire elvetette. A már letelepítettek helyzetét meg akarta szilárdítani és olyan helyzetet teremteni, amelyben nem kell újra és újra az időközben érkezett vándorcigányok letelepítésével foglalkozni. Konceptiója érvényesítéséhez elengedhetetlen volt két feltétel következtetés érvényesítése: egyrészt teljesen meg kellett volna akadályozni újabb csoportok Magyarországra jövetelét, másrészt meg kellett valahogy szabadulni a már itt levő vándorcigányoktól. Abban bízott, hogy az Erdély felőli bevándorlást tiltó rendelet a többi intézkedéssel együtt sikeres lesz (vö. 1783. jan. 28.). Elrendelte, hogy a hegyek közt meghúzódott cigányokat a törvényhatóságok próbálják számba venni, s tájékoztatassák a Helytartótanácsot számukról, korukról, nemükről s arról is, hogy hánynak lehetne hasznosítani a munkaerejét. A hegyek között és az út menti berkekben lappangó cigányokat minden esz-közzel üldözzék és vegyenek igénybe katonai segítséget is (35–36. pont).

70 A vajdai intézmény korábbi formáiról Nagy P. 2004. 89–108.

A rendeletek hatékony végrehajtását remélte a negyedévenkénti rendszeres jelentési kötelezettség megújításától (8. pont, vö. 1772. márc. 23., 1773. dec. 20., 1774. jan. 3.), de elrendelte, hogy ne a túlterhelt szolgabíróknak, hanem a járási esküdteknek kelljen azt elvégezni. A szolgabírók új feladatot kaptak: az évenként esedékes úrbéri vizsgálatok során kellett ellenőrizniük, nem semmisülnek-e meg az elért eredmények, s összefoglaló jelentést tenni (40. pont). Ha az esküdtek vagy a szolgabírók vizsgálatai során valamelyik cigányról bebizonyosodik, hogy kóborló, azonnal meg kell csapadni (9. pont). A rendeletek végrehajtását gátló földesurak nevét is a járási esküdteknek kellett összeírniuk (53. pont).

Bács vármegyének a resolúcióhoz mellékelte, 1782. december 2-án kelt, az 1782. október 21-i utasításra válaszoló jelentéséből II. József arra a következtetésre jutott, hogy ha a törvényhatóságok alaposabban tanulmányoznák a rendeleteket, és következetesebbek lennének a végrehajtásban, a cigányügy már régen megoldódott volna, ezért felelősségre vonás terhe alatt fél évet adott az érvényben levő rendelkezések végrehajtására. Egyszersmind elrendelte, hogy azokat a cigányokat, akik ténylegesen paraszti életmódot folytatnak, és jól viselik magukat, ki kell venni a cigányok sorából. Rájuk az 59 pont nem vonatkozik, sőt velük szemben még azt a megkülönböztetést is meg kell szüntetni, hogy újparasztnak (*neo-colonus*) nevezzék őket (59. pont). Hivatalosan megszűnnek tehát cigánynak lenni. II. Józsefnek ez a szándéka tovább élt és módosult formában az 1794. március 21-én kiadott rendeletbe is bekerült, s halála után hét évvel gyakorlatban is megvalósult. 1797. január 17-én Osváth Mihály, Borsod vármegye szendrői járásának esküdtje a cigányösszeíráshoz mellékelte jelentésbe a következőket írta⁷¹: Vámoson Kis Ferenc, Kis József, Tenkei György és Horváth Sámuel tisztességes életmódot gyakorolnak, állandó lakással rendelkeznek, őket a cigányok sorából kivették és áttették a haza becsületes lakosai közé.

II. József uralkodása alatt a cigányok letelepítésének ügye előrehaladt, a vármegyéknek a rendezés eredményeiről szóló jelentései nem voltak megalapozatlanok, s nem tartható az a vélemény, hogy a Helytartótanács ellenőrzés nélkül, az uralkodó megnyugtatóására pusztán formalitásból továbbította a relatiókat. (Heiczinger J. 1978. 189–190.) A törvényhatóságok és a Helytartótanács közötti levelezés nem erről tanúskodik. II. József türelmetlen volt, de amikor 1787-ben megszüntette a cigányügyi osztályt (eleve csak annyi időre tervezte a fennállását, amíg a lényeges rendezési elveket kidolgozzák), a kritikus kérdés már nem a központi szabályozás volt, hanem az együttélés helyi problémáinak kezelése, amelyet joggal tekintett a közigazgatási szervek feladatának. Azzal, hogy a letelepedett cigányok ügyeit a Helytartótanács vármegyei osztályához utalta, deklarálta a cigányok egyenjogúsítását. Hogy a kor jogi és erkölcsi értékrendjében a vándorcigányok a mindenféle csavargókra érvényes büntető

71 MNL. BAZML. IV. 501. e. 444/1797.

szankciók hatálya alá estek, megint csak a normatív moralizálás szemüvegén keresztül meglepő – a 18. században viszont kézenfekvő volt.

Az abszolutista állam a 17. század óta hatalmának kiterjesztésére törekedett. A felszabadító háborúk után még erőteljesebb lett ez a folyamat, s az újonnan szervezett Helytartótanács igyekezett ellenőrzése alá vonni a marginális társadalmi rétegeket. Nem csupán a cigányokat, hanem minden olyan sajátos helyzetű csoportot, amelyek megélhetésében fontos szerep jutott a környezetben rejlő lehetőségek kihasználásának és az ezzel együtt járó mozgásnak (zsidók, koldusok, csavargók stb.). A 18. század közepén minden európai uralkodó és kormányzat lendületesen dolgozott népe jólétének javításán, a társadalom intellektualizálásán, s e törekvésben élvezte az értelmiség támogatását, sőt együttműködését. (Hajnal I. 1936. 521. és köv.) A 18. században kezdődött el egy emancipálódási folyamat, amely a 19. század húszas éveiben gyorsult fel, s az érintett társadalmi csoportoknál más-más irányban és eltérő ütemben haladt tovább. A 18. században jöttek létre a társadalmi gondoskodás első modern formái, s ez összefüggött a Gyimesi Sándor által *városodás*nak nevezett folyamattal (Gyimesi S. 1975. 142–167.), amely Magyarországon is együtt járt a tömegesedéssel és a marginális társadalmi rétegek arányának növekedésével, akiket el kellett tartani. Ezeknek a rétegeknek az aránya a magyarországi népességben folyamatosan növekedett.

Mária Terézia és II. József korában szisztematikusan megpróbálták a társadalmon kívül rekedtek helyzetét megjavítani. A 18. század közepétől a kormányzati szervek egyre többet foglalkoztak az otthontalanokkal, koldusokkal, pásztorokkal, csavargókkal, prostituáltakkal, fogyatékosokkal. A „cigánykérdés” mint szociális probléma nem volt egyedülálló a rendi társadalom korában, egy szélesebb társadalmi gondoskodási folyamatba illeszkedett, amelyben II. József korától a vármegyék is egyre aktívabb szerepet vállaltak.⁷² Mária Terézia és II. József társadalomjavító szándékai nem múltak el nyom nélkül, s javarészt csak a 18. század végére értek be. Az 1790/91. évi országgyűlésen reális célkitűzésként fogalmazódott meg a „szisztematikus” társadalom-átalakítás és a konkrét cselekvési lehetőségek számbavétele.

A rendeleteket valóban nem sikerült maradéktalanul keresztülvinni, s nem oldották meg a „cigánykérdést”. Ennek oka azonban nem kizárólag az, hogy „a cigányságot lehetetlenre kényszerítették”, nem is az, hogy a központi és helyi igazgatási szervek között ellentétek voltak, a kormányzati szervek pedig nem ismerték a tényleges viszonyokat, s nem ellenőrizték kellő gondossággal a végrehajtást. A rendeletek számos célkitűzése nem volt irreális – bizonyítja ezt az a tény, hogy a 18. században a cigányok nagy része, ha ellentmondásosan is, de letelepedett és beilleszkedett környezetébe.

A felvilágosult uralkodók Machiavelli szellemében úgy gondolták, hogy a „helyesen alkalmazott erőszak” elve szerint akkor is meg kell jobbítaniuk alattvalóik sorsát,

72 A régebbi szakirodalomban népvédelemről, jobbágyvédelemről, parasztvédelemről, populacionisztikus politikáról beszélnek. Vö. Ember Gy. 1936. és Berlász J. 1939.

hogya életük megváltozása ellenükre van. E törekvésükben nem csupán adóztatási szándék motiválta őket, hanem filantróp érzelmek is. Valóban azt akarták, hogy a cigány gyermekek ne járjanak télen-nyáron, hóban és fagyban meztelenül, a cigány emberek ne legyenek kitéve az időjárás viszontagságainak, legyen elegendő és rendes táplálékuk, ruházatuk, s ők is részesülhessenek a kultúrának azokból az értékeiből, amelyek az írásbeliség és az iskolarendszer fejlesztésével egyre több ember számára váltak elérhetővé. Hittek abban, hogy rendelkezéseikkel hosszú távon össztársadalmi érdeket szolgálnak. A módszer a cigányok és nem cigányok közötti aránytalanságok megszüntetése. Az, hogy a cigányok hosszú távon nem váltak a többségi társadalom tökéletesen elfogadott, szerves részévé, nem önmagában a 18. századi rendeleti politika, hanem a 19–20. századi felemás polgárosodási folyamat és a társadalomszerkezet átalakulásának következménye. A korabeli európai alternatíváknak a teljes letelepedés és a teljes kiirtás között ingadozó skáláján a magyarországi cigányok a legközelebb voltak a pozitív pólushoz. A cigányok tekintélyes hányada jutott a korabeli paraszti társadalom alsó szintjének megfelelő egzisztenciához, ami jóval kedvezőbb kimenetel volt, mintha kiűzték vagy kiirtották volna őket, mint ahogy például Poroszországban. (Vö. Fraser, A. 143–151.)

A felvilágosult abszolutizmus cigánypolitikáját mérlegre téve azt mondhatjuk, hogy részlegesen eredményes, de összességében sikertelen és ellentmondásos volt. Ahogy Schwicker fogalmaz, a várakozások nem teljesültek. (Schwicker J. 1883. 62.) A családok életébe történt beavatkozás, különösen a gyermekek kiszakítása helyrehozhatatlan érzelmi töréseket hozott létre a családok életében, és gátolta a kitűzött célt, az integrációt. A szüleiktől elvett gyermekek néhány évtized múltán sérült, kallódó, szubkultúrákba sodródott vagy sehova sem tartozó felnőttekként kerülnek elénk a forrásokban. Ugyanakkor kétségtelenül végbement egy parasztosodással járó letelepedési folyamat is, aminek pozitív hozadékai is voltak. A parasztosodást követő életmódbeli és értékrendi változás pozitív együttélési módozatok kialakulásával is járt.

A 19. század első fele különösen fontos a magyarországi cigányok történetében. A társadalmi változások és az újabb csoportok megjelenése együttes hatásaként a cigányság differenciálódása felerősödött, s újfajta konfliktusok adódtak. Az oláh-cigányok számának növekedésével és újabb beás csoportok megjelenésével azokon a településeken is felborult az egyensúly, ahol cigányok és nem cigányok már régóta kölcsönös előnyökkel járó szimbiózisban éltek egymással. A cigányok – ha mégoly csekély számban is – olyan társadalmi közegben s olyan foglalkozási ágakban is megjelentek, ahol mindaddig ismeretlenek voltak. A nem cigány társadalom meglepődve találkozott a cigány kultúra újabb árnyalataival, a közigazgatás pedig irritálttá vált, amikor hiába próbálta újra és újra ellenőrzés alá vonni a meggyarapodott vándorcigánycsoportokat, amelyeket nem is teljesen mai fogalmaink szerint azonosítottak. (A korai beás csoportokat is például hosszú időn át oláh-cigányoknak nevezték. – Nagy P. 2019.)

Ám nemcsak a hivatalnokoknak kellett új kihívásokkal szembenéznük, hanem a cigányoknak is. Az elsősorban Moldva, Havasalföld és Erdély felől érkező újabb csoportoknak egy olyan társadalomba kellett beilleszkedniük, amelyben egyre kiélezettebben merült fel a polgárosodás és a modernizáció szükségessége. A 18. század nagy kérdése az volt, hogyan állítható helyre a rendi társadalmon belül a 17–18. század fordulóján felborult egyensúly. A reformkorban fogalmazódott meg először a vármegyei politikában az új kérdés: milyen módon lehet helyet szorítani a cigányoknak a polgárosuló társadalomban úgy, hogy ne kerüljenek a – korabeli szóhasználattal – *polgárisodás* peremére, s a *polgári társaság*, azaz a polgári társadalom hasznos tagjaivá válhassanak. Az 1820-as években elkezdődött s máig sem befejeződött polgárosodási folyamatban azóta többszörösére hatványozódott a probléma jelentősége, s az is világossá vált, hogy a cigányság – ellentétben az egyenlőtlen fejlődés sajátos kihasználóival, például a zsidókkal és örményekkel – a folyamat árnyékos oldalára került.

Az országos jelentőségű politikai felismerés Nógrád és Tolna vármegyében született. Máig aktuális maradt a Nógrád vármegye nemesi közgyűlésén 1826-ban elhangzott gondolat, hogy a cigányok helyzete összefügg a *Polgári Társaság* kialakulásával, azaz a polgárosodással. (Szomszéd A. 1987. 175. Vö. Nagy P. 1998. 388–389.) Néhány év múltán, 1837-ben Tolna és Torna vármegye is erre jutott: kulcsfontosságú, hogy a cigányok ne szoruljanak ki a polgárosodásból és ne is legyenek a gátlói. A tolnai közgyűlésen vetették fel továbbá, hogy ugyanazoknak a helytartótanácsi rendeleteknek az ismételtetése nem vezethet eredményre. Szintén máig fennmaradt dilemma, hogy a cigányok helyzetének rendezését sem a központi kormányzat, sem a törvényhatóságok nem akarják finanszírozni, a „közönség” pedig nem terhelhető tovább. Mindezek – a kormányzathoz történt felterjesztés, illetve annak ellenére, hogy a rendeletek kidolgozásakor valamelyest tekintetbe vették a törvényhatóságok javaslatait – nem kerültek be a rendeletekbe és az országgyűlési tervezetekbe.⁷³

Az 1786 óta Budán székelő Helytartótanács hivatalnokai felismerték a cigánykérdés néhány szélesebb körű társadalmi összefüggését, de rendelkezéseikben az udvar elképzeléseihez kellett igazodniuk és a birodalmi érdekeket védeni. A vándorcigányok számának folytonos növekedése és a vármegyéktől érkező feliratok mellett azonban nem mehettek el szó nélkül. A törvényhatóságok tervezeteit figyelembe vették a rendeletek kidolgozásakor, de a polgárosodás felvetése ellentétes volt a birodalmi politikával. E tekintetben nem feltétlenül a szűklátókörűség, hanem a „bizonyos, czélerányos legfelsőbb határozás” szabott gátat intézkedéseiknek. A Torna vármegyéhez intézett 20657/1837 (július 4.) sz. leiratban⁷⁴ is ez fogalmazódik meg:

73 Tolna vármegye tervezete megtalálható MNL SML IV. 1.a. 1543/1837. Vö. Nagy P. 1998. 385–388.

74 SOA. (Kassa), Salamon Pál gyűjtése. Az iratot a nemesi közgyűlés iratai közül emelték ki, eredeti jelzete: I 1837/5. A leiratot 1837. szeptember 5-én olvasták fel a nemesi közgyűlésben.

„A csoportozó Czigányok vándor életek megszüntetését, s azoknak a Polgárosodás uttyán czélerányos nevelés által hasznossabb Polgárokká formálását tárgyazó, f (olyó). e (sztendő). Majus 22-ik ide terjesztett felírások következésében Tisztelt Uraságtok ezennel oda utasittatnak: hogy mivel oly közhely, a hol a csapatonként vándorló Czigányok állandoul megtelepedhetnének, és életek feltartására szolgáló betsületes mod rendeltethetne, ideiglen ezen országba még ki nem jeleltethetik, az 794. esztendőben 4052. és f (olyó). e (sztendő). 2-k 13521. sz(ám). a(latt). innen e tárgyban költ Intézmények értelmében addig is, még e tárgyban valami bizonyos, czélerányos legfelsőbb határozás érkezend továbbá is csak arrol gondoskodjanak, hogy megyéjökben találkozó Czigányok csavargásai, valami bizonyos, és állandóan nékiek meghatározandó lakhelyek által meggátoltatván, azok oly munkakhoz szoktattassanak, mellyek által hasznos honni lakosokká váljanak.”

A „hosszú” 19. század első felében, 1791 és 1846 között, eddigi kutatásaim szerint harmincnyolc cigányokra vonatkozó rendeletet adott ki a Helytartótanács.⁷⁵ Bécs számára az volt a legfontosabb, hogy megvédjék az örökös tartományokat a cigányok bevándorlásától, és minél kevesebbet kelljen a magyarországi cigányok helyzetének javítására fordítani. A rendeletek csaknem mindegyike az útlevélüggyel foglalkozott, néhány pedig a lóttartással és kisebb jelentőségű tárgyakkal. Ennek hátterében a megélénkült migráció és a vándorló életmódot folytató cigány népesség számának megnövekedése húzódott. A cigányok polgárosodását segítő vármegyei javaslatot a Helytartótanács 1837-ben elhárította és a vármegyéktől várta az állandó lakóhelyek és a munkához jutás biztosítását.

A migrációt háborúk, területi változások, a gazdaság és a társadalom strukturális átalakulásai befolyásolták, és egy tágabb geopolitikai összefüggésben a népességátrendeződések részeként zajlott. Migrációt serkentő hatása volt II. József uralkodása alatt a török háborúnak, majd az orosz–török háborúknak. Az 1830-as évektől több évtizeden át pedig a moldvai és havasalföldi cigányok rabszolgasorból való felszabadulásának. A felszabadult cigányok a román fejedelemségek területén nem tudtak egzisztenciát teremteni. Túl sokan voltak ahhoz, hogy az általuk értett mesterségekből és tevékenységi formákból megéljenek. Moldva és Havasalföld alulfejlett gazdaságában arra sem volt lehetőségük, hogy foglalkozást váltsanak. Kénytelenek voltak másfelé vándorolni és mesterségeikhez piacot keresni vagy új megélhetési stratégiára váltani. A Magyarországra érkező újabb és újabb csoportok ellenőrzésének kézenfekvő módját a központi hatalom a vándorlás akadályozásában látta, kivitelezésének legfőbb módját pedig az útlevelek megvonásában.

A letelepedettség mint a társadalomban való elfogadottság és az adóbevételek kriteriuma nem csak a cigányokkal szemben érvényesült. Magyarországon azt tekintették letelepült belföldinek, aki már legalább tíz éve az országban élt, biztos megélhetés-

75 A rendeletek kivonatait lásd a mellékletekben!

sel és foglalkozással rendelkezett.⁷⁶ A tíz esztendő lejárta előtt a letelepült idegenek rovatába vették fel őket a népösszeírásokban (de nem tüntették fel külön cigány voltukat). A rövid ideje itt tartózkodó, biztos megélhetéssel nem rendelkező személyek ideiglenesen itt tartózkodó idegen lakosnak minősültek. Utóbbiak tíz év eltelte után sem számítottak letelepültnek, hogyha nem jutottak stabil megélhetéshez és foglalkozáshoz.

A szóban forgó korszakban a két legfontosabb helytartótanácsi rendelet az 1794-ben és 1842-ben kiadott. 1794-ben a csavargókról, betyárokról, lótolvajokról, pásztorokról, csárdákról, kunyhókról, erdők és puszták lakóiról, tanyákról, szállásokról rendelkeztek. Szó esik a rendeletben zsidókról, örmény árendásokról és cigányokról is. A társadalom perifériájára szorult, nehezen ellenőrizhető, az adózás alól gyakran kihúzódó csoportokat akarták regulálni, de már nem a felvilágosult abszolutizmus filantróp elvei, hanem a ferenci abszolutizmus konzervativizmusa jegyében. Az aranyosók kivételével minden más cigánynak megtiltották a vándorlást, ettől fogva nem adhattak nekik útlevelet, a már kibocsátott okmányaitak érvénytelennek kellett tekinteni. Minden egyes községben az ott lévő cigányokat össze kellett írni, kötelezni őket házépítésre és társadalmi állapotukat zsellérként kellett megjelölni. A letelepültség jövőbeni megőrzése érdekében mindenhol egy helyi esküdtet kellett kijelölni a cigányok felügyeletére. A cigányok faluzását és koldulását is megtiltották. A társadalmi helyzet közigazgatási befolyásolásának legfontosabb társadalomtörténeti mozzanata, hogy azokat, akik földet művelnek vagy egyéb helyhez kötött és rendes életmódot folytatnak, állandó lakóhelyre letelepedtek vagy letelepülőben vannak, a cigányok közül vegyék ki – ahogy azt már II. József is szorgalmazta –, és ezeknek meg van engedve mindaz, ami a többi lakosnak, a szabad költözés is. A rendeletnek ez a passzusa jól mutatja, hogy a cigány népességbe tartozni elsősorban társadalmi kategóriát jelentett, a besorolás nem etnikai elvek szerint történt.

Az 1842-es rendelet szerint a Morvaországban és Sziléziában élő cigányok a közigazgatási erőfeszítéseknek köszönhetően „állandó lakásra és a polgári társaság céljaival megegyező rendes életre vezéreltettek”⁷⁷, annak érdekében, hogy ez így is ma-

76 A csavargás, kóborlás, koldulás és különféle ezzel kapcsolatos fogalmak sokféleképpen fordulnak elő a 18–19. századi forrásokban. Csaknem mindig összekapcsolódnak a letelepedés és az útlevéllkiadás kérdésével. A csavargás értelmezésének kulcsmozzanata az 1730-as években alakult ki egy szakolcai és egy nagyszombati eset kapcsán. A Helytartótanács felhívta a törvényhatóságokat, hogy tegyenek különbséget a vagyonukból és munkájukból élők, valamint azok között, akik semmittevők és koldusok. Nagyszombat például nem tett különbséget csavargók és gonosztevők között. Nedeczky Károly helytartótanácsi tanácsos 1735-ös jelentése a csavargó meghatározását adta, s ez megmaradt a csavargás fogalmának lényegi tartalmaként. Csavargónak minősült minden idegen, aki legalább tíz évvel korábban nem épített magának házat és kéregetéssel tartotta el magát. Fontos volt, hogy az ilyen személynek volt-e útlevele, tudta-e igazolni magát. A hatóságoknak kötelessége volt útlevelet adni azoknak, akik távoztak a területről. Ember Gy. 1936. 162.

77 MNL. SML. IV. 1. a. 1843. nro. 1913.

radjon, más országokból és tartományokból útlevéltilalommal meg kell akadályozni vándor cigányok beutazását. Általánosan előírták továbbá, hogy „tsak az állandó és több évi feddhetetlen erköltsi viselete által magát megkülömböztött, s tisztességes kézi munkája által élelmét kereső czigánynak adathatik útlevelé”⁷⁸

1.2. A FŐKORMÁNYSZÉK RENDELETEI ERDÉLYBEN

Amíg a Magyar Királyságban a Helytartótanács, addig Erdélyben a Gubernium, azaz a Főkormányzók szerkesztette meg a cigányügyi rendeleteket és több-kevesebb sikerrel koordinálta a törvényhatósági javaslatokat. II. József uralkodása alatt több mint tíz rendeletet hoztak. Erdélyben nemcsak rendeleti, hanem országgyűlési előzményekre is támaszkodhatott a kormányhatóság. Az ottani cigányok egy része kamarai fennhatóság alatt állt, az ő helyzetüket már az 1747: VIII. törvénycikkben rendezték. (Déry Gy. 1908. 33.) Speciális helyzetben voltak, mert munkájuk eredményes végzéséhez engedélyezni kellett számukra a helyváltoztatást. Az aranyász cigányoknak 1747-ben megengedték, hogy addig tartózkodhassanak egy helyen, ameddig munkájuk miatt szükséges, és ebben az adott hely birtokosai nem akadályozhatják meg őket. Ha a cigányok károkat okoznának, akkor a bányabíróshoz kellett fordulni. Az aranymosók évente meghatározott mennyiségű aranyércet tartoztak beszolgáltatni az e célból felállított beváltó hivatalhoz, és ugyanolyan jogok illették meg őket, mint más erdélyi aranymosókat. Azoknak a cigányoknak azonban, akik nem rendelkeztek a bányabíróstól engedéllyel, az aranymosást szigorúan tiltották.

A szintén kamarai joghatóság alatt álló fiskális cigányok évente meghatározott összegű taxát fizettek, többségük rézműves volt, s a többiek is valamilyen fémmunkára specializálódtak: rostások, lakatosok, késesek. (Zsupos Z. 1993) Az 1740-es évek óta az aranyászokkal együtt rendszeresen összeírták őket. Csoportszerveződésük és az 1780-as években készült összeírásokból legfontosabb demográfiai adataik is alaposan feltártak. (Zsupos Z. 1988 és Zsupos Z. 1993)

Az aranymosó cigányokról az uralkodó utasítására az 1780-as években négy speciális rendelkezést alkotott a Gubernium, elsősorban fokozottabb ellenőrizhetőségüket próbálták elérni. Maga a Főkormányzók a bányahatóságnak az 1781. évi összeíráshoz mellékelte jelentése alapján nem tartotta letelepíthetőnek az aranymosókat, de II. József nyomására szigorúbb feltételeket szabott számukra a korábbiaknál. Az 1747. évi törvényt érvényben hagyva a 1787/1782 (jún. 10.), a 1784 (dec. 14.), a 1785 (okt. 17.) és a 1787 (július 30.) sz. rendeletekben előírták, hogy ezentúl az aranymosás befejeztével jelentkezzenek a biztosoknál, és jelenteniük kellett, hova mennek bukkfáért. Az aranymosók ugyanis téli időszakban különböző famunkákból éltek

78 Uo.

meg, aranyat csak nyáron lehetett keresni. A fakészítményekkel házalva jelentkezniük kellett a falusi bírónál, ennek elmulasztása 12 bot büntetéssel járt. A földesurak és a községek évi csekély összegű taxa ellenében engedték meg számukra, hogy sátraikat felverjék, s a nem tilalmas erdőkben faizási jogot is engedélyezniük kellett számukra, sőt a sátrak felállításához és kunyhók építéséhez megfelelő fát is adniuk kellett. Ha valamely aranymosó mezei munkát (többnyire részes aratást) vállalva eltávozik, akkor már nem rendelkezik az aranymosókat csak testületileg megillető kiváltságokkal, úgy kell tekinteni, mint bármely zsellért. 1782-ben az aranymosóknak is három évet adtak, hogy állandó lakhelyet szerezzenek maguknak, az aranymosás után oda kellett visszatérniük. Gyakran előfordult, hogy cigányok aranymosónak adták ki magukat, ezért 1787-ben bevezették, hogy igazolólevelet kell beszerezniük és azokat minden helyen bemutatniuk a jegyzőnek. Amikor valahonnan elmentek, fel kellett jegyezni az igazolólevelre, hogy meddig tartózkodtak és mi az új úti céljuk. Az asszonyok és a gyermekek számára megtiltották, hogy a falvakban kolduljanak. Azokat, akik nem tartották be a rendelkezéseket, vissza kellett küldeni oda, ahol utoljára összeírták őket. (Déry Gy. 1908. 33–34.)

A fiskális cigányok helyzetének rendezésére a 6525/1782 (szept. 12.), a 2454/1783 (ápr. 8.) és a 6902/1784 (aug. 18.) sz. rendeletekkel tettek kísérletet. A leglényegesebb intézkedések (Déry Gy. 1908. 33–34.): Ahol van arra alkalmas kincstári birtok, a fiskális cigányokat le kell telepíteni, segíteni őket a házépítésben, sőt a szükséges mezőgazdasági eszközök beszerzéséhez pénz kell nekik kölcsönözni, amit munkával kellett törleszteniük. A magyarországi rendelkezésekkel ellentétben a fiskális cigányok zsellérként másik cigányhoz is költözhettek, az állandó lakóhely kialakítása az adott helyzetben fontosabb szempont volt, mint a családok elválasztása. Ha ezt a megoldást választották, akkor három hónapon belül 15 forint lefizetésével a kamarai joghatóság alól mentesítő bizonyítványt kellett kérniük. Azokat a családokat, amelyeket nem lehetett kincstári birtokon letelepíteni, illetve nem tudtak maguknak lakóhelyet szerezni, földesurakhoz kellett adni, akik kötelesek voltak elhelyezni őket. Ez az intézkedés elkerülhetetlenül konfliktusokat váltott ki a Főkörmányszék és az erdélyi nemesek között, akik csak annyi cigányt akartak befogadni, amennyit gazdaságosan elláthattak munkával. A letelepített fiskális cigányok három évre adómentességet nyertek és a földesúri szolgálatokban is enyhítést kaptak. A földesurak ennek sem örültek – s ez már a nem cigány jobbágyságot is sértette, mert őket uraik fokozottabb szolgálatra kötelezték. A cigányoknak lakóhelyükről tilos volt útlevél nélkül elmenniük, tizenkét botütés terhe alatt.

Az erdélyi rendeletek többsége a földesúri függésben élő vagy községi szolgálatban álló cigányokkal foglalkozott, s külön rendeletekben intézkedtek a kóbor cigányokról is. E rendeletek: 834/1780 (február 3.), 4382/1780 (július 26.), 6600/1780 (november 29.), 2753/1781 (március 28.), 6525/1782 (augusztus 14.), 1742/1783 (augusztus 27.), 7551/1787. Ugyanazokkal a problémákkal foglalkoztak, mint a helytartótanácsi ren-

deletek, és a rendezés alapelvei sem különböztek.⁷⁹ Mások voltak viszont a végrehajtást befolyásoló körülmények. Erdélyben több volt a vándorcigány, kevesebb a művelhető terület, ennek következtében a cigányok letelepítése nehezebb volt, a Gubernium 1791. évi felmérése szerint nem is sikerült. Erdély számára nem volt kedvező az a II. József uralkodása alatt többnyire célravezető rendelet, amely megtiltotta a cigányok Erdélyből Magyarországra történő vándorlását, mert elzáródott a népességfelesleg levezető csatornája, miközben a másik irányból, azaz Havasalföld és Moldva felől nem sikerült kellőképpen megfékezni az újabb csoportok beköltözését. Igaz, II. József rendelete ellenére a cigányok Erdély felőli Magyarországra költözését sem tudták a kívánt mértékben megakadályozni.

Amikor az erdélyi országgyűlés 1791-ben az örökös jobbagyság és röghöz kötés eltörlését tárgyalta, a cigányok szabad költözési jogát kénytelenek voltak korlátozni. A törvény erre vonatkozó szövege:

„Miután eddigelé sem a közigazgatás szigorúságával, sem a földesurak iparkodásával nem volt kivehető, hogy a cigányok állandó lakhelyekre szorítkozzanak, sőt inkább a legtöbben manapság is kóbor módra bolyonganak és lopást meg rablást űznek, határozzák: hogy a cigányokat, a kik eddigelé a földesurak engedelmé nélkül költöztek vagy ezután költöznének, a vármegyék és székek tisztjei szállítsák vissza régi uraiknak, a kik kötelesek legyenek azok erkölcsait megjavítani és lassankint a mezei gazdaság és mesterségek űzésére szorítani és megtelepíteni, az általános szabadon bocsátást és szabad költözést, csakis a megtelepedett és mezei gazdaságot űző cigányokra terjesztvén ki.” (Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1986. 75.)

A Gubernium 1791-ben jelentést kért a törvényhatóságoktól a vándorcigányok állapotáról és a rendszeres bizottsági munkálatokhoz kapcsolódva új megoldásokat keresett. Ugyanekkor a magyar országgyűlésben is új tervezeteket dolgoztak ki, s a cigányügy ott is új irányba fordult.

A rendszeres bizottságok létrehozása után az erdélyi rendek szisztematikusan a cigányügy országgyűlési rendezésére törekedtek, s ezt a Főkörmányszék is támogatta. A törvényhez vezető utat azonban eltérően látták. Az 1794. évi projectum elkészültével a rendek elérkezettnek látták az időt a közbenső rendeletek nélküli, törvényalkotás útján történő rendezésre. A Főkörmányszék – egyfelől az uralkodó és az Erdélyi Udvari Kancellária, másfelől az erdélyi rendek nyomása alatt – olyan megoldást keresett, amely mindenki számára elfogadható, s ha átmenetileg is, de valami kézzelfogható eredményt hoz. 1791-ben (9525. sz. november 11-én kelt rendelet) jelentést kértek a már letelepedett és a még kóbor cigányok állapotáról, s meggyőződtek róla, hogy a helyzet korántsem kielégítő, sürgős intézkedésekre van szükség.

79 A rendeletek tartalmát ismerteti Déry Gy. 1908. 35. Az erdélyi rendeletekkel részletesen foglalkozik az 1794. évi tervezet is, lásd az erdélyi országgyűlésekről szóló részben.

A Gubernium helyes utat követett, amikor arra törekedett, hogy legelőször pontos információkat szerezzen, s csak azután hozzon rendelkezéseket. 1796-ban, a cigányügy megoldásának sikertelenségét elsősorban az addigi rendeletek nem elég hatékony végrehajtásával magyarázva, véleményt kértek a törvényhatóságoktól a cigányok végleges megtelepítésének lehetőségeiről, amire Magyarországon már korábban sor került. Ezzel az újabb helyes lépéssel adva lett volna a lehetőség a korábbiaknál hatékonyabb döntések meghozatalára. A törvényhatósági elképzelések tudományos feldolgozása még várat magára, nem tudjuk pontosan, hogy a főkormányzékai javaslatok kidolgozásakor végül is mennyire vették tekintetbe azokat, az viszont biztos, hogy az 1794. évi rendszeres bizottsági munkálatokat figyelmen kívül hagyták. Az addig egymáshoz közelítő álláspontok a lényegi kérdésekben szétváltak, s többet már nem is találkoztak össze. Bizonytalanok vagyunk afelől is, hogy a törvényhatóságok és a rendszeres bizottság felvetései ellentmondtak-e egymásnak vagy esetleg közelítettek. Az 1780-as évek első felének Magyarországon keletkezett vármegyei tervezetek és helytartótanácsi reakciók (lásd a helytartótanácsi rendeleteknél) alapján valószínűsítem, hogy a vélemények Erdélyben is eltértek egymástól, s ennek a későbbiekben a bizottsági munkálatok alapján kidolgozott törvénytervezetek elakadásában is szerepe volt.

A törvényhatóságok véleményei meglehetősen lassan érkeztek meg a Főkormányzékhoz, amely csak 1805-ben állt elő egy terjedelmes tervezettel, amelyet az uralkodóhoz is felterjesztettek 2501. sz. alatt. Szigorú intézkedéseket javasoltak, de hangsúlyozták: ezeket csak addig tartanak érvényben, ameddig meg nem alkotják a cigányügyben az országgyűlési törvényt. Javaslatuk: Azokat a cigányokat, akik az előírt határidőn belül nem telepednek meg, zárják a szamosújvári börtönbe. A cigány szülők csak annyi gyermeket tarthassanak maguknál, ahányat el tudnak tartani, a többi gyermeket adják földesúri szolgálatba vagy mesterségek tanulására (Erdélyben ekkor fogalmazódott meg először ez a megoldás). Az egyiptomi – másként lepedős – cigányokat alkalmatlannak tartják a megtelepedésre (a felterjesztés szóhasználatából nem derül ki egyértelműen, hogy ezen pontosan mit értenek), őket ki kell utasítani Erdélyből. A legüdvösebb rendelkezések sem vezetnek célra, hogyha a tisztviselők nem tartják be azokat; azon előjárókat, hivatalnokokat, akik megszegik a rendszabályokat, mozdítsák el helyükről (ezzel az 1842-es bizottság tagjai is egyetértettek).

A Gubernium felterjesztésére 1810-ben érkezett válasz a királytól, az 1792. sz. alatt kiadott rendelet formájában. A Főkormányzék számára előírja, hogy az aranymosó és a fiskális cigányok ügyében értekezzen a kincstárral, egyébként némi módosítással jóváhagyja a javaslatokat. A megtelepedési kötelezettségnek eleget nem tevő cigányokról is intézkedik – a Főkormányzék álláspontjával ellentétesen –: nem kell őket börtönbe zárni, hanem katonának adni; aki alkalmatlan a katonáskodásra, azt kötelezzék közmunkára. A közmunka ideje alatt a cigányok gyermekeiről az illetékes törvényhatóságoknak kell gondoskodniuk.

A Főkörmányszék még abban az évben megpróbálta felvenni a kapcsolatot a kincstárral, de választ nem kapott, s ezzel a rendeleti politika megfeneklett. (Herrmann A. 1895. 101.)

1.3. TERVEZETEK A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEKEN

Az 1791. évi 67. tc. értelmében a reformmunkálatok kidolgozására kiküldött bizottságok (Mályusz E. 1923. 3–15. és uő 1926. 127–141.) feladatai közé a cigányügy rendezése is bekerült. A politikai-közigazgatási bizottság (*deputatio publico-politica* – Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1980. 222.) foglalkozott a kérdéssel, illetve azon belül valamiféle „cigányügyi albizottság”. A bizottságoknak a következő országgyűlésre kellett beterjeszteniük javaslatukat.

1792-ben⁸⁰ a bizottságok érdemi ülésezésének megkezdése előtt egy előzetes tervezetet terjesztettek a tagok elé. A cigányügyi bizottságban Fáy Pál, Torna vármegye alispánja és egyik országgyűlési követé készítette el a projectumot. Nem véletlen, hogy Fáy Pált bízták meg ezzel a munkával. Olyan vármegye tapasztalt politikusa volt, amely az 1770-es évek óta kezdeményező szerepet játszott a cigányügy rendezésében, s ahol magas volt a cigány népesség aránya. A vándorcigányok okozta problémák kezelésében is jártas volt, mert Torna vármegye a cigányok fontos átmenő területei közé tartozott. Ebben a térségben, a szomszédos Abaúj megyében volt Magyarország egyik legnépesebb cigány közössége is, a nagyidai.

Fáynak nem volt túl sok ideje a javaslat kidolgozására, több más bizottságban is fontos szerepet vállalt. (Hóman B. – Szekfű Gy. V. k. 84–87.; Soós I. 1994. [3. jegyz.] 244.) Munkájához felhasználta a korábbi rendeleteket és Torna vármegye 1784. évi 51 pontos tervezetét is.⁸¹ Közvetlen kapcsolatban volt a megyei tisztségviselőkkel a projectum elkészítésének idején is, információkkal rendelkezett a cigánykérdés minden fontos aspektusáról. 1792. augusztus 11-én például a következő levelet kapta Zsarnóról Faigel József főszolgabírótól:

„Méltosztatott velem parancsolni, hogy azon gyűlevész Czigányokat, mellyek Nemes Gömör Vármegyéből ide szókés képpen H(id). V(ég). Ardóban Tekintetes Gedeonné Aszonyom Birtoka alá vették magokat vissza utasítsam, eziránt tehát én Intő Levelem által eő Kegyelmet meg intettem, hogy azon gyűlevész népet, amelly minden Bizonyosság Levél nélkül, amelly káros és terhes az Lakosoknak minden maradandó hely nélkül egyik Földes Uraságtul teczése szerint el ugrik, és más Uraság alá veszi Lakását, előbeni Lakó helyére Utasítsa, külömben én Tiszti hivatalom szerint őket

80 Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1980. 222. téved, amikor úgy véli, hogy az 1792/93. évi országgyűlésen nem foglalkoztak a rendszeres bizottsági munkálatokkal.

81 SOA. (Kassa), Salamon Pál gyűjtése. Az iratot a nemesi közgyűlés iratai közül emelték ki, a megyei bizottság 1784. március 18-án terjesztette a generális congregatió elé.

meg büntetvén ki űzőm, és előbeni Lakó helyére Utasitom, Melly Levelemre mit felelt légyen Tittulált Aszonytság az ide rekesztett Valóságbul bővebben meg értheti Tekintetes Ur Vice Ispány Uram, eleget tévén tehát Tekintetes Ur parancsolatyának és Kötelességemnek tovább nem mehettem.”⁸²

Fáy Pállal egyidejűleg Zábráczy József egri püspök is kidolgozott egy előterjesztést a szegényügyről, melyben a koldulás és a csavargás kapcsán a zsidókról és a cigányokról is szót ejtett.⁸³ Ő semmilyen új javaslatot nem tett, ezért nem látom fontosnak vele külön foglalkozni. Közvetve a kereskedelmi bizottság (egyik tagja Skerlecz Miklós volt) is érintette a cigányügyet a lókereskedelem kapcsán. E bizottság projectuma is hatással volt némely vármegye lótartást és lókereskedést tiltó statútumára.

Fáy Pál tervezetét⁸⁴ Soós István kitűnő tanulmányára (Soós I. 1994. 238–241.) támaszkodva tekintem át.

Fáy a tíz pontból álló projectum bevezetőjében felhívja a figyelmet a vándorcigányok számának ugrásszerű megemelkedésére és a kameralista koncepciójának megfelelően a felvilágosult abszolutizmus alapelveiből kiindulva fogalmazza meg az általános célkitűzést: a cigányokat rá kell kényszeríteni, hogy megváltoztassák életmódjukat, s akár erőszakkal is „hasznos állampolgárrá” kell őket tenni. Mindez nála is társadalomjavító ideológiával fonódik össze. A cigánykérdés (ebben az esetben ez a „csavargó” cigányok társadalomba történő beillesztését jelenti) asszimilatív megoldását elkerülhetetlennek tartotta „a közös érdekében”.

A cigányügyi rendezés eszközrendszerében is a korábbi rendeletekhez nyúl vissza, de a konkrét megoldások terén már szolgál némi újdonsággal. Úgy gondolja, hogy legelőször is ki kell utasítani az elsősorban Moldvából, Havasalföldről és Erdélyből érkező cigányokat (főként oláh-cigányokról van szó, vö. az 1761. december 10-én kelt rendelettel és az 1783. október 9-én kelt 9817. számú rendelkezés 14. pontjával).

A letelepített cigányokat ő is iparos- és földművesmunkára akarja kötelezni, s még földesuraiktól sem kaphatnának szabad költözködésre engedélyt. A korábbi rendelkezéssel ellentétben a szabad költözés jogának megadását a vármegyei magisztrátusok helyett a fő- és alispánoknak adná át (vö. 1783: 3. pont).

Ha egy cigány, illetve cigány család egyik földesúrtól a másikhoz költözik, az új földesúrnak kell biztosítania a kész házat s a letelepült életmódhoz nélkülözhetetlen gazdasági eszközöket (nem sorolja fel konkrétan; valószínűleg a földre, a munkaesz-

82 SOA. (Kassa), Salamon Pál gyűjtése. Az irat eredeti jelzete nem volt megállapítható, valószínűleg a főszolgabírói iratok közül emelték ki. A levél utóirata: „Tornai Kapitány Urat meg kerestem az Tedeum Laudamus iránt, de tsak azt felelte, hogy már akkor Sepsiben lészen, más Comendansa ottan lészen, ha eleresztik el fog jönni.”

83 *Planum episcopi Josephi Zábráczy de mendicorum ac vagabundorum regulatione*. Lásd Mezey B. – Pomogy. L. – Tauber I. 1980. 222.

84 MNL. MOL. N 102. 5. k. *Projectum Pauli Fay I. Comitatus Tornensis Vice-Comitis de Regulatione Zingarorum*. – Anno 1793. Die 18^a Martii Sessio in Publico Politicis Suae Celsitudinis Regiae Domini Regni Palatini Celebrata est. Nro. 28., 324–327.

közökre és a jószágokra gondol). Azok ellen a földesurak ellen, akik nem tartják be ezt az előírást, kezdeményezzenek kamarai eljárást.

Az útlevélügyben is megfogalmaz néhány új alternatívát. A cigányoknak a megyei tisztviselők helyett a falusi előljáróságok adhatnának útlevelet. Csak a családfő távozhathat el három napra, a hosszabb munkák esetében nagyobb időtartamra is. Az asszonyoknak és a gyermekeknek tilos elhagyniuk lakhelyüket. Nem csupán az érvényes útlevéllel nem rendelkező cigányok, hanem az őket szabálytalanul elengedő falusi bírók megbüntetését is javasolja (vö. 1783: 16. és 47. pont).

A civilizált életmód elengedhetetlen feltételének tartja, hogy a cigányok házakban lakjanak. Nála is felvetődik a 18. század közepe óta folytonosan visszaköszönő dilemma: a cigányokat a települések szélén egy helyre, vagy a települések belsejébe elszórtan telepítsék-e le. Az utóbbi mellett foglal állást. Fáy hitt abban az – elsősorban II. József korában népszerű – elképzelésben, hogy a pozitív minták nevelő hatása gyorsíthatja a cigányok életmódváltását (vö. 1783: 31. pont).

A vallásgyakorlás és a gyermekek iskoláztatása változatlan formában szerepel Fáy-nál is (vö. 1783: 48. pont).

A cigányok belső életének azokban a kérdéseiben, amelyeknek a különbözősége nem jelenthet konkrét veszélyt a nem cigány társadalomra, ám ellenkezik annak értékrendjével és beidegződéseivel, Fáy enyhébben viseltetik, mint a korábbi regulatív javaslatok és rendelkezések. Nem beszél a cigány népnév eltörléséről (vö. az 1761. december 10-én kelt rendelettel), a cigány nyelv betiltásáról (vö. az 1772. november 23-án kelt rendelettel), s eszébe sem jut a cigány gyermekeket elszakítani szüleiktől (vö. az 1773. február 22-én kelt rendelet 4. pontjával és 1783: 5. és 43. pont).

A tizenkét éven felüli fiúgyermekeknek mesterségek tanulására szorítását Fáy is szükségesnek tartja, azzal a különbséggel, hogy egyrészt az ilyen korú fiúkat földműves szolgálatra is ki lehet adni, másrészt nem kényszeríti az iparos céheket a cigány fiúk felvételére (vö. 1773: 6. és 1783: 33. pont).

Fáy nem ragaszkodott ahhoz a korábbi rendelkezéshez, hogy a céhek kötelezően felvegyék a cigányokat (vö. az 1761. december 10-én kelt rendelettel és 1783: 13. pont), ám biztosította volna számukra – első ízben – az általános iparüzési szabadságot, törvényessé téve azt az amúgy is létező szokást, hogy a céhes iparosoknál olcsóbban dolgozó cigány fémművesek apróbb munkákat végezzenek a falvak lakóinak. A korábbi intézkedésekkel összhangban ő is azt szorgalmazza, hogy a mesterségbeli tudást elsajátító cigányoknak kötelező legyen szolgálatot vállalni. „Ezzel a kényszerítő megoldással az állandó, folytonos munkára kívánta rászorítani a főleg kovács cigányokat, akik a cigányösszeírások tanúsága szerint egyúttal zenészek is voltak, és főleg télen különböző ünnepi alkalmak során csak a zenéléssel foglalkoztak” – mondja Soós István (1994. 239.). Ehhez kapcsolódóan veszi fel Fáy a projectumba a zenélés tilalmazásáról szóló korábbi rendelkezést (vö. 1783: 1. és 28. pont).

A korábbi évtizedek rendeleteihez viszonyítva Fáy Pál nem csupán a gyermekek nevelésében, hanem a cigányok egymás közötti házasodásában is mérsékeltebb álláspontot képvisel. Azt indítványozza, hogy a cigány férfiak földművesek leányaival és fiaival köthessenek házasságot, de az egymás közötti házasodást is engedélyezné – pontosan meghatározott feltételekhez kötve. Cigány férfi akkor vehet feleségül cigány nőt, hogyha legalább négy év óta földműves- vagy iparosmunkából él vagy ilyen szolgálatban áll.

A cigányok lótartásának engedélyezését a vármegyék fő- vagy alispánjainak engedélyéhez kötné, az 1767. december 10-én kelt rendelet óta alig módosult feltételeken és az 1783. évi rendelet 2. pontjában körülírt büntető szankciókon nem kíván változtatni. A cigányok öltözködésével kapcsolatban ugyancsak a régebbi rendeletek változtatás nélkül hagyását látja jónak (vö. az 1763. február 28-án kelt rendelettel).

A cigányügyi intézkedések végrehajtását Fáy a vármegyei tisztviselőkre (elsősorban a szolgabírók és esküdtek) bízna, akik felosztanák egymás között a helységeket, és a hozzájuk tartozó cigányokról jegyzőkönyvet vezetnének, rendszeresen jelentéseket írnának, amelyeket a vármegyei végrehajtó hatalom első emberének, az alispánnak, illetve a vármegyei közgyűlésnek mutatnának be. Ez az elképzelés is sokban a korábbi előírásokkal cseng össze (a féléves jelentéseket már az 1772. március 23-án kibocsátott rendelet kötelezővé tette), mégsem egyszerű átvételről van szó. Fáy Pál sokéves közigazgatási tapasztalattal rendelkezett, végigjárta a megyei hivatali ranglétrát, és jól tudta, milyen nehézségekkel kell szembenézniük a járásokra (*processus*), azon belül kerületekre (*districtus*) osztott vármegyékben a hivatalnokoknak. Nem csak a cigányokat érintő rendeletek végrehajtásának speciális kérdéséről kell itt beszélnünk. A hatalmi ágak szétválasztatlansága a korszak általános strukturális gondja volt. Fáy talán nem látta ezt ilyen tisztán, vagy nem akart neki hangot adni, biztos azonban, hogy a meglévő gyakorlatot hatékonyabbá akarta tenni. A helységek felosztása a 16. század óta szokásban volt, de a 18. század végén már nem volt elegendő ahhoz, hogy a helyi közigazgatás jól működjön. A helyi törvénykezési, igazságszolgáltatási és végrehajtási feladatokat egyaránt végző tisztviselők egyre nehezebben tudtak eleget tenni kötelezettségeiknek. Fáy nagyon jól tudta ezt, s ezért nem akarta folytatni a rendszeres összeírások korábbi gyakorlatát.

Fáy előterjesztését a cigányügyi bizottság 1793. március 18–20-án vitatta meg részletesen, kidolgoztak egy törvényjavaslatot, s továbbították a kancelláriához. A kancellárián úgy vélték, hogy a korábbi cigányügyi rendelkezésekhez képest nincs jelentős eltérés (vö. Mályusz E. 1926. 672.), november 14-én megjegyzés nélkül továbbküldték a tervezetet az Államtanácshoz (*Staatsraad*). A projectumot az Államtanács részéről véleményező Izdenczy Józsefnek ugyanaz volt a véleménye, mint a kancelláriának, s alapos tanulmányozás után ugyanerre jutott Sándor Lipót nádor is, akihez november 14-én küldték át a törvényjavaslatot. A nádor a cigányügyi javaslatot azonnal törvényerőre emelhetőnek tartotta, de mivel szerinte lényegében megegyezett az érvény-

ben levő rendelkezésekkel, elhalaszthatónak gondolta. (Mályusz E. 1926. 669., 672., 688.) Amikor 1794. július 7-én a törvénytervezetet felküldte az uralkodónak, már kiadták az 1794. március 21-én kelt 4052. sz. rendeletet (vö. Mályusz E. 1926. 672.), amelyben összeszerkesztették Zábráczy és Fáy némely elképzelését, de az előremutató javaslatokat nem vették figyelembe. Fáy tervezetéből sohasem lett országgyűlési törvény, de a későbbi rendeletekbe részlegesen több javaslata is bekerült.

Az 1792/93. évi országgyűlés után harminc esztendő kellett várni, míg a *sistematicum operatumok* ismét az országgyűlésre kerültek.⁸⁵ Az 1825/27. évi országgyűlésen kidolgozott újabb előterjesztést és törvényjavaslatot⁸⁶ is alaposan elemezte már Soós István, összevetve azokat Fáy projectumával. (Soós I. 1994. 242–243.) Az újabb tervezet is az ő dolgozata alapján ismertetem.

A cigányügyi bizottság tevékenysége nem volt akkora horderejű, mint más bizottságoké, s nem hozott fordulatot a cigányok helyzetének rendezésében, de a tervezetek határozottan cáfolják azt a lépten-nyomon felbukkanó nézetet, hogy Magyarországon a cigánypolitika ad hoc jellegű lett volna, a törvény- és rendeletalkotók nem voltak tisztában a tényleges viszonyokkal. Az 1825/27. évi országgyűlésen kidolgozott projectum bevezetőjében legelőször azt mondják ki, hogy a rendezés csak akkor oldható meg, amennyiben előzetesen tájékozódnak a cigányok életkörülményeiről. A bevezető további része egyfelől szociális látélet, másfelől az akkori etika és gondolkodásmód jelenik meg benne karakterológiával keveredve: a csavargó cigányok zaklatják a lakosságot, a letelepültek nem tartják be a rendelkezéseket, megvetendőnek tartják, hogy a cigányok nem végeznek termelő munkát, életüket spontánul, a természet gyermekeiként tartják fenn, mindkét nembeliek dohányoznak – ez szintén elítélendő. Ellenszenves a projectum készítői számára az is, hogy a cigányok hiúságból (!) színes ruhákat viselnek, különféle betegségek és ínségek sújtják őket, karakterük attribútumának tartják, hogy a cigányok a velük született természetes szabadságszeretetnél fogva a kötöttség és a szolgálat minden formáját elutasítják, nem szeretik a lassú állatokat, annál inkább a lovakat, számukra a ló a természettől nyerhető legszebb ajándék, *örvendeznek és gyönyörködnek a lovak sokféleségében*, lókereskedésük miatt a lakosság károkat szenved, pozitív karakterjegynek tekintik ellenben a kovácsolásban való jártasságot s a zenei képességeket.

Az 1825-ös projectum szerkesztőinek elképzelései nagyrészt megegyeznek Fáy elgondolásaival. De másképpen foglalnak állást a kovácsmesterség gyakorlásának kér-

85 A munkálatokat elhalasztó 1805: 8., 1808: 10. tc.-ről l. Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1980. 222.

86 *Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico – Politicis quoad objecta Articulo 67. anni 1791. renicolariter sibi delata elaboratum. Tomus II. Posonii, 1826. – XIX. sz. melléklete: Projectum regulationis Zingarorum.* Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1980. (60. jegyz.) 222. téved, amikor ezt a mellékletet azonosnak tartja Fáy Projectumával. A tervezet megtalálható: MOL. N 117. Vegyes Könyvek, 220. k.

désében. Azt javasolják, hogy azokon a településeken, ahol nagy számban gyűlnek össze cigány kovácsok, korlátozni kell a létszámukat. Az ilyenfajta elképzeléseket hajlamosak vagyunk első látásra kirekesztésként, jogsértésként, a cigányok meg nem értékeként értelmezni. Úgy gondolom, hogy a *projectum* e pontjának törvénné emelése a cigányok javát szolgálta volna, s a 18. századi rendeletekhez képest fontos szemléleti változásról tanúskodik. A cigányüggyel foglalkozó reformkori politikusok felismerték, hogy a piaci túltelítettséggel a cigányok veszélyeztették egymás megélhetését. A megoldást a gazdasági racionalitás központi biztosításában látták. Már Fáy is rájött, hogy az igazi problémát nem a céhekbe való felvétel jelenti, hanem a cigányoknak az ország munkaszervezetében való, mindaddig gazdaságtalan eloszlása (ugyanaz Erdélyben is felmerült). Az ő alternatívája az iparűzési szabadság megadása volt. Mindkét elképzelésnek az volt a gyenge pontja, hogy a megvalósítás lehetőségét saját maga akadályozta, amikor nem ismerte fel a gazdasági racionalitás és a röghöz kötés közötti feloldhatatlan ellentmondást.

A foglalkozási ágak racionális arányát kívánták megvalósítani azzal a javaslattal is, amely azt mondja, hogy ha a cigány családban több fiú is az apa mesterségét követi, akkor csak egyikük maradjon otthon tanoncként, a többieket tizenkét éves koruk után adják szolgálatba, vagy tanuljanak más mesterséget ugyanabban vagy a szomszéd falvak valamelyikében. Szükségesnek tartják, hogy a gyermekek elvitele semmiképpen se történjen erőszakos eszközökkel, hanem a korábbiaknál szelídebben (*placidior*), ám a konkrét módokat nem írják körül.

Gyökeresen szakítottak a reformkori bizottsági tagok a 18. századi felfogással a cigány muzsikások megítélésében is. Láttuk, hogy uralkodói rendelet sohasem írta elő a hangszerek összetörését, hanem szigorú feltételeket szabtak, a vármegyék egy része viszont szűk látókörű volt e kérdésben, a zenélést a henyéléssel azonosította (így Marosvásárhely esetében is), vagy a rendszeres munkára kényszerítés akadályának tekintette. Fáy Pál is a muzsikálás tiltása mellett foglalt állást. Most, 1825/27-ben országgyűlési törvényben akarták kimondani: a cigányok más népekéhez nem hasonlítható zenei tehetsége a természet ajándéka, amelyet nem szabad elnyomni (vö. az 1773. február 22-én kelt rendelettel és 1783: 28. pont). E szemléletváltozás hátterében egy érdekes társadalmi folyamat állt. Miközben a cigányság egészének helyzete általában rosszabbá vált, a legtehetségesebb muzsikások kiemelkedtek és híressé váltak. Bihari és mások sikerei a magyar rendek számára is vállalható értéket jelentett. Némi szolid korlátozást azonban még ekkor is kívántak: felhívják a megyei tisztviselők figyelmét, ne engedjék, hogy a zenélés a kellenél jobban elvonja a cigányokat a munkától, s csak engedéllyel mehetnek el muzsikálni.

A Fáy által nem érintett koldulást (1792/93-ban ez Zábráczy asztalára tartozott) ellenben a korábbi rendelkezésekhez hasonló szigorral kezelik: a törvényes engedéllyel rendelkezők ily módon is eltartathatják magukat, de akinek nincs engedélye, azt 12 bottal büntetnék (vö. 1753. november 8-án, 1775. júl. 10-én kelt rendeletekkel és 1783:

3. és 22. pont). Emögött is társadalmi változások húzódtak. A koldulás ebben az időszakban sem volt speciálisan „cigányprobléma”. A magyarországi társadalomban megnövekedett azoknak az aránya, akik környezetük valamilyenféle kihasználásával próbálták eltartani magukat. A Helytartótanács egyre-másra hozta a rendeleteket a koldulásról is – akárcsak az útlevelügyről. A 18. század végétől mind több olyan nagycsaláddal találkozunk, amelyek megélhetési stratégiájukat a mendikáció valamilyen speciális formájára építették (erről a migrációról szóló fejezetben külön szó lesz).

A húsz pontból álló projectumhoz négy törvényjavaslatot csatoltak, s azokban foglalták össze a legfontosabbnak tartott előterjesztéseket, meglehetősen szűkebbre szabva az érintett kérdések körét. A törvényjavaslatok a munkára ösztönzés, a mesterségek vállalása, az állandó letelepültség és a lókereskedés problémáira szorítkoznak. További vitára az 1832/36. évi országgyűlésen került volna sor, ám ez nem történt meg. 1832-ben megkérték a törvényhatóságok állásfoglalását „az országos rendszeres munkákról”, de nem léptek tovább. A cigányügy az országos sérelmek közé került (V. pont), az 1825/27. évi négy javaslatot küldték meg a vármegyéknek és a városoknak.

Baranya vármegye például még azt sem tartotta fontosnak, hogy a törvényhatósági véleményeket az uralkodó bevárja. 1832. szeptember 15-én arra a leiratra, amelyben I. Ferenc a rendszeres munkák véleményezésének megküldését szorgalmazta, a baranyai rendek azt válaszolták, hogy a király ne várjon a jelentésekre, hanem mielőbb hívja össze az országgyűlést.⁸⁷ Hasonlóan vélekedett Temes vármegye is.⁸⁸ Jellemző, hogy Temes vármegyének a többi törvényhatósághoz e tárgyban intézett levelét a baranyai nemesi közgyűlésen később olvasták fel, mint az országgyűlési meghívót. Amikor október 31-én Pécsen az újabb közgyűlésen megismerték az október 24-én kelt országgyűlési meghívót, még egyetlen sort sem fogalmaztak meg a rendszeres munkákról. Gyorsan elhatározták, hogy az idő rövidségére való tekintettel a megyei válaszműny csak az általános elveket dolgozza ki.⁸⁹ Néhány nap alatt elkészítették a véleményezést az úrbéri tárgyokról⁹⁰, majd december 4-én (tizenkét nap volt hátra az országgyűlés megnyitásáig!) a közgyűlés elé került a végleges elvi álláspont is, melyben a cigányügyi törvényjavaslatról szó sem esik.⁹¹

A fejvesztett kapkodás történetéhez az is hozzátartozik, hogy 1832-ben hamar kemény tél köszöntött be, az utak már járhatatlanok voltak. Az országgyűlés decemberre történt összehívása nem volt szerencsés, a megyék kardoskodása visszafelé sült el. Nemcsak a rendszeres bizottsági munkálatok megvitatására nem jutott elegendő idejük, hanem a követi utasítások kidolgozására sem. Meg kell említenem azt is, hogy Baranya, Somogy és különösen Temes nemesei az országos jelentőségű ügyekben

87 MNL. BML. IV. 1/b. 1832. szept. 12. Nro. 2472–2473.

88 MNL. BML. IV. 1/b. 2886/1832.

89 MNL. BML. IV. 1/b. 2642/1832.

90 MNL. BML. IV. 1/b. 2782/1832. és 2784/1832.

91 MNL. BML. IV. 1/b. 3267/1832.

(vámügy, külkereskedelem, úrbériség, hivatalviselés, közteherviselés, törvény előtti egyenlőség, népnevelés) többnyire haladó nézeteket vallottak, s a reformok minél gyorsabb bevezetése érdekében próbálták siettetni az eseményeket. Temes megyében például azt javasolták, hogy töröljék el a címeket és rangokat, mindenkre terjesszék ki a nemesi előjogokat.⁹² Ilyen horderejű problémák mellett a cigányügy jelentéktelen volt egy olyan korszakban, amelyet sorsdöntő szabadságharc zárt le.

Körmére égett a gyertya a szomszédos Somogy vármegyének is. Szeptemberre kidolgozták a közbiztonságról, az adózásról és az úrbéri tárgyakról szóló javaslatokat, el is küldték a többi törvényhatóságnak,⁹³ de a munka egészével csak november elejére készültek el. Az ottani bizottság csupán egyetlen mondatot fűzött a cigányokról szóló törvénytervezethez⁹⁴: „A Czigányok rendjéről a' javalt Törvény elfogadtatván”, mármint az 1825/27. évi javaslatok. Más vármegyékben dinamikusabban mentek a dolgok. Győrben már május 17-én végére jutottak a vélemények kidolgozásának, Nógrádban pedig augusztus 29-én.⁹⁵ Tudomásom szerint a vármegyék cigányügyről kialakított véleményét eddig egyetlen kutató sem dolgozta fel. Az általam ismertekből csupán egyetlen érdemlegeset tudok idézni, a borsodi rendekét, akiknek a megjegyzése jóval érdekesebb, mint a somogyiaké: „Mivel a sok századokon keresztül gyűjtethett, s mindenkor egyforma tapasztalás azt mutatta meg, hogy az emberi nemzetnek még eddig legalább salakos az a része, melyet cigányoknak neveznek, benne valójában természetinek tekintődhető szokásaitól és hajlandóságaitól el nem vonatódhatva, jobb és míveltebb formában által nem öntődhetett; de megmutatta a hosszas tapasztalás azt is, hogy az országló székeknek és a több emberszerető fejedelmeknek minden, bár igen nemes és szíves iparkodásaik, és kivált az általuk elől vett kényszerítő eszközök is a részben utóljára is csaknem minden siker nélkül maradtanak: mi valójában elegendőnek és célirányosnak is azt látjuk, hogy ha a cigányok jobb rendben leendő hozódásokról csakugyan törvény fogna alkotni, az a törvény egyedül abból és anynyiból álljon és menjen ki, hogy a cigányok előtt mindazok az utak és módok, hogy ők földművelők vagy mester emberek lehessenek, teljes mértékben nyitva hagyattassanak. Külömben pedig attól, hogy olly heves vágyódásaiktól izgattatva, s kisebb-nagyobb csoportokba öszve gombolyogva az országban fel, s alá barangoljanak – egyáltalában elzárattassanak.”⁹⁶

92 A megyék állásfoglalásainak összefoglalását lásd Barta I. 1966. 151–173. p. és Gergely A. 1974.

93 Baranya vármegye közgyűlésén október 31-én olvasták fel. MNL. BML. IV. 1/b. 2763/1832.

94 MNL. SML. IV. 1/b. 1832. nov. 5. Nro. 3221.

95 A baranyai rendek előtt ezeknek a vármegyéknek a munkálatait is csak október 31-én olvasták fel. MNL. BML. IV. 1/b. 2761/1832. és 2763/1832.

96 MNL. BAZML. IV. 501/e. 121. k. 1517–1518.

1.4. TERVEZETEK AZ ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉSEKEN

Erdélyben a törvényhozási procedúra ugyanúgy zajlott, mint Magyarországon. A cigányügyi szabályozás folyamata is hasonló volt, de valamennyire eredményesebb. A bizottsági munkálatokat több országgyűlésen is megvitatták. A törvényjavaslatokból Erdélyben sem lett szentesített törvény, de a bizottsági előterjesztések érdekes és átfogó képet nyújtanak az ottani cigányok életéről és a rendeknek a magyarországitól eltérő nézeteiről.

Erdélyben az 1791: 64. tc. alapján jöttek létre a rendszeres bizottságok. A cigányügygel Kolozsvárott is a *deputatio publico-politica* foglalkozott, amely 1794-re dolgozta ki az országgyűlés elé terjesztendő operatumát.⁹⁷ Az erdélyi rendek alaposabban körüljárták a cigányügyet, mint a magyarországiak, s rugalmasabbak is voltak. Egyrészt jobban ismerték a cigányokat (Erdélyben nagyobb volt a cigányok demográfiai aránya), másrészt nem csupán a korábbi központi rendeletekre és helyhatósági státutumokra építhettek, hanem törvényhozási előzményekre is. Radikálisabban láttak hozzá a rendezéshez, s felismerték azt is, hogy az addigi uralkodói és guberniumi rendelkezések sok tekintetben már elavultak. Konkrétan számba is vették, hogy a rendeletek mely területeken hatástalanok.

A bizottsági vélemény aranymosókról szóló része helyzetfelmérés, valamint a vonatkozó rendeletek számbavétele. Annyi újdonság van a korábbiakhoz képest, hogy a javaslatokba beépítették a bányahatóság 1781. évi, addig kellőképpen figyelemre nem méltatott észrevételeit a cigányok kóborlásairól. Az erdélyi tervezetek ebben a kérdésben sokkal jobban tekintettel vannak a cigányok konkrét élethelyzetére és megélhetési lehetőségeire, mint a magyarországiak. A csavargást nem tartják öncélú henyélésnek vagy a munka alóli kibúvás ürügyének.

Az aranymosók helyzetét más cigányokhoz képest Erdélyben már akkor differenciáltan szabályozták, amikor Magyarországon még a szisztematikus rendeleti politika is gyerekcipőben járt.⁹⁸ A fiskális cigányok helyzete hasonlóképpen rendezett volt, velük kapcsolatban sem tettek a bizottság tagjai új észrevételeket.⁹⁹

A magánföldesurakhoz és a községekhez tartozó cigányok civilizálásának addigi alternatíváit pesszimistán ítélték meg az 1794. évi projectum szerkesztői. Úgy vélték,

97 *Opinio de domiciliacione et regulatione zingarorum*. E munkát közzétette Herrmann A. 1895. (Dokumente). Herrmann a következő megjegyzést toldotta az eredeti irat latin címéhez: [*Elaborat aus dem Jahre 1794 seitens durch den LXI den LXIV G. A. c. J. 1791. entsendeten Administrativen Commission Druckschrift ohne Ort und Jahr. 17 S. Folio Landesarchiv in Bp. Nr. 201. 1975.*]. Herrmann közleménye alapján ismerteti a munkálatokat Déry Gy. 1908. 33–37. Herrmannra és Déryre támaszkodva érdemi ismertetés nélkül említi a bizottsági állásfoglalást Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1980. 223.

98 Erről lásd a rendeletekről szóló alfejezetet, vö. 1747: VIII. tc. és 187/1782., 48/1784., 8002/1785., 7751/1787. sz. rendeletek

99 Vö. az 1747. évi törvénycikkkel és a 6525/1782., 2454/1783., 6902/1784. sz. rendeletekkel.

csaknem lehetetlen, hogy a korábbi úton haladva a cigányok hasznos állampolgárokká váljanak és alkalmazkodjanak azokhoz a társadalmi elvárásokhoz, amelyeket az addigi rendeletek velük szemben támasztottak. A lényegeseket tizennégy pontban össze is foglalták a véleményben: művelődjenek a hit dolgában, és gyermekeiket is ebben a szellemben neveljék, amennyire lehet, gyermekeik ne járjanak meztelenül, lakhelyeiken a fiú- és leánygyermekek ne aludjanak együtt, járjanak templomba, s külsőségekben is feleljenek meg a keresztény magatartás normáinak, vessék alá magukat az előjáróságoknak, és engedelmeskedjenek nekik, étkezésükben, ruházatukban és nyelvükben alkalmazkodjanak annak a helynek a lakosaihoz, ahol élnek, ne egyenek döghúst, ne hordjanak köpönyeget, lovat csak az aranyásással foglalkozó cigányok tarthatnak, az aranymosóknak is tilos a városokban lovakat cserélni, a falusi bírók nem tűrhetik el, hogy a cigányok henyéljenek, ha az uraságnál nincs munka, akkor rá kell őket kényszeríteni, hogy másoknál vállaljanak napszámot, főként mezei munkára kell őket szorítani, hogyha lehetséges, a földesurak adjanak nekik földet, akik lomhán végzik a mezei munkát, azokat testi fenyítéssel büntessék, kézművesmesterségeket csak akkor folytathatnak, hogyha a rossz időjárás miatt mezei munka nem lehetséges, ugyanez érvényes a zenélésre is.

A közigazgatási bizottság határozottan kijelentette, hogy ezeket az előírásokat nem sikerült gyakorlatban megvalósítani. A rendeletek eredménytelenek voltak, a kóborló cigányok ugyanúgy élnek, mint azelőtt. A rendeleteknél említettem már, hogy a Gu bernium 1791. évi felméréséből is ez derült ki.

Az erdélyi operatumok nemcsak szemléletükben, hanem a cigányügy rendezésének konkrét módozataiban is előremutatóbbak voltak, mint Fáy és Zábráczy elképzelései. Különösen figyelemre méltó, hogy az erdélyi rendek alaposabban átgondolták a cigányügytől elválaszthatatlan gazdasági problémákat, tekintettel voltak a helyi érdekek különbségeire, sőt arra is, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett és a városoktól távol eső települések nem cigány népességének milyen szolgáltatásokra van szüksége.

Azt javasolták, ismét rendeljék el, hogy a kóbor cigányok egy éven belül térjenek vissza arra a helyre, ahol utoljára összeírták őket. Ha nem teljesítik a rendelkezést, veszítsék el az eddig nyert kedvezményeket (megtiltanák számukra a téli iparcikkgyártást és a házalást, végső esetben pedig kiűznék őket az országból). Újszerű az érvelés logikájában, hogy egy intézkedés megvalósíthatóságát nem csupán riasztó büntető szankciók kilátásba helyezésével akarják biztosítani. Egy megszerzett jogosítvány elvesztésétől való félelem pozitívabb viszonyulást válthatott volna ki a cigányokból, mint az erőszakos beavatkozás kizárólagos alternatívaként való felvetése.

A földesurakat és a községeket figyelmeztetni kell, hogy ne akadályozzák a letelepítést. A cigányoknak engedjék meg, hogy a falvakban a házak sorában építsenek maguknak házat (nem akarják a költségeket a földesurak és a falusi communities nyakába varrni). A hivatalnokokat sem akarják feleslegesen terhelni, s öncélú ellenőrzés eszközévé tenni. Ezentúl a Főkörmányszékhez küldendő rendszeres jelentések alapján

a már lakóhellyel rendelkező cigányoknak három évre adómentességet adnának. Mennyivel vonzóbb megoldás, mint a kényszertelepítés.

Szembevetendő az erdélyi politikusok rugalmasabb hozzáállása a szabad költözés kérdésében is. Akik az örökös földhöz kötöttséget megszüntető rendelet kihirdetése előtt megszöktek földesuruktól, az 1792: 26. tc. értelmében kötelesek visszatérni még akkor is, hogyha új lakóhelyükön letelepültté váltak és állandó lakosok lettek. Azokat az állandó lakással rendelkező szökött cigányokat, akik a földművelés mellett kézműves-mesterséget is gyakorolnak, nem kell visszaküldeni (a bizottság véleménye szerint sokan voltak ilyenek). A központi rendeletekkel ellentétben a több lábon állás gazdasági stratégiáját nem tekintették a letelepültség akadályának, a kóborlás kiváltójának.

A gazdasági racionalitás szemszögéből mérlegelték a kézművesség engedélyezésének kérdését is. Az 1825–27. évi magyarországi elképzelésekhez hasonlóan az erdélyi projectumban is a cigányok kiegyenlített, a helyi gazdasági igényekhez igazított területi eloszlásának szükségessége fogalmazódott meg. A gazdasági adottságok azonban eltérőek voltak. Erdélyben nyomasztóbb volt a termőterületek szűkösége, s a társadalomban a magyarországinál nagyobb hányadot kitevő cigányság helyzetének megoldásában nem lehetett preferált alternatíva a földművelésre kényszerítés. Az ipar és a helyi piacok fejletlensége, a falvak ipari termékekkel való ellátatlansága is azt a megoldást diktálta, hogy a cigányokat egyfajta kézműves-pótosztályként próbálják hasznossá tenni. Az erdélyi bizottsági vélemény szerint a falvak jelentős részében nem érezték terhesnek a cigány kovácsok jelenlétét, mert olcsón megjavították a mezőgazdasági eszközöket, biztosítva a termelőmunka folyamatosságát. Szükségtelennek is tartották földművesmunkára kényszerítésüket, mert a kovácsolásból is tisztességgel meg tudtak élni. Egyébként sem lenne rá lehetőség – mondja a projectum –, még akkor sem, ha a cigányok maguk akarnának földet művelni, mert a szántó és a rét a többi lakosnak sem elég. Azt is megengednék a cigányoknak, hogy vándoriparosként dolgozzanak, feltételként szabva, hogy adót fizessenek és részt vállaljanak a közterhekben. Ezt az elképzelést is az inspirálta, hogy könnyebbé tegyék az ipari termékek eljutását a falvakba.

Az erdélyi projectumban is szó esik arról, hogy sok faluban túlzottan nagyszámú cigány kovács vagy egyéb azonos foglalkozású iparos él együtt, míg más településeket hátrányosan érint a hiányuk. Azt javasolják, a földesuraknak legyen kötelességük a cigány iparúzők racionális elosztása.

Cigányok és nem cigányok értékrendjének hasonítását az erdélyi projectum kidolgozói is az általános rendezés alapfeltételének tekintették. Ők is úgy gondolták, hogy a cigányok jobb élethez juttatásában nem csupán a gazdasági feltételek megteremtése elengedhetetlen, hanem jobb erkölcsökhöz, vallásos élethez szoktatásuk, valamint a más népcsoportok körében megszokott társadalmi viselkedési formák elfogadtatása is. A cigányok életmódjának megváltoztatását részben a 6225/1782. sz. rendelet követ-

kezetes betartatásától várták. Például az asszonyok és gyerekek meztelenségét¹⁰⁰ annyira szeméremsertőnek tartották, hogy megszüntetése érdekében azt javasolták a hatóságoknak: ha kell, vegyék elő a korbácsot. Az egyéni és közösségi magatartás, valamint az azt meghatározó mentalitás és a szokások megváltoztatása érdekében a következő konkrét javaslatokat tették: a környezettől eltérő ruházat viselésétől és saját nyelvük használatától nem lehet őket egyszeri intézkedéssel, rendeletileg eltiltani, lassú átalakulásra lehet számítani, amelyet a megtelepüléssel együtt járó, nem cigányokkal való folyamatos társadalmi érintkezés idézhet elő, a lopott holmik elrejtésére alkalmas köpönyegek hordását sem lehet megtiltani, mert általában ez az egyetlen ruhadarab, amely a cigányokat az időjárási viszonyoktól védi, ezt a kérdést úgy kell szabályozni, hogy a köpenyviselés jogával ne lehessen visszaélni: meg kell tiltani, hogy a hetivásárokon ebben legyenek, egyébként szabadon viselhessék, a lótartás kérdésében abból indultak ki, hogy nem általában a lótartás tilalmazása a cél, hanem a lólopások megakadályozása, s ennek érdekében több új, a korábbi rendelkezéseknél körültekintőbb javaslatot tettek:

a) a mesterségeket gyakorló, állandó lakos cigányokról közismert, hogy becsületesek (!), ők tarthassanak lovakat, a hivatalos okmányokat földesúri ajánlásra kaphassák meg a hatóságoktól, s ezek birtokában a vásárokon szabadon adhassák-vehessék és cserélgethessék a lovakat;

b) ha egy cigány az előírt hivatalos okmányok nélkül lovat tart, el kell fogni mint lólopással gyanúsítható személyt, lovát el kell venni és árát a cigány javát szolgáló házépítésre vagy mesterség gyakorlásához szükséges szerszámok vásárlására kell fordítani, a dokumentumokkal történő visszaélés megakadályozása érdekében az iratokban fel kell tüntetni a cigány nevén, lakóhelyén és földesura nevén kívül a személyleírását is;

c) az aranymosók számára, akiknek a lótartás amúgy is megengedett, a hivatalos iratokat minden feltétel nélkül ki lehet állítani, ám ha lopáson érik őket, akkor az okmányokat vegyék el tőlük, és tiltsák meg számukra a lótartást;

d) a vásárokon arra kijelölt hivatalos személyek vezessenek jegyzőkönyvet a forgalomról, és a lovat eladó vagy vevő cigányok számára csekély taksa ellenében adjanak igazolólevelet, amelyben tüntessék fel a ló színét, formáját, korát, egyéb sajátos tulajdonságait, a tulajdonos nevét és lakhelyét, amelyik cigány nem tud ilyen hiteles igazolást felmutatni, az megbüntetésre mint lótolvajlásban gyanús személy;

e) az iparűzés mellett a muzsikálás engedélyezését sem szabad földművesmunkához kötni, az országgyűlés szándéka elsősorban egyébként is a kézművesség és nem a földművelés inspirálása (1792: 26. tc.), ebből következően nincs értelme a zenélés ál-

100 A cigány nők szegénységük miatt gyakran viselték a sokféle *köcölének* nevezett kötényruhát, ami egy szál, hevenyészve magukra vetett lepel volt, és alatta semmi más.

talános megtiltásának, azoknak engedjék meg, akik állandó lakással rendelkeznek és hasznos mesterségük is van.

Külön foglalkozik a bizottsági vélemény a hitelvek és az erkölcsstan oktatásával. Fáyhoz hasonlóan ők sem gondoltak a gyermekek elvételére, tisztán látták, hogy az erre vonatkozó rendelet olaj lett volna a tűzre. Azt javasolták, hogy a hatóságok (felekezet-től függetlenül) a papok és a tanítók közreműködésével vasárnapokon és ünnepnapokon gyűjtsék össze a gyermekeket szüleikkel együtt a templomba, s közösen oktassák őket a keresztény vallási tanokra és életelvekre (egyáltalán nincs adatunk arról, hogy ez megtörtént-e).

A projectumot az ún. egyiptomi cigányokról szóló rész zárja le.¹⁰¹ Őket aljas sөpredeknek nevezik, akik mezítelenül járnak, centóból¹⁰² készült csuklyát viselnek és gyermekeiket a hátukon hordják. Rabolnak, lopnak, gyűjtogatnak, az emberi nem csúfságai. Semmiképpen sem szabad beengedni őket a településekre, erős őrizet mellett a határra kísérendők és az országból kiűzendők.

Az 1810/11. évi erdélyi országgyűlésen ismét elővették a bizottsági munkálatokat. Az 1794. évi cigányügyi projectumot gróf Bánffy Pállal véleményeztették. Ő újabb előterjesztést készített, s ennek alapján 40. szám alatt törvényjavaslatot is felterjesztettek az uralkodóhoz, amely a korábbiaknál megnyugtatóbban rendezte volna a cigányok helyzetét. Bánffy előterjesztésének és a törvényjavaslatnak a lényege megegyezik az 1794. évi munkálattal. Annyi újdonságot hozott, hogy a cigányok Magyarország és Erdély közötti mozgását a megtelepítés egyik akadályának tartva javaslatot tett e kérdés speciális útlevelelrendelettel történő rendezésére (lásd az 1842/43. évi bizottság javaslatának 4. pontját).

A törvényjavaslatokra válaszoló leirat 1837-ben érkezett meg Kolozsvárra. Amellett volt, hogy a bizottsági munkálatokat felül kell vizsgálni és a javaslatokat a megváltozott körülményeknek megfelelően módosítani. A cigányügyben nem egyezett a véleménye a rendekével, úgy vélte, hogy közigazgatási módszerekkel kell megoldani, nem tartozik a törvényhozásra. (Herrmann A. 1895. 102; Déry Gy. 1908. 440.; Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1980. 223.) Az 1837/38. évi diétán nem is került napirendre a cigányügy. Annál inkább 1842/43-ban. A király most sem tartotta fontosnak a cigányügy törvényhozási útra térítését, ennek ellenére 1842. január 22-én a rendek új deputatiókat küldtek ki, s a közigazgatási bizottság újabb projectumot dolgozott ki a cigányok helyzetének rendezésére.¹⁰³

101 Nem találtam rá magyarázatot, hogy ezeket a cigányokat miért éppen egyiptominak nevezték speciális megkülönböztetésképpen.

102 A *cento* olyan vastag posztó, melyet általában a teherhordó állatok nyerge alá helyeztek.

103 A *Czigányok megtelepítése* c. tervezetet közzétette Herrmann A. 1895. Herrmann alapján ismereti a projectumot Déry Gy. 1908. 38–42. és Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1980. 223–224. A Herrmann Antal által közölt szöveget értelemzavaró kihagyásokkal és megfelelő magyarázatok nélkül újraközi Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1980. 111–118. Herrmann forráspubli-

Vegyük sorra az ekkor megfogalmazott elképzeléseket, mert ez a rendezési terv a rendi társadalom korában születettek közül a legkörültekintőbb s a leghumánusabb. Differenciált, a cigány csoportok eltérő élethelyzetét figyelembe vevő szemléletmódja valamelyest ma is érvényes, de legalábbis tanulságos. Érdemes idéznünk rögtön az első mondatot: „Az Erdélyi Czigányoknak állása, ‘s azon viszony mellyel az álladalom különböző alkotó részeivel egybenvannak köttetve, igen különböző és szétágazó.” (Herrmann A. 1895. 95.)

E megállapítás után az erdélyi cigányság – mai szóhasználatával élve – szociológiai jellemzőiről kapunk összefoglalást, amelyben a cigányokat a nem cigányokhoz való viszonyuk, jogi helyzetük és foglalkozási sajátosságaik alapján nyolc csoportba sorolták (részletesen a népességről szóló fejezetben foglalkozom ezzel). A csoportosítás a letelepedettség szintjeinek is számbavétele, s egyúttal a nem cigányok szemszögéből felállított értékelési sorrend, amely kifejezi, mennyire elfogadhatók vagy éppen elfogadhatatlanok a cigány csoportok viselkedési formái és életmódja a befogadók számára. A helyzetelemzésből levont, a rendezési elveket summázó következtetések is arról győznek meg bennünket, hogy a közigazgatási bizottság tagjai igyekeztek a cigányügy valamennyi lényeges aspektusát mérlegelni. A tervezetnek ezt a részét – a korabeli terminológiát sokszor félreértve vagy félremagyarázva – a későbbi szerzők eltérően szokták értelmezni, s gyakran csupán egy-egy kiragadott szövegrészből vonják le következtetéseiket. Szó szerint idézzük a kérdéses részt:

„A fellyebbiekből kitetszik, miszerént az Erdélyi Czigányokat a Föld több lakosaitól *nemzetileg* [kiemelés NP-től] megkülönböztetni nem szükség, de sőt a legnagyobb igazságtalanság lenne, mivel léteznek köztök igen sok rendes életmódot folytatók, kikre nézve semmi ok sincs megkülönböztetett törvényeket hozni, sőt rendszeres albizottmányunk véleménye szerént nem felesleges Törvény által kimondani, miszerént az állandólag megtelepedett és rendes életmódot folytató Czigányok a többi Földnépével *minden megkülönböztetés nélkül* [kiemelés NP-től] ugyanazon helyzetben és viszonyban állanak. De ellenben mulhatlan szükség hogy közüllök a kóborlók, kik vándor éltüktől önkéntesen megválni nem képesek, kik a munkától és rendes életmódtól a nyomornál és inségnél inkább irtózva jobb szívvvel küszködnek a büntetéstől folytanos rebegés közt az életnek mindennapi szükségével, mintsem nyomorult de tunya és korlátlan éltükről lemondjanak; megtelepítenek. Ezt kívánja a jó rend; mert míg egy dologtalan, kóbor nép mint a csalásnak, tunyaságnak, rondaságnak képviselői, szabadon járja össze hazánkat, addig a közigazgatást rendbehozni lehetetlen. Ezt kívánja az emberiség; mert bár milly alatt is állyon Erdélyben a Föld népének miveltsege, kétséget nem szenved miszerént a Sátoros Czigányok a vastag miveletlenségnek és erkölcstelenségnek még süjvedtebb fokán állanak, elannyira hogy ezeknek a

kációját használtam, a szövegrészek idézésénél az általa követett szöveg szerinti közlésmódon nem változtattam.

socialis élet legelső szükségéről is alig van némi fogalmuk, míg a többi Földnépének erkölcsét falusi oskolák helyett legalább vallásos szertartások gyakorlása és a házasság életnek viszonyai némileg szelidítik, azalatt a Sátoros Czigányoknak nagyobb része egyik valláshoz sem tartja magát, és vallásos szertartások nélkül kezdik, folytatják és végzik be éltöket. Ezt kívánja az Országnak anyagi érdeke is, mivel a Sátoros Czigányok a helyett, hogy nem eléggé népes honunkat munkás kezekkel gazdagítanák, sem adót nem fizetnek, sem utak készítésében s más közmunkatételekben részt nem vesznek, egyedül a katonáskodás terhéje az, mellytől őket a nyomornak immunitása sem képes felszabadítani.” (Herrmann A. 1895. 96–97.)

Ez az érvrendszer több, a cigánypolitikákban azóta is visszatérő dilemmát tartalmazza. Miként oldható meg – megoldható-e egyáltalán –, hogy a munkaszervezetet kívülről szorult és nem adózó, így nemzetgazdasági szempontból haszontalannak tartott népesség integrálódjon a gazdasági, társadalmi és morális rendbe? Az a probléma pedig, hogy a cigányok szociális felemelkedésének előfeltétele-e értékrendjük, viselkedésük megváltozása, napjainkban is a „cigánykérdés” egyik neuralgikus pontja.

A korabeli politikusok számára a cigányügy nem volt nemzeti-nemzetiségi kérdés, sokkal inkább olyan szociális probléma, amelynek megoldatlansága gátja lehet a társadalom polgárosodásának. Törvényben biztosítanák, hogy a társadalmi elvárásoknak és a közösségi élet szabályainak megfelelő cigányokkal szemben nem hozhatók diszkriminatív intézkedések, ám egyszersmind azt is kimondják, hogy a cigányügyi rendezés csak akkor lehet eredményes, ha a cigány csoportokon belül is változás történik. A mentalitás és a társadalmi magatartás megváltozását nem csupán a cigányoktól várják el, hanem a társadalom valamennyi tagjától olyan mértékben, amely Erdély egész népességének haladása érdekében elengedhetetlen. Ez alól az általános követelmény alól a hátrányos szociális helyzet sem adhat kibívót.

Az 1842/43. évi tervezet modernségéről akkor győződhetünk meg igazán, hogyha a gyakorlati javaslatokat összevetjük a korábbi intézkedésekkel. A projectum kidolgozó segítségünkre vannak ebben, mert számba veszik az összes fontos rendeletet és rendelkezést. A rendeletekről alkotott általános véleményük így hangzott: „...a Czigányok megtelepítése ügyében számtalan Rendeletet hozattak a nélkül mindazonáltal, hogy ezek a megtelepítésnek bizonyos módját, bizonyos rendszeres és kimerítő uton végezték volna el. Ezen Rendeleték igen különböző irányuak és szelleműek.” (Herrmann A. 1895. 98.) Fél évszázad tapasztalatai alapján az 1794. évi munkálatoknál is kritikusan viseltetnek a rendeleti politika iránt, s az akkorinál is gondosabban mérlegelik, mely intézkedések voltak valóban „célszerűek”, s melyek „teljesíthetetlenek”.

Jellegzetes példa a kor logikájára s nyelvi kifejeződésére a tervezetnek az a mondat, amely a rendeletek értékelését vezeti be, s a cigány népnév megszüntetéséről (vö. az 1761. dec. 10-én, 1762. február 15-én és 1773. február 22-én kelt rendeletekkel) szól: „Még Mária Theresia a Czigányokat régi nevezetüktől mellyel *közönségesen megvető és*

lealacsonyító eszmék s gondolatok valának s vagynak egybeköttetve [kiemelés NP-től], megkivánván szabadítani rendeltetést tett afelől, hogy ezután Ujj parasztoknak (Neo Rustici) neveztessenek. És ezen Kegyelmes Rendelet melly a Czigányokat ez ujj nevezet által a parasztok osztályzatába kívánta felemelni, eléggé mutatja, milly határtalan megvetésben és elalacsonyításban valának a Czigányok elsűjvedve.” (Herrmann A. 1895. 97.)

Hasznos, a rendezést ténylegesen segítő intézkedéseknek a következőket tartották még a közigazgatási bizottság tagjai – jórészt megismételve több korábbi megállapítást –: az aranyász, a fiskális, valamint a községekhez és földesurakhoz tartozó cigányok egyaránt kötelesek maguknak állandó lakhelyet (állandó lakóhelyet és házat) szerezni, állandó lakóhelyükről csak a falusi előjárók tudtával, útlevéllal távozhatnak el, útlevéllüket mindenütt kötelesek felmutatni, a megtelepedett aranyász cigányoknak a faluk és a földesurak engedjék meg a közlegelők és a nem tilalmas erdők használatát, s adjanak segítséget házaik felépítéséhez is, annak érdekében, hogy „a vallásos érzés bennök kimiveltethessék”, a cigányok járjanak templomba, tartozzanak valamelyik bevett felekezethez, azokat az aranyász cigányokat, akik valamely falutól vagy földesurtól „földmivelés alatti külső földeket” kapnak, zselléreknek kell tekinteni, helyes annak a szokásnak az eltörlése, hogy a megtelepedett cigányok a hóhérok taksát fizessenek, azokat a taksás fiskális cigányokat, akiket a kincstár „számosságuk miatt” nem tud letelepíteni a sóbányák mellé, vagy más kincstári tulajdonban levő helyekre, abban az esetben ha állandó lakhelyet szereznek maguknak, 15 Ft megváltás ellenében fel kell szabadítani, a megtelepedett cigányoknak az állami adók és a földesúri szolgáltatások alól adjanak három év mentességet, „amennyiben lehet, kieszközölendő”, hogy a földesurak juttassák földekhez a megtelepedett cigányokat.

A cigányügy rendezését inkább hátráltató, mintsem segítő, sőt a cigányokat némely esetben még inkább nyomorba taszító és lealacsonyító, teljesíthetetlen intézkedések csoportjába a következőket sorolták: a cigányok lakásaikat a nemeket elkülönítve osszák fel, ne beszéljenek saját nyelvükön, ne viseljenek köpönyeget, lovat csak az aranyások tarthatnak, vásárokon nem csereberélhetnek, a falusi előjárók ne engedjék, hogy a cigányok henyéljenek, szorítsák rá őket, hogy ha más dolguk nincs, akkor napszámot vállaljanak, a földművelést tunyán végzőket testi fenyítéssel büntessék, ne egyenek dögöt, a cigány nőket és gyermekeket szigorú büntetés terhe alatt tiltsák el a koldulástól, a gyermekeket ne tartsák „köntös nélkül”, a „hangászt” (muzsikálást) és az iparosmesterségek űzését csak akkor engedjék meg a cigányoknak, ha az időjárás miatt nem lehet a mezőn dolgozni.

A közigazgatási bizottság cigányüggyel foglalkozó tagjai az 1805. évi guberniumi felterjesztésre külön is kitértek. A szigorú megtorló szankciókat (a megtelepedési kötelezettségnek eleget nem tévők bebörtönzését, a gyermekek elszakítását) nem fogadták el, a hanyag előjárók és tisztviselők leváltásának javaslatát azonban igen (lásd az erdélyi rendeleteknél). Egyetértettek az 1805-ös felterjesztésnek azzal a pontjával is,

amely határozottan kimondta, hogy a cigányügyben elodázhatatlanul szükség van az uralkodó által szentesített országgyűlési törvényre. Bécs ezzel kapcsolatos álláspontját már ismerjük.

A közigazgatási rendeletek után az addigi országgyűlési előzményeket is áttekintették a tervezetben. Az erre vonatkozó rész nem tartalmaz olyan adatokat, amelyeket az eddigiekben ne érintettem volna. Fontosabb számunkra, hogy az erdélyi rendek a szöveg hátralevő részében konstatálják a cigányügyi rendezés közigazgatási és törvényhozási útjának eredménytelenségét, de nem érik be ennyivel, félreérthetetlenül kimondják az áldatlan helyzetet előidéző okokat is:

„Ezen anomáliának egyik általános oka a szemközt álló magány érdekeknek titkos erejében rejlik, melyet Erdélyben eddigelé nem csak rendeletek, de sőt Országos Törvények is alig képesek legyőzni. Ugyan is habár a kóbor Czigányoknak rendetlen élet módja a közrend fenntartását és Közigazgatás folytatását több tekintetekben akadályozza, mind a mellett nem csak a Birtokosok, de sőt még a Tisztviselők közül is sokan léteztek, és léteznek kik e rendetlenséget saját közvetlen hasznukra igen jól fel tudják használni – léteztek közülük minden időben, kik néhány silány napszámokért vagy taksafizetésért a kóbor Czigányokat oltalmak alá vették, bizonyítja ezt a Fő Ispányi, Fő Birói, Vice Ispányi Czigányok nevezete, mely mái napig is ösmeretes. Továbbá az anomáliának másik általános oka az aranyász és Taksát fizető Fiscalis Czigányoknak még hatalmasabb pártfogás alatti állása, mely hogy milly sok rendetlenségekre nyújtott okot, s mennyire adott alkalmat arra, hogy a többi Czigányok is magokat a megtelepedés alóll kivonják, az az említett opinio de Zingarorum Domiciliatione című munkalatról [az 1794. évi projectumról van szó] valamint az 1810/11 - beli Országgyűlés Jegyző Könyvének 9 dik lapjából¹⁰⁴ kitettzik.

Hogy az említett általános okok mellett a Czigányok ügyét politikai úton még kevésbé lehetne elrendelni igen természetes, s habár a tett Rendeletek a legczélszerűbbek is lettek volna, azok eredményre nem vezethetnének, mert a fellyebb említett magány érdekeket csak hatalmas fellépés és kemény büntetések által vala lehetséges legyőzni, illy büntető Törvények kiszabására pedig főleg midőn nemes Birtokosok és Tisztviselők fékezéséről van szó, nállunk a Végrehajtó hatalom felhatalmazva nincs valamint alkotmányos országban felhatamazva általában nem is lehet.

Egyedüli út tehát, melyen a Czigányok megtelepítését kieszközölni lehet, nem más, mint a Törvényhozásnak útja. Annál fájdalmasabb tehát hogy a Rendek a fellyebb említett legfelsőbb határozat által [az uralkodó 1837. évi válaszárol van szó] az egyedüli úttól elzárattak. Azonban valamint egyfelől a Czigányok megtelepítésének ügyében a megkivántató rendszabályokat és szükséges büntetéseket kirekesztőleg a tör-

104 Ezt a jegyzőkönyvet nyomtatásban is kiadták: *Az erdélyi nagy fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyujtatott, és Szent Jakab havának 9^{dik} napjától fogva, Kolosvár városában folytatva tartott országos gyűlésének jegyző könyve*. Kolozsvár, 1811.

vényhozó Testület hozhatja létre, úgy másfelől ezen Törvényeknek tellyesedésbe vétele a Végrehajtó hatalom cselekvendőségei közé tartozik, s lehet reményleni, hogy a Kormány is csak ily értelemben sorolja a Czigányok megtelepítésének ügyét a Végrehajtó hatalom körébe.” (Herrmann 1895. 102–103.)

Az idézett szövegrész meggyőző bennünket arról, hogy azok a reformkori politikusok, akik az akkori cigánykérdés megoldhatóságát az ország strukturális átalakulása függvényének tekintették, realpolitikuskok voltak. Annak bizonyultak akkor is, amikor 14 pontban konkrét javaslataikat is papírra vetették (lásd a mellékletekben). Pontosan látták a cigányok közötti különbségeket és jól ismerték az integrációt akadályozó személyeket, érdekeket is. A cigányok között életmód alapján, a letelepültség mértéke szerint tettek különbséget. Az „állandóan letelepedett, rendes életmódot” folytató cigányokat egyenjogúnak tekintették „a többi Földnépével”. A kóborcigányok letelepülését akarták elérni – vagy megszabadulni tőlük. A kóborcigányoknak és a lepedősöknek egy évet adtak az Erdélyből való kiköltözésre, ha azalatt nem telepednek le. El akarták érni, hogy útlevel-korlátozással Erdély és Magyarország között mozoghassanak a sátoros cigányok. Letelepedésük esetén a sátorosok háromévi adómentességet kaphattak. A letelepítendő cigányokra a közigazgatási szereplőknek kellett ügyelni, hogy házasságban éljenek és gyermekeiket megkereszteltessék. Általában a végrehajtó hatalom szerepét igyekeztek erősíteni a földesurakkal szemben. Azokra a földesurakra és tisztviselőkre, akik kóborcigányokat pártfogásba vesznek a rendelkezések ellenében, súlyos pénzbüntetést írtak elő.

Az aranyász és taxás fiskális cigányokról külön rendelkeztek. Az aranyászok az aranymosás végzéséhez csak útlevellel közlekedhettek, ha nem tartották be az előírást, akkor kóborcigánynak kellett őket tekinteni. A sem kézművességet nem folytató, sem úrbéres telken nem lakó, magukat kunyhókban meghúzó, földesurakat szolgáló cigányok szabadon megváltoztathatták lakóhelyüket, de ezt a közigazgatás jóváhagyásával és felügyeletével teheték, nem pedig a földesurakéval. Azt akarták elérni ezzel, hogy az elköltözők új helyükön állandóan letelepültek legyenek.

Az országgyűlési törvényjavaslatokba ugyanezek a pontok kerültek, csupán a sorrendben történt némi változtatás, illetve néhány pontot összevontak.

A bizottsági javaslatok elenyészésének okai és körülményei még nincsenek pontosan feltárva. Az uralkodó iratainak s főleg az erdélyi kormányhatósági és törvényhatósági levéltáraknak, valamint a politikusok levelezésének kutatása hozhat majd előrelépést e kérdésben. Külön kutatást igényelne annak tisztázása is, hogy ezek a javaslatok a helyi közigazgatásban – bárha nem váltak hatályos törvénné – mennyire lettek ismertek, s előidéztek-e valamilyen változást a cigányokkal szembeni magatartásban. Néhány tézist azonban mindennek hiányában is megfogalmazhatunk.

A bécsi udvar hozzáállásának okai nyilvánvalónak tűnnek, Erdélyben is ugyanarról volt szó, mint Magyarországon. Jóllehet az erdélyi bizottságok hatékonyabb javaslatokat fogalmaztak meg, mint a magyarországiak, és az 1790-es évek óta bekövetkezett

változásokat is jobban tekintetbe vették, az uralkodó velük szemben is ugyanolyan érdektelenül viselkedett. A birodalmi politikában az erdélyi cigányok ügye lényegtelen epizód volt, az örökös tartományok érdekében sem volt szükség olyan intézkedésekre, mint Magyarországon, sőt e tekintetben a Magyarország és Erdély közötti vándorlási lehetőség fenntartása kifejezetten előnyös volt Bécs szemszögéből. A kormányzervek itt is ellentmondásos helyzetben voltak, akárcsak a Helytartótanács, de teljesen más volt a kincstár politikája. A fiscus nem méltányolta az erdélyi rendeknek azt a törekvését, hogy a cigányok jogi és szociális helyzetét megpróbálták kiegyensúlyozni, számára a saját joghatósága alá tartozó cigányok voltak fontosak.

A helyi közigazgatás és a földesurak sem örvendeztek a javaslatok elolvasása után, s nem csupán a kilátásba helyezett büntetések miatt. A tisztviselőkre újabb feladatokat rótt volna a rendezés egy év alatt történő végrehajtása. A szolgabírók (a helyi igazgatás kulcsemberei) nem szívesen hajtottak végre a nemesek (akár birtokosok, akár nem) érdekeivel ellenkező rendelkezéseket, mert az veszélyeztette politikai presztízsüket, sőt esetleges újrávalasztásukat is. A földesurak érdekeit is jobban szolgálta a szokások megőrzése. Nem akarták elveszíteni az olcsó munkaerőt, s nem szívesen vállalták volna magukra a megtelepítéssel járó költségeket sem.

A cigányügyi tervezet megfogalmazói 1842-ben még reményt láttak arra, hogy a törvényhozási út mégiscsak járható lesz. Arra azonban nemigen gondoltak, hogy az általuk oly szemléletesen és diplomatikusan körülírt csapdába hamarosan maguk is beleesnek. Magyarországon a cigányügy jelentősége már előbb elhalványult, de ezen a már említett okok miatt kevésbé csodálkozhatunk. A cigányügy háttérbe szorulása a korszak jelentősebb problémái mögött Erdélyben sem meglepő, az viszont igen, hogy a törvényhozási rendezést szorgalmazó korábbi lendület egy-két év alatt csaknem teljesen lelohadt. 1844-ben csupán az úrbéri bizottmány foglalkozott a cigányokkal, megállapítva, hogy ők csupán az úrbéres viszonyban levő cigányokról nyilatkozhatnak érdemben, a konfliktusokat okozó vándorcigányokról a közigazgatási bizottságnak kellene állást foglalnia. Tudomásom szerint erre nem került sor, s ettől kezdve a cigánykérdés lekerült a napirendről.

A rendek talán már reménytelennek látták a cigányügyi törvény megszületését. A változásban azonban annak is szerepe lehetett, hogy fontos intézkedéseket éppen azoknak kellett volna meghozni és végrehajtani, akiknek „magány érdeke” nem kívánta a rendezés tényleges megvalósítását, ezért hagyták a kérdést elfelejtődni. A helyzeten csak a politikai intézményrendszer gyökeres átalakítása segíthetett volna, amire már 1842/43-ban is burkolt utalás történt.

1.5. „CIGÁNYÜGY” ÉS MODERNIZÁCIÓS DILEMMA

Az 1848/49. évi szabadságharc után a kormányzati cigánypolitika nem lépett ki az útlevelekényszer beszűkült nézőpontjából. Az 1865-ben kiadott udvari rendelet – hasonlóan az 1842. évihez – a Stájerországba egyre nagyobb számban bevándorló cigányok további migrációját akarta megakadályozni. Ennek érdekében utasították a magyar közigazgatási hatóságokat, hogy szigorúan tartsák be az útlevelek kiadására vonatkozó rendelkezéseket, a már útlevelet kapott és a koronatarományokból kitoloncolt cigányok visszatérését akadályozzák meg. (Kereskényiné Cs. E. 2008. 91–92.)

A kiegyezés után újból napirendre került a „cigányügy” összefüggése a modernizációval és a polgárosodással, de a cigányok helyzetének problémája megmaradt a hatósági keretek között. Nem véletlenül nevezte Herrmann Antal „cigányvadító közigazgatásnak” a korszak politikai gyakorlatait. A Szabadelvű Párt 1901-es választási győzelme után, a Széll Kálmán által kezdeményezett cigányankéton vetődött fel elvi dilemmaként, hogy lehetséges-e a cigányok helyzetének bármiféle rendezése az életükbe történő drasztikus beavatkozások nélkül.¹⁰⁵

A cigányokra vonatkozó különféle politikai elgondolások a korszakban kóborcigánynak nevezett csoportok letelepítésének és megrendszabályozásának körében maradt. Egyre gyakrabban vetődött fel a kóborcigányokra vonatkozó átfogó, országos rendezés szüksége, de soha nem valósult meg. A törvényhatóságokban foglalmaztak meg javaslatokat, továbbá új szint jelentettek az egyesületi felvetések. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1906. április 12-én a miniszterelnökhöz intézett levelében ezt írták: „Elmondhatjuk a kóborcigánykérdésről, hogy ez egy oly égető szegényfoltja a jelenlegi társadalmi rendnek, amelyet minden erővel és igyekezettel s könyörtelen kézzel kell megszüntetni. A kóborcigányok folytonos összeütközésben állanak a törvényekkel, főként a büntető törvényekkel, a fennálló társadalmi renddel, mert állandóan veszélyeztetik a békét, a közrendet és a közbiztonságot, a nélkül, hogy a hatóságoknak módjukban állana garázdálkodásaikat megakadályozni, mert kóborélet-módjuk mellett hatályosan ellen nem őrizhetők, személyazonosságuk meg nem állapítható.” (Nagy P. 2011. 184–185.) A megoldást az állami költségen megvalósítandó kényszerletelepítésben látták. Továbbá javasolták, hogy bajor mintára a kóborcigányok nyilvántartását bízzák a rendőrhatalomra. A külföldi illetőségű cigányokat pedig kitoloncolták volna.

A kóborcigányok az Erdéllyel immár újra egyesült Magyarországon a 19. század végén a cigány népesség kis részét jelentették. A regulázásukra irányuló törekvések hátterében egyfelől a cigány népesség differenciálódása állt, másfelől pedig az a folyamat, amely a Kárpát-medence cigány népességének átrendeződéseivel és a társada-

105 Ankét a cigányokról, Budapesti Napló, 1902. november 23. 4. oldal. A kóbor cigányok megrendszabályozása, Hazánk, 1902. november 25. 3. oldal.

lomszerkezet változásaival összefüggésben abba az irányba haladt, ami cigányok és nyomorúságra jutott nem cigányok alsókasztosodásához és putritelepekre húzódásához vezetett. A modernizálódás és a változások közepette a kormányzat megcsontosodott gyakorlatokhoz ragaszkodott, ennek tarthatatlanságát látták be 1893-ban és vették fel, hogy új irányokat kell keresni (lásd a forrásoknál, az 1893-as rendeletnél).

2. A MIGRÁCIÓ

Mind a nemzetközi, mind a hazai irodalomban visszatérő mozzanat, hogy a cigányok sokféle csoportjairól a szerzők úgy beszélnek, mint *nomádokról*, értve ezen a fogalmon a helyváltoztatást és a nem állandóan letelepült életformát.¹⁰⁶ Márpedig történeti aspektusból a cigányok nem nomádok. Annak, hogy gyakorta mégis nomád cigányokról beszélnek – még történészek is –, elsősorban az az oka, hogy a nyugati szakirodalomban a magyarországitól eltérő értelmű használata terjedt el a *nomád* fogalmának.¹⁰⁷ A cigányok nem alkottak olyan gazdaságilag, politikailag és katonailag egységes, szervezett népet, amely letelepült társadalmakat többlettermékük átadására kényszeríthetett volna. A cigányok nem éltek a legelőváltás valamely formájára épülő nagyllattartásból, a természettel olyan sajátos „anyagcserében”,¹⁰⁸ mint a lovas és tevé-s nomád társadalmak Ázsiában és Afrikában. A mozgás bármely formája vagy az állandó letelepültség hiánya önmagában egyetlen csoportot vagy népet sem tesz nomáddá. Az európai történelemben a cigány népességnek a középkor óta mindig voltak olyan részei, amelyek egyáltalán nem nevezhetők nomádnak, hiszen letelepültek voltak.

A Kárpát-medence cigány népességének a letelepültség és vándorlás szerinti megoszlásáról az alább tárgyalandó 1781. és 1893. évi cigányösszeírásokból nyerhető a legpontosabb kép. Az adatok bizonytalansága ellenére nyilvánvaló, hogy a cigányok nagyobb része volt letelepült és kisebb része ún. kóborló a vizsgált időszakban. Mégis újra és újra találkozunk „a cigány” mint „örök vándorló” képével a cigányokról zajló diskurzus különböző színterein – még napjainkban is. Ez részben a 19. század romantikus cigányképének tovább élése. Másrészt a felületesen ismert rendeletek és tervezetek félreértelmezéséből származik. A politikai elgondolásokban a 18. századtól a 20. század közepéig visszatérő törekvés a cigányok vándorlásának, kóborlásának, csavargásának megakadályozása és letelepítésük szándéka. Ez a törekvés utólag gyakorta úgy értelmeződik, hogy a maga rendjén a cigány népesség összességére vonatkozott, ebből adódik a következtetés, hogy a cigányok vándoroltak, ezért mindannyian a hatalom kényszertelepítésének áldozatai voltak. A rendeleti politika és az országgyűlési tervezetek elemzésénél láthattuk, hogy a letelepítési szándék nem vonatkozott feltétle-

106 Például Achim, V. 2001 visszatérően, vö. Barany Z. 2003. 21–23.

107 A fogalomról és a nomád életformáról lásd Ecsedy I. 1983. 41–50.; Róna-Tas A. 1983. 51–66.

108 E kritériumokat tekinti Ecsedy Ildikó és Róna-Tas András a nomád életforma legfontosabb sajátosságainak idézett tanulmányaikban.

nül valamennyi cigányra, egyértelműen megmutatkozik ez az 1842-es erdélyi országgyűlési tervezetben. A nem kóborló cigányokról nem is akartak külön törvénykezni.

Ebben a fejezetben nem célom a migrációt a politikai rendezések aspektusából elemezni, és különösen nem célom az „örök vándorló” mítoszának tudománytörténeti és ideológiai okait feltárni. A továbbiakban a migráció általános és speciális vonásait tekintem át mint a cigány népesség területi megoszlásának, lélekszámának és a demográfiai struktúrájának meghatározó tényezőjét. A migráció meghatározó jelentőségű volt a cigányok történetében is a 18–19. században, de nem egyedülállóan és romantikus kuriozitással, hanem elválaszthatatlanul ennek az időszaknak a népmozgásaitól. A cigány népesség növekedése vagy csökkenése is jelentős mértékben a migrációból származott és transzterritoriális jelenség volt, a demográfiai folyamatokat befolyásoló fontos társadalomtörténeti jelenségekkel. Jórészt éppen a transzterritoriális jellegből adódóan a migráció olyan szorosan összefügg a Balkán, Erdély és Magyarország viszonylatában, hogy e témánál nem lenne célszerű a területi elhatárolás.

2.1. A MIGRÁCIÓ IRÁNYAI ÉS MÓDOZATAI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A cigányok magyarországi megjelenéséről és a migráció jellegéről a szakirodalomban a hármas hullámteória terjedt el. Ennek lényege, hogy a cigányok három nagy hullámban érkeztek Magyarország területére, a 15–16. században, a 18. század elején a török kiűzését követően, valamint a 19. század derekától az első világháborúig terjedő időszakban. Az Adriano Colocciótól és más 19. századi szerzőktől átöröklődött elképzelések két szempontból is megtévesztőek:

1) Pontatlan kronológiát adnak, és azt a látszatot keltik, mintha az említett három időszak között nem lett volna a Kárpát-medencében cigány migráció.

2) Tévesen ítélik meg a migráció jellegét és csoportspecifikumait.

A Balkán és a Kárpát-medence – s ezen belül a román fejedelemségek – és Erdély között a 14. század végétől a 20. századig kimutatható egy folyamatos népmozgás, amelynek keretében többféle csoport húzódott a Kárpát-medencébe. Politikai változások, háborús események, inségek és járványok hatására időnként hullámszerűvé vált ez a mozgás, a cigányok esetében alapvonása a kisebb csoportokban történő, lassú áthúzódás, amelynek elsődleges indikátora a piackövetés és a megélhetés keresése volt. A megélhetés érdekében történő – egyáltalán nem csak cigányokra jellemző – helyváltoztatásra mondták a 18–19. századi forrásokban, hogy „élelmit keresi”.

Azt, hogy cigány csoportok melyik birodalomhoz, illetve melyik országhoz tartoztak, gyakran befolyásolták geopolitikai tényezők is: a 18. században például két békekötés következményeként is megtörtént, hogy cigányok (és más csoportok) határváltozás következtében más országba kerültek: az oszmánok elleni felszabadító háborút lezáró pozsareváci béke (1718) és a Habsburg–török háborút lezáró szisztovói béke

(1791). Jelentős népességátrendező hatása volt a 18. század második felében Lengyelország háromszori felosztásának is. A 19. században a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus (1815), néhány évtizeddel később pedig a „keleti kérdés” dolgában összehívott berlini kongresszus (1878) rendezte át a határokat. A 18. század elejétől a 19. század végéig kisebb nagyobb szünetekkel egymást érték a népesség átrendeződését kiváltó események.

A Magyarország felé irányuló cigány migrációnak a 18. században négy iránya mutatható ki: 1) A 18. század elején a német tartományok felől a *zingari germani*, vagyis a német cigányok. 2) Az 1770-es évektől Lengyelország felől a felvidéki vármegyék felé. 3) Szatmár vármegyén át kelet és délkelet felől érkeztek újabb és újabb cigány csoportok leginkább Erdélyből. 4) Erdélyből és a tőle délre fekvő területekről, főleg Havasalföld felől esetleg a katonai kerületeken, illetve az 1778-ban megszüntetett Temesi bánságon át. (Nagy P. 1998. 247–249.)

A 17. század végétől részben a spontán piackövetés, jelentős mértékben pedig a hatalmi és területi változások következtében a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence közötti, döntően délről észak felé irányuló migráció megnövekedett. A népesség mozgásának kulcsfontosságú területe lett a Bánát, illetve a Temesi bánság, különösen az 1739. évi belgrádi béke után. Az 1760-as évek telepítéseinek, majd a Temesi bánság 1778. évi megszüntetésének következményei a cigány népességet is érintették. Az 1760-as évek második felében mintegy 6000 fős cigány népesség települt a Bánát területére, ahol román, délszláv, magyar (a magyar népesség betelepülését főleg 1778 után támogatták), német, macedón, görög és bolgár hatások érték őket. Ugyanakkor a Dráva mentén Bács vármegyén keresztül Baranya vármegye felé irányuló cigány migráció nyomán az 1770-es évekre kialakultak a mai Dél-Dunántúlon az első kolompár és teknővájó közösségek.¹⁰⁹

A Temesi bánság területén létrejött Krassó (1880-tól Krassó-Szörény), Temes és Torontál vármegye területén található uradalmakban és községekben a 18. század második felében népes, ám más etnikai csoportokhoz képest nem nagyarányú cigány közösségek jöttek létre. A nagykövéri uradalom Temes és Krassó vármegyében fekvő falvaiban 1808-ban a 20 ezer főnyi népességből 18 ezer volt román, 1700 német és 230 cigány.¹¹⁰

A 18. században megnövekedett a Marostól északra fekvő területen is a részben Erdélyből, részben a Bánátból beköltözött cigány népesség. Az aradi kincstári uradalom és a város területén az 1770-es években több száz cigány élt.¹¹¹

109 A kolompár és a teknővájó a ma oláh cigányként és beásként ismert csoportok megkülönböztetése mesterség alapján. A kolompárok foldozó, rézműves, üstös oláh cigányok. A teknővájók beások.

110 MNL. MOL. UetC, E 156 Fasc. 234. Nro. 023, Fasc. 236. Nro. 001.

111 Lásd alább a cigányösszeírásoknál is; MNL. MOL. UetC, E 156 Fasc. 141. Nro. 001.

Különlegesen ritka és értékes adatokat közöl a migrációról a Jászkun kerület 1768. évi cigányösszeírása. (Nagy P. 2011. 38–63.) A nagykun és a jász kerületben a cigány családtagok születési helyét (*locus nativitatis*) is feltüntették. A nagykun kerületben élő cigányok gyermekei kivétel nélkül helyben születtek, a szülők viszont csaknem mindnyájan máshonnan származtak: Szabolcs, Zemplén, Bihar, Heves, Borsod, Közép-Szolnok, Bereg, Abaúj, Békés, Szatmár, Csongrád, Pest vármegyéből, valamint Debrecenből és a Hajdú kerületből. A jász kerületben a felnőttek többsége is helyben született, de a nagykun kerülettel ellentétben volt néhány család, ahol a gyermekek is máshol születtek. A nem helyi származásúak Heves, Békés, Pest, Nógrád, Borsod vármegyéből kerültek ide. A beások elődeinek tekinthető famunkás cigányok azonban nem voltak közöttük és a származási helyeken is csak elvétve.

1780-ban Szatmár vármegye azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy Erdélyből nyaranta tömegesen jönnek Magyarországra a mindkét nembeli cigányok gyermekeikkel együtt. A törvényhatóságokhoz ennek kapcsán intézett helytartótanácsi intimátum szerint egyes csoportjaik egészen Pozsony vármegyéig elmentek. Szatmár vármegyén át Galíciából és Bukovinából is érkeztek cigányok, főleg azután, hogy 1772-ben a lengyelektől Galícia, majd 1774-ben a Kücsük-Kajnardzsiban kötött orosz–török békét követően a törököktől Bukovina is osztrák uralom alá került. (Nagy P. 1998. 249.)

A migrációval kapcsolatos legelterjedtebb téves klisé, hogy az oláh-cigányok és a beások a 19. század második felében, illetve a 19–20. század fordulóján érkeztek Magyarországra. Miként a kárpáti cigányokra a 14. és 17. század közötti elnyújtott beköltözés a jellemző (amennyiben a hagyományos történeti megközelítést fogadjuk el), az oláh és beás cigányokra a 18. és 20. század közötti, nem egyszerre, nem egyetlen irányból és nem egyetlen nagy csoportban történt beköltözés, amely szintén a nagyobb léptékű általános demográfiai folyamat részeként zajlott le. Oláh és beás cigány csoportoknak a 19. század második felében és a 20. század elején történt beköltözése egy olyan hosszabb folyamat része volt, amely a 18. század elején kezdődött, s a 20. század közepéig tartott.

Arra a kérdésre, hogy pontosan mikor, milyen okból és mi célból érkeztek Magyarországra a beások és a mai értelemben vett oláh-cigányok, már jó néhány éve újfajta válaszokat adtam, különösen a beásokról írt könyvemben. (Nagy P. 2019b) A szakirodalomban utóbbiakról általában azt a magyarázatot olvashatjuk, hogy az *oláh* megkülönböztetés a romani nyelvnek egy olyan cigány változatát jelöli, amelyet erős román hatás ért. A 19. század második felében Nyugat-Európában és Amerikában is megjelent oláh-cigányok magyar jövevényszavai alapján a kutatók ma úgy gondolják, hogy ez a csoport nem a moldvai és havasalföldi rabszolga-felszabadítás miatt rajzott szét – legalábbis nem ez jelentette az elvándorlás kezdetét és kizárólagos okát –, hanem már korábban hosszabb ideig tartózkodott Moldván és Havasalföldön kívüli magyar és román környezetben: Erdélyben, a Bánátban, Szerbiában, Besszarábiában. (Prónai

Cs. 1995. 74.) A beásokról is megfogalmazódtak hasonló vélekedések, hogy nyelvük sajátosságai alapján hosszabb ideig kellett tartózkodniuk a Bánát területén. A nyelvészeti hipotézist a magyarországi források is alátámasztják, bár ezt a képet árnyalni kell. Arról azonban nem tud az európai szakirodalom, sőt a legtöbb hazai szerző sem eleget, hogy „oláh cigányok” Magyarországra már a 18. század első felében is érkeztek és ez a kategória nem csak a ma oláh cigányoknak tekintett csoportot jelentette.

Erdélyben az oláh cigány/*zingari valachi* megnevezés nem fordul elő a 18. századi forrásokban, legalábbis mostanáig nem találkoztam vele. A 18. századi dél-dunántúli adatok alapján úgy gondolom, hogy Magyarországon eredetileg nem a román kölcsönszavak miatt, hanem a származási helyük és román jellegük miatt lettek a *lintrificesek*, az *ahenariusok*, a *cuprariusok*, a *kelderások* és mások „oláh cigányok”.¹¹² Ezeknek a cigányoknak (*Valachi Zingari*) Havasalföldről Erdélybe való áthúzóda, esetleg Havasalföldről Erdélyt elkerülve Magyarország felé való áthúzóda már a 17. század végén megkezdődhetett, de legkésőbb a 18. század elején, ebben egyetértek Saramanduval és más szerzőkkel. (Saramandu, N. 1997) Vagyis ugyanakkor, amikor Moldvából is nagyobb tömegben vándoroltak el cigányok Lengyelországba és Oroszországba. Arról, hogy ennek a migrációnak volt-e összefüggése Constantin Brâncoveanu havasalföldi és Dimitrie Cantemir moldvai vajda I. Péterrel kötött törökellenes szövetségével (1711) és harcaival, megoszlanak a vélemények, és ez a probléma sincs tisztázva. Többen is felvetették már a famunkás cigányok migrációjának okaként a fanarióta uralmat, de erre közvetlen bizonyítékkal még senki sem szolgált. (Vö. Achim, V. 2001. 31., Nagy P. 1998. 250.)

Az 1760-as évek elején az „oláh cigányok” Erdélyből történő beáramlása már olyan gondot okozott, hogy a Helytartótanács figyelmét sem kerülte el. Talán nem véletlen, hogy éppen abban az évben foglalkoztak a cigányokkal, amikor az 1759-ben indult erdélyi román parasztmozgalmat leverték, de az akkori események és a cigányok migrációja között közvetlen kapcsolat ebben sem mutatható ki. Lehetséges, hogy féltek a hadseregbe történő besorozástól, miután az erdélyi országgyűlés 1757-ben megszavazta 2000 katona kiállítását.¹¹³ Valószínűbb, hogy az 1770-es pestisjárványnak, az országosan gyenge termésnek és a nyomukban járó drágaságnak komolyabb szerepe lehetett a cigányok Magyarország belső területei felé vándorlásában. A cigányok folyamatos vándorlása a Guberniumnak és a Helytartótanácsnak egyaránt gondot okozott. Ez azonban nem volt egyedi. A 18. században Erdélybe és Erdélyből akkora volt a

112 Ezek a beások és oláh cigányok elődeinek latin megnevezései. A *lintrificesek* teknővájók. A többi oláh cigány-alcsoport: rézműves, üstös, foldozó.

113 Tévedés azt gondolni, hogy a cigányok közül nem kerültek ki katonák. A körözőlevelek és szemléleírások az ellenkezőjét bizonyítják. L. Nagy P. 2011. 72–79. 1704-ben már „kalános cigány Mihály” két fia, Vaszil és Urszul a kurucok között harcolt. Seres I. 2011. 193. Online változat: <http://docplayer.hu/19625525-Cigany-sag-identitas-kultura-tortenelem.html> (megtekintés 2025. március 6.)

népmozgás, hogy erdélyi betegségnek (*morbus transylvanicus*) számított, a történetudományban évtizedekkel ezelőtt elterjedt kifejezéssel. (Vö. Berlász Jenő 1939. 9.)

A Helytartótanács 1769-től többször korlátozta az útlevel-kibocsátást, az Erdélyből tömegesen Magyarországra jövő cigányok miatt pedig 1780-ban elrendelte, hogy a törvényhatóságok figyeljenek oda a cigányokra, tartsák be a korábbi rendeleteket. Tegyenek jelentést, hogy a területükre milyen gyakran érkeznek összeverődött cigány csapatok akár Lengyelországból, akár Erdélyből, s meddig maradnak ott. 1783. január 28-án a Helytartótanács közölte a törvényhatóságokkal az erdélyi cigányok kiutazását tiltó rendeletet, és előírta: ha Erdélyből Magyarországra jött kóbor cigányokat fognak el, akkor utasítsák vissza őket és tegyenek jelentést.¹¹⁴

Ezek a rendeletek a cigányokról külön intézkedtek ugyan, de kapcsolódtak a felvilágosult abszolutista állam általános társadalomszervező elképzeléseihez, mint például a szegényügy birodalmi rendezése, melyről 1775. október 12-én adta ki Mária Terézia a rendeletét. Egyik célja a csavargók munkára nevelése és adóképesse tétele volt. A cigányok közül pedig sokan csavargónak számítottak, olyan társadalmi kategóriának, akiket cigányoknak neveznek. Ez világosan kiderül az 1775. május 4-én kibocsátott útlevelrendeletből: a vármegyék ne adjanak útlevelet csavargóknak, főként azoknak, akiket ez idáig cigányoknak neveztek, különösen akkor ne, ha csapatokban kóborolnak.

A *zingari valachi* csoportokból a kolompárok Erdélyből az Alföldre és Szatmár felé mentek. Ekkor már a Dunántúlon is megfordultak oláh cigánynak nevezett csoportok, ők a déli migrációs irányból jöhettek. A *kolompár* cigányok kétirányú déli bevándorlása a Mária Terézia kori személyleírásokból rekonstruálható. A Helytartótanács 1779. szeptember 2-án kelt 3754. sz. intimátuma például egy olyan, a Csanád megyei Torna helységről megszökött oláh cigány család tagjainak személyleírását közli, akik románul, szerbül és cigányul beszéltek, azaz a Havasalföldről való távozás után szerb nyelvi környezetben is tartózkodtak.¹¹⁵

A *kanalas/teknővájó* cigányokkal a Marostól északra csak a 19. században találkozunk. A Szatmár felőli 18. századi bevándorlásuk kérdéses. A 18. századból ismerünk egy-két Tekenőcsináló vezetéknevű embert Borsod vármegyéből, akinek nem lehetett sok köze a beások elődeihez. A teknővájás tehát nem kizárólag a Dél-Dunántúlon volt ismert, és nem is csak a beások elődei között. Zemplénben pedig ma is ismerünk Orsós nevű cigányokat a *romungrók* között, például Olaszliszván, akik már az 1750-es évek óta ott vannak. Mindebből ugyan nem vonhatunk le következtetéseket folyamatokra, de az feltételezésként megfogalmazható, hogy a Szatmár felől tömegesen érkező

114 A migrációval kapcsolatban hivatkozott rendeletek ismertetését és levéltári lelőhelyét lásd a mellékletben!

115 Statny Oblastny Archív – Állami Területi Levéltár, Kassa. 256. lt. 48. dob.

cigányok között kanalasok is lehettek, ha igen, akkor leginkább Közép-Szolnok felől kerülhettek oda.

A 18. század első felében a *zingari valachi* között lehettek vándorló „beások” is, de konkrét adatunk erre nincs. A Tolna vármegyei cigányok 1766. évi összeírásában a Gerjénben élőkről feljegyezték, hogy az oláh-cigányok mintegy harminc esztendeje ott laknak, a helység lakosai kérik, hogy maradhassanak, mert ebből nekik is hasznuk származik.¹¹⁶ Mivel az 1760-as években a teknővájókról mindig pozitívabban és elfogadóbban beszélnek a források, mint a kolompárokról, nem zárhatjuk ki, hogy Gerjénben az 1730-as évek óta laktak teknővájók, de egyelőre teljes bizonyosságunk erről sincs. A Dél-Dunántúlon a teknővájó cigányok tartós jelenléte az 1760-as évektől vehető biztosra.

Szorosabban a Kelet- és Délkelet-Európa országaiban élő, famunkákat végző, román anyanyelvű cigányokról az a domináns elgondolás a szakirodalomban, hogy lényegében a *rudárok*¹¹⁷ egységes csoportjának tekinthetők, akik diaszpórában élnek és tájegységenként más-más az elnevezésük. Ezt a teóriát Ion Chelcea könyve (Chelcea, I. 1944) nyomán Kovalcsik Katalin fejtette ki legmarkánsabban. (Kovalcsik K. 2007. 197.) Hozzá kell tennünk, hogy Chelcea – M. Block és T. Filipescu mellett – egyike volt azoknak a kutatóknak, akik a beásokban, illetve rudárokban román néptörödéket láttak. Ezzel együtt azonban ők is a szétfejlődés hívei voltak, amely szerint a rudárok a román fejedelemség területéről terjedtek el. A román szerzők közül újabban nyelvészeti aspektusból Saramandu is ezt fejtegette (vö. Orsós A. 2018. 72.), aki szerint a beások a 17. század végén és a 18. század elején vándoroltak lakóhelyeikre. Az elvándorlás kezdetének időpontja rendben van, egyet is értek vele, ahogy fentebb már írtam. A migráció azonban jóval összetettebb jelenség. Abban pedig egészen biztosak lehetünk, hogy a mai beások nem közvetlenül, azaz nem elsődleges településsel érkeztek a román fejedelemségek területéről, hanem több köztes tartózkodási hely után.

A szétfejlődés kérdését sem tekintem véglegesen megoldottnak. A famunkás, román anyanyelvű cigányok egységes kulturális csoportként való értelmezhetőségét nem kérdőjelezem meg, és az sem kétséges, hogy jellegzetesen elkülöníthetők más csoportoktól. Mégsem mondhatjuk azt, hogy az e csoportba tartozók teljesen egyformák lennének, inkább beszélhetünk róluk úgy, hogy sok mindenben azonosságokat, hasonlóságokat, de jelentős különbségeket is mutatnak. Román nyelvváltozataik, eltérő csoportnevek, valamint némely közösségeik kultúrájának délszlávossága néze-

116 MNL. TML. IV. 1. b. Fasc. Nro. 43.

117 A famunkát végző cigányok megnevezése a román fejedelemségben és a Balkán néhány más országában. Magyarországon beásként ismertek. A beás csoportként a 20. században lett e csoport elterjedt neve, a 18–19. századi forrásokban többnyire oláh-cigánynak nevezték őket. A beások román nyelvjárásokat beszéltek, illetve beszélnek. Az 1970-es évek elején a magyarországi cigányság mintegy 70%-át tették ki, arányuk azóta kisebb lett, és jelentősen asszimilálódtak. Három alcsoportjuk a ticsán, árgyelán, muncsán. A ticsánok Füzesabony, Poroszló környékén, Békés megyében és a Felső-Tisza vidéken élnek.

tem szerint felvetik annak lehetőségét, hogy párhuzamos fejlődéssel jöttek létre, az említett földrajzi terület más-más pontján, részben románokból, magyarokból és délszlávokból, részben cigányok asszimilációjával, részben pedig cigányok és nem cigányok keveredésével.¹¹⁸

Történeti szempontból a legfontosabb probléma, hogy a 18. század előtti csoportfejlődésről nincsenek kellő ismereteink. A beások és oláh-cigányok¹¹⁹ csoporttá válásának, migrációjának és mesterségei kialakulásának 16–17. században gyökerező folyamatai nem tisztázottak. Ha fenntartjuk a párhuzamos fejlődés lehetőségét, akkor különösen fontos lenne a beásoknak a rudárokhoz való viszonyát, illetve ennek balkáni és Kárpát-medencei összefüggéseit pontosítani. A történeti forrásokból ugyanis a 18. század előtt nem mutatható ki egységes rudár csoport létezése. A rudár diaszpóra és a szétfejlődés teóriája azon az elgondoláson alapul, hogy a román fejedelemségek területén létezett, állami tulajdonban volt *aurari* csoport alakult át rudárokká foglalkozásváltással. A váltás oka pedig, hogy az aranymosási lehetőségek megszűnésével át kellett térni más tevékenységre. Némelyek ennek alapján a 18. század végére, mások a 19. század közepére teszik a rudár csoport kialakulását. Viorel Achim némi árnyalással hozzáteszi a teóriához, hogy a *rudár* szó már korábban is előfordul, de a 19. századtól ez az „egyetlen e kategória számára”. (Achim V. 2001. 106.)

Landauer Attila már felfigyelt az említett elmélet hiányosságaira és ellentmondásaira és össze is foglalta az érveit. (Landauer A. 2009. 81.) Egyetértve az ő és az általa hivatkozott Tólos Endre elgondolásaival, néhány további megfontolást vetnék fel. A rudárokról született, fentebb vázlatosan bemutatott elméletekben is jellegzetesen megmutatkoznak az ún. cigánykutatás és a cigányokról való történeti gondolkodás tipikusnak mondható módszertani problémái. A jelenbeli tapasztalatokat vetítik vissza, sok rész kérdésben előfeltevésekre támaszkodnak, a hiányzó ismereteket a mindenáron való magyarázat érdekében erőltetett következtetésekkel, feltételezésekkel pótolják. A román szerzőknél sajátosnak mondható forráskezelésről és a kérdésfelvetések beszűkített nemzeti látószögéről is beszélhetünk. A legnagyobb probléma pedig, hogy a teóriák megfogalmazói bizonyos forrásokat, sőt forráscsoportokat figyelembe sem vettek. Ebből adódik az, hogy a valóság egy részére érvényes megfigyeléseket a valóság teljességére érvényesnek tekintenek és részigazságokat fogalmaznak meg, mi-

118 Ezt a problémát részletesen tárgyaltam a beásokról szóló könyvemben: Nagy P. 2019b. Az oláh-cigányokra és a magyar-cigányokra vonatkozóan nincs ilyen csoportspecifikus áttekintés. A migráció néhány további kérdését érintem még a népeességről szóló fejezetekben, illetve a migrációs fejezet második részében a mendikációval kapcsolatban.

119 A szakirodalomban oláh-cigánynak nevezik a magyarországi cigányságnak mintegy 20%-át alkotó, romani anyanyelvű (azaz cigányul beszélő), több alcsoportból álló csoportját. Az oláh-cigánnyal azonos értelemben beszélnek gyakorta a lovári cigányokról, ami tévedés. A lovári, jellegzetesen lókereskedő cigányok egyik alcsoportja az oláh-cigányoknak, lovári nyelvük pedig egyike az oláh-cigányok nyelvjárásainak, azaz nem mondható, hogy az oláh-cigányok lováriul beszélnek.

vel nem többváltozós, hanem monokauzális magyarázatot akarnak megfogalmazni. Achimnak például fontos az a felvetése, ami a foglalkozásváltásra vonatkozik, az is reális, hogy a rudárok (beások) egy része mosott aranyat, de ez nem érvényes az adott csoport tagjaira teljeskörűen.

A magyarországi cigány csoportok történetének megoldatlan problémája, hogy a tartós együttélés feltételeinek kialakulása időszakában (14–17. század) milyen csoportfejlődési folyamatok mentek végbe, milyen feltételrendszer és milyen lokális hatások alakították a csoportfejlődést. Mai ismereteink szerint bízvást mondhatjuk, hogy a mai magyarországi cigány csoportok karakterét a Balkánon és a Kárpát-medencében lezajlott történeti folyamatok befolyásolták a 14. század óta, nem pedig valamiféle archetipikus, genezisében ősidőkbe homályosuló, változatlan formában tovább élő csoportkarakterről kell beszélnünk.

A magyarországi cigány csoportok migrációjának, közösségfejlődésének, ipari üzemformáinak kérdései semmiképpen sem tekinthetők megnyugtatóan tisztázottnak. Az viszont világosan látható, hogy a 17. századtól fokozatosan nő az olyan erdélyi és magyarországi források száma, amelyekben elkülöníthetők a ma ismert csoportokra vonatkozó adatok oly módon és olyan esetlegességekkel, amelyeket már felvázoltam. A 17. századi általános európai válság hatásai váltottak ki olyan átrendeződéseket Európa régióiban, amelyek a cigányokat is érintették, s amelyek következtében a 18. század első felében már felfedezhetők a ma ismert csoportok elődei a történeti forrásokban.

A 18. század előttről ismert erdélyi és magyarországi forrásokban a teknővájás, valamint a kanál- és orsókészítés sem fordul elő. A konkrétan beásoknál jellegzetes famunka kialakulása azonban valószínűleg nem egyik pillanatról a másikra történt. A *kalanos* tevékenység, amit 1704-ből a belényesi uradalomból ismerünk, olyan 17. századi folyamatok következményeként jöhetett létre, amelynek részleteit még nem ismerjük. A fafeldolgozó mesterségek kialakulásában és a *zingari valachi* gyűjtőnév alá tartozó csoportok ezzel szorosan összefüggő kifejlődésében, továbbá cigányok zenéi pályákra való áthúzódásában nézetem szerint meghatározó hatásuk volt a 17. századi gazdasági kihívásoknak. A 17. században a specializálódás következtében több fémműves tevékenység (kapaverés, kaszaverés stb.) is önálló foglalkozássá vált, s amikor ezek (főként Erdélyben) céhes keretekbe szerveződtek, egyre erőteljesebben szorították ki a piacról a cigány kézműveseket (lásd például Marosvásárhely esetében). Amikor a tanult mesterség gyakorlásának lehetősége egy adott térben bezárult, kétféle választ lehetett adni: vándorlással új piacot keresni, vagy új megélhetési módra áttérni. Ezzel létrejött a cigányok magyarországi történetében az a tartósan, napjainkig fennmaradó kényszerhelyzet, amelyet újra és újra a foglalkozás- és életmódváltás jelent.

A kárpáti cigányok (*romungrók*)¹²⁰ első társadalmasodó válasza a foglalkozásváltási kényszerhelyzetre a zenei pályákra történő áthúzódnás volt. A 17. században indult el és elvezetett a cigányzene széles körű elterjedéséhez (lásd erről is a Marosvásárhelynél írottakat). A ma oláh és beás cigányként ismert csoportok pedig olyan kézműves-tevékenységekre specializálódtak, amelyeket lehetett a céhes kereteken kívül „bejáró munka” (pusztán házaló vándormunka) és „munkaértékesítő iparúzás” (Lohnwerk, saját eszközzel dolgoznak, a nyersanyagot pedig a megrendelő adja) üzemformában művelni.¹²¹ A ma oláhcigányként ismert csoport elődei között már a 17. században elkezdődött, ennek a szöveges és képi forrásokban¹²² is nyoma van. A foglalkozásváltást kiváltó folyamatok a beások és az oláhcigányok között is elindulhattak már a 17. században, de miként azt fentebb említettem, csak a 18. században mutatható ki konkrétan. Az bizonyos, hogy a váltási folyamat nem egyszerre és nem egy helyen zajlott le a *zingari valachi* név alatt megjelenő közösségekben. Az oláhcigányok és a beások több, egymástól független, szegmentáris közössége élt a 17–18. században a Balkán és a Kárpát-medence különféle helyein, Bulgáriában, Szerbiában és Magyarországon.

A beás és oláhcigány közösségek jellegzetes fafeldolgozó és fémműves mesterségei, valamint családnevei a 18. század közepére már kialakultak, és elkülöníthetők azok a cigányok is, akik valamely zenei tevékenységet folytattak. Egyértelműen mai fogalmaink szerint beásnak és oláhcigánynak tekinthető cigányokat találunk az erdélyi uradalmi összeírásokban, valamint az erdélyi fiskális cigányok Zsupos Zoltán által kiadott összeírásaiban az 1740-es évektől. (Zsupos Z. 1996. 65–322.) Az 1770-es évek dél-dunántúli összeírásaiban¹²³ a ma ismert családneveikkel találhatók meg a beások és az oláhcigányok. A beások részint erdei teknővájó telepeken élő piackereső kézművesekként, részben a falvakban élő napszámosokként. A falvakban napszámosmunkából élő, többnyire már katolikus vallású beások paraszti módon („more rusticano”) öltözködtek, és gyermekeik nevelésében is hasonultak. A kézműves beások identitásának, csoportkarakterének meghatározó vonása a román jelleg. A románok módjára („more valachico”) öltözködtek, és görögkeleti vallásúak voltak.

A Baranya vármegyei cigányok 1775. évi összeírásában Mágocs falunál a következő szöveges megjegyzést tette az összeíró: „Ezek oláh cigányok a falun kívül az erdőben,

120 Kárpáti cigánynak nevezik többnyire azokat, akik a legkorábban jelentek meg Magyarországon. Ma már kevés számban élnek Nógrád és Baranya megyében, a romani nyelv egyik változatát beszélik, ami nem azonos az oláhcigányok nyelvével. A kárpáti gyakran azonos értelmű a romungróval. Romungrónak azokat nevezik, akik magyar anyanyelvűek. Foglalkozásukat tekintve ezek a cigányok az ún. muzsikusz cigányok.

121 Max Weber kategóriái. Azt az esetet, amikor az összes eszköz a munkás birtokában van, Karl Bücher nyomán Weber is „áruértékesítő iparúzásnak” nevezte. Weber, M. 1987. 157.

122 Az üstfoltozó oláhcigány 17. századi ábrázolása 1690 körül keletkezett kézíratos erdélyi viselet-kódexben látható.

123 A 18. századi dél-dunántúli összeírásokból a baranyaiak kiadva: Móró M. A. 1978. Somogy és Tolna megyei összeírásokat I. Nagy 2011. 21–26.

földbe ásott kunyhókban laknak. Faragómunkából,¹²⁴ nevezetesen teknők és fakanalak készítéséből élnek. A krassói oláhok [románok] szokása szerint fehér posztóba öltöznek, bocskort hordanak. A helyi bíró alá tartoznak, elhullott állatok húsát abszolút nem fogyasztják, lovakkal nem kereskednek. Egyenként megfizetik a maguk 1 Ft 50 dénárját.”¹²⁵ A Krassóra vonatkozó kitételből nyilvánvaló, hogy a mágocsi cigányok korábban ott tartózkodtak. Szó sincs tehát arról, hogy csak a 19. vagy a 20. században jöttek volna ide.

A *zingari valachi* közös elnevezés mögött meghúzódó eltérő néprajzi karakter az 1760-as évektől jól megrajzolható a források adataiból. Somogy megye 1768. évi, cigányokról szóló statútumaiban határozottan különválasztva beszélnek a *zingari valachi* kategórián belül a kanalakat, teknőket készítő és különféle famunkákat végző,¹²⁶ valamint a rézműves és üstfoltozó („ahenarius”) cigányokról. A ma beás néven ismert cigányok elődeinek tekinthető, a latin nyelvű iratokban *lintrifices*nek is mondott csoportot szívesen befogadták, az üstfoltozókat pedig kiutasították Somogy vármegyéből, bár ez csak ideiglenesen sikerült.

Forrásaink szerint a famunkákat végző cigányok határról határra és faluról falura vándoroltak, ahol erdők voltak. A Baranya vármegyei Ibfán már a letelepülés kezdetén lévő teknős cigányokról is ezt olvashatjuk 1775-ből: *vagi loco ad locum migrantes*, vagyis helyről helyre vándorolnak. (Mórá M. A. 1978. 232.) A Baranya vármegyéből az akkoriban mintegy 80%-ban erdővel borított Somogy vármegye felé irányuló migrációt mutatja az az 1777-ben keletkezett somogyi szolgabírói jelentés, amely szerint a *zingari valachiként* megjelölt teknős cigányok az előző évben, vagyis 1776-ban Iványiból költöztek a Somogy vármegyei Várad faluba. Ebből az időből ismerjük a teknővájó telep legkorábbi leírásait is. A Baranya vármegyei Ibfán élő teknős cigányok 1775-ben a falun kívül laktak erdei kunyhóikban:¹²⁷ a Várad faluba átköltözött cigányok egy része a cserjések és az erdők szélén vesszőből és faágakból épített kunyhót (*tugurium*). Két családfő a falu végén kezdetleges házat épített. Mindannyian kanalakat, teknőket, szórólápátokat, rostákat és egyéb hasonló eszközöket készítenek.¹²⁸

124 Finállynál: *dolatilis* = bárdolható, faragható, *dolatio* = bárdolás, faragás, *dolator* = bárdoló, faragó.

125 Az eredeti latin szöveg, Mórá 1978. 228.: „Hic sunt Zingari Valachi extra Pagum in Sylvis et subterraneis Tuguriis habitantes, qui labore dolatili, nominantur lintres et cochlearia faciendo victitant, vestiuntur more valachico Crasso alba Panno, Perones gerendo, subsunt Judici Loci, absolute non vescuntur lue premtorum pecorum carne, Quaestum cum equis non exercent, singulos eorum contribuit florenum 1.50.”

126 „...ex arboribus varia instrumenta lignea, cochlearia, et lintres et alia conficiant...” Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Somogy vármegye közgyűlésének iratai, 1768. évi jegyzőkönyv, 638.

127 „...extra pagum in Sylvis et Tuguriis habitantes...” Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Somogy vármegye közgyűlésének iratai, 1768. évi jegyzőkönyv, 638.

128 „...alia id genus fabricarunt...” Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Somogy vármegye közgyűlési iratai, 1777. évi jegyzőkönyv II. kötet, 99–103.

A kétféle közösség külön létezésének és megnevezésének ekkor még nincs nyoma. Az erdei és falusi település kettőssége azonban ama modell előzményének tekinthető, amelyet a közelmúltban Gilvánfán élő beasokról írtak le (*dikuk* és *unturusok*) kutatók. (Fleck G. – Virág T. 1998. 1. 67.)

A földesurak szívesen látták falvaikban a teknővájó cigányokat, mert hasznos volt a munkájuk és hozzájárultak a bevételekhez. Szükség volt az általuk készített faeszközökre, évi árendát fizettek, rendszeresen adóztak. Napszámosmunkájukat és mendikációs – azaz faluzó, vásároló – rendszerben gyakorolt teknős mesterségüket és megélhetési stratégiájukat egyaránt elfogadták, nem tartották őket söpredéknek. A letelepedésüket és tartós maradásukat azonban nehezítették a helytartótanácsi rendeletek, illetve az ezeket a földesúri érdekek rovására is végrehajtani igyekvő hatóságok. Amikor 1777-ben az illetékes szolgabíró falusi házépítésre akarta kényszeríteni a Váradon megállapodott cigányokat és nevelőszülőkhöz akarta adni a gyermekeiket, visszamelekültek Baranya vármegyébe.¹²⁹

2.2. A MENDIKÁCIÓS KÖZÖSSÉG

A cigányság helyzetéről szólva, differenciált, tagolt népességről beszélhetünk a 18–19. században. A „cigány létforma” és egyéb, hasonlóan felületes kategóriák általános használata nem alkalmas a cigány csoportok árnyalt bemutatására. Cigány embereket sokféle élethelyzetben találunk, akiket a független vándorlás és a letelepedettség két végpontja közötti életmódváltozatokkal írhatunk le. Ugyanezt mondhatjuk az értékrendről, mentalitásról is. Nem létezett valamiféle misztikus és titokzatos „cigány észjárás” vagy csak a cigányokra egységesen jellemző világlátás. A cigány emberek életének e tekintetben sem volt különálló létszerűsége, habitusuk különbözött, és azokkal a nem cigányokkal állítható párhuzamba, akikkel hasonló volt a társadalmi helyzetük. A városokban a hóstátiak világába tartozókkal, a falvakban a kiszolgáló rétegekkel, a legszegényebb zsellérek világával. A cigányok életmódjának értelmezésében mégis különös ambivalenciát érzékelünk, és azt vették észre a kortársak is, mint Augustini. A cigányok sokfélék, különbözőek, mégis van valami, amitől nem olyannak látjuk őket, mint a környezetüket. Lepetit módszertanára visszautalva azt mondhatjuk, hogy mikroléptékben érvényes lehet a különleges mentalitás létezése, makroléptékben viszont nem. Egyik igazsága sem kizárólagos a másikkal szemben.

Az életmódváltozatokból azt a mozzanatot emelem ki, amely hosszú időn keresztül, egészen a 20. század derekáig tartósan megvolt a cigányok életében, de nem egyedülálló módon, hanem a szerző-mozgó, vándorkereskedő és vándoriparos rétegekhez hasonlóan (faluzó zsidók, gyolcsos tótok, drótos tótok, különféle idénymunkások).

129 MNL. SML. Somogy vármegye közgyűlési iratai, 1777. évi jegyzőkönyv II. kötet, 99–103.

A faluzásról, másképpen *mendikációról* van szó, ami a cigány népesség egy részében közös nevezőt alkotott vándorlók és letelepültek között. A faluzás jellemző volt a független vándorlókra és a letelepültek tavasztól őszi vándorló csoportjaira is. A mendikáció egyszersmind a közigazgatási határok átlépésével járó, általában ideiglenes lakóhely-változtatással járó, rendszeres, ismétlődő, periodikus migrációs forma is. Jelleget tekintve kényszerű annyiban, hogy a jobb megélhetési lehetőségek keresése inspirálja, de nem kényszerített, hiszen a hatóságok épp hogy akadályozni igyekeztek a népmozgásnak ezt a módját.

A rendi társadalom korában a földesurak szívesen fogadtak be cigányokat, akik a jobbágyaik vagy zsellérek lettek, éves árendát fizettek, ám életmódjukban nem lettek parasztok (miközben parasztosodásról is beszélhetünk), hanem földesuruk vagy kibocsátó településük előjárósága okiratával, illetve a szolgabírók által kiállított útlevellel járták a falvakat, iparostevékenységből, kereskedésből igyekeztek megélni, és beletartozott megélhetési stratégiájukba a vásárolás is. Tavasztól őszi szekereken járták a falvakat, majd télre visszatértek a lakóhelyükre, ahol volt házuk. Az ilyen csoportokat *mendikációs közösségnek* nevezem.

A mendikációs életformához az iparosodás korában is kapcsolódott a – Max Weber és Karl Bücher kategóriájával – *Lohnwerk* (munkaértékesítő), majd *Preiswerk* (áruértékesítő) prekapitalista ipari üzemforma. (Vö. Weber, M. 1987. 157.) A faluzó életformában figyelhető meg sajátos értékrend, amit *mendikációs etikának* nevezek, de ez nem cigány/roma kulturális univerzálé, nem értelmezhető valamiféle homogén és általános cigány népkarakternek.

A *mendikáció* kifejezés a 18. századi forrásokban jelenik meg, a megélhetési stratégiák, a csoportszerveződési formák és a mozgásváriációk speciális kombinációját jelenti, s mint ilyen már a 17. században is kimutatható. A mendikáció koldulást is jelent. Voltak cigány koldusok is, de életstratégiára vonatkozó értelme más. Pontosabb olyan életformaként értelmezni, amelyhez nem társul az egészségi állapot miatti elegettség vagy megnyomorodottság. A mendikáció szorosabban a faluzást jelentette, de tágabban beleértették a vásárolást, a búcsújárást (ebben a megélhetési késztetés egybeeshet a vallásgyakorlással) és több más, szerző-mozgó tevékenységet, a pince- és kamratörést, ha azt távolabbi helyen követték el, még azt is, ha cigányok távolabbi területekre mentek és ott templomot raboltak ki.

A mendikációs életforma és etika alapfogalma és alapértéke a *szerzés*. Az általában többgenerációs, javarészt rokon családokból álló mendikációs közösség *szerző* közösség, amelynek célja a létfenntartáshoz szükséges javak megszerzése a környezetben rejlő lehetőségek kihasználásával. A család vagy a tágabb értelemben vett kiterjesztett família, illetve kumpánia, minden tagja arra törekszik, hogy megtalálja és kihasználja azokat a réseket (társadalmi földrajzi és kulturális antropológiai kifejezéssel *niche*),¹³⁰

130 A *niche* fogalmáról lásd Fekete G. 1981. 274–279., Cserti-Csapó T. 2011.

ahol a mindennapi szükségletek kielégítése elérhető. Mindannyiuk napi tevékenységében különleges, szimbolikus szerepe van a szerencsének. Bármily tudatosan és ügyesen választják is ki a helyet, ahol a javakat megpróbálják megszerezni, mindig számítani kell előre nem látható tényezőkre.

A mendikációs életforma és a mendikációs etika párhuzamaként többféle példa kínálkozik. Magyarország történetének korábbi időszakából a szabad hajdúkat említtem Nagy László munkája alapján. (Nagy L. 1986. 39–50.) A hazai történeti irodalomban többek által „elvadult csavargókból álló csöcselékként” jellemzett, munka és zsold nélküli ún. szabadhajdúk csak azért katonáskodtak, mert ez volt „a rablás biztonságosabb módszere”. Országgyűlési határozatok születtek a megfélemezésükre, sőt elpusztításukra. Azok közül rekrutálódtak, akik „a termelésből teljesen vagy részben kiszorultak, ... a jobbágyi munka és életkörülmények határozott tagadásaként választották a meglehetősen bizonytalan megélhetést nyújtó, de a jobbágysorsnál sokkal szabadabb, színesebb életmódot”. „A XVII. század közepére-végére a szabadhajdúk már úgy elidegenedtek mindenfajta termelőtevékenységtől, hogy el sem tudták képzelni az életüket ilyen keretek között” – írja Nagy László. A szabadhajdúk értékrendjének központi eleme ugyanúgy a *szerencse* volt, mint a faluzó cigányoknak.

A cigány család tagjait összekapcsoló másik fontos kötelék, hogy mindannyiuk tevékenységéhez különleges észjárás, különleges habitus társulhat. Az a furfangos, okos, ravasz és csalárd gondolkodás, amit a magyarországi nem cigányok a 16. század óta a *cigánykodás* fogalmával fejeznek ki, s amit egyszerre csodálnak és megvetnek. Ebben az értelemben „cigány módjára” cselekedni és gondolkodni elsősorban azon praktikák ismeretét és ügyes alkalmazását jelenti, amelyek lehetővé teszik a környezet kihasználását, napjankban ismert kifejezéssel a másik „megvezetését”. Cigányok és nem cigányok saját közösségük értékrendjének megfelelően merőben ellentétesen értelmezik ezt az attitűdöt. Mindkét oldalon a cigány identitás attribútumának tartják, ám a nem cigányok számára közönséges lopás és csalás, a cigányok számára pedig a javak megszerzésének természet adta módja. 1762-ben egy Kalári Kata nevű baranyai, többrendbeli betöréses lopással vádolt, 26 év körüli cigány nő tanulságosan mondta el ezt a siklósi uradalom úrészéke előtt. Arra a kérdésre, hogy miket lopott, és lopott-e ludat vagy tyúkot, azt válaszolta: „A cigány ugyan csak azért cigány hogy lop és vele hordozza a nevét. Nem volnék cigány ha nem loptam volna ludat vagy tyúkot, de ez nem lopás, hanem megfogás és elvevés.”¹³¹

A szerzés sikerességének elengedhetetlen feltétele a mozgás valamilyen formája. A 16–17. században még nem várták el a cigányoktól az állandó helyben maradást, az együttélés alapkérdése nem az volt, hogy a cigány közösségek identitás- és életmódváltással letelepült élelemtermelő közösséggé alakuljanak át. A központi hatalom kez-

131 MNL. BML. XI. 606. Protocollum Sedium Dominalium ... Siklós ab Anno 1756 usque 1766. 403–413.

deményezésére a 18. században lett a magyarországi cigányokkal szembeni legfontosabb elvárás, hogy rendelkezzenek állandó lakóhellyel, és helyváltoztatás nélkül éljenek meg. A 19. század közepe és a 20. század közepe között pedig ez volt a „cigánykérdés” neuralgikus pontja.

2.3. MENDIKÁCIÓS TÖRTÉNETEK

Egy százfőnyi, kardokkal (*sclopis*) és törökkel (*framaeis*) felfegyverzett cigány csapat 1764-ben Lengyelországból Bars vármegyébe érkezett és útját a Duna felé vette. Ismeretlen eredetű új veretű pénzek voltak náluk, ez keltette fel a hatóságok gyanúját. A Helytartótanács értesítette a törvényhatóságokat, és az esetleges konkrét intézkedésekre is utasításokat adott (részletesen lásd a mellékletben). Egy évvel vagyunk túl a hétéves háborút lezáró hubertusburgi békeszerződésen, az idegeneket gyanakvással fogadják, különösen hogyha az feltételezhető, hogy útjuk Szilézián át vezetett. Azt hiszem, hasonló okkal magyarázható az is, hogy a Helytartótanács néhány év múlva az átlagosnál még mindig jobban odafigyelt egy Sziléziába utazó cigány csoportra. A lengyelországi cigányok magyarországi megjelenése ugyanúgy nem volt véletlen és egyszeri, mint a német cigányoké. Lengyelország első felosztása (1772) és a bajor örökösödési háború (1778/79) alatt és után folyamatosan érkeztek újabb csoportok, de ennek története még nincs részletesen feltárva. A lengyelországi kutatásokból tudjuk, hogy oda Moldvából és Németországból is érkeztek cigányok, amiből azt feltételezhetjük, hogy a Lengyelországból Magyarországra jövő cigányok előzőleg ezekben az országokban tartózkodtak.¹³²

A magyarországi szakirodalom már ismeri a Morvaországban 1768-ban bajba került cigányok történetét, de az esetet említő szerző az erről szóló forrást is részlegesen és pontatlanul fordította le, ráadásul a német nyelvű mellékleteket figyelmen kívül hagyta, így nem rekonstruálhatta pontosan az eseményeket. (Heiczinger J. 1978. 176.) Az 1769. január 26-án kiadott helytartótanácsi intimátumból a következők derülnek ki: három, összesen tizenegy személyből álló, kegyes okból (*devotionis causa*) utazó cigány családot Morvaországban a katonai hatóságok feltartóztattak. Szabályos törvényszéki vizsgálatot folytattak ellenük, majd végzést hoztak a Morvaországból való kiutasításukról nyilvános tilalom megszegése miatt (áthágták azokat a rendeleteket, amely halálbüntetés terhe alatt megtiltotta bármi módon való beutazásukat). Mivel rendelkeztek útlevelemmel, egyéb büntetés nélkül születési és lakóhelyükre, Szakolcára (szabad királyi város Nyitra vármegyében) utasították vissza őket.¹³³

132 A lengyelországi cigányokról szóló két legfontosabb munka Ficowski, 1985. és Ficowski, 1990.

133 MNL. TML. IV. 1. b. Registr. 5728. fasc. 12. nro. 40.; MNL BAZML. IV. 501. b. XXVIII. I. 44.

Lásd még a mellékletben a rendeleteknél és leiratoknál.

Az esetet említő szerző úgy fordította a *devotionis causa* kifejezést, hogy a cigányok „fogadalomból” mentek Morvaországba. Lehetséges ugyan ezt így fordítani, de a cigányok számára 1768. július 15-én Szakolcán adott útlevél, valamint a morva hatóságok 1768. december 1-jén Brünnben kelt, a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához címzett hivatalos értesítése alapján szükséges néhány pontosítás. Az útlevél négy felnőtt férfit nevez meg név szerint: Csermák Pál, Kosvar Kristóf, Dániel Márton, Kovar (sic!) Mihály. Az utazás magyarázatára az útlevélben is a *devotionis causa* kifejezést használják, de megmondják, hogy az úti cél a Sziléziában lévő szent hegy, amelynek neve szláv nyelven (*slavonico idiomatae*) Nasvatu Horu do Czech. A másik melléklet is megerősíti, hogy a cigányok egy búcsújáró helyet akartak felkeresni, ami nem más, mint Czestochowa. Az iratokból nem derül ki, tisztában voltak-e a cigányok a beutazási tilalommal.

Az Aradtól nem messze északra fekvő, egykori Zaránd megyei mezőváros, Simánd cigány népességéről még nem tártak fel a kutatások pontos adatokat. Az 1762. évi Arad vármegyei cigányösszeírás szerint kilenc család lakott itt. Vármegyei viszonylatban ez közepes cigány népességet jelentett, de az együttélésben és a cigányok megélhetésében a helyi viszonyoktól függően a viszonylag csekély lélekszám esetében is adódhattak nehézségek, konfliktusok. A 19. század legelején valószínűleg már túlnépesedett a helyi cigányság. Az ugyanazon mesterséget gyakorló réz- és vasműves cigányok nem tudtak mindannyian megélni tanult mesterségükből.

A relatív túlnépesedésre és az ebből adódó kényszerhelyzetre a cigány közösségek a 17. század óta kétféleképpen válaszolhattak: vagy feladták mesterségüket és helyben maradva időszaki és alkalmi munkákat vállaltak, vagy mesterségük gyakorlásához megkeresték a piacot az évszakokhoz alkalmazkodó vándorlással. A Simándon élő kolompár cigányok egy csoportja azt választotta, hogy a tavasztól ősziig tartó faluzó (mendikációs) piakereséssel a férfiak vas- és rézműves mesterségéből, illetve a nők és gyermekek ehhez társuló kiegészítő tevékenységéből keresi „élelmit”. A mezőváros vezetése felismerte a kényszerhelyzetet, és a cigányok kölcsönös érdekévé lett vándoriparosságának támogatását látta racionális megoldásnak, mert ez kisebb kockázatot jelentett, mint ha a cigányok helyben maradva munka és megélhetés nélkül maradnak. Ennek érdekében adtak számukra 1805. március 30-án bizonyáglevelet, amellyel a fősolgabíróhoz fordulhattak, majd elindulhatott a mintegy 30–40 fős „família” Kolompár Ferenc vezetésével hat szekérrel és tizenkét lóval, hogy ősszel a hideg beköszöntekor térjenek vissza a mendikációs vándorlásból. (Nagy P. 2011. 128.)

Magyarország északi vármegyéiben a kolompár cigányok nagyobb számú megjelenése a 19. század elejétől figyelhető meg. A letelepedési folyamat körülményei ismerhetők meg a Perkupára beköltöző cigányokról szóló iratokból. A Rozsnyó és Edelény között fekvő település ma Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozik, korábban pedig Abaúj-Torna, illetve Torna vármegyéhez tartozott.

Perkupa földesura 1815. februárban a Szabolcs vármegyei (Nyír-)Bogát helységből érkezett Kolompár János, majd id. Kolompár József és Kolompár Mihály családját fogadta be. A földesúr és a cigányok között egyezség jött létre, amelynek értelmében a cigányok a falu lakosai lettek, a földesúr pedig új bevételekhez jutott. A cigányok jogállás és életmód tekintetében is sajátos helyzetbe kerültek. A befogadással már nem számítottak társadalmon kívülnek, de függőségük nem volt azonos a hagyományos szolgáltatásokkal tartozó jobbágyokéval. Közvetlenül az uradalmi jószágigazgató alá tartoztak, a családonkénti évi egyösszegű 15 ezüstforint taxát és az adót kellett megfizetniük.

A cigányok szabadon, a földesúr védelmével gyakorolhatták faluzó kolompár mesterségüket. Cserébe vállalniuk kellett, hogy a faluzásból mindig Perkupára mennek vissza. Lett állandó lakóhelyük, életmódjuk pedig köztes állapotot jelentett a teljes letelepültség és a független vándorlás között. Télen Perkupán tartózkodtak a földesúrtól kapott házban, ahova bármikor visszamehettek a faluzó időszakban is. A tavasz beköszöntével a perkupai előjáróság rendezett életmódot és adófizetést igazoló bizonyáglevelével indultak faluzni. A falujárás idején sátorban laktak, az őszi hideg beálltával pedig néhány hónapra – vándorlóból ideiglenesen letelepültté válva – visszatértek Perkupára. (Nagy P. 2011. 131–132.)

Az együttélés a korszakban tipikusnak mondható konfliktusokkal járt együtt. A Vámosgyörkőn 1814-ben elkövetett pénzrablással a Perkupán letelepedett kolompárokat gyanúsították, de ezt nem lehetett bizonyítani, miként azt sem, hogy a perkupai zsidónál a rablásból származó pénzt váltották-e fel. Érdekes adalék, hogy az egyik cigányasszonynak egy nyolcmáriásos tallér volt a nyakában.¹³⁴

A 18. század első harmadától a Dél-Dunántúlon fokozatosan növekedett a cigány népesség lélekszáma. Zala vármegyében az 1710-es évektől figyelhető meg az átrendeződő népességben a cigányság gyarapodása és arányának növekedése, egyre erősödő jelenléte a falvakban, a mezővárosokban, az átalakuló és megerősödő uradalmakban. Ezzel párhuzamosan több évtizeden át tartó letelepedési folyamat ment végbe, és differenciálódtak a cigány csoportok. A 18. század derekától jelentek meg a dominánsan muzsikus- és kovácmesterségből, valamint a parasztgazdaság és a falu kiszolgáltatásából élő, a paraszti alsó rétegekkel sok hasonló pozíció- és státuszjegyet mutató úgynevezett kárpáti cigányok mellett a teknővájó (beás) és kolompár (oláh cigány) cigányok.

A vándormesterséget folytató közösségek letelepülése általában valamely földesúrral kötött szerződésen alapult, sajátos jogi helyzetet, valamint különleges életmódot hozott létre. A cigányok családonként kivetett, évi egy összegben meghatározott, más-
hol taxának, ebben az országrészben pedig árendának nevezett pénzjáradékot fizettek

¹³⁴ A 18. században elterjedt ezüst váltópénz, amelyet veretképéről, a gyermek Jézust tartó Máriáról neveztek el.

a földesúrnak, akitől befogadásukat kérték, és akinek a joghatósága alá adták magukat. Az iratokban gyakran nevezik őket „árendás cigánynak” is. A földesúrtól jobbágy-, gyakrabban *curialis* (nemesi) telekre épült házat kaptak kerttel. Arra is volt példa, hogy a telken sátorban laktak, illetve némely esetben évi néhány napos robottal is tartoztak az árendán kívül.

A kolompár cigányok életmódja is a mendikációra épült. A mendikációs közösség rokoni szerveződésű, meghatározó eleme a férfiak üstfoltozó, egyéb fémműves és lókereskedő tevékenysége, amit a nők jóslása, a gyermekek kéregetése egészített ki. A faluzás többnyire errefelé is kora tavasztól késő őszig tartott, de találkozhatunk olyan faluzó családokkal is, amelyek télen is vándoroltak. Térbeliségében meghatározó a falu, a vásár és a csárda, az ottani megrendelések képezték leginkább a kolompárok megélhetési forrását. A faluzó család vagy az ideiglenesen együtt vándorló, több családfőből álló kiterjesztett család a mezővárosi, falusi és uradalmi kereslet kielégítését célzó szolgáltató tevékenységét a vásárok miatt gyakran megszakította, és egy-két nap alatt akár két-három vármegyén is átment. A vásárok és a csárdák pihenő- és találkozóhelyül is szolgáltak, a szolgáltató tevékenységek gyakorlásán kívül gyakorta ott csináltatták vagy vásárolták meg például a férfiak státust jelölő ezüstgombjait, a nők ékszereit és egyéb tárgyakat.

A 18. században egy-egy kolompár családnak elegendő volt egyazon vármegyén belül bejárni néhány települést. A Fejér vármegyéből Sümegre költözött Kozák Nótár például 1779. április és október között tizenegy Zala vármegyei faluban fordult meg a családjával, némelyikben több alkalommal is, sehol sem időzve tovább 2–5 napnál. (Kardos F. 2008. 355–360.) A 18. század második felének „városodási” folyamata, a paraszti háztartások és az uradalmak keresletének megváltozása, valamint az ugyanazon megélhetési módokat választó kolompár cigányok lélekszámának megnövekedése következtében a faluzás fokozatosan átalakult. Az 1830-as és 1840-es években egy-egy mendikációs közösség már több vármegyét is bejárt, akár 25–30 települést is érintve. Némely településen két-három hétig is maradtak, a helyi keresletet kihasználva, vagy onnan járva be falucsoportokat, így nem kellett túl gyakran felszedniük és újra felverniük a sátraikat.

Zala vármegyei árendás cigányok mendikációs története rekonstruálható 1832. évi iratokból. Nevezik őket *oláhcigánynak* és *kolompárnak* is. A történet szereplői a háromgenerációs Kolompár, másképpen Kozák család tagjai. A legidősebb, önmagát 80–90 évesnek mondó Kolompár János a Zala vármegyei Mihályfán született. Ő és 21 éves (!), de már nő Péter fia 1832-ben a Veszprém vármegyei Noszlopon élt. A 39 esztendő József nevű fia a kollátszegi apátúrság, az 50 éves György nevű fia pedig Paár Imre vármegyei ügyész árendás cigánya volt Mihályfán. Legidősebb, 56 éves János fia is Mihályfán lakott. Ez a János csak felnőtt korában ismerte meg a szüleit és a testvéreit,

mert kisgyermekként nevelőszülőkhöz adták.¹³⁵ Az ő, szintén János névre hallgató gyermeke 1832-ben 16 éves volt, még nőtlen, de már felnőtt férfinak számított. Ezt mutatja, hogy a família többi férfi tagjához hasonlóan neki is voltak nagy ezüstgombjai, amelyeket Pápán csináltattak a vásárban.

Ennek a népes és kiterjedt rokonságnak az egyes családjai, valamint más mihályfai kolompár cigányok is külön-külön indultak el Mihályfáról és Noszlopról 1832. február elején. Mindegyik családfőnek volt vasas oldalú kocsija, lova és a kolompármesterséghez szükséges szerszámai. A szekérben fonott kas és ponyvák. Az iratok szerint „az ő munkájakat mesterségekhez képest folytatták, úgy mint lakatokat és más rézből álló foltozó munkákat tettek”. (Nagy P. 2011. 151.) Vasüllők, apróvasak, cin, cintányérok, cincsészék, kovácsszerszámok voltak a szekereiken. A sátraikban fenyőfaládák, háromlábú vasserpenyő, vasfazék, keszkenők, patyolatdarabok. A férfiaknál pénzek, ezüstkarikák, gyűrűk, útlevelek. Szekereik, eszközeik a leírások szerint régiek, kopotak és szegényesek voltak, lovaik pedig hitványak.

A kolompár családok Sárszegen, Zalasabaron, Esztergálban, Zalaigricében, Somogyásmonban, Horvátkúton, Balatonszemesen, Szőlőskislakon, Igalban, Leányfalun, Raposkán, Zsiden, Egregyen, Szigligeten és Gulácson dolgoztak 1832. júliusig. Néhány család június 4-én Billegpusztán találkozott. Részben legöregebb Kolompár János fiai, részben más megyefai cigányok. Délután érkeztek oda, a csárda udvarán verték fel sátraikat. Fábián József kocsmáros, valamint a felesége és más tanúk szerint „éjfélig fent dőzsöltek”. (Nagy P. 2011. 151.) A csárdák sajátos világát és a társadalmi érintkezés légkörét jellemzően mutatja, hogy a Tapolcára földesúri megbízásból bort szállító, a csárdába este 11 körül betérő Takács István, Hetesi István, Varga Pál és Takács Mihály alsópáhoki jobbágyok együtt vacsoráztak és ittak a cigányokkal. Bizonyosságlevélben is igazolták ezt június 19-én. Másnap reggel a cigányok pálinkát ittak, felszedték sátraikat és 8 óra körül távoztak.

Néhány nap múlva Zsiden egyesült a teljes família, továbbá más, feltehetően velük rokonságban álló megyefai és köveskúti kolompár családok. Találkoztak itt kisapáti cigányokkal is, de róluk nem mondanak mást a források. Zsidről valamennyien együtt mentek Gulácsra és Egregyre. Egregyen a pandúrok tartóztatták fel őket, és visszakísérték mindannyiukat Gulácsra. Onnan Kővágóórsra, ahol június 13-án kihallgatták őket. A gulácsi Izsák Márton kirablása miatt kerültek gyanúba. A vád alól a hatósági vizsgálatok után Zala vármegye törvényszéke 1832. szeptemberben felmentette őket és szabadon távozhattak.¹³⁶

135 A korszak forrásaiban, a nem cigányok esetében is rendkívül zavarosak lehetnek az életkorra és a rokonsági fokra vonatkozó adatok. Az itt említett cigányoknál előfordulhat, hogy ténylegesen nem rokon, de a familiába tartozó személyt is a legöregebb cigány fiának neveznek, vagy Kolompár János életkora rosszul szerepel, vagy a 21 éves fiú nem a fia volt, hanem az unokája.

136 MNL. ZML. IV. 14. n. Fasc. 33. Nro. 47.

3. MAGYARORSZÁG CIGÁNY NÉPESSÉGE A 18–19. SZÁZADBAN

3.1. CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF KORÁBAN

A jelenleg feldolgozott adatokból 1758-tól tudom valamelyest követni a cigány népesség adatait, megállapítani egy-egy vármegye vagy város cigányságának hozzávetőleges számát. Sok esetben ez nem jelent többet az összeírt cigány családfők számának megállapításánál. Az 1760-as és 1770-es évekből mostanáig nem találtam országos összeírási összesítést. Kiszámolni sem lehet – legalább hozzávetőlegesen – ebben az időszakban Magyarország cigány népességét, mert nincs összeírás minden törvényhatóságból. Országos léptékű összeírási összesítések az 1780-as évekből állnak rendelkezésünkre.

Csanád vármegyében 1758-ban hét helységben 41 cigány családfőt írtak össze, a nevükön kívül mesterségüket tüntették még fel. 32 családfő volt kovács (valószínűleg konvencióban a helységgel), 1 uradalmi kovács Földeákon, 4 hegedűs (*fidicen*), 3 pedig a kovácsolás és a muzsikálás együttes műveléséből élt. A családfők összegét számuk azért nem adja ki, mert ahol a családfővel a fiát vagy a testvérét is összeírták, ezeknek a mestersége pontosan nem tudható, külön nem adják meg.¹³⁷ A legnépesebb cigány közösséget Battonyán találjuk, 12 családfőt írtak össze.

Arad vármegyében 1762-ben 57 településen írtak össze cigányokat, 288 főt. További 166 főt a borosjenői járásban a helységek feltüntetése nélkül. Összesen 454 főt. A legtöbb cigány Ó-Aradon, Pécskán és Szemlakon lakott, 35, 20 és 24 fő. Az összeírtak mesterségét az összeírásba nem vették fel.¹³⁸

Magyarországon 1767. december 10-én rendelt el a Helytartótanács országos cigányösszeírást, melyet a központi kormányzathoz félévente felterjesztendő összeírások, illetve újabb országos összeírások követtek. Az 1768-as adatok sem feldolgozottak országos léptékben, lokális kutatásokból néhány vármegye cigány népességéről vannak ismereteink ebből az évből.

1768-ban Szepes vármegyében 648 cigányt írtak össze. (Deáky Z. – Nagy P. 2009. 13–16.) A vármegye 250 településének csak egyötödében éltek cigányok, 155 család.

¹³⁷ Nagy P. 2011. 19–20. Az összeírást 1758. augusztus 7-én rendelte el a vármegye, helytartótanácsi rendeletre hivatkozva. Nem mondják konkrétan, de valószínűleg az 1758. április 6-án kiadott rendeletről van szó.

¹³⁸ MNL MOL C42 Fasc. 5. No. 36. 1762. december 9. Az összeírás az 1762-ben megismételt 1761-es összeírási utasítás nyomán készült.

Az 56 településből, ahol cigányokat találtak az összeírók, Nagyszalókon, Toporcon, Kubachban, Smisanban, Csépánfalván és Remetén volt 20 főnél népesebb cigány közösség, kiemelkedik közülük Smisan 42 fővel.

Késmárkon és Lőcsén, a két szabad királyi városban nem éltek cigányok. A szabad királyi városok számára I. Lipót 1703-ban kiadott rendelete biztosította azt a jogot, hogy saját maguk döntsenek a cigányok kiűzéséről vagy megtűréséről. (Siklóssy L. 1923. 71., Dömötör S. 1934. 161.) A gazdaságilag fejlettebb térségekben a szabad királyi városok többségében nem volt szükség a cigányokra, nem voltak a cigányok által elfoglalható szabad kézművespályák, a polgárok bezárkóztak saját világukba és védték gazdasági érdekeiket minden lehetséges konkurenciától. Hasonló tendencia figyelhető meg az erdélyi szász városokban is, ahol némely helyen sok cigány élt ugyan, de kedvezőtlen helyzetben, szegregáltan vagy a szuburbiumok legszegényebb népességével.

Szintén nem éltek cigányok a középkor óta autonóm egységet alkotó úgynevezett tizenhat szepesi városban sem, amelyeket Luxemburgi Zsigmond 1412-ben elzálogosított II. Ulászló lengyel királynak, s visszaváltásuk éppen Augustini ab Hortis korában, 1772-ben történt meg. E városok sorába tartozott Szepesszombat is, ahol Augustini egyházi szolgálatot teljesített (lásd a szakirodalmi áttekintést is).

Nem találunk cigány népességet a 18. században az ugyancsak középkori eredetű autonómiával rendelkező és nem a vármegyei közigazgatás alá tartozó úgynevezett Lándzsás Székben (*Sedes Lanceatorum*), másképpen Dárdások tartományában sem, amelyhez 14 szepesi település tartozott.

A 18. század derekán azokban a szepesi településeken éltek cigányok, amelyek a vármegyei közigazgatás joghatósága alá estek és a vármegye más településeire képest kevésbé volt polgárságuk és nem volt fejlett céhes iparuk és kereskedelmük. A települések e csoportján belül a cigány népesség nagyobb koncentrációja ott figyelhető meg, ahol a földesúri birtokon nagyobb volt a munkaerejük és kézműves tudásuk iránti igény, illetve ahol a vásártartás révén nagyobb volt a forgalom. Azoknak a településeknek, ahol nagyobb számban éltek cigányok, a vármegye legjelentősebb földbirtokosai voltak az urai. Nagyszalók, Smisan és Remete helységeknek Csáky János főispán, Toporcnak Görgey Sándor, Csépánfalvának Máriássy Xavér, Kubachnak pedig az egri jezsuiták voltak a fölresurai.

Az 1768-ban összeírt 155 családfőből 140 mestersége *faber*, illetve *faber ferrarius*, azaz kovács volt. Továbbá 8 fő *fidicen*, vagyis zenész, 1 fő a muzsikálást és a kovácsozást is űzte, 1 fő gyepmester, 5 főnél pedig nincs feltüntetve mesterség. A zenészek egytől egyig Csáky főispán birtokain éltek, főként Margitfalván (Margetzan, Margecany).

A szepesi cigány családfők foglalkozási megoszlását Torna és Gömör vármegyével összevetve Hazag Ádám kiszámolta, hogy a *faber* és *faber ferrarius* kategóriába Tornában a családfők 57%-át, Gömörben 69%-át, Szepesben 91%-át sorolták. A muzsiku-

sok aránya Tornában 28%, Gömörben és Szepesben 5-5%. Szepesben nem voltak a cigányok között napszámosok, pásztorok és lakatosok, a másik két vármegyében ezek 1-2%-ot tettek ki, Tornában a lakatosok aránya 7% volt. A három vármegyében rézműves mindössze 2 fő, cigány kereskedő mindössze 1 fő. (Hazag Á. 2005. 232–233.) Az adatokból az is megállapítható, hogy Szepesben nem éltek mai fogalmaink szerint oláh-cigányok, a másik két vármegyében is csekély számban.

Összességében Szepes vármegye példázza azt az általános történeti tendenciát, hogy a cigány népesség területek és települések közötti megoszlása összefüggésben áll a gazdasági élet fejlettségével és a városiasodással. Ez egyúttal etnikai korrelációt is jelent. Azoknak a településeknek a népessége, ahol nem éltek cigányok, teljesen vagy túlnyomó többségben német volt. A fejlett céhes iparral, kereskedelemmel és pénzgazdálkodással rendelkező, sajátos jogrendet, mentalitást és erkölcsöt képviselő cipiszerek városaiban nem nyílt gazdasági tér a cigányok számára és nem is látták őket szívesen. Ezzel szemben a főleg magyarok, szlovákok és ruszinok által lakott településeken kiszolgálhatták a földesúri és paraszti agrárgazdálkodás igényeit, ám a céhes keretekben működő meghatározó kézműveságazatok itt is el voltak zárva előlük. A szintén Csáky főispán birtokaihoz tartozó Gölnicben például, ahol 1768-ban 16 cigány családot írtak össze, és nevezetes volt a dróthúzó és késcsináló iparáról, magyar és német mesterek tartották kézben ezt a két ágazatot, amit egyébként a cigányok is ügyesen műveltek.

Gömör vármegyében 1768-ban a települések 59%-ában éltek cigányok, 250 településen 1524 fős cigány népesség. Ugyanekkor Pest vármegyében a települések 73%-ában regisztráltak az összeírók cigányokat, 1494 főt. Hazag Ádám a Gömör és Pest vármegyei adatokat az első népszámláláshoz viszonyítva végzett számításokat. Pest megyében ezzel a módszerrel a cigány népesség aránya 0,5%, Gömörben 1,3%. Pest vármegyében jóval szórtabban oszlott el a cigányság, mint Gömörben. Gömör vármegyében három olyan település volt, ahol a cigányok aránya megközelítette, elérte vagy meghaladta a 10%-ot: Zsór (12%), Susa (10%), Alsóvály (9%). (Hazag Á. 2004. 430.)

A magyarországi cigány népesség meghatározásában rengeteg a bizonytalanság, a cigányság száma csak akkor lesz pontosabban számítható, ha megtörténik a Helytartótanácsához felterjesztett összeírások feldolgozása. Egyelőre támpontként be kell ér-nünk a Schwicker által közölt adatokkal, valamint az 1780. évi adatok kancelláriai összesítőjével. Ebben azonban nincs benne a bánsági határőrvidék, illetve a Temesi bánság területén 1778-ban kialakított Temes, Torontál és Krassó vármegye.

Schwicker az 1780-as évek első feléből négy év adatait ismertette és végzett azok alapján számításokat. (Schwicker J. 1883. 62–69.) A törvényhatóságok által felterjesztett cigányösszeírások kancelláriai összesítőit használta. Ezek közül jómagam egyet találtam meg az Országos Levéltárban (lásd a forrásoknál), azt, amelyiket Schwicker 1781-re tesz, és 12 348 családfőt, valamint ezek 25 964 gyermekét mutatták ki, ők együttesen 38 312 fő. A nők közül a családfőnek minősülő özvegyasszonyok vannak

beleszámítva. Ez a forrás címe szerint az 1780-ra vonatkozó adatokat tartalmazza, az irat készült a következő évben, amikor a táblázatos összesítést a kancellárián elvégezték.¹³⁹ Annak alapján, hogy ennél a tabellánál Schwicker elvétette a kronológiát, valószínűsíthető, hogy minden adata egy évvel korábbra vonatkozik, mint ahogy gondolta.

Schwicker adatai szerint így 1780-ban (1779) a cigány népesség 43 609 fő volt, 1781-ben (1780) 38 312, 1782-ben (1781) 43 772, 1783-ban (1782) 30 241 fő.¹⁴⁰ A korrigált kronológiával az 1779-es és 1781-es adatok állnak közelebb a realitáshoz. Schwicker az 1780-as évek eleje cigány népességének alacsony számát az összeírás hiányaival és következtetlenségeivel magyarázta elsősorban. Megfontolandó, valamilyen igaz is lehet (sőt, összecseng azzal a véleményemmel, hogy cigányok megszűnhettek cigánynak lenni), bár teljesen nem biztos és összeírási utasítások híján nem bizonyítható Czoernig véleménye, hogy az „újparasztta” lett, letelepedetté vált cigányok már nem számítottak cigánynak, és nem vették fel őket a kimutatásba (az életmódváltás nem feltétlenül vezetett általánosan ilyen mérvű hatásokhoz). Czoernig szerint ezért nem készítettek 1783 után ilyen kimutatásokat, és mindebben a regulációs politika sikerét látta.¹⁴¹

A feleségek kimaradása miatt a családfők és a gyermekek összeadása nem adja ki a cigány népesség teljes számát. Azoknál az éveknél, amikor az összeírtak száma alacsonyabb, ehhez az összeghez hozzáadva a családok számát, amelynek családfője nem volt özvegy, megkapjuk a cigány népesség realisabb lélekszámát. A fentebbi 1780-as adatoknál ezzel az eljárással 50 660 főt kapunk. Ebből le kell vonnunk a családfők közé beszámolt 647 özvegyasszonyt, az eredmény 50 013. Ezt tekinthetjük 1780-ban Magyarország legrealisabban kiszámolható cigány népességének.

A összesítőben a törvényhatóság neve után a családfők száma következik, nős férfiak, özvegy férfiak és özvegyasszonyok. Ezt követi a gyermekeikre vonatkozó terjedelmes rovatcsoport, majd a lakásra, jogállásra, öltözködésre, a megélhetésre, a dögevésre, a lókereskedésre vonatkozó rovatok. Bejegyezték, hogy hány család tartozik a községi bírók alá, és hány nem, a végén pedig megadták a cigány családok által a vármegyei és az állami kasszába befizetett adót.

Figyelembe véve a következtetlenségeket, pontatlanságokat, a hiányokat, a cigány népesség fluktuációját és jó részének bizonytalan helyzetét, summa summarum Ma-

139 A kancelláriai összesítés címe: *Summarium in Puncto Regulationis Gentis Zingarae et Conscriptiōibus Tabellaribus per Infrascriptas Juriscisiones pro Anno 1780. successsive submissis*. Jelzete: MNL MOL A 39.

140 Ehhez közeli, de nem teljesen azonos adatokat közöl Czoernig, K. F. 1857. 189–191., valamint őrá hivatkozva Vojak, D. – Kovačev, N. 2018. 295.: 1780 – 33 501, 1781 – 38 312, 1782 – 43 778, 1783 – 30 251.

141 Czoernig, K. F. 1857. 190. Ilyen összeírásokat ezután valóban nem végeztek, de a formula használata előfordult még 1828-ban is. L. Debrecen demográfiai adatainál!

gyarországon és Horvátországban¹⁴² elérhette a 60 ezer főt a cigányság lélekszáma, ami 1% alatti arány a teljes népességhez képest. Magyarország és Erdély cigány népessége a 18. század végén együttesen mintegy 120–130 ezer főre tehető (Erdély cigány népességéről lásd alább). A két terület 8,5 milliónyi teljes népességéhez képest a cigányok aránya 1,4–1,5%. A lélekszám eltérésének nagyságrendje bizonytalan, de az határozottan megmutatkozik, hogy Erdélyben élt nagyobb cigány népesség, amelynek aránya három-négyszerese a magyarországinak.

Az 1780-ban a magyarországi és horvátországi vármegyékben összeírt családok nagy része településeken a házak sorában lakott házban (11 649 család), 698 családról, az 5,6%-ról mutatták ki, hogy a házak során kívül lakik kunyhóban. Mindössze 6 olyan családot írtak össze az egész országban (Nógrád és Kőrös vármegyében), amelyik nem a helyi bíró alá tartozott. Ez az adat egyfelől erőteljes letelepedettséget mutat, másfelől viszont annyira ellentét a korszak más forrásainak cigányokról szóló leírásaival, hogy feltehetőleg az úton lévők és az eldugott helyeken tartózkodók összeírásából történt kimaradásával is számolnunk kell. Az egész és töredéktelkes cigány jobbágyok száma 466 fő (ebből egésztelkes mindössze 37), a házasság és ház nélküli zselléreké 11 903, azaz 96,3 és 3,7%. Az ugyanilyen erdélyi adatnak a fordítottja. A jogállásnak megfelelően a cigány családok mindegyike adózott, Magyarországon a cigányok nem élveztek olyan adómentességet, mint Erdélyben. A *vitam sustentant* (miből tartja fenn életét) rovat adatai szerint muzsikálásból élt 1407 fő (11,3%), kovács volt 5807 (47%), keze munkájából tartotta el magát 4900 (39,6%), koldulásból pedig 238 (1,9%). Magyarországon is meghatározó tehát a zenélés és a fémművesség, szintén jelentős a *labore manuali* (keze munkájából) kategóriába tartozók aránya, szembevetve Erdélyhez képest, hogy a lábbelikészítésnek és -javításnak nincs jelentősége. Lóval például csak a családfők 3,7%-a kereskedett. A családfők foglalkozási megoszlását nem lehet egy az egyben megfeleltetni a napjainkban szokásos hármas tagolásnak.

Összességében azt mondhatjuk, hogy adataink a 18. század végi magyarországi cigányságot a rendi kategóriákba beletartozó, adózó, csaknem teljesen letelepült népességként mutatják meg, melynek társadalmi pozíciói többségében a zsellérékéhez voltak hasonlóak.

3.2. A CIGÁNY NÉPESSÉG VÁLTOZÁSAI A 19. SZÁZADBAN

A források ismertetésénél említett tíz összeírási utasításból éppen a felét adták ki II. József uralkodása után. Ezekhez jönnek a 19. század közepétől a népszámlálások.

¹⁴² Vojak, D. – Kovačev, N. 2018. 296. Czoernig alapján külön táblázatban közlik a horvátországi és szlavóniai cigány népesség lélekszámát, ami a szóban forgó években rendkívül alacsonynak mondható. Kőrös, Pozsega, Szerém, Varasd és Verőce vármegye cigányságának száma így alakult: 1781 – 1356 fő, 1782 – 1285 fő, 1783 – 710 fő.

Az 1794 és 1893 között készült összeírásokból vannak olyan évek, amelyekből csak egyet-kettőt ismerünk. A „hosszú” 19. században a cigány népesség változásai – egy évszázad távlatában – részlegesen követhető, de érdemes megtenni a jelenlegi lehetőségekhez mérten.

Az 1794-ben bevezetett formulára készült a Borsod vármegyei cigányok összeírása 1797-ben. (Nagy P. 2011. 102–127. [36. számú közlés]) Ebből kiszámítható, hogy a családok közül hányan laktak *colonialis házban*,¹⁴³ és milyen társadalmi kategóriába tartoztak. Az összeírás három járásból maradt fenn, 116 helység 341 családjának adataival. A szendrői járásban 116 családból 96 zsellérként házban lakott, 18 ház nélküli zsellér, ami jelentheti, hogy más házában laknak, vagy kunyhóban, két esetben nincs adat. Az egri járásban 94 családból 69 lakott házban (ők valószínűleg zsellérek), 24-nek nem volt háza, ami itt is azt jelentheti, hogy ház nélküli zsellérként más házában lakott – vagy kunyhóban –, egy esetben nincs adat. A szentpéteri járásban a 131 családból 93-nak volt háza, 35-nek nem volt, két esetben nincs adat. A házzal nem rendelkezők közül konkrétan 18 esetben állapítható meg, hogy kunyhóban laktak, a másik 17 feltehetően házatlan zsellérként más házában lakott. Összességében 290 család lakott valamilyen házban, az összes cigány család 85%-a. A három járásban kevés volt a kovács és a lókereskedő, a többség megélhetése az idényszerű mezei napszámtól és a gazdáknál vállalt alkalmi munkáktól függött, ami a főleg telente gyakorolt hegedülésel egészült ki. Jó néhány család koldulásra kényszerült, vagy az asszonyok tartották el fonással, madzagcsinálással, házalással. A férfiak egy része a pásztorvilágban kereste a kenyerét. A szendrői járás összeírásához mellékelt jelentésből kiderül, hogy az 1794-es rendeletnek megfelelően felvigyázókat állítottak a cigányok mellé, akik felügyeltek „épületeik fenntartására” és a „munkálkodásnak illendően való folytatására”. Ebben az összeírásban található az a források bemutatásánál már említett bejegyzés, ami azt igazolja, hogy a „cigány” besorolás nem feltétlenül etnikai alapon történt, hanem életmód alapján, és cigány embereket közigazgatási úton egyik kategóriából a másikba helyezhettek át.

A debreceni cigányokat 1828-ban írták össze, a II. József idején használt formulán. (Nagy P. 2011. 141–149. [53. számú közlés]) Ez meglepő, mert 1794-ben új összeírási formulát vezetett be a Helytartótanács. Pécshez hasonlóan (lásd alább) Debrecennél is lehetőségünk van, hogy visszatekintsünk a 18. századra, és ahhoz viszonyítsuk a reformkori adatokat. 1776-ban a város hat helyén írtak össze cigányokat. (Nagy P. 2011. 70–71.) A Hatvan, Péterfia, Csapó, Czepléd, Varga, Piac utcai szuburbiumokban a kapukon kívül. A családfőkön kívül az összeírásban szerepelnek a feleségek és megadták a fiú- és lánygyermek számát is. Kiszámítható a cigányok lélekszáma megközelítőleg, mert a Czepléd utcánál a fiúgyermekre vonatkozó rovat üres.

143 Jobbágy- vagy zsellértelekhez tartozó.

Debrecenben 1776-ban a számított népesség 162 fő, 37 családban. A férfi családfők közül 2 volt özvegy és 2 nőtlen. Két család volt csonka, ahol a családfő özvegyasszony volt, de az egyikben a fiú már kovácsként dolgozott, és ő tartotta el a családot. A mesterségre vonatkozó esetszám 36, ebből *faber* és *faber ferrarius* 21, *fidicen* 10, cimbalista 1, *quaestor equorum* 2. Kovácsok, muzsikuskok és lókereskedők, az a jellegzetes foglalkozási tagozódás, amit általában a cigányokhoz társítunk. A családnevek: Kiss, György, Horváth, Ujvári, Seres, Bakó, Berki, Márkus, Sivó, Pupos, Adi, Rác, Czanka (Czenke), Szilágyi, Létai, Márton, Buga, Bódi, Kolozsvári, Jónás, Jeremiás, Bossányi, Polgári, Szoboszlai.

A családok csaknem mindegyike a kapukon kívül lakott a maga házában (*habeant sua fixa domicilia*), a két lókereskedő pedig a Piac utcában, a városon belül. Utóbbiak voltak valószínűleg a legjobb módon.

Az 1828-ban összeírt családok száma ugyanannyi, mint korábban, lényeges eltérés nincs. A családfők között az özvegy férfiak és özvegyasszonyok száma is hasonló. A 36 teljes család és a 3 csonka család (1 özvegy férfi, 2 özvegy nő) ugyanott lakott, mint korábban. A Hatvan utcai külvárost *hostatnak* nevezik forrásunkban, a többi *suburbi-umnak*. Családonként feltüntették, hogy a házak sorában (*in serie reliquarum domorum*) laknak-e, vagy azon kívül kunyhóban (*extra seriem in gazulis*). A Czegléd utcai külvárosban lakott hat család kunyhóban, a többiek házakban, amiken feltehetően a ház fogalmába sorolható kalyibákat és putrikat kell értenünk. A családfők fele élt kovácsmesterségből és zenélésből, a többiek napszámból és alkalmi munkákból (*labore manuali*) tartották el magukat. A korábbi családnevek mindegyike előfordul most is, új családnév az Ujvárosi, Szilágyi, Nyitrai, Mursi. A 18. században itt élt családok helyben maradtak, néhány pedig beköltözött, nem volt akkora fluktuáció, mint Pécsen (lásd alább).

Pécsen 1837-ben kilenc, 1846-ban hat cigány családot írtak össze. (A két összeírás kiadva: Nagy P. 2011. 154., 165. [57. és 68. számú közlés].) Az 1. sz. táblázat az összeírásokból a letelepedésük éveire vonatkozó adatok alapján tesz összehasonlítást.

1. táblázat: Pécs város cigány családjai 1837-ben és 1846-ban

1837				1846			
Név	Életkor	A letelepedés éve	Mesterség	Név	Életkor	A letelepedés éve	Mesterség
Horváth József	26	másfél éve	muzsikusk és napszámos	Balás Mihály	45	1842	muzsikusk
Kárász Ferenc	49	30 éve	muzsikusk	Illés Rózsa özvegy	49	1819	a 16 éves fia muzsikusk

Kárász József	60	30 éve	muzsikus és napszámos	Kárász József	69	1806	muzsikus
Kováts András	55	20 éve	muzsikus és napszámos	Kováts András	25	helyben született	muzsikus
Sztani Ádám	60	pécsi születés	muzsikus és napszámos	Sárközi József	56	1801	muzsikus
Tóth Albert	23	8 éve	muzsikus	Sárközi Márton	51	1795	muzsikus
Tóth Ferenc	44	8 éve	muzsikus				
Farkas Pál	33	4 éve	muzsikus				

Pécs esetében is visszatekinthetünk az 1783–84-ből ismert és kiadott összeírási adatokra. (Nagy P. 2011. 80–83.) Fél évszázad távlatában az akkor ott élt cigány családok mind lecserélődtek. Abban a két évben csak Hegedűs nevű cigányokat találunk Pécsen, akik valószínűleg egy rokonsági rendszerbe tartoztak, 1783-ban 19 fő négy családban, 1784-ben 16 fő öt családban. Valamennyien városi szellérek, 1783-ban minden családfő muzsikus, egy évre rá minden családfőnél azt jegyezték fel, hogy keze munkájából tartja el magát.

Számításba kell vennünk, hogy a reformkorban esetleg egyik évben sem hajtották végre teljes pontossággal az összeírást. Az 1837-ben összeírtak közül néhányan már meghalhattak 1846-ra, néhány esetben velük rokon család vagy a gyermekük lehet a helyükön. Két-három család 1837 és 1846 között elköltözött, egy pedig biztosan beköltözött. 1846-ban hárman vannak, akik a korábbi összeírásban nem szerepelnek, pedig a letelepedésük ideje szerint ott kellett volna lenniük. Csak egyetlen olyan családfő van, akiről kétséget kizáróan megállapítható, hogy tartósan Pécsen maradt, 1846-ban már 39 éve Pécsen él. Összességében úgy tűnik, hogy a családok egy része időnként lecserélődött, 40–50 év távlatában a cigány népesség száma csökkent. A városi társadalomban elfoglalt pozíciójuk nem változott, megélhetési módjaik sem. Valószínűleg 1784-ben az összeírás időpontjában éppen nem muzsikálásból tartották el magukat az akkor Pécsen élt cigányok. A reformkorban is két tevékenység kiegészítésével igyekeztek biztosítani megélhetésüket. A magyarországi városi muzsikus cigányok jellegzetes alakjai lehettek, de a muzsikusréteg alján és nem a híressé váltak között.

Veszprém vármegye cigánysága 1837. évi összeírásának járásonkénti összesítése maradt fenn. (Nagy P. 2011. 155–157.) Ebben a járásokra vonatkozó általános megállapítást tettek a letelepedés idejéről. Ebből arra lehet következtetni, hogy a családok jelentős része helybeli, illetve legalább tíz éve vagy még régebben itt élt, azaz semmiképpen nem számíthatták őket a csavargók közé. Lakhatásra vonatkozó adatokat az

összeírás nem tartalmaz, a foglalkozásokból és az egykorú más forrásokból az látszik, hogy a cigányok itt is tartósan a helyi társadalom legalsó rétegébe tartoztak. Veszprém vármegyében 75 településen (ebből 7 mezővárosban) 765 cigány élt. A családjogi állapotok a későbbi időkből ismert módon zavarosak lehettek, az egyik járásnál azt jegyezték be a családi állapotról, az özvegyekre és a gyermekekre vonatkozó rovatba, hogy „nem lehet meg különböztetni igazán” (mármint a családi kapcsolatokat, a rokoni viszonyokat). A pápai járás egyik kerületében csak a férfiakat írták össze, az összeírásban szereplő lélekszám tehát nem teljes. Az összesítőben 17 kategóriában adták meg a mesterségek, illetve megélhetési módok tagolódását. Az esetszámok összesen 374-et tesznek ki, valószínűsíthetjük, hogy ennyi családfő adatát vették figyelembe. A legtöbben muzsikálásból éltek, 152 fő. Kovács volt 69 fő. A „muzsikus kovács” jellegzetes kategóriájába tartozott 33 fő. Az eddigi három kategória együtt 254 fő, 68%. A továbbiak: napszámos 47 fő, lókereskedő, koldus 21 fő, lókereskedő 18 fő, pásztor 18 fő. Ezek együtt 104 fő, 28%. Az esetszámok további, a maradék 4%-ot kiadó összege 49. Ez tízféle megélhetési mód között oszlott meg: gazdaasszony és szolga 12 fő, kézműves 11 fő, kézi munkás 10 fő, meszelőköltő 6 fő, vályogvető 4 fő, fűzőverő 2 fő, lakatos 1 fő, invalidus katona 1 fő, „varrogató” 1 fő. Utóbbiak között olyan kismesterségek, amelyek nagyobb mértékben a 19. század második felében terjednek majd el. A családfők között a megélhetési módok alapján is magas volt az aránya az özvegyasszonyoknak. Pontos számok és arányok megyei viszonylatban nem számíthatók, a pápai főbírói járásban a férfi és nő családfők száma majdnem egyforma, 49 és 43 fő. Nézetem szerint ez a családok sérülékenységre utal.

A 19. század első felében a 18. századhoz képest a megélhetési módok differenciálódása figyelhető meg. Jóval többféle szituációban találhatunk cigányokat, mint ahogy az a törvényhozási és rendeleti törekvésekből tűnik. Más-más helyzetekben, más-más tevékenységekben jelennek meg cigányok, más-más ambíciókkal és eltérő lehetőségekkel. Letelepültségről és vándorlásról, iskolázásról és iskolázatlanságról, a cigány nyelvet nem is beszélő cigányokról, csak cigányul beszélő cigány gyermekekről halunk forrásainkból. A Nógrád vármegyei Verőcéről 1827-ben készült leírás szerint az ottani cigányok nem laknak sátorban vagy putriban, hanem „tsínos házban”. Nem élnek csak kovácsolásból vagy muzsikálásból, inkább szőlőmunkások, napszámosok a téglaházban, kőbányába, erdőre járnak dolgozni, és egyáltalán nem koldul közülük senki, „minnyájan nem tsak dolgoz, ’s tsendes jó viseletű emberek, hanem jó keresztények is”. Pakson 1841-ben a cigány gyermekek az iskolából nem maradnak el. A Sopron megyei Horpácsról 1854-ből ismerjük meg Torzsoki Jánost, „ki csendes, szelíd, becsületes, igen ügyes, tiszta házban lakó, különféle munkát [...] értő, magyarul s németül egyaránt beszélő mesterember volt”. Gyermektelen lévén, két parasztfiút fogadott örökbe, akiket iskoláztatott és tisztessen nevelt. (Landauer A. 2016. 14., 19., 29. számú szöveggözlések.) Ezek az adatok azt mutatják, hogy a letelepültség, a rendezett életmód nem jelentette feltétlenül azt, hogy lokálisan az ilyen családok már nem szá-

mítottak cigánynak, azaz ellene szólnak Czoernig elgondolásának. Újabb példája a lépték fontosságának és a helyi viszonyok eltérő hatásainak. Helytörténeti és családkutatás dönthetné el, hogy az ilyen településeken mi lett a cigány családok sorsa.

Sajátos csoportot alkottak a reformkorban a Dunántúlon, főleg Zala és Somogy megyében, az önmagukat „muzsikus lókereskedőként” meghatározó cigányok. Somogyban Kéthelyen és Kaposváron éltek nagyobb számban, Zalában Mihályfán és környékén. Domináns foglalkozásuk a zenélés volt, mellette tervszerű lókereskedést is folytattak, vásárról vásárra járva, a mendikáció fogalmába ez is beletartozott a korabeli értelmezés szerint. „Rendes lakással is birnak, bár az többnyire a helység végén jut nékiek” – írta róluk Csorba József somogyi főorvos. (Csorba J. 1857. 54.) Ők folyamatosan házban laktak, ha a vásározás több napig tartott, akkor vendégfogadóknak szálltak meg. Az 1840-es években gyermekeiket már csizmadiának, szabónak és kőművesnek adták. A gyermekek iskoláztatása és az ezzel járó életmódváltás kellően még nem kutatót folyamatot indított el, ami néhány generáció után azt eredményezhette itt is, hogy ezek a cigányok megszűntek önálló csoport lenni, némely családok (Görcsi, Horváth, Farkas, Árvai) pedig megszűntek cigánynak lenni. Bizonyára ennek tudható be, hogy a Dunántúlon ma az egykori „muzsikus lókereskedők” utódait magyarok, romungrok és vend cigányok között találjuk. (Kardos Ferenc szíves közlése)

Az 1848/49-es szabadságharc utáni első adatfelvétel, amely fontos számunkra, az 1851. évi népszámlálás. Ennek adatait felhasználta és ismertette is Fényes Elek birodalmi statisztikájában. (Fényes E. 1857. 32–44.) Eszerint 93 000 cigány élt Magyarországon, az ország egész területét beleértve. Erdélyben 60 000, Magyarországon 21 000, a Szerb Vajdaságban 12 000. Fényes a „megtelepült” és „sátoros” cigányokat különböztette meg, az első csoportról megállapítva, hogy muzsikusok és ipari foglalkozásokat űznek, környezetük nyelvét beszélik.

Scwicker ugyanennek a népszámlálásnak a cigányokra vonatkozó népességszámát Magyarországon 30 304, Erdélyben 52 265 főre tette. (Schwicker J. 1883. 75.)

Az 1891-es népszámlálási eredmények kiadásának I. kötetében 1851-re Magyarországon 18 864, Horvát-Szlavonországban 11 440, Erdélyben 22 361 főt adnak meg a cigány népesség számaként, összesen 52 665 főt. (Váradi J. 2009. 64.)

Dányi Dezső 1851-re a cigányok számát Magyarországon 47 609 főben, a Szerb Vajdaságban 12 121 főben, Erdélyben 78 906 főben állapította meg. (Dányi D. 1993. 61.)

Az eredeti népszámlálási adat Erdélyben 78 885. Ezt alátámasztja Hunfalvy munkája, aki Erdélyben 78 902 főről tesz említést. (Hunfalvy P. 1876)

Az 1846 és 1851 közötti évekre Czoernig is végzett számításokat. (Czoernig, C. F. 1857) Konek Sándor, aki már az 1851-es népszámlálás hitelességét is kétségbe vonta, ezt írta Czoernigről (Konek S. 1868. 143.): „Ha valamelyik népfajnál a Czoernig-féle számításra nyugvó adatok nem látszanak megfelelni a valónak, akkor az bizonyosan áll a cigányokra nézve, mert dacára annak, hogy köztudomás szerint a cigányok száma

a magyar sz. korona egész területén az utóbbi 15–20 év alatt inkább megfogyott, mint öregbült, mégis folytonos növekvés vétetik fel.” Konek közli is az adatokat, de nem határozza meg szakszerűen, hogy ha valóban csökkent a cigányok száma, akkor miért. Mindenesetre a számok a következők: 1846-ban a cigányok száma 93 000, 1857-ben 143 150, 1864 végén pedig 155 700. Utóbbiból Magyarországon 67 610, Horvátországban 1760, Erdélyben 86 300, a katonai határőrvidéken 30. A számokban zavarosság mutatkozik, például az 1846-ra becsült szám teljesen megegyezik a Fényes által 1851-re közölt adattal, ami valószínűtlen.

Az 1851-es és 1857-es népszámlálások közötti évekre is Czoernig végzett számításokat a népmozgalmi statisztikából, mert 1857-ben a nemzetiségi kérdést egyszerűen figyelmen kívül hagyták. Dányi Dezső hívta fel a figyelmet, hogy Czoernig módszere nem volt megfelelő, a népmozgalmi statisztikákból nem lehet számítást végezni a nemzetiségek számára és arányára, hiszen ezek a statisztikák nem tartalmazznak nemzetiségi születési és halálozási adatokat. (Dányi D. 1993) Hoóz István is kételkedett Czoernig számításaiban, és Fényes Elek 1867-ben közzétett adatait fogadta el, aki választékos névtárakból gyűjtötte az adatokat, ez azonban legalább annyira problematikus, mint Czoernig eljárása. (Hoóz I. 1989)

Fényes adatai szerint 1857-ben Magyarországon 33 000, Erdélyben 58 000, a társországokban 4500, összesen 95 500 cigány élt. Dányi Dezső ugyanekkorra Magyarországra 46 040, a Szerb Vajdaságra 12 950, Horvát-Szlavónországra 1660, Erdélyre 82 480, a Határőrvidékre 20 fős cigány népességet számolt, összesen 143 150. Hunfalvy Pál adatai itt is mások, nála a cigány népesség Magyarországon 72 200, Horvát-Tótországban 1570, Erdélyben 29 960, Határőrvidéken 20 fő, összesen 103 756. (Hunfalvy P. 1876. 517.)

Konek Sándor az 1857-re becsült statisztikákat is bírálta, főleg mert túl soknak találta az 1846 és 1857 közötti évtizedre a cigányok számának növekedését. A növekmény nem származhatott a népszaporulatból. Ha valóban ekkora volt a növekedés, akkor logikusan csak a bevándorlással magyarázható. Az 1830-as évek és az 1850-es évek között többen azért feltételezték és feltételezik máig a cigány népesség gyarapodását, mert úgy vélik, hogy a román fejedelemségekben felszabadított cigányok tömegesen jöttek a Kárpát-medencébe. Ha hozzávesszük ehhez az 1857 és 1873 közötti növekedést is, akkor még inkább a bevándorlásos magyarázat erősödik meg. A Belügyminisztérium rendeletére 1873-ban „meglehetősen határozott alapon” 214 000 cigányt számoltak. Hoóz szerint, ha ez legalább annyira reális, mint Czoernig számításai, akkor az 1864 és 1873 közötti közel 60 ezres növekedés csak a Balkán felőli bevándorlással magyarázható. (Hoóz I. 1992. 6.)

A korszak adatfelvételeiben és statisztikai számításaiban az ellentmondások abból származnak, hogy eltérő forrásokból dolgoztak, a *nemzetiség* fogalmának definiálása bizonytalan volt (Fényes a cigányokat és más csoportokat például nem is sorolta a nemzetiségek sorába), a cigányok jelentős részének pedig már akkor sem a romani

(cigány) volt az anyanyelve, hanem az a nyelv, amit a környezetében élő nemzetiség beszélt. A nemzetiségi megoszlásra az 1869-es, a nyelvre pedig az 1880-as népszámlálás óta fordítottak nagyobb figyelmet. A nemzetiségi hovatartozásra először 1880-ban tettek fel közvetlen kérdéseket. Ekkor 14 480 fő beszélt csak cigányul, a cigányul is beszélők száma pedig 94 769 volt. (Hoóz I. 1992. 7.)

Az 1880-as népszámlálás adatait is eltérően idézik különböző szerzők. Az 1893-as összeírás kiadásának bevezetésében Herrmann azt közli, hogy 1880-ban 78 759 volt a cigány anyanyelvűek száma, 1858 nem cigány anyanyelvű tudott cigányul is, 14 480 volt, aki csak cigányul tudott. Szolcsányi Hugó könyvében az áll, hogy Magyarországon 75 911, a magyar birodalomban pedig 79 393 cigány él. (Szolcsányi H. 1884. 134.)

1893-ban 274 940 fős cigány népességet számoltak, Budapest és néhány város azonban nem hajtotta végre, így a tényleges cigány népesség mindenképpen nagyobb volt, 280 ezer körüli (a 18. század végéhez képest a kétszeresére emelkedett). Az 1890-es népszámláláshoz viszonyítva az ország népességének 4,5–4,8%-a. A legtöbb cigány Erdélyben élt, az ottani népesség 5%-a. A mai Magyarország területén a Felvidékhez és Erdélyhez képest jóval kevesebb cigány volt, a cigányok aránya pedig hasonló képet mutat a jelenlegi állapottal: az északkeleti országrészben és Baranyában lakott a legtöbb cigány.

Az 1893-ban összeírt cigány népesség általános viszonyait három kategóriában vizsgálták: állandóan megtelepedettek, huzamosabb ideig egy helyben tartózkodók, vándorcigányok. Az 1893-as összeírás adatait sokan idézték már, a 20. századi szociológiai vizsgálatok számára állandó viszonyítási pont. Részletes ismertetését szükségtelennek tartom, hiszen olyan sokan megtették már. (Lásd Dupcsik Cs. 2015) Ugyanakkor évszázados áttekintésnél nem is mellőzhetem, mert az akkori helyzet mutatja, hogy a 18. századtól milyen állapothoz vezettek a folyamatok. Ezt szem előtt tartva foglalom össze a legfontosabb, általános tendenciákat.

Az összeírt cigány népesség csaknem teljesen állandóan letelepült volt, a huzamosabban egy helyen tartózkodók és a vándorcigányok együttesen alig haladták meg a 10%-os arányt, együttes számuk pedig 30 ezer alatt maradt. A 8938 fő, 3%-os arányt jelentő vándorcigány Hunyad, Bihar és Krassó-Szörény vármegyére korlátozódott. Ezek az arányok teljességgel cáfolják azt a klisé, amely egy kitalált, jellegzetesnek és általánosnak tartott, folyamatos, a határokat átlépő, az államhatalmat és a közigazgatást elkerülő vándorló életformát rendel „a cigány” fogalmához, s ez lenne a cigány identitás alapja, amihez közösségeik ragaszkodnak.

Az együttélésnek, az életmódnak, a településeken belüli elhelyezkedésnek nem volt egyetlen, homogén, valamennyi cigányra azonos módon érvényes mintázata. A legtöbb olyan falu, ahol a cigányok a többi lakossal vegyesen laktak, Erdélyben volt. Az elkülönülés pedig a szlovákok lakta felvidéki helységeekben volt a legerősebb, a Dunántúlon a német többségű falvakban. A népesség többi részéhez viszonyítva általános tendenciák: a cigányok között rendkívül kevesen éltek földművelésből, kirívóan

alacsony volt az értelmiségiek száma (mindössze 32 fő), s krónikusan alacsony volt a cigányság iskolázottsága. Itt is kifejezik adataink az általános tendenciát, de figyelembe kell vennünk annak valószínűségét, hogy parasztosodott, valamint polgárosodott és értelmiségi pályákra került, felfelé mobil cigányok ismeretlen számban kimaradtak az összeírásból, mert nem feltétlenül számítottak cigánynak.

Az összeírás végrehajtásakor 6332 községből álltak rendelkezésre iskolalátogatási adatok, 4217 községben a cigány gyermekek egyáltalán nem jártak iskolába. Az általánosan letelepültek a többi polgárhoz hasonló, rendes házakban laktak. A huzamosabban egy helyben tartózkodók mintegy fele putrikban, kunyhókban, odúban. A vándorcigányok nagy része élt folyamatosan sátorban, télen is.

Az 1893-as volt az első felmérés, amely kiterjedt adatokat nyújtott a cigányok nyelvismeretéről. A cigány anyanyelvűek aránya kevéssel 30% alatt maradt. A cigányok között előforduló más anyanyelvek lefedik a Kárpát-medence népességének nyelvi megoszlását: magyar, német, szlovák, román, rutén, horvát, szerb. A legtöbb, nem cigány anyanyelvű magyar és román anyanyelvű volt, együttesen 63%.

A foglalkozási viszonyok főbb sajátosságai a már említettek mellett: ipari tevékenységből, zenélésből és napszámosságból élt a legtöbb cigány. E három kategóriában, férfiak és nők: 50 556, 16 784, 64 199 fő. A cigányok által üzemeltetett ipari tevékenységeket 11 csoportba sorolták, ide tartoztak a „hagyományosnak” tekintett fémművességek: bádigos, csengőkészítő, fúrókészítő, késes-köszörűs, kolompár, kovács, lakatos, rézműves, szegkovács, üstkészítő-foltozó. A kereskedelemről élők száma kevéssel 5 ezer fő alatt, többségük nő, a tevékenységeik pedig élelmiszerek, ruhaneműk, apró cikkek árusítása, rongyszedés. A férfiak állatkereskedők, kupecsek voltak.

Először 1998-ban megjelent könyvemben (Nagy P. 1998) – elsősorban J. Okely (1983) nyomán – vettem fel, hogy az európai cigány népesség egy pontosan meg nem határozható hányada társadalmi lesüllyedéssel lett cigánnyá, azaz cigánysága marginális társadalmi helyzetet jelent, a *cigány* pedig társadalmi kategória. Akkor, majd későbbi írásaimban (Nagy P. 2008. 35–50., uő 2015. 11–40., uő 2020) is számba vettem részlegesen azokat a magyarországi forrásokat és történeti jelenségeket, amelyekből arra következtethetünk, hogy a Kárpát-medencében is számolnunk kell az Okely által leírt folyamatokhoz hasonlókkal.

Azok a jelenségek és változások, amelyeket az eddigiekben érintettem a besorolás, az identitás, a cigányok kapcsán, annak a már említett társadalomtörténeti folyamatnak a részeként értelmezhetők, ami a Kárpát-medence cigány népességének átrendeződéseivel és a társadalomszerkezet változásaival összefüggésben abba az irányba haladt, amely cigányok és nyomorúságra jutott nem cigányok alsókasztosodásához és putritelepekre húzódásához vezetett. Ez a folyamat a 19. század második felében felerősödött. A hazai szakirodalom a 20. század elején figyelt fel erre (Madarassy L. 1905. 53–57.), de jóval hamarabb kezdődött és már a 19. század első felében is zajlott. A jelenleg ismertekhez és a továbbiakban bemutatottakhoz képest korai példaként emlí-

tem Szentest, ahol a városi tanács az 1850-es évek elején a panaszt benyújtó „cigányok” sanyarú helyzetével foglalkozott. (Nagy P. 2011. 167–168. 72. sz. közlés) Ugyanebben az időben az érsekújvári Pérót úgy tekinthetjük, mint 19. századi gettót, ahol cigányok és nem cigányok éltek az etnikai különbözöséget felülíró szegénységben. (Mennyey J. 1856)

Az alsó kaszt népesség kialakulásának két alapvető forrása az újabb cigányok magyarországi megjelenése és a paraszti életformából kiszoruló nem cigányok „elcigányosodása” volt, s a két komponens a szegregátumokban találkozott. Ladányi és Szelényi ennek csenyétei változatát írták le és kidolgozták az értelmezésének elméleti alapjait is (Ladányi J. – Szelényi I. 2004), a magyarországi cigányok 19–20. századi történetét úgy bemutatva, mint a kirekesztettség módozatainak váltakozását. (Ladányi J. – Szelényi I. 2014) Ladányiék a muzsikus cigányok elitjének kivételével a 19. század utolsó harmadától a 20. század közepéig az alsó kaszt állapottal írják le a cigány népességet, ami merev szociális kirekesztődéssel, erős lakóhelyi szegregációval és marginális munkaerőpiaci helyzettel járt. Az ő fogalomrendszerüket követve használok az *alsó kaszt* kifejezést.

Párhuzamosan zajlott egy ellenkező folyamat is, amelyben cigány családok polgárosultak, életükben a földrajzi mobilitáshoz felerősödő társadalmi és vertikális mobilitás társult, ennek köszönhetően felemelkedtek, ez pedig néhány generáció alatt elvezetett oda, hogy már nem számítottak cigánynak. Főként muzsikuscsaládokban éppen a 18. század végén vagy a 19. század elején születettek pozícióinak változása indítja el az intergenerációs mobilitást. (A mobilitás fogalmáról és változatairól: Giddens, A. 1997)

Kovács János 1895-ben arról írt, hogy Szegeden például a cigányok tiltakoztak az ellen, hogy a cigányok közé számítsák őket. (Kovács J. 1895. 187–198., 280–288., 388–393.) A lesüllyedés láthatóbb és tömegesen érvényesülő, könnyebben is kutatható. A felemelkedés léptéke sokkal kisebb, családok és egyének szintjén megragadható. A felemelkedés és lesüllyedés együttesen befolyásolta a „cigány” népesség számát, arányát, társadalmi helyzetét és az etnicitást. A kettős folyamat pontos demográfiai mérlege jelenleg nem vonható meg, be kell érünk lokális példákkal.

A felemelkedés folyamata mai tudásunk szerint leginkább a dél-magyarországi városokban követhető. Ebben a térségben az 1893. évi cigányösszeírás szerint Arad és Temesvár kivételével mindenhol 1% alatti a cigány népesség aránya a városokban (Herrmann A. 1895. 6., 10., 11.), okát itt az integrációs, asszimilációs folyamatok hatásában is láthatjuk, ahogyan azt Kovács János is leírta Szeged példáján, de óvakodnék további lokális kutatások hiányában általánosítani az ő megfigyelését. (Kovács J. 1895) Arad: 2,38, Temesvár: 1,01, Zombor: 0,99, Baja: 0,84, Szeged: 0,48, Újvidék: 0,48, Pancsova: 0,26, Szabadka: 0,05 százalék. E városokban mindenütt megfigyelhető, hogy muzsikuscsaládok fiai és lányai gazdag polgárcsaládok, némely esetben arisztokraták gyermekeivel házasodtak, és többen közülük értelmiségi pályákra léptek. Az is előfor-

dult, hogy néhány generáció után a családok ágakra oszlásával egyazon familiából származók egy része cigánynak számított, más része pedig nem. Példaként említem a zombori muzsikus Herczenbergereket és a szegedi Murkákat.¹⁴⁴

Különösen érdekes példáját találjuk a felemelkedésnek Földes községben (Berettyóújfalú közelében). Itt a 18. század óta az adózók, majd a *curialis* (egytelkes) nemesek és a cigány muzsikuskok között vegyes házasságok jöttek létre. Ezek közül a cigány családok közül ma is Földesen él némelyik, „cigány voltukról már nem szól a helyi lakosság emlékezete”. Ugyanez mondható a faluból elszármazott, ágakra bomlott családokról is, akik között a 19. század óta baptista vezetőket, egyházi szakírókat találunk, de sem környezetük, sem ők nem tudnak cigányságukról. (Karacs Zs. 2010. 249. és köv. oldalak)

A Kemény-féle kutatások (Havas G. 1989. 3–20.) hatására a szakirodalomban (Vidra Zs. 2006. 251.; Forray R. K. – Orsós A. 2016. 516–517.) az terjedt el, hogy a 19. század közepétől megnövekedett bevándorlással Magyarországra érkező cigány csoportok nem kapcsolódhattak be a társadalmi munkamegosztásba és nem jutottak állandó lakóhelyhez. A 19. század végén az iparosodás és a modernizációból történt kirekesztődés következtében a társadalmi távolságok növekedtek a cigány és nem cigány népesség között. Mindez igaz, de egyrészt az akkori folyamatokra nem elegendő a monokauzális magyarázat, másrészt ez nem csupán etnikai folyamat volt, s újból jelezném, hogy nem ekkor kezdődött, nem ekkor vált láthatóvá, csak a kutatások történeti hiátusai miatt utólag tűnik így. Továbbá a társadalmi munkamegosztásból való kiszorulás, az ebből adódó nyomorúság és hatósági zaklatottság nem csupán cigányokat érintett.

Az 1850-es évekből ismert nyomortelepek kialakulásának és a cigányok további sorsának megértéséhez látnunk kell a paraszti társadalomban bekövetkezett változásokat is. A 19. század közepének adataiból közvetlenül nem tudom bizonyítani a paraszti társadalomból kiszoruló „elcigányosodását”, abban viszont biztos vagyok, hogy nem mellőzhető szempont az akkori elszegényedés módozatainak és okainak vizsgálata. A cigányok múltjának kutatásában ezen a téren rendkívüli adósságaink vannak, különösen fontos lenne a továbbiakban a jobbágyfelszabadítás, a tagosítás társadalmi következményeinek „cigány” vonatkozású kutatása. Felteszem, hogy az akkori változásokból vesztésként kikerülők egy része kért 1851-ben putrihelyet a szentesi tanácstól a Nagy Völgy közelében a „gödöri helyen”, majd őket, illetve utódaikat találjuk néhány évtized múltán a cigányosodás állapotában a putritelepeken. (Nagy P. 2011. 167–168.)

144 A családok történetéről Landauer A.: 2015.; sajtóforrások kiadva: Landauer A. 2016. 277–278. 102. sz. közlés, 285. 105. sz. közlés, 369. 159. sz. közlés, 392. 176. sz. közlés.

Friebeisz István (1822–1890) Pest megyei főszolgabíró és jogi szakíró¹⁴⁵ az elszegényedés hatféle forrását írta le ebben az időszakban: természeti csapások, rossz termés és iparágak megszűnése, iskolázatlanság („a tudatlanság maga a szegénység s szolgaság”), járvány és betegség, könnyelmű és meggondolatlan élet okozta visszafordíthatatlan leromlás, „szegénység egyik kútfejeül tekinthető a népeknek egy országban különös elszaporodása, melynek a gondoskodó kormány kivándorlások, és új telepítvények rendezése által szokja elejét venni”. (Friebeisz I. 1853. 104–112.)

Annak alapján, amit Madarassy László ír majd a kiskunfélegyházi cigányokról fél évszázaddal később, erősen valószínűsíthetőnek látom, hogy a Friebeisztől ismert elszegényedési folyamatok következtében már akkor is cigánnyá lettek nem cigányok, és már akkor putritelepekre költöztek. Ugyanezt a 18. század felől nézve utalhatunk az 1794-es rendeletre, mely szerint „a cigány” besorolás határozottan életmódbeli kritériumoktól függött, ez az értelmezés azonban nem volt általános. A rendelet végrehajtását és a helyi társadalomra gyakorolt hatását senki nem kutatta kellő alaposággal, a fentebb idézett borsodi példán kívül nem rendelkezünk ismeretekkel erről.

Hozzá kell tennem, hogy ezeket az adatokat Tóth Péteren és rajtam kívül a kutatók nem ismerik, nem veszik figyelembe, a domináns etnicitásfogalom a 18. századi *gens/natio* típusú értelmezés tradíciójánál marad, illetve tér ahhoz vissza. A kérdés fogalomtörténetét a 18. század óta ellentmondás jellemzi. Részben a *cigány* fogalmának kettőssége, ahogy arra már utaltam. Részben pedig a fogalomhasználat és a társadalmi realitás közötti ütközés, amikor strukturális eredetű jelenségeket etnikai kontextusba helyeznek. Ennek öröksége maradt meg nézetem szerint napjainkig. (Nagy P. 2015. 100–111.) Elszegényedés és a szegénységből való kilábalás befolyásol(hat)ta, hogy valaki „cigány”-e vagy sem. Egyazon család életében a „cigány” és „nem cigány” állapot váltakozhatott. Erről alig tudunk valamit, családtörténetek hiányában, ahogy azt már többször említettem.

3.3. TERÜLETI ÉS LOKÁLIS METSZETEK MAGYARORSZÁGI PÉLDÁKON

3.3.1. Ócsény

Ebben a Szekszárdhoz közeli sárközi faluban az 1770-es években 2-3 cigány család élt, kovácsolásból, mezei munkából tartották el magukat, az asszonyok keféit kötöttek és pántlikát csináltak, leginkább azt mondhatjuk, hogy éltek, ahogy tudtak. Mai fogalmaink szerint kárpáti, másképpen magyar cigányok voltak.

1810-ben a falu határában 2 muzsikás és 4 teknővájó család élt, összesen 29 fő. Zentai Tünde szerint kunyhóik fából és sárból épülhettek, és nem sokban különböz-

145 Életrajza Szinyei J. 1894. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/f/f05999.htm> (megtekintés: 2025. március 6.)

hettek azoktól a putriktól, amelyeket Kovách Aladár megörökölt a 20. század elején. 1810-ben az előjáróság az egyik teknővájót, Ignác Istvánt tette meg cigánybíróvá, ő volt felelős, hogy „maguk közt jobb rendet tartsanak”. (Zentai T. 1994. 46.) Ez egyszerre jelentett szűkös önállóságot és szervezeti, társadalmi elkülönítettséget.

Az 1828-as *regnicolaris conscriptio* szerint Ócsényben 373 ház és 2011 lakos volt, 1829-ben 395 házról, a cigányok kunyhóiról és 1994 lélekről tesznek említést. A lakosok többsége telkes jobbágy, valamint házas és házatlan zsellér volt. Élt még itt 14 nemes, 1 zsidó család, továbbá a lelkész, a jegyző és 2 tanító. (Zentai T. 1994. 9–10.)

Az Egyed Antal által 1829-ben összeállított Tolna megyei topográfia szerint 24 cigány élt a faluban, 6 „Czigány Gunyhóban”. (Cserna A. – Kaczián J. 1986) Ezenkívül nem közöl más adatot a felmérés. Nem tudjuk meg azt sem, hogy a településnek melyik részén voltak a kunyhók, későbbi adatok alapján valószínűsíthető, hogy a falun kívül, víz közelében, a Duna valamelyik itteni ága vagy valamely ág foka közelében (a vízrendezések előtti állapotról van szó).

Abban bizonyosak lehetünk, hogy többségben a beások elődei, azaz teknővájó cigányok voltak az 1829-ben összeírtak. Az ócsényi adatok számbavétele mellett éppen ez szól, hogy beás cigányok éltek itt ezután és élnek ma is. A faluba történt szervezetlen beköltözésük, a Pascumban való külön életük és az, hogy a 19. századra az egyik legnagyobb beás közösséggé váltak ebben a térségben, egyaránt amellettszól, hogy foglalkozunk a múltjukkal, még ha erre csak vázlatosan van is lehetőség.

Az 1810-es és 1828/29-es adatok alapján Ócsényben a cigányok aránya kevéssel haladta meg az 1%-ot. Két évtized távlatában pedig valamelyes csökkenés mutatkozik, ami feltehetően abból adódott, hogy több család költözött el, mint ahány jött.

A „teknőcsináló” cigányok az 1837-es cigányösszeírásban jelennek meg először, de jóval hamarabb költöztek ide. Ezt meg is mondják az összeírásban: Az 50 éves Ignác Péter 1801-ben, a 32 éves Bogdány János 1830-ban, a 28 éves Balogh János 1821-ben, a 70 éves vak Bogdány György 1813-ban telepedett le a faluban. Kérdések sora merül fel, amelyekre adatok hiányában jelenleg nem válaszolhatunk. Nem tudjuk, milyen gyakran érintkeztek ezek a teknősök a falu lakosaival, milyen volt a kapcsolatuk az uradalommal, és vallásuk, kulturális sajátosságaik miként befolyásolták az együttélés feltételeit a döntően református környezettel.

Szervezett, csoportos beköltözésről, letelepedésről nem beszélhetünk, a teknősök külön-külön kerültek ide. Ezek a cigányok három évtized múltán ismeretlen okból eltűnnek a faluból. Az 1873-as összeírásban Ócsénynél azt jegyezték be, hogy „mintegy négy év óta sem állandóan letelepedett, sem vándorló cigányok nincsenek”.¹⁴⁶ Ennek alapján az elköltözés 1869-ben történt, okát nem mondják.

146 Ez az adat is bizonyítja, hogy ezeket a kategóriákat nem 1893-ban alakították ki. Már korábban kialakultak, de következetesen tudományos elemzésben Herrmann Antal használta.

Valamikor 1873 és 1893 között, pontosan nem ismert körülmények között létrejött egy új teknővájó közösség, amelyről K. László Julianna és Gémes Balázs kutatásaiból (Gémes B. 1998, K. László Julianna 2008) tudjuk, hogy tartósan helyben maradt a Pascumnak nevezett Külső-legelőn, jó kapcsolatokat alakított ki a parasztokkal, és utódai ma is itt élnek. Az 1893-as összeírás szerint Ócsény azoknak a helységeknek a sorába tartozott, ahol a cigányok aránya legalább 10%, ha a cigányok száma legalább 50 fő, vagy ha nem is 10%, de legalább 100 fő. Tolna vármegyében Paks, Bába és Ócsény volt ilyen. Ócsény akkori 3734 lakosából 104 volt cigány (2,7%). Az 1893-as adatokból nem tudjuk, hogy mekkora volt pontosan a teknővájókhoz tartozó cigányok lélekszáma Tolna vármegyében. Azt tudjuk, hogy ekkor Ócsényben az összes cigány teknős volt, úgy számítom, kb. 20 család, ami azt jelenti, hogy a Tolna megyei beás cigányok kb. egyötöde itt élt.

3.3.2. Siklós

A további történeti kutatások egyik lehetséges útja egy-egy cigány közösség, illetve egy-egy település egymást váltó cigány közösségeinek hosszú időtartamú vizsgálata, nem elválasztva a település egészének történetétől. Ebben az esettanulmányban az együttélés kivételes, 18–19. századi mezővárosi modelljét mutatom be a Baranya megyei Siklós példáján.¹⁴⁷ Kivételes ez a modell több szempontból is: az itteni cigányok már a 18. század elején telkekhez jutottak, földesuraikhoz való viszonyukat külön úrbéri szerződés szabályozta, a különleges gazdasági feltételek nem szokványos háztartásmodelleket és életvitelt alakítottak ki. A siklósi példa bizonyítja, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés a cigányok történetében is vízválasztó volt, felboríthatta a korábban jól működő, helyi viszonyokhoz idomuló, kölcsönösen elfogadható együttélési modellt, addig nem létező konfliktusokat váltva ki. A helyi társadalomban zajló folyamatok itt is segítenek megérteni, hogyan válhatott valaki cigányból nem cigánynyá – és ennek fordítottja is.

A 18. század elején Siklóson élt a mai Magyarország területének egyik népes és a többinél erősebben integrálódott cigány közössége. A cigányok egy része korábban valószínűleg mohamedán vallású „török cigány” volt, akik Siklós 1686. évi visszafoglalása után helyben maradtak és keresztény hitre tértek. Ilyen cigányokat takar bizonyára a gyakori Huszen/Huszain név, így hívták az 1720-as évek elején az igazgatási önállósággal rendelkező cigányok bíróját is. (Nagy P. 2003. 21–26.) Többségük azon-

¹⁴⁷ A közelmúltban Siklósról megjelent tanulmánykötetben nem kaptak helyet tematikus fejezetek. A cigány közösség mint komplex entitás történetének feldolgozása ez idáig nem történt meg. Vonyó 2000 szerzői csupán elszórt adatokat közölnek a cigányokról. A kötetben Szita László foglalkozik a cigány jobbágyság úrbéressé válásával, de a cigány közösség életének a mezővárosi társadalom egészében rejlő meghatározottságait nem elemzi, illetve a cigány közösség kulturális rendszerének mélyebb megismerésére – a kötet szerkesztési elveiből adódóan – nem törekszik.

ban nem törökös, hanem magyar, főképpen pedig délszláv nevet viselt. A rendelkezésre álló adatok nem elégségesek a bizonyításhoz, hipotézisként azonban talán felvethetem azt a lehetőséget, hogy a siklói cigányok többféle etnikumú és társadalmi helyzetű emberek köréből kerültek ki. Nézetem szerint többüknek is a 17. század második felének nagy társadalmi mozgásaiban egzisztenciát vesztett, elszegényedett, eredeti közösségéből kitaszítódott nem cigányok voltak az ősei.

Az ország más részeiben élő, illetve vándorló cigányokhoz képest a siklói cigányság mint csoport számára mégis a felfelé vezető utak nyíltak meg, annak köszönhetően, hogy rendelkeztek földdel, állatokkal, szőlővel. A cigányok telki állományhoz juttatását gróf Caprara kezdte el, majd az uradalom új tulajdonosa, a herceg Batthyány család fejezte be.¹⁴⁸ A cigányokat 1721-től folyamatosan ott találjuk a megyei adóalap-összeírásokban (*conscriptio domestica*) és az uradalmi összeírásokban is. Kezdetben 15–17, majd 28–30 háztartást. 1766-ban a cigányokról a földesúri adó (*cenzusnak, árendának* is nevezték) kivetéséhez készült összeírás szerint 46 cigány család élt a mezővárosban. (Nagy P. 2003. 82–85.)

A cigányok a vármegye által kivetett adón kívül rendszeresen fizették az évi fix összegben meghatározott földesúri árendát és teljesítették a terményszolgáltatásokat is. A magyarokhoz, horvátokhoz, szerbekhez és németekhez hasonlóan a cigányok is külön városrészben laktak, amelyet a korszak latin nyelvű irataiban *Civitas Zingarorum*-nak, vagyis Cigány Városnak neveztek. A szántóik és rétjeik is külön határrendszerben voltak, amelynek Cigány Poroszló volt a neve.

Az 1767. évi úrbérrendezés előtt a siklói cigány családfők egy része féltelkes jobbágy volt, zömük negyedtelkes házas zsellér, s rendkívül ingadozó volt a házatlan (más házában lakó) zsellérek aránya. Egy-egy családra 1766-ban, az úrbérrendezés előtt átlagosan negyed telek, 2,3 kapás szőlő, 2,4 magyar hold szántó és 1 kaszás rét jutott.¹⁴⁹ 1767-ben, az úrbérrendezés végrehajtása után a siklói cigányok úrbéri tabellájába, amely a telki állomány nagyságát és a szolgáltatások mértékét tartalmazta, 45 családfő nevét jegyezték be. (Nagy P. 2003. 86–88.) A 45 családfőből nyolcan rendelkeztek jobbágytelekkel, melynek nagysága 4/32 és 14/32 között váltakozott. Vagyis a cigányok között egyetlen egésztelkes sem volt. A telekhez tartozó szántó és rét nagysága differenciáltabb lett, ezzel együtt a siklói cigányság vagyoni megosztottsága is. A telkes cigány jobbágyok 3–13 holdas szántókat és 2–3 szekérnyi réteket bírtak. A házas zsel-

148 1767 után a helyi sajátosságoktól függően Magyarországon az egész jobbágytelekhez tartozó szántót átlagosan 26–32 holdban, a kaszás rétet 8–12 holdban állapították meg. A Siklóson élő cigányok ennek csupán töredékével rendelkeztek. Az egész telek 1767 előtti helyi nagyságának kiszámításához nem találtam megfelelő adatokat.

149 Dél-Dunántúlon 1 kapás szőlőt 94 négyszögölnek szokás számítani a szakirodalomban. 2,3 kapás = 216 négyszögöl. 1 kapás akkora terület, amit egy ember 1 nap alatt bekapál. Hasonlóan 1 kaszás rét akkora terület, amit egy ember 1 nap alatt lekaszál. Pontos meghatározása nem lehetséges, az ország egyes vidékein 300–1760 négyszögöl között változik. 1 magyar hold, más néven kis hold vagy lánc = 1200 négyszögöl. 2,4 magyar hold = 2880 négyszögöl.

lérek szántói 0,5–3 hold nagyságúak voltak. Csak négy családfőnek nem volt szántó-földje, s huszonkettő nem rendelkezett réttel. Csaknem minden cigány családnak 1/32 pozsonyi mérő nagyságú volt a belső telke (házhely kerttel). Négy családnak volt ennél nagyobb, függetlenül attól, hogy volt-e jobbágytelkük. Igás robotot csak a telkes jobbágyoknak kellett végezni, ez a legnagyobb telket bíró Pécsics Jankó Palkó esetében évi 22 nap volt, amihez 45 nap kézi szolgálat járult. A zsellérek robotkötelezettségét esztendőnkénti 18 gyalognapban szabták meg. A természetbeni szolgáltatások (tűzifa, fonás, vaj, kappan, csirke, tojás) is attól függtek, hogy volt-e valakinek jobbágytelke, vagy sem. Utóbbi kötelezettségek a cigányok esetében csekély mértékűek voltak, s több családnak együtt kellett teljesíteni, hiszen negyed vagy nyolcad tojást nem lehetett adni.¹⁵⁰

1768. szeptember 24-én Batthyány Károly, Siklós földesura külön úrbéri szerződést kötött a cigányokkal, s ezt 1770-ben és 1773-ban is megújították. (Nagy P. 2003. 89–90., 92–96.) A külön szerződésre azért került sor, mert a siklói cigányság az úrbérrendezéssel „hasznló mód mint más jobbágyok robotosnak tétetett”, s kérték a grófot, hogy „őket az urbarialis robottul föl szabadítván előbenyi esztendőkbén tett adózásokat és szolgálatokat tőlek kegyelmessen bé venni méltosztatnék.” (Nagy P. 2003. 92.) Batthyány Károly méltányolta a kérést, és 1768-ban az alábbi feltételek szerint kötötték meg a kontraktust: a cigányok a város többi lakosához hasonlóan birtokarányosan fizetni fogják az évi földesúri pénzadót (az 1767-es úrbéri tabella szerint ez egységesen 1 forint volt). Az esztendei robotot kollektíven 70 forinttal válthatják meg. Az „egész Ui Polgárságh Kösséghe” együttesen köteles minden héten kiállítani egy kétmarhás szekeret egynapi szolgálatra hosszú fuvarhoz. Ha a szekér négymarhás, akkor kéthetente teljesítendő ez a kötelezettség. A cigányok minden héten kötelesek embereket adni a vár kisöprésére, úriszékek alkalmával pedig minden napra két asszonyt kiállítani konyhai szolgálatra. Az eddig is élő szokás szerint kötelesek terményeikből kilencdet adni (kivéve a házaknál levő kiskerteket), s azt a kijelölt helyre összehordani. A *contractus* érvényessége a földesúr akaratától függ, illetve addig érvényes, amíg a cigányok engedelmesen és hűséggel szolgálják őt.

A szerződés 1770. április 11-én történt módosított megújításából azt is megtudjuk, hogy a siklói cigányok leginkább „szőlő és egyéb pénzes munkákkal”, azaz napszámmal keresték a kenyerüket. A robotváltságot és a földesúri cenzust ezentúl családonként kellett fizetni, 4 forint 50 dénárt két részletben, pünkösdkor és karácsonykor. A legvagyonosabb cigányok, akik több földdel és réttel rendelkeztek, s ehhez mérten több szolgálattal is tartoztak: Szegedi András, Pécsics Péter, Pécsics Jankó Palkó, Pécsics Ilia, Pécsics Andria. Az általuk fizetendő összeg 6 és 10 forint között volt. Ha

150 1 szekérnyi rét akkora terület, amelyről 1 szekér szénát lehet kaszálni. Ez is nehezen pontosítható, területileg, sőt akár helységenként változó mérték. Átlagos nagysága 0,3–1 hold, illetve 0,5–3,2 kaszás. 1 pozsonyi mérő = 0,1–4 hold. Baranyában ebben az időben általában azonos volt 1 magyar holddal.

valaki nem tudta vagy nem akarta kifizetni a pénzt, akkor lehetősége volt robottal szolgálni.

Batthyány Károly 1770-ben megerősítette a cigány közösség autonómiáját is, a szerződésben kimondták, hogy az önálló bíróválasztás joga megmarad. Ez azért figyelemre méltó, mert az 1767. december 10-én kibocsátott rendelet óta a királynő, illetve a Helytartótanács folyamatosan szorgalmazta, hogy a cigányoknak ne legyenek saját közösségi eljáróik, hanem tartozzanak a helyi falusi és mezővárosi bírók joghatósága alá a többi lakoshoz hasonlóan.

Ebben az újabb szerződésben meghatározták, hogy 3 esztendeig érvényes. Ha valaki nem a külön szerződés, hanem az 1767-es úrbéri reguláció szerint akar szolgálni, az köteles szándékát egy negyedévvél előre bejelenteni a földesúrnak, illetve az uradalmi prefectusnak (jóságigazgató). A szerződés aláírásakor (a cigányok X-et tettek a nevük mellé) a cigány közösség bírója Tomics Iván volt, az esküdtek pedig Márkovics Iván, Pécsics Ilia, Szegedi András, Pécsics Makszim, Márkovics József, Deli Bártoly.

Három év múltán, amikor esedékessé vált a szerződés megújítása, Batthyány Fülöp nem eszközölt változtatásokat. Amikor 1773. augusztus 23-án újabb három évre aláírták a szerződést, Deli Bártoly volt a cigány bíró, Szegedi András, Márkovics Iván, Kuczi Márkó, Kovácvics Mátyás az esküdtek.

1767 előtt Siklóson a lakosok, cigányok és nem cigányok elsődlegesen nem földművelésből, hanem kereskedelemből, iparúzésből és napszámosmunkákból éltek. Cigányok és nem cigányok egyaránt arra törekedtek, hogy az úrbérrendezés után is megtartsák korábbi, nagyobb függetlenséget nyújtó megélhetési módjaikat, a feudális függőség jogi és gazdasági kényszereit mérsékeljék. 1768-ban Batthyány Károly nemcsak a cigányokkal, hanem uralkodói hozzájárulással a mezőváros többi lakosával is speciális szerződést kötött. A nem cigány lakosok azonban még évek múltán is elégedetlenek voltak helyzetükkel, 1775. augusztus 14-én egyenesen Mária Teréziához fordultak panaszaikkal. Előadták, hogy a város lakosságának nagyobb része kereskedőkből, kalmárokból és mesteremberekből áll, akik „másképp is Szabad Emberek lévén paraszti robothoz nem szoktanak”, ráadásul a szerződéses feltételek némelyikét az uradalom nem tartja be. (Nagy P. 2003. 97–100.)

A panaszlevélnek azok a passzusai különösen érdekesek, amelyekben a siklósiak a cigányok kedvezőbb helyzetét, illetve különállását sérelmezték. Kedvezőtlennek tartották, hogy a cigányok (*új lakosnak* nevezik őket) külön fizetik a robotváltságot és a földesúri cenzust, s az általuk fizetett összeg ily módon nem számít bele a városra kivetett pénzösszegbe. Amikor a vármegye tisztjei elosztották, hogy az egyes lakosokra mekkora összeg jut a földesúri adóból, az urasági szolgákat és cigányokat kihagyták. Ez a hétköznapi gondolkodásban úgy csapódott le, hogy utánuk is a város többi lakosának kell fizetni.

A panaszok hátterében gazdasági konfliktusok húzódtak. A cigányok ugyanolyan stratégiákkal próbálták növelni függetlenségüket, mint a többi lakos. Földjeiket áren-

dába adták, vagy takarmányt (főleg kukoricát) termeltek rajta, és lovakat tartottak, néhányan pálinkafőzéssel is megpróbálkoztak. A szerb és cigány lókupeczek között a 19. század elejére különösen kiéleződtek az ellentétek. (Nagy P. 2003. 101–110.) A cigányok egy része ugyanúgy került a nehéz fizikai munkát, illetve a földműveléstől és a marhatartástól ugyanúgy tartózkodott, mint az 1775-ben panaszolkodók. Legfőképpen a szerbekével volt hasonlatos ez a kulturális beidegződöttség. Ritkán, de az is előfordult, hogy cigány ember nem használta ki a föld, illetve rét nyújtotta lehetőségeket. 1766-ban például Huszain Sánta Ferkó „réttyét Cigány Poroszlóban az erdő el fogta”. (Nagy P. 2003. 84.) Jó néhányan vásározással igyekeztek fenntartani a függetlenség lehetőségét, a férfiak közül sokan hivatásos kártya- és kockajátékosok lettek. Az ő életvitelük és életritmusuk a Dél-Dunántúl, illetve a távolabbi vidékek vásárainak időpontjaihoz igazodott.¹⁵¹

A feudális függőségi rendszerbe való betagozódás, a jogi értelemben vett állandó lakóhellyel (*fixa domicilia*) való rendelkezés, sőt a jobbágytelek léte sem jelentett feltétlenül letelepedett élelemtermelést, egy helyben való megélhetést. A cigány közösségen belül az egyes családok a teljes letelepedettség és a rendszeres mozgás szélsőségei közötti képlékeny, egymásba átalakuló életviteli modelleket alakítottak ki. Ezen belül többségük alkalmazkodott a lokális adottságokhoz, valamint a földesúr szabta kerektekhez. Ezt mutatja az is, hogy a 18. század folyamán a mintegy 60–70 házban élő cigány családok zöme helyben maradt, a demográfiai fluktuáció más településekhez képest mérsékeltebb volt.

A siklósi cigányok közösségszerveződése és a város más lakosaival való együttélése azért különösen érdekes, mert nemcsak a különállás, hanem az integrálódás stratégiái is nyomon követhetők. Az itteni cigányok nagy számban választottak adaptációs utakat, persze ez nem csupán egyéni ambícióiktól, hanem a helyi adottságoktól is függött. A mezőváros cselédei, a mézárszék kocsisai lettek, de ez csak korlátozottan volt lehetséges. Több lehetőség nyílt a siklósi gazdák szőlőiben napszámosmunkát vállalni. Azoknak, akik fokozottan akartak a mezővárosi gazdákhöz hasonló javakat felhalmozni, uradalmi szolgálatot kellett vállalni, vagy meg kellett próbálni nem cigánnyá válni. Utóbbi az anyagi felhalmozáson és a megélhetési mód változtatásán kívül az értékrend és az életstílus átalakítását is megkívánta. Ebben a stratégiában a legsikerebb cigányok voltak Siklóson egy 1817-ben kelt kérelemlevél (Nagy P. 2003. 106.) tanúsága szerint Szava Pál, Gálits Pál, Juszó József, Kaposi András, Szigeti Istók, Szava András, Lukáts Antal és Murtó András. (Az említett kérelemlevél elemzését lásd Nagy P. 1998. 373–374.)

A 19. század első harmadában voltak olyan cigányok Siklóson, akik a korabeli normák szerint már nem számítottak cigánynak. E családok már nem tudtak cigányul,

151 A függetlenség megtartására való törekvés és a hozzá társuló sajátos életvitel jól rekonstruálható a korszak úriszéki pereiből. Részletes bemutatásától e helyen eltekintettem.

öltözködésüknek nem voltak cigány specifikumaik, nem cigányokkal léptek vegyes házasságokra, s a cigányvárosból is kiköltöztek. Néhányan közülük mezővárosi gazdákká váltak. Az ekkoriban készült anyakönyvi bejegyzésekben sok olyan családnév, amely korábban csak cigányokra volt jellemző, nem cigányok között fordul elő. A „gázsósodás”, illetve parasztosodás folyamatáról jelenleg még csak közvetett adatokkal rendelkezünk, a cigány definiálásában azonban megfigyelhető a szisztematikus megkülönböztetés. Az anyakönyvekben a helyi társadalomba integrálódott cigányokat és az idegen vándorlókat a *neo-colonus* és *zingarus*, majd az *új paraszt* és *cigány* kifejezések következetes használatával választották el egymástól. Más cigányok ugyan ebben az időben tudatosan őrizték különállásukat, tiltakoztak például az egyik siklósi plébános azon szándéka ellen, hogy megtanuljon cigányul, és úgy tartson istentiszteletet.

Bizonyos cigányok parasztosodásával párhuzamosan zajlott egy ellenkező előjelű folyamat is. Elszegényedett, elmagányosodott, elesetté vált, katonaságtól megszökött nem cigányok cigányokká lettek. Ennek köszönhető, hogy olyan családnévek, amelyek a 18. században nem fordultak elő a cigányok között, a 19. század elejétől cigányként jelennek meg. A kétféle társadalmi mozgás demográfiai mérlege felmérhetetlen.

A *ki a cigány?* újra és újra felvetődő kérdésére a kutatások jelenlegi szintjén történeti aspektusból meglehetősen bizonytalan válaszokat adhatunk. A társadalmi folyamatok öntörvényű mozgásai és adminisztratív úton gerjesztett dimenziói nehezen választhatók külön. A periferikus akkulturáció, a vegyes házasságok, a 18. századi nevelőszülői rendszer hatása az identitásra, ma még nem kellően feltárt területei a kutatásnak. A genealógiai kutatások és a társadalomtörténeti esettanulmányok hiánya miatt hipotetikusán fogalmazom meg a következtetéseket, s nem csupán a siklósi, hanem más Kárpát-medencei cigányok történetére vonatkozó adatokat is figyelembe véve.¹⁵² A mai nem cigányok egy részének olyan cigányok az ősei, akiknek a sorsa nem cigány szubkultúrákkal fonódott egybe. A siklósi s általában a Kárpát-medencei cigányok (főleg romungrok és a hozzájuk hasonlóan asszimilálódott szerb, tót stb. cigányok) egy részének az őse lesüllyedt nem cigány volt. Árvák, elszegényedettek, tűzkárosultak, idegenek, otthontalanok, megélhetés nélkül maradt katonák, csavargók, közösségükből kivetettek. Olyan emberek, akik valamely oknál fogva elveszítették szokásszerű életlehetőségüket és ezzel környezetük megbecsülését is. Nem térhetvén vissza természetes miliőjükbe, sorsuk a „cigánnyá” válás lett.

A számszerűleg nem meghatározható utódaik folyamatosan arra törekedtek, hogy visszaküzdjék magukat abba a világba, amelyből kiszakadtak. A visszakapaszkodás esélye a helyi társadalom sajátosságaitól függően változó volt, s eltérő mértékben volt sikeres. A központi politika (anélkül, hogy tisztában lett volna a társadalmi folyama-

152 Az itt érintett problémák egy részét részletesebben tárgyaltam más dolgozatokban: Nagy P. 1999 és Nagy P. 2000 (*Levágott ujjak...*).

tokkal) a 18. század derekától ezeknek az embereknek a reszocializálását, a nem cigány világba való újbóli beilleszkedését szorgalmazta, hogy ismét a társadalom megbecsült, másoktól nem különböző, adófizető tagjai legyenek. Vagyis nemcsak – s talán nem elsősorban – egy etnikai csoportra irányuló asszimilációs politikáról volt szó, hanem megváltozott szociális helyzetű embereknek a társadalomba való újbóli integrálásáról is.

A folyamat ellentmondásos volt, mert nem mindig voltak adottak a helyi feltételek, s voltak olyan cigányok, akik nem ambicionálták a beilleszkedést. A 18–19. századi *gázsók* nem voltak tudatában annak, hogy a képzeteikben cigányként kijelölt képtől vagy a közvetlen környezetükben élő cigányoktól eltérő emberek is lehetnek cigányok. Nem lehetett tudni, hogy kik azok a cigányok, akiknek nem cigányok voltak az ősei, s kik azok, akiknek cigányok. Ez az ellentmondásosság nyújt magyarázatot arra, hogy a mai magyarországi cigányok jelentős hányada miért lett felemás helyzetű romung-ró.¹⁵³ A cigányok egy részének korábbi nem cigányként való létezése pedig arra ad magyarázatot, hogy nagyon sok cigány közösség szokásai és ideológiái (például boszorkányhit) miért nem mutat a környezetükkel szemben semmilyen etnospecifikus vonást. (A boszorkányhit értelmezésének néhány problémájáról: Nagy 2000. 64–67.)

3.3.3. Temesvár

Schiff Béla¹⁵⁴ temesvári publicista, helytörténész és műfordító a Magyar Lapok¹⁵⁵ 1936. szeptember 6-i számában arról számolt be, hogy a „bennszültött népzeneészek” képviselői felkeresték a levéltárat, és azt kérték, hogy kutassák ki származásukat. (Schiff B. 1936. 4.) Úgy tudták, hogy sötét bőrszínük és zenészmesterségük ellenére ők nem cigányok, hanem németek. A kérés háttérében a muzsikus cigányok önszerveződési törekvései húzódtak. E törekvések a trianoni határokon túlra került területeken is megfigyelhetők. Korántsem volt azonban egyértelmű, hogy pontosan ki cigány és ki nem, s nem volt egyértelmű, hogy milyen kritériumok alapján. A temesváriak esetében a bőrszín és a muzsikusmesterség jelenik meg a besorolás alapvető kritériumaként, de nem mindenki fogadta ezt el. Voltak olyanok, akik cigánynak számítottak ugyan, de önmagukat nem cigánynak, hanem népzeneésznek nevezték, és nem akartak csatlakozni a cigányok szervezkedéséhez. Temesváron sajátos helyzetet jelentett, hogy a cigánynak számító, de önmagukat nem cigányként meghatározni akaró muzsikusok

153 Az ún. kárpáti cigányok asszimilálódásában és identitásának elbizonytalanodásában nézetem szerint a cigány gyermekek nevelőszülőkhöz adása volt a legdöntőbb tényező. Erről a baranyai források is informatív adatokkal szolgálnak, feldolgozásuk külön tanulmányt kíván.

154 Életrajza: Dávid Gy. 2010. online elérhetősége: <https://kriterion.ro/glossary/schiff-bela/> (megtekintés: 2025. március 6.)

155 Nagyváradon 1932-től Erdélyi Lapok címmel indult napilap. 1936-tól rövid ideig Új Lapok, majd Magyar Lapok címen jelent meg 1944 októberéig.

német nyelvűek voltak, ún. németcigányok. Ez a különösség indított arra, hogy megvizsgáljam a történeti előzményeket.

A németcigányok kuriozitásnak számítottak már a 19. század óta, sem ők, sem környezetük nem tudta, hogy pontosan kik ők. A temesvári muzsikuskok „bennszülöttségüket” hangsúlyozták, aminek építőköve az volt, hogy ők is németül beszélnek (Schiff szerint családi körben használtak cigány szavakat), mint a többi *burger*. Azonosnak és egyívásúnak akarták tudni magukat a város más polgáraival, azaz nem akartak cigányok lenni, de legalábbis nem akarták, hogy annak tartsák őket. Schiff megemlíti: korábban is többször tiltakoztak a szerkesztőségeknél, hogy a lapok ne nevezzék őket cigánynak. A nem cigányként történő önmeghatározásuk és a nem cigány polgárokkal való összetartozásuk erősítésére kihangsúlyozták, hogy ők különbek a „füstöscigányoknál”. Ez az elhatárolódás volt az egyik forrása az önszerveződésben is megjelenő konfliktusoknak. Vélhetően ki akarták vonni magukat a megvetettségnek abból a köréből, amivel az ún. „füstöscigányokat”, azaz a városi szegénynegyedekben, faluszéli és településeken kívüli putritelepeken élőket illették akkoriban.

Schiff Béla 1936-os cikkében azt írja, hogy Barna János akkori levéltárnok kevés adatot talált a temesvári cigányokról. Annyit sikerült megállapítania, hogy a származása kiderítését kérő családok közül három szerepel 1790-ben: Wiederhofer, Becker, Leinberger. 2014 őszén kutatást folytattam Temesváron és átnéztem a leltárkönyveket, a *cigány* vezérszót keresve. Annak, hogy Barna János a cigányok után kutatott, nem találtam nyomát, és nem tudnak erről a temesvári kollégák sem. A városi iratokat az 1850-es években alaposan megselejtezték, a 18. századból a városi jegyzőkönyveken kívül rendkívül kevés forrás maradt fenn. A cigányokról az 1770-es évek előttről nem találtam adatokat. Az 1770-es évekből szórványos adatok voltak fellelhetők, bizonyosan az volt megállapítható, hogy ebben az évtizedben mindenképpen éltek cigányok Temesváron.

Az első olyan forrás, amelyből már plasztikusabb kép nyerhető, a város cigányságának 1784. évi összeírása. A *conscriptio* a Helytartótanács 1773-tól rendszeresített, tizenkét kérdőpontos formulájára készült, a magisztrátus utasítására és többszöri sürgetésére (Schwicker, J. H. 1883. 61.) Sebestyényi Vincent városi szenátor hajtotta végre.¹⁵⁶ Az összeírást tartalmazó aktában megtalálható a szenátor levele a magisztrátushoz, amelyben elrendeli az összeírás elvégzését, valamint a magisztrátus levelének fogalmazványa a Helytartótanácsához az összeírás felterjesztéséről, továbbá több, II. József kori, a Helytartótanáctól érkezett, cigányokra vonatkozó irat.¹⁵⁷

156 Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Timiș, Fond 2., Inventar 141. Primăria Municipiului Timișoara 1691–1971.

157 Az összeírás címe a külfeten: *Conscriptio seu Tabella Neo Colonorum in Libera, ac Regia Citty Temesvarini in Sub Urbis Fabrica Degentium, pro 1mo Semestri, a 1a xbris 783, usque Ultimam an May 784 Excelso Regio Locumtenentiale Consilio Hungarico Submittenda*. A belső cím: *Conscriptio Neo Colonorum, in Libera ac Regia Civitate Temesvarini in Sub-Urbio Rascianico, et*

1784-ben – ellentétben a később, a 19–20. században kialakuló, ma is jellemző szórtsággal – Temesvár egyetlen városrészében laktak cigányok, a Fabricában, avagy Gyárvárosban. A Gyárvároson belül külön említik a szerb szuburbiumban (*Temesvarini in Sub-Urbio Rascianico Fabrica Locus Mansionis*) és a német szuburbiumban (*Temesvarini in Sub-Urbio Germanico Fabrica Locus Mansionis*) élő cigányokat. A szerb szuburbiumban 14 családot, a németben 36 családot írtak össze.

A „szerb” cigány családfők délszláv és román nevei: Andreas Stan, Nistor Adam, Arsza Adam, Mitru Niczul, Philip Gyorgye, Dobrichi özvegye, Dragoj Vaszilija, Constantin Csambo, Geoergius Csambo, Illia Jóhu, Raducs Csambo, Jonicka Gyorgye, Dragosin Jóhu, Rada Nicola.

A németcigány családfők zömmel német nevei: Franciscus Leinbeger, Franciscus Miller, Rosenberger özvegye, Laurentius Stirczinger, Martinus Rosenberger, Adamus Grünwald, Christopher Rozenberger, Franciscus Rozenberger, Andreas Steininger, Paroka Jovanovics, Casparus Grünwald, Stephanus Rozenberger, Georgius Hibner, Joannes Stirczinger, Franciscus Hibner, Josephus Schön, Georgius Huber, Mathias Stirczinger, Sigismundus Beker, Joannes Beker, Joannis Stirczinger, Mathias Leinberger, Joannes Grünwald, Ferdinandes Stetner, Jacobus Tholl, Josephus Miller, Andreas Widersager, Joannes Miller, Andreas Widersager, Joannes Miller, Rosenberger özvegye, Bartholomeus Widersager, Josephus Kuczmajer, Ignatius Grünwald, Antonius Berneker, Valentinus Miller, Joannes Müller, Petrus Rozenberger.

A két cigány csoportban egyaránt letelepült, adózó, jogállásra nézve *inquilinus* (házas zsellér) vagy *subinquilinus* (ház nélküli zsellér) családokat találunk. Foglalkozásra nézve a szerb szuburbiumban a cigány családfők vegyesen kovácsok és zenészek, egy-két ember *per manuales labores* tartotta el a családját, azaz keze munkájából, ami nap-számosságot, alkalmi munkavállalást jelentett. A német szuburbiumban a cigány családfők közül 31-en éltek muzsikálásból, 4 családfő volt *manualista* (ugyanaz, mint a *per manuales labores*), 1 fő pedig kovács.

A cigányok letelepültségét, a Fabrica külvárosi társadalmába való beilleszkedettséget és a más, hasonló helyzetű lakosokkal való életmódbeli hasonlóságát mutatja, hogy a többi helyi lakos módjára öltöznek, a helyi bíró alá tartoznak (nincsenek külön vajdáik), lovakkal egyikük sem kereskedik. Az 50-ből 5 család lakott kunyhóban (*gazula*), 45 pedig házban (*domus, domuncula*). Ha forrásunk nem nevezné ezeket az embereket cigánynak, a zenész és kovács foglalkozáson kívül nem lenne más támpontunk, hogy cigánynak gondoljuk őket. A családneveik sem utalnak azonos etnikai hovatartozásra, egységes kulturális csoportra. Inkább értelmezhetnénk ezt a népességet a külváros sajátos marginális, szociális helyzete alapján meghatározott csoportjának. Ezt mutatja az is, hogy egy részük a szerbek, más részük a németek szuburbiumi kör-

Germanico Fabrica degentium pro 1mo Semestri Anni 1784 a 1ma Xbris 783 usque ultimam May 784. Excelso Consilio Regio Locumtenentiale Hungarico Submittenda.

nyezetében élt. A Gyárváros alsó társadalmának világába tartozók ők, de nem kényszerültek döghúsevésre¹⁵⁸ és gyermekeik ruhátlanul járatására, életüket a környezetükével azonos szociális helyzet határozta meg, nem pedig valamiféle etnikai specifikumként értelmezhető értékrend vagy egzotikus szokásrend és gondolkodásmód.

A beilleszkedettség állapítható meg a gyermekek nevelésére vonatkozó adatokból is. A helytartótanácsi rendeletekkel ellentétben a temesvári magisztrátus nem vette el a cigány családok gyermekeit, és nem adta őket nevelőszülőkhöz. Az iskoláskorú cigány gyermekek mind jártak iskolába, a németek között élők gyermekei a német iskolát látogatták (*frequentant Scholas Germanicas*).

Óvakodnék mindebből bármely messzemenő következtetést levonni, az a tendencia viszont megmutatkozik, mint ami más erdélyi és magyarországi városoknál is: a nagyobb, polgárosultabb városokban a cigányok valamelyest rendezettebb helyzetben éltek a 18. század utolsó harmadában, mint a jobbágyfalvakban élők vagy a vándorlók.

Az 1930-as években a magukat „bennszülött népzeneesként” meghatározók, akik a levéltártól kértek bizonyosságot identitásuk megerősítéséhez, 18 családot tekintettek magukhoz tartozónak. Német családneveik mind szerepelnek az 1784-es összeírásban. A városnak ugyanabban a részében is éltek változatlanul (Zenész utca, Dob utca stb.). Schiff Béla szerint úgy tudták – családi tradíciók alapján –, hogy elődeik Mária Terézia idején vándoroltak be Ausztriából, ugyanúgy betelepítették őket, mint a németeket, az ő megfogalmazásuk szerint: mint a többi németet.

A Bánság népességére vonatkozó régebbi szakirodalom (Buchmann K. 1936) úgy tudja, hogy Mária Terézia 1763-as „gyarmatosítási” pátense idején ennek a területnek mintegy 33 ezer fő volt a népessége. A következő években a dél felől (azaz a Balkánról) bevándorlók között érkezett ide mintegy 6000 cigány. A Bánság népességére már a 18. században sem álltak rendelkezésre megfelelő források. A kortárs Grisellini, 1780-ban megjelent munkájában a kamarai kerületek népességére vonatkozóan állított össze egy adatsort (a katonai igazgatás alatt maradt települések nélkül), amely szerint a 317 928 fős népességből 181 639 volt román, 78 780 rác, 8683 bolgár, 5262 cigány, 42 201 német, olasz és francia telepes, 353 zsidó. Maga Grisellini is kritikusan viszonyult az adatokhoz: „Nem szükséges mondanom, mennyire önkényesek az ilyen számítások.”¹⁵⁹ A későbbi kutatás (Soós I. 1997. sz. 25–27.) megállapította, hogy Mária Terézia már 1760-ban kísérletet tett cigányok letelepítésére a Bánságban – sikertelenül. Hozzá kell tennünk, hogy a kérdés nincs kellő alapossággal tisztázva. A közelmúltban a Bánságról író kutatók többnyire Grisellini leírását idézik az aranymosó ci-

158 A 18. századi összeírások külön rovatokat tartalmaztak a dögevésről és a gyermektartásról. A dögevés értelmezéséről és ellentmondásosságáról lásd Nagy P. 2016. <https://ntf.hu/index.php/2016/12/09/dogeves-szukseg-tabu-sztereotipia/> (megtekintés: 2025. március 6.)

159 Griseliniről és a Bánság viszonyairól lásd Marjanucz L. 2013. 3. 24–43. A népességi adatokat ismerteti a 36–37. oldalon.

gányokról (Marjanucz L. 2017), vagy összefoglalják ismereteinket e csoportról (Kakucs L. 2016), továbbá feltártak az 1828-as adóösszeírásból a cigányok mesterségeiről adatokat. (Kovách G. 1998)

Jelen témám szempontjából fontos megjegyezni, hogy a szakirodalom nem tud cigányok Ausztriából történt szervezett betelepítéséről vagy spontán beköltözéséről akár a térség falvaiba, akár Temesvárra. Nincs ennek nyoma a temesvári városi iratokban sem, a cigányokról mint speciálisan telepített csoportról nincsen szó a forrásokban, az 1770-es évektől úgy kerülnek elénk, mint a város lakosságába tartozók. Amennyiben a 18. században mégis kerültek erre a területre és Temesvárra németcigányok, akkor azt feltételezhetjük – ám közvetlenül bizonyítani nem tudjuk –, hogy a Bánátba betelepülő csehekkel kerülhettek ide, és a német nyelvű, úgynevezett lalleri csoporthoz tartoztak. A lalleri csoport Csehországon kívül Ausztriában és Németországban is ismert. Végző soron teljesen nem zárható ki, hogy a temesvári németcigányok akár Ausztriából is származhattak, és a családi szájhagyomány nem volt téves.

Valamelyest pontosítható a kép mára elfelejtett Sopron vármegyei adatok alapján, amelyeket évtizedekkel ezelőtt Ember Győző közölt a helytartótanácsi levéltárból. (Ember Gy. 1936) A törökök kiűzése utáni, 18. századi népességhullámmás közismert. A nagy népmozgások kezelésének szereplői a földesurak, a törvényhatóságok, országos szinten pedig a Helytartótanács. Szervezett telepítések és spontán települések követték egymást, de a népmozgások okait nem tudták megszüntetni. Az 1724-es rendelet három hónapot adott a cigányoknak, hogy földesurak alá kerüljenek. Három évvel a rendelet után, 1727-ben Kismartonban jelentkezett egy munkára és letelepedésre hajlandó 28 fős cigánykaraván. Legfőbb döntés értelmében a Temesi Bánságba kellett őket telepíteni. Meg is érkeztek a Bánságba, de ott nem fogadták be őket és visszamentek Sopronba. Sopron vármegye újra visszafordította őket Temesvár felé, és innentől kezdve nem tudunk a további sorsukról. Nem tudjuk, újból a vándorló életet folytatták-e, vagy a Bánságban maradtak, csak épp az ottani létükről nincsenek pontos adataink. (Ember Gy. 1936. 169.)

Temesváron az 1930-as években úgy tudták, hogy a németcigányok temesvári, illetve bánáti sajátosságának tekinthetők, „abból az időből, amikor a Bánátot a töröktől való visszafoglalás után osztrák koronatarományként Bécsből kormányozták”. (Schiff B. 1936. 4.) A 19. századi magyarországi adatok szerint ebben a térségben valóban megfigyelhető – főleg városokban – a németcigányok jelenléte, de az e kategóriába sorolható cigányok máshol jóval hamarabb kimutathatók, illetve Erdély és Magyarország más részein is megtalálhatóak. Eddigi kutatásaim szerint a *germani zingari* kifejezést először Sopron vármegye 1717. évi statútumában használták. (Nagy P. 1998. 238.) Bánáti sajátosságának az tekinthető, hogy a felvilágosult abszolutista rendeletek, illetve

Mária Terézia telepítési kísérletei nyomán a német nyelvhasználatban elterjedt a cigányok *Neu Banater* megnevezése.¹⁶⁰

Német nyelvű cigányokat említ Augustini ab Hortis is, az 1770-es években cigányokról írt munkájának (Augustini H. S. 2009) a házakról és lakásokról szóló fejezetében: „Az erdélyi vándorcigányok egyébiránt három külön osztályt alkotnak: a moldovai, a német nyelvű, illetve a kanalas cigányokét.” (Augustini H. S. 2009. 127.) Az öltözködésről szóló részben pedig ezt írja: „Erdélyben az úgynevezett egyiptomi nők avagy német ajkú cigánynők a testük köré tekert takaró alatt állandóan izzó szénnel teli fazekat rejtegetnek, amellyel ha lopás közben lebuknak, különösen falun, ügyesen, ugyanakkor elég félelmetesen is képesek védekezni a támadók ellen.” (Augustini H. S. 2009. 143.) A mesterségek és a megélhetési módok kapcsán: „Erdélyben [...] a német ajkú cigányoknak az a szokásuk, hogy a férfiak nem koldulnak vagy dolgoznak, hanem tolvaj, csaló jósló, illetve más hasonló trükkökből élő feleségükkel tartatják el és táplálztatják magukat.” (Augustini H. S. 2009. 147.) Ugyanennek a fejezetnek egy másik helyén a magyarországi német ajkú jósnőkről: „Azok, akik jósnőnek adják ki magukat (a férfiak ugyanis nem foglalkoznak ilyesmivel), többre tartják magukat a többiekénél. Azt állítják, hogy ők valóban Egyiptomból származnak, és semmi közük a többi cigányhoz. Saját anyanyelvükön és az adott vidéken használt többi nyelven kívül németül is beszélnek – ami pedig az itteni cigányokra alig jellemző – ezért aztán eléggé valószínű, hogy ezek a jósnők az úgynevezett erdélyi német ajkú cigányoktól erednek, és onnét lopóztak át észrevétlenül Magyarországra.” (Augustini H. S. 2009. 167.) A nyelvről szóló fejezetben újra érinti a német nyelvismeretet: „Anyanyelvükön kívül azonban a magyarországi cigányok legszívesebben magyarul vagy szlovákul beszélnek, a német nehezükre esik, különösebben ugyanis nem kedvelik e nyelvet, és még akkor is ritkán tanulják meg, ha németek lakta területen élnek – ilyen esetben is inkább megmaradnak saját nyelvük mellett a szlováknál. Kivételt képeznek a jósnők, akik súlyt fektetnek a némettanulásra, részben, mert ki szeretnének emelkedni a többi cigányasszony közül, részben pedig, mert éppen azáltal tudnak az emberek bizalmába férkőzni, és bennük csodálatot kelteni, hogy jól beszélnek a németet. Erdélyben is csak ritkán tanulnak meg a cigányok németül vagy szászul (hiába élnek a szászok közt), inkább románul beszélnek. Azok viszont, akik a magyarok közt laknak, anyanyelvükön kívül a magyart is beszélik.” (Augustini H. S. 2009. 267.)

A jelenleg rendelkezésre álló adataink alapján nem látom bizonyítottnak, hogy a németcigány kategóriájába vonható cigányok azonos eredetűek lennének, továbbá azt sem, hogy teljességgel azonos kulturális mintával írhatók le. Inkább azt mondanám – itt is, mint a beások és az oláh-cigányok esetében –, hogy hasonlóságokkal és különbözőségekkel jellemezhetők. Az erdélyi szász környezetben, a bánsági sváb vidéken, va-

160 Például a tiszaszentmiklósi uradalom (Torontál megye) német nyelvű összeírásában a *zigeuner* megfelelőjeként. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 156 Fasc. 175. No. 002/a.

lamint Temesváron élő, továbbá Sopronból ismert németcigányok esetében sem kellően megoldott az a probléma, hogy ezek a csoportok ugyanonnan kerültek-e a történeti Magyarország területére, és az sem, hogy a 20. században és napjainkban tapasztalható állapotuk valóban asszimilációs folyamat következménye-e.

Még bonyolultabbá teszi a kérdés vizsgálatát a németcigányok és zsidók kapcsolatának tisztázatlansága. Temesváron például a muzsikus németcigányok közül több család vezetékeve zsidókéra emlékeztet. Gondolhatnánk, hogy csak a vezetékevek kialakulásának zsidók és cigányok közötti hasonlóságáról van szó, de ma már tudjuk, hogy több magyarországi „cigányzenész” zsidónak született, vagy zsidók és cigányok közötti vegyes házasságból – Temesváron erről sem tudunk még eleget. A temesváriakkal párhuzamba állítható például az eredetileg muzsikus zombori Herczenberger familia, amelynek tagjai gazdag polgárcsaládokkal léptek házasságra, és többen közülük értelmiségi pályákra léptek. (Landauer A. 2015. A Herczenberger családról szóló cikkek: Landauer A. 2016. 48., 263–264., 271.)

Semmiképpen nem zárnam ki annak lehetőségét, hogy a németcigányok egy része az elszegényedett németekből lett, akik feltehetően cigányokkal keveredtek. A soproni németcigányok esetében felmerül annak lehetősége, hogy a német területeken a harmincéves háború idején elszegényedett, otthontalanná lett népességből lettek cigány-nyá. A Sopronból ismert, fentebb említett *zingari germani*ről forrásaink leírásai leginkább rablóbandákra emlékeztetnek. (Nagy P. 1998. 170.) Lehetségesnek tartom, bár csak hipotézisként fogalmazhatom meg, hogy Augustini fentebb idézett kitételét a nyelvről nem a cigányok hajlandóságával (nem etnikai karakterrel), hanem társadalmi tényezőkkel magyarázhatjuk. Azaz: azért beszéltek a szász környezetben élő „cigányok” közül is kevesen németül, mert a szászok körében volt a legkisebb mértékű az olyan társadalmi romlás, amelynek következtében nem cigányok cigányokká válhattak.

Döbrentei Gábor (1785–1851)¹⁶¹ 1842-ben, Berzsenyi művei kiadásának előszavában arról ír, hogy a 19. század elején Temesvár nagyobb fogadóiban naponta cigányzene szól, s a cigányok magyar nótákat is játszanak. Döbrentei számára ez, ott és akkor még meglepő volt. Döbrentei 1822-ben a nyomdász és könyvkereskedő Trattner János Tamással (1789–1824/25)¹⁶² járt Temesváron. A belvárosi fogadóban, ahol megszálltak, az ott muzsikáló cigány nem értette Döbrentei magyarul hozzá intézett szavait. Ezen Döbrentei még annál is jobban meglepődött, mint azon, hogy magyar nótákat játszottak a cigányok. 1842-ben felidézte Trattner két évtizeddel azelőtti szavait: Te-

161 Életrajza: Szinyei J. 1893. Online elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (megtekintés: 2025. március 6.)

162 Végh O. 1976. Végh munkája alapján Trattner életrajzi összefoglalásának online elérhetősége: <https://web.archive.org/web/20060116212003/http://www.packinform.hu/121.php> (megtekintés: 2025. március 6.) Trattner halálának évét a különféle lexikonok eltérően adják meg.

mesváron „még a magyar muzsikus cigány is németté lett”.¹⁶³ Hasonlóképpen emlékezett a temesvári németcigányokra Degré Alajos (1820–1896)¹⁶⁴ is az első ízben 1883/84-ben megjelent visszaemlékezéseiben. (Degré A. 1883–1884.)

Az első magyarországi népszámláláskor (Dányi D. – Dávid Z. 1960), az 1784-es cigányösszeírással egy időben a város 9479 fős tényleges népességének 3,01%-a lehetett cigány. A németcigányokra vetítve az arány 2,41%. A fentebb tárgyalt *conscriptió*-ból a Renzers-Dorfban 229, a Raatzen-Stadtban 57 cigány számolható ki, összesen 286 fő a Gyárvárosban. Ezt követően 1893-ig nincs érdemleges adatunk a cigányokról. Az 1893-as országos cigányösszeírás kiadása a városokra a cigányok létszámának és általános viszonyainak adatait közli, a demográfiai struktúra nincs részletezve. (Herrmann A. 1895)

1893-ban Temesváron a lakosság 1,01%-a volt cigány, ebből állandóan letelepedett 373, huzamosabb ideig tartózkodót nem mutattak ki, vándorcigány 29, összesen 402 fő. Az általános viszonyoknál olyan lakhelyeket (cigányház, putri, kunyhó), amelyek akkor sajátos cigány lakóalkalmatosságnak számítottak, nem tüntettek fel. Ebből arra következtethetünk, hogy a cigányok ugyanolyan lakókörnyezetben éltek, mint a hozzájuk hasonló helyzetű más városlakók, másképpen szólva lakókörnyezetükről – elmentében a nyomornegyedek és a falusi putritelepek lakóival – nem lehetett besorolni, elkülöníteni, felismerni őket. A népszámlálásokban 1880-tól 1930-ig nincsenek adatok a temesvári cigányokról. 1930-ban 379 fő volt a cigányok száma, az akkori 102 390 fős népességből, a szlovákokkal és bolgárokkal hasonló nagyságrendű, a zsidók, szerbek, magyarok, németek és románok számához képest elenyésző. A cigányok aránya nem érte el a fél százalékot sem. (Varga E. Á. 2000)

Ugyancsak 1893-ban Temes vármegye (Temesvárt is beleértve) 8812 fős cigány népességéből mindössze 42 főt írtak össze német nyelvűként. Temesvár városban is több németcigánynak kellett ekkoriban élnie. Ez az ellentmondás is megerősíti azt, hogy nem volt egyértelmű a besorolhatóság, az okát pedig nem látjuk tisztán. Ugyanakkor a német nyelvű cigányok alacsony száma lehet az egyik oka annak, hogy bánáti kuriozitásként néztek rájuk.

Jelenlegi, szűkösnek mondható adataink alapján is megállapítható, hogy Temesváron a cigányok aránya a 19. század végéig és azt követően is csökkent. A csökkenés elvándorlásra utal, ami összefügghet azzal, hogy a szerbek aránya is csökkent a városban, azaz esetlegesen a szerb Gyárváros cigányságának elköltöztetésével és/vagy asszimilációjával számolhatunk, de adódhat egyszerűen abból, hogy más csoportok (például zsidók, románok) aránya nőtt. 1930-ban a cigányok száma 6 fő eltéréssel ugyanannyi, mint 1893-ban az állandóan letelepedetteké. Ezzel együtt azonban az 1930-as években identitásukat kereső németcigányok nem tették ki a város teljes cigány népességét.

163 A történetet Döbrentei nyomán leírja Berkeszi I. 1900. 81–82.

164 Degré születésének évét a régebbi kiadványok 1819-re, az újabb kutatások 1820-ra teszik.

A temesvári cigány népességnek tehát a nagyobb részéről lényegében semmit sem tudunk még ebből az időből. Egyelőre nem tudok válaszolni arra a lényeges kérdésre sem, hogy az 1833 és 1894 közötti évekből fennmaradt *Catastrum Civium Temesvariensium* című kimutatásokban miért nem találtam cigányokat.

Temesváron a németcigányok társadalomtörténetében a 18. század végétől a trianoni békeszerződésig a magyarországi muzsikus cigányokra jellemző tendenciák érvényesültek. A város fogadói, kávéházai, éttermei jellegzetes és megszokott alakjainak számítottak. A Gyárvárosban különösen sok kaszinó és étterem volt (lásd bővebben: Berkeszi I. 1900. 85.), ott megtalálhatták megélhetésüket és egyfajta megbecsültséget, elismertséget is. Már az 1784. évi összeírás is azt mutatja, hogy a németcigányok elkülönültek más cigányoktól, Augustini leírása szerint ez máshol is jellemző volt. Ez az elkülönülés a város nem cigány polgáraihoz (főként a németekhez) való közeledéssel párhuzamosan erősödött. Még erősebb lett, amikor az 1920-as években a kávéházi és éttermi cigányzene gazdasági nehézségek és az ízlésváltozás miatt válságba került. Erre a válságra adott válasz volt a fejezet elején említett önszerveződési törekvés, amely Temesváron nem a cigányok egységéhez, hanem további elkülönüléshez vezetett. A német nyelvű muzsikusok esetében új identitáskeresést váltott ki, amellyel egy-szersmind dekonstruálni igyekeztek környezetüknek azt a gyakorlatát, hogy cigány-nak tekintsék őket. A dekonstrukció etnikai besorolásuk és önazonosságuk kritériu-mainak újragondolásával is járt.

A temesvári cigányok egyelőre vázlatosan ismert története is példa az etnicitás és az identitás viszonylagosságára. Összességében azt mondanám, hogy a cigányság itt is vegyes népesség, olyanok, akik eltérő úton-módon lettek cigányok, részben etnikai átalakulások, részben pedig társadalmi állapotváltozások révén.

A 18. században újraépülő városnak szüksége volt kézművesekre és szolgáltató ze-nészekre. A borszín és a foglalkozás tartotta meg őket cigányként a környezetük sze-mében, de önazonosságukban a németekhez tartozás, a német lakókörnyezet, a „né-metként” való élés erősebb volt. Történetükben több kérdés is nyitott még, amelyeknek megválaszolásához a helyi sajtó feltárása és további levéltári kutatások szükségesek.

3.3.4. A kiskunfélegyházi putrinegyed

Kiskunfélegyháza kilóg a magyarországi lokális példák sorából. Egyrészt, mert az itte-ni cigány népességre vonatkozóan nem végeztem levéltári kutatást. Másrészt, mert nem közlök és nem elemzek 18–19. századi adatokat. A 20. század elejéről ismert ál-lapot azonban a 19. században végbement folyamatok következménye. Az 1930-as évekre történő áttekintés pedig megmutatja, miként befolyásolják a megrázkódtatá-sokkal járó válságos időszakok, hogy kik számítanak cigánynak. A két aspektus együtt megmutat egy folyamatot, illetve más lokális metszetekhez hasonlóan élénk tárja a társadalmi változásoknak a cigány etnicitásra és identitásra gyakorolt hatásait, árnyal-va a máshol tárgyalt általános tendenciát.

Madarassy László (1880–1943) etnográfus, a Néprajzi Múzeum későbbi igazgatója a Nemzeti Múzeum fiatal kutatójaként¹⁶⁵ alföldi terepmunkája során bukkant rá a kiskunfélegyházi *putritelep*re. A telepről írt publikációja (Madarassy L. 1905) sajnálatosan elfelejtődött, nem épült be a történeti, szociológiai, sőt néprajzi tudásunkba sem. Az egyik első vagy talán a legelső magyar kutató volt, aki felismerte, hogy a gyakran „cigánytelepnek” nevezett putritelepeken egyáltalán nem csak cigányok éltek. Ő írt először (legalábbis jelen ismereteink szerint) nem cigányok cigányokhoz történt asszimilálódásáról is, amiről a cigányokat asszimilációs politika áldozatának tekintő kutatók nem akarnak tudomást venni.

Madarassy szerint a putrinegyedeket a cigányok kezdték építeni, és a nyomorúságos lakásféleségeken kívül a putri a telepeket jelölő fogalom lett. A putrinegyedek leg-sűrűbben a szlovák és német nemzetiségű vidékeken fordultak elő, valamint a Duna–Tisza közén, a Tisza mindkét partján és Erdélyben. Sem akkor, sem azóta nem adott magyarázatot a történeti és etnográfiai szakirodalom a nemzetiségi és területi összefüggésekre, jószerevével nem is figyeltek erre, magam is csak jelezni tudom a fontosságát. Neveztek ezeket a putrinegyedeket *cigányváros*nak, *koldusnegyed*nek is, a 19. század végén pedig egyre gyakrabban valamelyik európai főváros nevét ragasztották rájuk. A putrinegyed a 20. század elején „nem egy fajnak különleges települési módja, hanem a legalsó társadalmi rétegek gyűlöhelye”. „Vidéki városok sorsüldözött, kidaszított, csavargó népe jobbra a putrinegyedekben húzódik meg. Kegyelemkenyérre szorult elagottak, akiknek hely már nem jutott a városi szegényházban, elhagyott nyomorékok, akiknek senkiök sincs, feleszűek, vagy mint nevezik: bolondok, akikkel családjuk megszakított minden közösséget, rossz útra tévelyedettek, akiket senki be nem fogad s akik egyébként is kerülni óhajtják a hatóságok figyelmét s végül a cigányok” – írta Madarassy. (1905. 53.)

Kiskunfélegyháza határában a putrinegyed ott jött létre, ahol az ún. nyomásföldek magasabb részén kiszakítottak mintegy kétholdnyi területet, körülárkolták, és az oda-települőkre bízta a beépítést. Madarassy nem közli, hogy ez pontosan mikor történt. Tegyük hozzá a leírásához, hogy a putrinegyedek mindenütt a legsilányabb gazdasági, társadalmi és ökológiai térben alakultak ki, a telep volt egy településen vagy annak határában – társadalomföldrajzi kifejezéssel élve – a legkedvezőtlenebb *niche*. (Fekete G. 1981. 274–279.) A putrinegyeddel a közigazgatás sem sokat törődött. A hatóságok a putri társadalmának élére élethossziglan megbízott *cigányvajdát* vagy másképpen *cigánybíró*t, *koldusbíró*t (az elnevezések ellenére egyáltalán nem biztos, hogy cigánynak születtek) helyeztek évi javadalomért, aki korlátozott bíraskodási jogot nyert a szedett-vedett putrilakók felett.

165 Életrajza Ortutay Gy. 1980. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1428.html> (megtekintés: 2025. március 6.)

A putrinegyed szomorú, sivár, magára maradt világ volt, nyomorúságos építményeivel, sikátoraival, zártságával. Sem benne, sem a környékén nem volt egyetlen fa sem, mert ha akadt is, kivágták tüzelőnek. „A putri lakója úgy él, mint az ég madara. A putri gyermekét a szellő dajkálja, iskolába nem jár; tétlenségben tölti életét 10–12 éves koráig, amikor neki is kijut az életből s kezdi azt az igavonó munkát, amelyektől koravénségben pusztul el, vagy belekerül abba a kényelmesebb életmódba, amely némi ügyességet kíván ugyan, de amellyel végigjárhatja a tolonchelyek s fogházak végtelen sorozatát: ez a csavargás, tolvajlás.”

A putri népének életmódját az évszakokhoz alkalmazkodó faluzás (lásd a mendikációnál is) szabta meg: „Nyáron minden épkézláb ember útra kel a putriból, s értékesíteni igyekszik azt a kezdetleges foglalkozási módot, amely ráragadt.” A putrilakók kovácsok, üstfoltozók, kazánfűtők, vályogvetők, téglavetők, tapasztók, lókupecsek, pecérek, aratásnál marokverők. „Akár cigány, akár nem, ért mindegyik a muzsikához.” Szó sincs tehát ősi, tradicionális, etnospecifikus cigány mesterségekről.

Madarassy szerint a putrinegyedek jellegét a cigányok jelenléte határozta meg, de „egy-két ember a putrinak azon eleme közül, amelyik nem volt eredetileg cigány, a túlnyomó cigány környezetben, vagy az állandó érintkezéstől egészen elcigányosodik, beházasodik s felveszi azoknak minden tulajdonságát.” (Madarassy L. 1905. 56–57.) Félreértés ne essék: Madarassy ebben nem a magyar paraszt valamiféle cigányok általi „faji” lerontását látta, ahogy az majd az 1930-as években felmerül, hanem a cigányok kultúrájának integratív erejét, és azon aggódott, hogy a cigányok halandóságának nagy aránya, valamint a nemzetiségekbe való gyors beolvadása miatt az átalakuló putritelep a cigányok kultúrájának letűnő emlékei, vidékenként össze kellene ezért gyűjteni települési és „népisme” néprajzi adatait. (Madarassy L. 1905. 57.)

Temesvárhoz hasonlóan Kiskunfélegyháza cigányságát is érdemes tágabb kontextusba helyezni a 20. századra kitekintve. „Az alföldi városok és községek mellett mindenütt *tekintélyes cigányfaluk* vannak” – írta a később filmessé is lett Lakatos Vince (1907–1978) újságíró és író¹⁶⁶ szociografikus cikkében, 1936-ban. (Lakatos V. 1936. 8.) A Kiskunságban, illetve Pest megye déli részén, Kalocsán, Kecelen, Majsán, Félgyházán és Kecskeméten 2000 cigány nyomorgott Lakatos szerint, ő nem tudott arról, hogy nagyobb részük cigánnyá lett paraszt és agrárproletár. A Kecskeméti Közlönyben 1943. február 12-én a *Nem csak Kecskeméten: Országosan is súlyos gondokat okoz a cigánykérdés* című írás ismeretlen szerzője pontosan meg nem nevezett statisztikai forrásokra és kutatókra hivatkozva Pest megye 129 helységben található cigány népességét 10 016 főben adta meg, Kecskeméten 800, Kiskunfélegyházán 655 cigányról tudtak.

166 Életrajza Kenyeres Á. 2001. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (megtekintés: 2025. március 6.)

Az 1930-as években a kiskunfélegyházi putritelepet már általában „Londonként” emlegették, de hivatalos iratokban továbbra is Putri. Maderspach Viktor (1875–1941) német származású, Hunyad megyei földbirtokos erdőmérnök írásából (Maderspach V. 1934. 8.) tudjuk, hogy a telep a Szeged felé vezető országút mellett volt, a várostól 2 km-re. Maderspach ekkoriban Budapest közelében élt, feltehetőleg erdőmérnöki munkája miatt járt Kiskunfélegyházán, életrajzíróinál nem esik erről szó.¹⁶⁷

A telep fehérre meszelt, egyenes sorokban épült földkunyhókból állt (Madarassy szerint összeviszsa épült, vert falú és vályogházakból, tapasztott fadarabokkal fedve). Maderspach a középkori német városok gettóihoz hasonlította, és az erdélyi cigányvárosokkal állította párhuzamba a félegyházit: „Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Marosvásárhely cigányvárosai a bűnnek, piszoknak és elvetemedettségnek melegágyai.” Maderspach szerint a félegyházi cigányváros magvát az a néhány család alkotta, amelyik korábban a téglagyárban dolgozott. A telepet ekkor is a város által kinevezett és fizetett vajda irányította. Felügyelt a rendre, a közbiztonságra, hogy a párok ne éljenek vadházasságban, „bizonyos [...] rend és fegyelem érvényesül [...] minden tekintetben magasabban áll, mint az erdélyi cigányvárosok”. „A rendőrségnek bűnügyi szempontból átlag nem adnak több munkát, mint a város többi lakossága.”

Maderspach a cigányváros lakosságának „tisztán cigányvérű” és magyar parasztból cigánnyá lett csoportját különbözteti meg. A kettő közötti különbségeket a fajelmélet irányát követve magyarázza, mindkét csoporthoz faji attribútumokat rendel. Ha ezt lefejtjük a szövegéről, megmaradnak azok a tények, amelyek azt mutatják, hogy a Madarassy által leírt jelenségek nem szűntek meg, a világgazdasági válság hatására az elszegényedő magyar parasztszám további marginalizálódása következett be. Maderspach nem ismerte Madarassy írását, és 1934-ben nem figyelt fel arra, hogy azok egy része, akiket cigánynak gondol, korábban elszegényedett és a telepre költözött magyar paraszt-, illetve keverékcsaládok.

A gazdasági hanyatlás, a munkanélküliség beköszöntével a cigányok „aránylagos szervezettségüknél fogva” könnyebben jutottak keresethez, mint más nincstelenek, rongy, ócskavas, csont és egyéb hulladékok gyűjtéséből, takarításból, gyepmesterségből. Ezekre a munkákra magyar ember „sohasem vállalkozott volna” (ezt Maderspach faji sajátosságnak tekinti). Most viszont – folytatta Maderspach – az elszegényedett magyar parasztszám, megélhetési előnyökért, túlélésük érdekében „felcsaptak cigányoknak”. Önként vállalták, hogy „az évszázadok óta kialakult társadalmi hierarchiának egy mélyebben fekvő síkján” helyezkedjenek el, és részesei legyenek „a cigány patriarchális szervezettségben rejlő előnyöknek”. „Részben cigányleányokat vettek el, részben pedig rávették saját feleségeiket, hogy a velük született faji büszkeségből kivetkőzve, cigánynőkké váljanak.” Maderspach érvelésében könnyen felfedezhető a nap-

167 Domonkos L. 2011.; Filemon N. 2018. https://mandiner.hu/cikk/20180807_filemon_norbert_maderspach_viktor_portre (megtekintés 2025. március 6.)

jainkban újjáéledt gondolkodásmód, amely a cigánynak számító népesség helyzetét nem a társadalmi egyenlőtlenségekből, hanem egyfajta „faji” attribútumból magyarázza, és úgy véli, hogy a gettósodó térségek cigány népességének rossz életviszonyai saját választásuknak, nem pedig kényszerpályáknak a következményei. (Vö. Szuhay P. 1999. 13.)

3.3.5. Somogy vármegye cigánysága a 18–19. században

Somogy vármegye cigányságának néhány vonását foglalom össze területi mintaelemzésként.

A cigányok lélekszáma Somogy vármegyében 1768-ban 1685 fő, 155 településen. 15 településen élt 20 vagy annál több cigány, ezek lélekszáma együtt 458 fő, a megye teljes cigány népességének 27,18%-a. Ugyanekkor a szomszédos Tolna vármegyében 54 helységben 251 családot írtak össze, a mai értelmezés szerinti valamennyi csoportból. (MNL TML. Ö:243.) Ebben a tolnai összeírásban egyaránt oláh-cigánynak nevezik a mai értelemben vett oláh-cigányokat és beásokat: *Valachicae Nationis*. A kolompárok Somogy vármegyével ellentétben nem *ahenariusok*, hanem *faber cuprariusok* – vagyis nem üstösök, hanem rézművesek. A beásnak tekinthető cigányoktól nemcsak mesterségükben, hanem vallásukban is különböztek: a rézművesek római katolikusok, a beások pedig görögkeletiek.

Somogyban azok a települések, ahol 20-nál több cigány élt, 1768-ban még zömmel Igal és Szigetvár környékére estek. Az 1770-es évekre ez megváltozott a kaposi járás javára. A somogyi helységek közül Szigetváron élt a legtöbb cigány, 94 fő, a megye teljes cigány népességének 5,57%-a. 1768-ban a cigány családfők 60%-a volt kovács, 17% zenész, a többi kisebb fémművesmesterséget folytatott (*serarius*) vagy a kovácsmesterséget (*faber*) és a muzsikálást (*fidicen*) együtt űzte, illetve egyéb megélhetési módokból tartotta el magát, főleg napszámosságból.¹⁶⁸

2. táblázat: A családfők foglalkozás szerinti megoszlása Somogy vármegyében 1768-ban

Járás	Faber	Fidicen	Faber-fidicen	Serarius	Egyéb	Összesen
kaposi	75	17	2	2	5	101
igali	62	20			24	106
kanizsai	54	24			11	89
szigeti	51	8			48	107
Összesen	242	69	2	2	88	403
	60,04%	17,1%	0,49%	0,49%	21,8%	100%

168 A Somogy vármegyei cigányösszeírások az adott év vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveibe vannak bekötve oldalszámozás nélkül. MNL SML IV. 1. b.

A foglalkozásnál a családfő rovatba felvettekkel számoltam. A szüleikkel együtt élő, még nem házas, a gyermekek rovatában összeírt felnőtt korú férfiak nincsenek beszámítva. A későbbi összeírási íveken ezeknek a foglalkozása is megállapítható. Az „egyéb” kategóriába valószínűleg a kereskedelemmel, kupeckedéssel, napszámossággal foglalkozók tartoznak. Itt vannak az esetleges földművesek is, illetve azok, akiket később a *manuale labore* kategóriába soroltak. Szigetváron a 23 családfőből 3 rézműves, 3 zenész, 17 pedig egyéb.

Az életkorból, a nevekből és a családi állapotból néhány érdekes következtetés vonható le a családszerkezetre. Nagycsaládnak csak nagyon kevés esetben van nyoma. Gyakori, hogy a családdal együtt él a férj vagy a feleség valamelyik testvére, valamint az, hogy nőtlen fivérek közös háztartásban élnek, s az is, hogy özvegy férfi együtt él a még nőtlen felnőtt fiaival.

Az erkölcsökre is érdekes következtetések vonhatók le. A házastársak életkora alapján gyakorinak mondható, hogy nem törvényes (legalábbis a jogrend szerint nem törvényes) házasságban élnek, hanem élettársak. Sok esetben valószínűsíthető, hogy már nem az első házasságról, illetve együttélésről van szó, hanem az élet kényszere szülte párválasztásról. A házastársak, illetve együtt élő partnerek között előfordul nagy kor-különbség. Gyakori például, hogy a nő jóval fiatalabb férfival él együtt.

Az 1768-as összeírás fontos tanulsága, hogy – Tolna vármegyével ellentétben – nem szerepelnek benne teknővájó cigányok, sem a nevek, sem a foglalkozások alapján. Ez egészen 1776-ig így is marad. Pedig bizonyos, hogy 1768-ban már éltek, illetve tartózkodtak Somogy vármegye területén teknősök. Somogy vármegye 1768. évi cigányokról szóló két statútumában¹⁶⁹ határozottan különválasztva beszélnek a *zingari valachi* kategórián belül a különféle famunkákat végző, valamint az üstös cigányokról (a beások megjelenéséről lásd a migrációról szóló fejezetet). A somogyi szabályrendeletben a teknővájó oláhcigányokról beszélnek kedvező színben elfogadóan, míg a *fódozók*ról elutasítóan, negatív tapasztalatokra hivatkozva. Nyilvánvaló, hogy a két csoport a beásokkal, illetve az oláhcigányokkal azonosítható. A teknővájókról azt mondják, hogy hasznára vannak a köznek, nem követnek el kihágásokat. Továbbra is meg kell őket tőrni, a földesurak intézkedésének megfelelően bánni velük, és ha továbbmennek, akkor passzust (útlevélet) kell adni nekik. Ellenben az *ahenarius* oláhcigányokat törvényszék elé kell állítani és megparancsolni nekik, hogy hagyják el a vármegyét.

Az 1774. évi rovatos cigányösszeírásban még mindig nincsenek teknővájók. Ennek legfőbb oka az lehet, hogy vándoroltak. Ha ideiglenesen tartózkodtak valahol az erdőben, elkerülhették esetileg az összeírók figyelmét, az már kevésbé valószínű, hogy egyáltalán ne vették volna észre őket, mert az uradalmak tisztartói gondosan ügyeltek az erdőkre. A cigányok lélekszáma 1774-ben Somogy vármegyében 139 településen 1345

169 SML IV. 1. b. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1768. évi jegyzőkönyv 65. és 638.

fő. 10 településen élt 20-nál több cigány, ezek lélekszáma együtt 335 fő, a megye teljes cigány népességének 24,9%-a. Szigetváron élt a megye teljes cigány népességének 8,69%-a.

A 3. sz. táblázat azoknak a családoknak az adatait tartalmazza, amelyekben az apa és az anya is életben volt 1774-ben.

3. táblázat: A cigányok száma és aránya Somogy vármegyében 1774-ben

Járás	A családok száma	A családokhoz tartozó személyek száma	% (a megye teljes cigány népességéhez képest)	Családnagyság (fő)
szigeti	69	314	23,34	4,55
kanizsai	55	254	18,88	4,61
igali	73	347	25,79	4,75
kaposi	66	304	22,60	4,6
Összesen	263	1219	90,63	4,63

További 61 családban vagy az apa, vagy az anya özvegy volt. Az e családokban élők száma 126 fő, a cigány népesség 9,37%-a.

A családfők társadalmi helyzete (benne az özvegyek is) 1774-ben:

4. táblázat: A cigányok jogállása Somogy vármegyében 1774-ben

Járás	A családfők száma	Egész- telkes	Fél- telkes	Negyed- telkes	Nyolcad- telkes	Ház- asszeller	Házatlan asszeller
szigeti	79	0	0	0	0	77	2
kanizsai	76	0	3	2	0	57	14
igali	86	0	0	0	0	79	7
kaposi	83	0	0	0	0	73	10
Összesen	324	0	3	2	0	286	33

5. táblázat: Somogy vármegye cigányságának lakóhelyi elkülönülése és lakásviszonyai 1774-ben

Járás	Házak sorában	A házak sora mellett	A házak során kívül	Urasági házban	Nincs háza	Kuny- hóban	Össze- sen
szigeti	5	62	10	0	2	0	79
kanizsai	0	68	6	0	0	2	76
igali	0	79	0	1	6	0	86
kaposi	0	82	0	1	0	0	83
Összesen	5	291	16	2	8	2	324

6. táblázat: A cigányok megélhetési módjai Somogy vármegyében 1774-ben

Megélhetési mód	Kaposi j.	Igali j.	Szigeti j.	Kanizsai j.	Összesen
kovácsmunka	2	29	24	9	64
helyi lakosoknál dolgozik		1			1
keze munkájából	48	27	34	6	115
paraszti munkából		24		24	48
szőlőkerülő		1			1
pásztor		1	1		2
koldulásból	1	1			2
kovácsmunka és paraszti munka		1		6	7
feleség fonásból		1			1
kovácsmunka és keze egyéb munkája által	29				29
konvenciók kovács	1				1
kovácsmunka és gyermekei támogatása	2				2
lovak pásztora			3	9	12
hegedűs (fidicen)			4		4
keze munkájából és zenélésből			1	1	2
a község pásztora		1			1
kézműves/kovács és hegedűs (faber, fidicen)			2		2
egyéb kézművesség			7		7
csordás	1				1
zenész (musica)			1	6	7
kovácsmunka és zenélés				4	4
a falu kovácsa				6	6
paraszti munka és zenélés				3	3
paraszti munkából és lovak legeltetéséből				1	1
a falu és az uradalom kovácsa				1	1
Összesen	83	87	78	76	324

A Helytartótanács által megadott összeírási formulában arra kérdeztek rá, hogy a cigány családfő muzsikálásból, kovácsmunkából, keze munkájából vagy koldulásból él-e. A valóság azonban többnyire nem volt beleszorítható az előre meghatározott kategóriákba, s az ellentmondásokat minden összeíró más-más módon próbálta feloldani. A táblázatok elkészítésekor nem alakítottam ki sem a korabeli összeírási formulának, sem a modern szociológiának megfelelő kategóriákat. A „megélhetési mód” oszlopba az összeírók által használt latin kifejezések magyar fordítását vettem fel, így

akarván jelezni a szóhasználat és a tevékenységek sokféleségét, variabilitását. Némely összeíró egy-egy családfő esetében többféle megélhetési módot is megadott, illetve a férfin kívül a feleség tevékenységét is megjelölte, vagy éppenséggel nem írt be semmit. Ebből adódik, hogy az összesítésben nem minden járásnál jön ki a családok tényleges száma. 1774-ben a 324 családfőből a legtöbben napszámból és a „keze munkája” fogalmába értendő alkalmi tevékenységből éltek meg. A kovácsolásból élők azokkal együtt sem voltak annyian, akik a kovácmesterséget egyéb munkákkal egészítették ki. Szembetűnő, hogy Somogyban alig voltak valamilyen zenélést folytató cigányok, a kaposvári és az igali járásban egyetlen cigány sem volt muzsikus. Ha ezt a már ismertett szepességi adatok mellé helyezzük, Magyarországot tekintve szélsőséges területi különbségekről beszélhetünk.

Az 1774-es állapot letelepedettséget és a társadalmonkívüliség megszűnését mutatja. Valószínűleg tartózkodtak a vármegyében vándorcigányok, akiket nem írtak össze. A vármegyében a cigányok nagy része azonban már helyben lakott a falvak szélén rossz házakban és a falusi alsó társadalomba tartozott házas zsellérként, ez kifejezi az általános magyarországi tendenciát. A cigányokra jellemző hagyományos mesterségek közül csak a kovácsolás volt nagyobb arányú, a megélhetésre vonatkozó esetszámok 34%-a. A legtöbb cigány itt nem értett kézművességhez, nagyjából a falusi társadalom kiszolgáló rétegeibe tartozott, a vármegye egy részében pedig (főleg a Hunyadi-birtokokon) meglepően nagy arányban parasztosodott. 1768-hoz képest drasztikus változás történt hat év alatt. Ez részben a cigány népesség átrendeződésével, részben elszegényedéssel, részben pedig a helytartótanácsi rendeletek hatására a cigányok életébe történt erőteljes hatósági beavatkozással magyarázható.

Ebben az időszakban, vagyis Mária Terézia és II. József idején a cigányok Somogy vármegyében és Magyarország más vármegyéiben a jobbágyságra és zsellérekre kivetett *contributiót* fizették az államnak és a vármegyének. A cigányok teljesítették speciális adózási, illetve szolgáltatási kötelezettségeiket a földesuraik felé – általában szóbeli egyezség szerint. Kivételes eset volt a szomszédos Baranya vármegyében a siklósi cigányváros (*Civitas Zingarorum*), amelynek lakóival Batthyány Károly 1768-ban külön úrbéri szerződést kötött (lásd fentebb).

Ezekben az években más vármegyékhez hasonlóan Somogy vármegyében is megszorodtak a cigány emberek panaszai. (Erről Nagy P. 2019a. 101–102.) Az 1760-as és 1770-es években az instanciákban túlnyomóan a lótartás engedélyezését kérték a cigányok, többnyire csoportosan. A kollektív kérelmezés több fontos, csak részlegesen megválaszolható kérdést vet fel. Egyrészt: kik kezdeményezték a közös kérelmezést? Másrészt: valamely megye, város vagy falu cigányai között valóban volt-e összetartozás és közös akarat, vagy ez csak formális? Harmadrészt: a kérelmekben előadott, a lótartás engedélyezésének alátámasztására leírtak valóságosak-e, vagy csupán ügyes taktikának tekinthetők?

Közösen kérelmezték a lótartás megengedését Somogy vármegyétől 1773-ban az ottani cigányok is, akiket kérelmük írója *újpolgárokként* nevezett meg, nem cigánynaként. Ez önmagában jelezte, hogy betartják a Helytartótanács rendeleteit. Az ő kérelmükben ez nyomatékosabban jelenik meg, mint néhány évvel korábban a borsodiaknál. (Nagy P. 2011. 27–28. 4–5. sz. közlés.) Elmondták, hogy „regulálva” vannak, házaikat „a falu sorjaiban” (azaz nem a faluvégen vagy azon kívül) építették, sokaknak van úrbéres telke például Kéthelyen, Karádon, Lellén, Csurgón. „Ami a legsérelmesebb”: lovaik eladása (a rendeletek értelmében a cigányok lovait elvették és eladták). Lovak nélkül nem tudják teljesíteni a robotot és a forspontot, nem tudnak téli tüzelőt és az épülőfélben lévő házaikhoz fát hordani, „egy Szoval vonyós marha nélkül sem ő Főlsige, sem Nemes Vármegye Parancsolattyaianak eleget nem tehattunk, tudva lévén az egisz Országban mely drago légyen az vonyós S(alva) V(enia) Szarvas Marha, azok-ra Szeginségünk miat Szert nem tehattunk”.¹⁷⁰

A göllei és kéthelyi cigányok szintén 1773-ban, külön is kérvényezték a vármegyétől a lótartást, meg is magyarázták, miért. Mindenben elfogadják a rendeleteket, régi életük regulálását és azt, hogy „más adozó jobbágyinak sorsába” helyezik őket, „de most leg főképpen Külömböztetni magunkat kívánnyuk, mert oly Házaink vannak Kéthely Mezző Városában, és Gellyében :/ noha mink tsak fertály helyessek vagyunk :/ hogy egy egész helyes Jobbágyinak is nintsen külömb”. Őket is összeírták, az ő házaikat is „numerizálták”, felmérték a javaikat az adózáshoz, „az egy mezzei termékenységen kívül, mivel mégekkoráig az Méltóságos Uraság Tiszttyei által az Urbarium értelme, és Parantsolattya szerént Ház ülésünkhöz szánto földek és rétek, ki nem mirettettek, mellyek rövid nap ki mérettetnek. Tekéntetes Nemes Vármegye, ha már Eő Főlsége véle született Kegyelmebül ily sulyos polgári terh alá bennünket méltoztatott vetni, és az Polgárokhoz hasonlová tenni, méltoztassék a’ T(ekintetes) N(emes) Vármegye, tehát azt is meg engedni, hogy valamint az Polgárok Lovakat, ugy nem külömben egyébféle Barmokat tarthatnak, s el is adhatnak, mi is azon szerént tart-hassunk, és mintegy Kereskedessel el is adhassunk, és vehessünk, mivel mind ekkoráig nem cseréléssel, a’ vagy lopással, hanem Kovátsbéli Mesterséggel életünket tápláltuk”.¹⁷¹

Párhuzamként állítható egy Zala megyei példa, amikor egy-egy településen a hasonló helyzetben lévők kérelmeztek együtt. Három sümegi cigány ember, Árvai János, Gercse Ferencz és Gercse Mihály 1763-ban azzal érvelt a lótartás mellett, hogy városi házaik vannak, lovak hiányában nem tudják megművelni szántóföldjeiket és réteiket. „Utollyára pedig magunk az éhség miatt szerencsétlenül köll el vesznünk, [...] Koldulni pedig nem szabad, és így tellyes életünk iszonyú nagy nyomorúság és az éhség közös lézen.” Egy évvel később zalaegerszegi cigányok, Csonka Mariska, Burka Sándor,

170 MNL. SML., Protocollum Instantiarum, 1773. november 8. Nro. 15.

171 MNL. SML., Protocollum Instantiarum, 1773. március 23. Nro. 7.

Horváth János, Csonka Mihály „és a többi közönségesen” kérelmében megindokolták, hogy miért nem válthatják fel a lovakat más állatokkal. Ritka cigány az, akinek pénze volna ökörre, nincsenek rétjeik, ahol a tulkokat telettethetnék, nem is értenek ezek tartásához. A kovácsok nem tudnak szénfát készíteni, mert nincs mivel szállítaniuk, továbbá lovakkal fuvarozást is vállalhatnak, hogy kiegészítsék a keresményüket. Ha a cigányság „egyedül csak ökreiben vagy szarvas marháiban és kovátsolásában bizná gazdaságát, [...] élehetetlen lenne azon személy az eő tartozandoval edgyüt”. Egyébként is az ökrök elpusztulhatnak a gyakori marhavész miatt. A zalaegerszegiek érvei között is szerepel a rendeletek betartása, egy sajátos, más kérelmekben nem található kötelezettségvállalás ígéretével. Elfogadják, hogy földesurak alá tartozzanak és maguk is akarják, hogy „mint más szegén ember kézi munkája által életét vezetni köteleztetik”. „Hogy ez által az ollyas csavargó és tolvaj korhelek kiirtassanak közülünk és ha találatnának, utóbb készek vagyunk mihelyt tapasztallyuk azokat [...] béjelenteni, [...] vagy pedig [...] kézhez is adni.” (Kardos F. 2008. 350–351.)

A cigányok nevében fogalmazott kérelem- és panaszlevelek a rendeleti politikára adott reakcióként, annak következményeként értelmezhetjük. Megállapítható forrásainkból az is, hogy a rendeletek Magyarországon a cigányok számára kollektív sérelmeket okoztak, de legalábbis nagy részüknek. A gyermekek elvétele és nevelőszülőkhöz adása, a vándoripar üzésének korlátozása, valamint a lótarás és részben a lókereskedés tiltása a cigányok közös tapasztalata volt. Érdekes módon a legerősebb érzelmi traumát kiváltó gyermekelvétel az instanciákban nem jelenik meg. A vándoripar üzésének visszaszorítása ott okozott nehézséget, ahol bekövetkezett az azonos tevékenységet folytató cigányok relatív túlnépesedése és/vagy nem volt megfelelő lehetőség a foglalkozásváltásra, illetve a váltás kedvezőtlenebb megélhetési lehetőségekkel, elszegényedéssel járt volna.¹⁷² Erre a kihívásra a cigányok leggyakoribb válasza a mendikáció, azaz faluzó iparűzés volt. Ennek engedélyezését kérmezte például 1757-ben két cigány férfi Zala vármegyétől: „az környül lévő falukon járnánk böcsületessen, és kovácsolni szabad légyen”.¹⁷³

Az 1779. évi (második félév) rovatos cigányösszeírás adatai újabb változásokat mutatnak. A cigányok lélekszáma Somogy vármegyében 162 településen 1744 fő. Úgy tűnik, az 1776. évi pestisjárvány nem törte meg a növekedést, bár nem tudjuk pontosan, hogy a gyarapodásban milyen mértékű szerep jutott a természetes szaporodásnak, és milyen a migrációnak. A 20 fős cigány népességet elérő települések száma 21, a korábbi kétszerese. E településeken a cigányok száma együttesen 598 fő, ami a vármegye összes cigányságának 35%-a. A legnépesebb cigány közösségeket Öreglakon (31 fő), Endréden (30 fő), Csurgón (36 fő), Szigetváron (91 fő), Váradon (31 fő) talál-

172 A jelenség szociológiai aspektusairól lásd Havas G. 1984. 209–226. A relatív túlnépesedésről Nagy P. 1998. 208–209.

173 MNL. ZML. IV. 1. b. 1775. június 2. közgyűlés iratai. Vö. Nagy P. 1999, 326.

juk. Azok a települések, ahol 20-nál több cigány élt, 1774-ben még zömmel Igal és Szigetvár környékére estek, 1779-ben a legtöbb ilyen helység a kaposvári járásban volt. A somogyi helységek közül továbbra is Szigetváron élt a legtöbb cigány, a vármegye teljes cigány népességének 5,21%-a. Az átrendeződési tendenciával párhuzamosan ez az arány csökkent 1774-hez képest.

Az öt évvel korábbi állapothoz viszonyítva a cigány népességben úgy történt átrendeződés, hogy a cigányság helyzete összességében jelentősen nem módosult. Az 1774. évi összeírás szerint nem éltek Somogyban olyan cigányok, akiket nem lehetett besorolni a korszak valamely társadalmi kategóriájába, mert valamilyen okból nem tartoztak bele a feudális társadalom függőségi rendszerébe. 1779-ben azokat nem tudták besorolni, akik csavargónak számítottak. 1776-tól új csoportok jelentek meg a vármegyében, s ez megváltoztatta a cigány népesség területi eloszlását és foglalkozási megoszlását is. Az új beköltözők a beások elődei, akik az 1779-es összeírás szerint éppen ekkortájt kezdenek integrálódni a somogyi társadalomba, de a folyamat még nem zárult le, sőt ekkor kezdődik. Az 1770-es és 1780-as években Somogyban ugyanúgy életmódváltás, foglalkozásváltás és letelepedési folyamat zajlott, mint Baranyában. Ezeknek a folyamatoknak azonban – a hasonlóságok mellett – nem volt valamiféle univerzális össz cigány mintája. A cigány népesség olyan volt, mint az a terület, ahol élt, és az a társadalom, amelynek részévé vált vagy legalább kapcsolatba került vele. Ez kombinálódott a korábbi lakóhelyekről és tartózkodási helyekről hozott sajátosságokkal és a találkozásokból különféle variációk jöttek ki.

A megélhetésre vonatkozó bejegyzések az 1779-es összeírásban a kaposi járásban nem értékelhetők s nem foglalhatók táblázatba. A másik három járásban a tevékenységi csoportok (kézművesség, napszámosság, zenélés) aránya hasonló az 1774. évi állapothoz, de a terminológia pontosabb lett. Megjelennek konkrét foglalkozások (éj-jeliőr, lakatos), illetve megnőtt azoknak a száma, akik „paraszti munkából” vagy „földművelésből” éltek. A kanizsai járásban a cigány családfők 68%-a paraszti munkából, földművelésből élt! Ez annak volt köszönhető, hogy a Hunyadi család birtokain a korábbinál jóval több cigány rendelkezett telekkel. Szembetűnően kevés továbbra is mindenütt a zenészek száma!

A négy járás közül a kaposit érintette legerősebben az újabb csoportok beköltözése, itt folytattak a cigányok egyedül lókereskedést is. Az újonnan megjelent cigányok között az előkelőbb, lovakkal is kereskedő, de megélhetésüket alapvetően *manuali labore* biztosító férfiak a kaposi járásban *cothurnus*nak nevezett magas sarkú csizmát hordtak. Aszaló, Beleg, Boronka, Buzsák, Csehi, Csoknya helységeknek van erre vonatkozó bejegyzés. A lókereskedésből gondolhatnánk arra, hogy ezek mai értelemben oláh cigányok voltak, de Farkas, Árvai, Horváth, Nyári, Korompács, Káposztás nevük alapján inkább olyan kárpáti cigányoknak tűnnek, akik éppenséggel lovakkal is foglalkoztak. A 18. században ez a tevékenység nem volt kizárólag lovári, illetve oláh cigányokra

jellemző. A dél-dunántúli forrásokban a 19. század első felében sajátos kategóriaként jelenik meg a muzsikus lókereskedő cigány.

Újabb helységeekben jelentek meg teknővájó cigányok is, folytatódott fokozatos beköltözésük. 1779-ben három helységben írták össze őket, a vármegye Baranyához közeli délkeleti szegletében, illetve a Dráva mentén. A Dráva mentén való vándorlással és talán az ottani ártéri erdőkben rejlő lehetőségek keresésével magyarázhatjuk a családnevek alapján egyértelműen beások elődeinek tekinthető cigányok megjelenését.

A cigányok lélekszáma 1785-ben Somogy vármegyében 141 településen 1430 fő. Az első népszámláláskor 1785-ben a vármegye tényleges népessége 162 871 fő, a helységek száma 360. Ehhez viszonyítva a vármegye népességének 0,87%-a volt cigány és a települések 39%-ában éltek cigányok. A cigány népesség növekedése a lélekszámot tekintve megállt, sőt 1779-hez képest csökkenés történt. Az 1779. évi tifuszbajrvány és az 1783. évi vörhenybajrvány helyi hatásait nem ismerjük. Nem kizárt, hogy a csökkenésben a bevándorlás lanygulásának volt döntő szerepe. Bizonyos helységekből teljesen el is tűntek a cigányok, amit a helyi piac változásai és a helyi társadalom esetleges ellenszenvé válhatott ki. Tekintve, hogy korábban és 1785-ben is milyen magas az alsó társadalomba tartozó, „keze munkájából” élők aránya, megítélésem szerint a cigány népesség átrendeződésében azoknak a feltételeknek a megváltozása volt meghatározó, ami általában a vármegye zsellérségének, szegény rétegeinek az életét is befolyásolta. Ilyen volt például a szántók egy részének legelővé alakítása, az uradalmak munkaerő-szükségletének megváltozása. Itt újfent utalhatnánk Czoernig gondolatára, hogy az integráció erősödésével némely cigányok már nem kerültek be az összeírásba. Különösen ott lehetett ez így, ahol a cigányok parasztosodtak és már nem számítottak cigánynak (lásd fentebb, a kanizsai járásnál).

1785-ben 17 településen élt 20-nál több cigány, ezek lélekszáma együtt 522 fő, a megye teljes cigány népességének 36,5%-a. A legtöbb ilyen település ekkor már a kaposi járásban volt. A somogyi helységek közül Szentlászlon és Vadé pusztán élt a legtöbb cigány, 55 és 54 fő. Együttesen a megye teljes cigány népességének 7,61%-a. Szigetváron ebben az évben mindössze 2 cigányt írtak össze! Nem tudjuk pontosan, miért tűntek el a városból.

A korábbiakhoz képest a cigány közösségek összességében sérülékenyebbek lettek. Ez bizonyára összefügg az új csoportok megjelenésével, elszegényedéssel, esetleg a járványokkal, s a gyermekek elvételével is. A családfők társadalmi helyzetének legfontosabb változása a cigány népesség differenciálódása, a különbségek növekedése. Ez azt jelentette, hogy egyfelől a telkes cigány jobbágysok számának növekedésével a cigányok egy részénél felemelkedés történt, másfelől viszont a házas és házatlan zsellérek aránya szélsőségesen módosult és sokan lesüllyedtek. Az új csoportok integrációjára utal, hogy ebben az évben nem vettek számba olyanokat, akik nem voltak társadalmi helyzet szerint besorolhatók. Erre enged következtetni az is, hogy sehol sem kereskednek lovakkal, sőt a kanizsai járásban a cigányoknak nem is voltak lovaik. Mindenkép-

pen erőteljes integrációra és életmódbeli akkulturálódásra utal a kanizsai járásban a negyed- és féltelkes cigányok számának tetemes megnövekedése.

A megélhetésre vonatkozó rovatok az igali járásban hiányosak. A másik három járásban a tevékenységi csoportok közül a rendelkezésre álló adatok alapján magasan kiemelkedik a „keze munkájából” élők aránya: 96%. Szembetűnően alacsony továbbra is mindenütt a zenészek száma! Az életmódra (öltözködés, lakás) vonatkozó rovatok 1785-ben jórészt kitöltetlenek. A rendelkezésre álló adatok csaknem teljes letelepedettségre engednek következtetni, de feltehető, hogy az összeírásokat végző szolgabírók vagy ki sem mentek a helyszínre, vagy kozmetikázták az adatokat, és azt írták be, amit a Helytartótanács elvárt.

Ugyanúgy, mint Baranyában, a teknővájóknál is változásokat tapasztalunk az 1780-as években, bár önmagában kétséges, hogy annak nevezzük-e őket. A különösen nagy különbség, hogy Somogyban nincsenek délszláv nevű teknőscigányok. Az 1785-ös összeírásban nem szerepelnek ugyan vallásra vonatkozó adatok, de a nevek alapján így is látható, hogy itt nem jött létre az ortodox – alapvetően román kultúrájú – teknővájók elhatárolható csoportja ebben az időben. A Somogy vármegyében megjelenő újabb teknővájók a székelyföldiekhez hasonlíthatnak, de hozzájuk is csak a vezetékneveik némelyike, egyébként alig van felismerhető teknővájós karakterük. Nem tudjuk pontosan, honnan és hogyan érkeztek ide, nem látjuk a dél-dunántúli vármegyék közötti másodlagos vándorlást. A teknővájók, mondhatni, lecserélődtek Somogy vármegyében. A Dráva vidékén már nincsenek ott, a vármegye északabbra lévő helységeiben találhatók Bogdán, Orsós, Ignác, Kalányos, Oláh nevű cigányok.

Az 1785-ös összeírás utáni csaknem száz esztendőből Somogyból nincs újabb cigányösszeírás. Az 1873. évi cigányösszeírás¹⁷⁴ szerint Somogy vármegyében 2378 cigány élt. Ebből 2222 minősült letelepedettnek és 156 kóborlónak, az arány 93 és 7 százalék. A lélekszámról szóló rovat szerint a felnőtt férfiak száma 635. A férfiak foglalkozási megoszlásának rovatai azonban összegezve 707-et adnak. Ez csak úgy lehetséges, hogy beszámolták azokat az életkoruk szerint még gyermek fiúkat is, akik már dolgoztak. A cigány népesség és a foglalkozási struktúra alaposan átrendeződött a 18. századhoz képest, a zenészek arányának megnövekedése mutatja ezt a legjobban, ők 335-en voltak, ami 47,38%. A foglalkozások további 35%-ában kovács, téglavető, mezőgazdasági segédmunkás, lókereskedő, csempész, koldus, pintér, árokmetsző, kőműves fordul még elő. A 16 kovács és a 43 lókereskedő együtt csupán a foglalkozások 8,3%-a. A 707 főből 125 faeszközkészítő, 17,68%, a teknővájók száma és aránya jelentősen nőtt a 18. századihoz képest.

A teljes cigány népesség száma Somogy vármegyében 1893-ban Kaposvárral együtt 2929 fő. A vármegye 1890. évi 326 835 fős lélekszámának 0,89%-a. A fakanál- és tekőcsinálók, valamint faáru-kereskedők száma 1893-ban 459 fő, a zenészeké 378,

174 MNL. SML. Somogy vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. IV. 405. b. 2659/1873.

mindkét kategória növekedést mutat. 1893-ban Somogy vármegye volt az egyetlen a Dél-Dunántúlon, ahol voltak fakanálcsináló cigányok, 31 férfi és 26 nő. A kovácsok száma viszont már csak 6 fő, a lókereskedőké 31. Jelentős a napszámosok száma is, 190 fő, de ebből csak 1 fő földművelésnél. A 18. században is találkoztunk már a napszámosok magas számával, de az 1873-as összeírásban a férfiaknál nincs ilyen kategória. 1893-ban a napszámosok háromnegyede nő volt, 25% férfi. Feltehető, hogy húsz évvel korábban a férfi napszámosok még kevesebben lehettek. A foglalkozási megoszlás „háztartás” kategóriájában összeírt 390 főből 1 volt férfi, 389 pedig nő. A nők jelentős része nem volt besorolható rendszeres, fizetett munkát jelentő foglalkozási csoportba, ennek olyan, az életmóddal, a családszerkezettel, a szokásokkal, a házassági életkorról összefüggő tényezői voltak, amelyeknek mélyebb elemzése egyfelől nem lehetséges, másfelől jelen írás keretei között nem vállalkozhatok rá. Ugyanez mondható annak okáról, hogy a napszámosokhoz és háztartásban maradókhoz képest miért alacsony a házi cselédként dolgozó, kizárólag nőket jelentő 22 fő.

A további foglalkozások Somogyban 1893-ban differenciálódást, a kismesterségek fokozatos terjedését mutatják. A tendencia az volt, hogy a teknővájó és muzsikus cigányok aránya jóval nagyobb mértékben nőtt, mint a teljes cigány népességé, utóbbi lényegében nem változott a 18. század végi állapothoz képest. Az összeírás foglalkozási kategóriáinak nagyobb részében Somogyban nem találtak cigányokat, jelentősebb számban pedig még 44 téglá- és cserépkészítőt, 26 vályogvetőt, 15 fűrőkészítőt, 21 házalót, 26 vályogvetőt.

A somogyi cigányok foglalkozási megoszlása egy sor sztereotípiát cáfol, különösen ha szemügyre vesszük a foglalkozásnélküliek keresetforrásainak adatait is. A 15 éven felüli, 31 férfi és 138 nő foglalkozásnélküli nem mondható nagyszámúnak. A 15–59 év közöttiekhez viszonyítva a nők aránya 18%, a férfiaké pedig 5%. A foglalkozásnélküliek keresetforrásai között egyáltalán nem mutattak ki koldulást, jövedőmondást, lopást, csavargást. Az adatok egyrészt cáfolják azt a szemléletet, amely minden cigányt tértől és időtől függetlenül valamilyen tradicionális, „ősi” mesterségbe szorít; másfelől azt az előítéletet, amely a cigányok megélhetéséhez attribútumként rendeli az immoralitást. Az egyéb foglalkozásúak kategóriájában például mindössze egy kéjnőt írtak össze a cigány nők közül. Olyan, többnyire cigányokra jellemző mesterségek, mint kolompár, kosárfonó, rostás, rézműves, szegkovács, Somogyban elő sem fordulnak. Összességében a foglalkozási szerkezet aránytalanságokat mutat a teljes magyarországi népességhez képest, de ez elválaszthatatlanul összefügg a korszak és az adott terület sajátosságaival.

4. ERDÉLY CIGÁNY NÉPESSÉGE A 18–19. SZÁZADBAN

A történészek és a demográfusok eltérő véleményen vannak az erdélyi népesség 18. századi változásairól. Különösen a románok beköltözésének kronológiájában, ütemében és nagyságrendjében vannak viták. A 18. században nem volt akkora jelentősége az etnikai arányoknak, mint a 19–20. században. Mind az etnikai, mind a strukturális szempontból lényeges, ám a kutatásokban eddig szintén nem érintett probléma, hogy a cigány népesség mozgásai, változásai összefüggésbe hozhatók-e a románok arányának változásával, valamint migrációjának irányjaival. Erre vonatkozólag a legalaposabb elemzést a románok háromszéki betelepülése vizsgálatának „oldalvizén” Pál Judit végezte. (Pál J. 1999) A migráció a 17–18. században folyamatos volt, nem etnikumhoz kötött, erős volt a fluktuáció és a háborúk miatti veszteségek. A beköltözés 17. századi periódusainak elemzésénél Pál Judit úgy véli, az ekkor főleg Moldvából érkező „külső jobbágyok” között lehettek cigányok. Ahogy a 17–18. század fordulóján az alávetett rétegek arányának növekedése összefüggött a románok bevándorlásával, ugyanúgy számolhatunk hasonlóval a cigányoknál. Minderről jelenleg töredékes képünk van.

Nyárády az 1733., 1750. és 1761. évi ún. román összeírások, illetve az arra vonatkozó szakirodalom kritikájának kapcsán ír külön a cigányokról, kitekintéssel a 19. századra is. (Nyárády R. K. 1987) Utal Nicolae Togan munkájára (Togan, N. 1898, lásd még Bogdan-Duică, G. 1896. 626–642.), aki az 1733-as összeírás adatainál néhány helységben külön feltünteteti a *Zingari* kategóriát. Nagyszeben szuburbiumában például 80, Disznód községben pedig 12 cigány család élt – Togan közlése szerint. Összesen azonban a cigány családok száma nem volt több 200-nál. Nyárády későbbi adatok alapján úgy véli, hogy a cigányok jóval többen lehettek. Sajnos azoknak a szerzőknek az adatai, akik a korrekcióhoz támpontot adnak, semmivel sem ellenőrizhetőbbek és megbízhatóbbak, mint Togané. Ballmann (Ballmann, J. M. 1801), Gottschling (Gottschling, P. R. 1781) és Preiss (adatainak keletkezési éve 1772, kiadva Sassu, C. 1940) alapján Nyárády egy táblázatot közöl 1766-ra, az erdélyi népesség vallási alapon becsült etnikai megoszlásáról. Ebben az évben 40 ezer cigány lett volna Erdélyben, a népesség 4%-a.

Marienburg (Marienburg, L. J. 1813) szerint 1772-ben a cigány családok száma 7718, melynek fele lett volna vándorcigány (*Zeltbewohner*). Marienburg már maga is bizonytalannak tartotta a számokat és feltette a kérdést: ugyan ki tudná megszámlálni ezeket, mármint a vándorcigányokat. Leonhard (Leonhard, J. 1818) és Benigni (Benigni, J. H. 1837) alapján a cigány népesség 1786-ban 60 ezer, ezúttal is 4%. Ugyanek-

kor Söllner (Söllner, J. 1856. 266.) szerint csak 12 370, ami 0,7%. Söllnernél, illetve adatainak értelmezésénél nyilvánvaló tévesztés történt, ez a szám reálisan a családok számához közeli, és nem a teljes, vagy valamely időpontban összeírt cigány népességéhez. A Gubernium Transylvanicum által elrendelt 1781-es összeírás¹⁷⁵ összesítése szerint 12 686 volt a cigány családok száma, a fiskális cigányok nélkül. Lebrecht szerint 1794-ben sem volt sokkal több cigány, mint 1786-ban, 62 135 fő, Erdély népességének 4,3%-a. (Lebrecht, M. 1804)

Ballmann volt az, aki 1801-ben megjelent statisztikai munkája tanúsága szerint úgy gondolta, hogy a cigányokat rendszerint hozzászámítják a románokhoz, akikhez valószínűleg is tartoznak. A románok és cigányok kb. ötödrészt tartotta görögkatolikusnak, az összes többi román és cigányt pedig ortodoxnak. Hasonló állásponton volt Bielz is 1858-ban, aki még nyelvileg is összetartozónak tartotta a románokat és a cigányokat: „die Zigeuner sprechen mehr die walachische als ihre eigene Sprache” (többet beszélnek román nyelven, mint saját nyelvükön). Az 1850-es népszámlálásról kiadott hivatalos szövegben is az állt, hogy a cigányok leginkább a román nyelvet beszélik.¹⁷⁶

Nyárády elfogadja az említett szerzők véleményét, és úgy gondolja, hogy a 19. század közepéig „a cigányok nemcsak vallásilag, de nyelvileg is a románsághoz csatlakoztak”. Ezt az évszázados havaselvi román–cigány együttélésnek tulajdonítja. Ugyanakkor szerinte etnikailag a cigányok nem vehetők egybe a románokkal, ezért kell az ún. román összeírások eredményeiből levonni a cigányok becsülhető számát, és a maradék adja ki a román etnikumot.

Veres Valér (Veres V. 2002. 75–108.) is vizsgálta ugyanazokat az adatokat, mint Nyárády. Szerinte 1766-ban olyan etnikai arányok jellemzőek, mint később az 1850-es népszámlálás etnikai adataiban.¹⁷⁷ 1721 és 1766 között a cigányok és zsidók „bevándorlással” is történt gyarapodását feltételezi. A 18. század végére pedig az 1830 és 1848 közötti időszakhoz hasonló állapotot, vagyis a 18. század végére kialakult etnikai arányok megmaradtak a reformkorig. A cigány népesség növekedését lényegében a románokéval azonosnak tekinti. Nyárádyval sok részkérdésben megegyezve, a cigányoknál a románokéra jellemző demográfiai magatartást feltételez. Nyárády Károlynak a 18. század első harmadára vonatkozó számításait bírálva azonban felveti, hogy a cigányok száma sem volt elhanyagolható. Egyetérttek azzal, hogy számolni kell nem el-

175 Ezt nevezem guberniumi összeírásnak – MNL. Országos Levéltára. F 46. (Erdélyi Kormányhatalmági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum [In Politicis]. Nro. 1781/2561, 1781/4868.)

176 *Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handelsministerium. II. Jrg. I. Heft.* Wien 1853.

177 Az erdélyi népességszámok értelmezésének historiográfiai áttekintését, benne Veres nézeteinek kritikáját lásd Miskolczi A. – Varga E. Á. 2013. 136–162. Veres érvelése többek között azért sem áll, mert azok a számok, amiket 1766-osnak vél, nem azok, eredetük ellenőrizhetetlen. Ebből adódóan nem összehasonlíthatók Preis valóban 1766-ra érvényes számaival és az 1850-es népszámlálással sem.

hanyagolható cigány népességgel, lokális viszonylatban ezt bizonyítja az 1726-os fogarasi urbárium is (lásd fentebb a Fogarásról írottakat). A görögkeleti vallás kapcsán viszont tennem kell néhány észrevételt, ami a mondottakat kiegészíti.

A 18. századi cigány népesség meghatározására semmiképpen sem elegendő eljárás, hogy a görögkeleti népesség számából kivonjuk a románok számát, és így megkapjuk a cigányokét. Egyfelől realitás, hogy nem tekinthető minden görögkeleti románnak, mert ebben a felekezetben lehetnek cigányok is, illetve mások is. Másfelől a kutatásaim alapján Pál-Antal Sándornak kell igazat adnom, hogy a cigányok nem tekinthetők általánosan görögkeleti vallásúaknak. (Pál-Antal S. 2004. 356–366.) Miskolczy Ambrus arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1780-as években a Szilágyságban meglepően sok volt a cigányok között a református. Beszterce külvárosában pedig a cigányok „a három törvényes felekezet között oszlottak meg”. A cigányok több vallás közötti megoszlásának példaként említi Közép-Szolnok vármegye 1787. évi összeírását. (Miskolczy A. – Varga E. Á. 2013. 165.) Az erdélyi cigány népesség vizsgálatának egyik sarokkövét képező elemzés az 1781-es cigányösszeírásról megerősíti mind ezt. A cigányok akkori vallási megoszlása megfelel Erdély területein a teljes népesség felekezeti megoszlásának, árnyalatok lokálisan mutatkoztak attól függően, hogy egy-egy területen mióta éltek cigányok.

Az erdélyi cigányok nyelvi állapotáról az eddigi kutatások során mindössze két történeti statisztikai forrás került elő, melyek az 1785. évi népszámlálás, illetve annak 1786/87. évi revíziója során készültek. Besztercen egy magisztrátusi jelentés alapján állította össze Miskolczy Ambrus az alábbi táblázatot (Miskolczy A. – Varga E. Á. 2013. 166.):

7. táblázat

	evangélikus		római katolikus		református		görögkatolikus	összes
	német nyelvű	cigány nyelvű	német nyelvű	cigány nyelvű	német nyelvű	cigány nyelvű	román nyelvű	
1785	2973	23	252	63	87	27	1132	4566
1786	2898	22	256	67	83	27	1082	4434

Miskolczy Ambrus megállapította, hogy a besztercei adatok pontosak, mert az 1785-ös végösszeg megegyezik a népszámlálásban megadott jogi népesség összegével. Az 1781. évi guberniumi cigányösszeírás szerint Besztercen és vidékén 211 cigány család élt, 864 lélek. A családokból 147 letelepült, 64 vándorló. 163 volt jobbágy és 48 zsellér. Sajnos Besztercéről a családonkénti adatfelvétel nincs meg, csak az összesítés, így nem állapítható meg, pontosan milyen cigányok éltek a városban és környékén. Szembetűnő, hogy a görögkatolikusok között nem volt cigány nyelvű, románul beszélő cigányok viszont lehettek.

A II. József kori közigazgatási beosztás szerint értendő Közép-Szolnokban 1787-ben összesen 306 helység volt. A solnoki kerületben 144, a krasznai kerületben 72, a kővári kerületben 90. Az összeírás járások szerint készült, azon belül a falu neve után a felekezetet mutató rovatok: Romano Catholici, Reformati, Lutherani, Graeci Ritus Uniti, Graeci Ritus Disuniti, Judei. Mindegyik felekezet mellett ott az anyanyelvre utaló rovat: Lingua Nationalis. Az összeírás a hat felekezetben tízféle anyanyelvet mutatott ki: örmény, cigány (*zingarica*), magyar, német, orosz, román, szász, szlovák, sváb, zsidó.¹⁷⁸

Cigány anyanyelvű cigányok tíz településen mutathatók ki. Ebből hat helységben a református felekezeten belül számszerűleg nem választhatók külön a magyarok és cigányok: Hadad, Lele, Magyarbaksa, Menyő, Szilágyszeg, Bogdánd. Egy helységben, Hídvégen, a reformátusok és a római katolikusok is magyarok és cigányok voltak, de egyik felekezeten belül sem határozható meg külön a számuk. Három helységből tudható, pontosan hány cigány anyanyelvű cigány élt ott. Oláhnádasdon 3 református, Kispacalon 6 római katolikus, Bádon 2 római katolikus. A kővári kerületben egyáltalán nincsenek cigány anyanyelvű cigányok. A cigány anyanyelvűek nagyobb részben reformátusok, kisebb részben római katolikusok. A görögkeleti románok között cigány anyanyelvű cigányok nem találhatók. Az 1781-es összeírásból bizonyos, hogy a cigányok többsége – az akkori közigazgatási beosztás szerinti – Közép-Szolnok vármegyében görögkatolikus és görögkeleti vallású volt, nem gondolhatunk másra, mint-hogy utóbbiak román nyelvűek voltak. Hasonló szituáció, mint Besztercén.

Az 1781-es összeírás főkegybírói recapitulációja szerint Közép-Szolnokban 447 cigány család élt, 1408 lélek. A családokból életmód szerint 241 letelepült, 206 vándorló. Jogállapot szerint 415 jobbágypárt, 32 zsellér.¹⁷⁹ Az adatok részletes feldolgozása – más erdélyi vármegyékhez és székekhez hasonlóan – további munkát igényel. Anynyit fontos megemlítenünk, hogy a községenkénti, neveket és részletes adatokat tartalmazó adatfelvétel eltér ettől. Ennek oka pedig, hogy az összesítésbe a fiskális cigányokat nem számították be.

A szakirodalmi tanulmányokat összegezve, Pál-Antal Sándor (2012. 1–19.) és Pál Judit (1999. 25–97.) tanulmányai, valamint saját erdélyi levéltári kutatásaim alapján jelenleg úgy ítélem meg, hogy a 18. század első felében Erdélyben nőtt a cigány népesség lélekszáma, s ennek forrása a román fejedelemségek és Erdély közötti migráció volt. A növekedés azonban nem látható kellő árnyaltsággal a Gubernium alá tartozó cigány össznépességre vonatkozóan, csak néhány uradalomban, illetve lokálisan. Az 1760-as évektől a növekedés mérséklődött, a migráció nem, ami elvándorlást feltéte-

178 Különös, hogy a szász és a sváb mellett külön beszélnek még németről is. Forrásunk nem nyújt támpontot ennek okára és arra sem, hogy németen pontosan mit érthettek. Meglehet, hogy az egyes járások tisztviselőinek eltérő, következtelen szóhasználatáról van szó, amire más összeírásokban is találunk példát.

179 A kategóriák értelmezését lásd az 1781-es összeírást tárgyaló fejezetben.

lez (ezt az Erdélyen kívüli más területek forrásanyaga, a helytartótanácsi rendeletek és a helyhatósági szabályrendeletek megerősítik), de fontos odafigyelnünk többeknek arra a megállapítására, hogy a migráció nem egyirányú.¹⁸⁰ Az egyik legjelentősebb változás, hogy a 18. század utolsó harmadában nagyobb arányú lesz az időszaki munkavégzésre eltávozók száma. Az elvándorlás egyik legfontosabb oka az azonos megélhetési módot, azonos tevékenységeket folytató cigányok relatív túlnépesedése volt, egyéb tényezőkkel együtt ez váltotta ki az „élelemkereső” vándorlást. Miskolczy Ambros idézi 1788-ból a népszámlálás revíziójáról készült jelentést, amely az általános népességcsökkenés okait keresve a cigányokról is tanulságos észrevételt tesz: „A szükség sok családot arra kényszerített, hogy kenyeret és munkát keressen részben Magyarországon és a Bánságban, részben a török fejedelemségekben: Moldvában és Havasellén, viszont jó években visszatérnek. Más lakosok pedig éppen ebből az okból az összeírás idején távol voltak, közülük a legtöbbben jó időben visszatérnek. ... Végül ez a csökkenés még részben azzal is magyarázható, hogy az újparasztiak [= cigányok] a felsőbb parancsok ellenére nem akartak megtelepedni, hanem továbbmentek.” (Miskolczy A. – Varga E. Á. 2013. 105.)

Az adóösszeírások összesítéseinek alább következő adatai a cigány népesség változó intenzitású növekedését mutatják.

4.1. CIGÁNYOK AZ 1750–1791. ÉVI ERDÉLYI ADÓÖSSZEÍRÁSOKBAN

Erdély népességének 1750-ben jellemző általános viszonyait és ennek kontextusában a cigányok helyzetét Gyémánt Lászlónak az összeírás kiadásához írt bevezető tanulmánya alapján tekintem át, és saját eredményeimmel egészítem ki. (Gyémánt L. 2016. I–CLXV.)

Az összeírás az Erdélyi Nagyfejedelemség 2117 településéről tartalmaz adatokat. Ezek 93,4%-ából, azaz 1977 faluból és városból áll rendelkezésre az adóköteles népesség számbavétele. A hiányzó 140 település nagy része Fogarasban és Szászföldön volt, kisebb része a Székelyföldön fekszik. Abszolút számokban a legtöbb hiányzó település Kolozs és Doboka vármegyében volt. A székely székek közül Háromszéken 9, Udvarhelyen 3 település adatai hiányoznak. Brassó kerületben a 28 településből 13-ból nincsenek adatok. Nagysink és Szászváros esetében egész joghatóságok hiányáról beszélhetünk.

Gyémánt László számításai szerint az adóösszeírásba felvett 148 171 adóköteles falusi család az összes erdélyi család 86,9%-a. A székely és szász székekben ez az arány jóval kisebb volt az átlagnál, de Csíkszeredában 91,7%. A vármegyékben – Torda vármegye kivételével – a falusi adóköteles népesség aránya mindenütt 90% felett volt.

180 Ezt már az 1930-as években tisztán látták a történészek. Vö. Ember Gy. 1936, Berlász J. 1939.

A székely székek közül ez az arány Udvarhely és Háromszék területén volt a legnagyobb, Aranyosvidéken a legkisebb. A Királyföldön a legtöbb falusi adóköteles Székszéken, Beszterce vidékén és Kőhalomban volt, a legkevesebb Sebes és Szereda területén. Brassó vidékén a falusi adóköteles népesség 50% alatti aránya azzal magyarázható, hogy majdnem a települések feléből nincsenek adatok.

Az adóköteles falusi lakosság társadalmi-jogi helyzetét tekintve a jobbágyok és zsellérek aránya 60%, a szabadok (szabadparasztok) aránya 20%. A társadalmi-jogi kategóriák közötti megoszlás kifejezi a falusi lakosságfőlényt. A kisnemesi kategóriákba tartozók, a *vagi* kategóriába sorolt állandó lakóhellyel nem rendelkezők, valamint a cigányok aránya együttesen 8%. A városi adóköteles családok aránya 6,1%, a szuburbiumok lakosságát is beleszámítva. Gyémánt nem tér ki arra, hogy a cigányok ebből mekkora hányadot képviseltek. (Gyémánt L. 2016. XVIII.) A további részt az „egyéb” kategóriába számolt vendégek, sóvágók, tutajosok stb. tették ki.

A teljes adóköteles népesség társadalmi-jogi tagolódását Gyémánt László egy kördiagramon mutatja be. Ebben a viszonylatban a jobbágyok és zsellérek aránya szintén 60%, az állandó lakóhellyel nem rendelkezőké 20%, a cigányoké pedig 1%. (Gyémánt L. 2016. XV.) Gyémánt cigányokra vonatkozó számításai azokra vonatkoznak, akiket az önálló, külön *zingari* kategóriában írtak össze. A jobbágyok, zsellérek és vándorlók (*vagi*) között összeírt cigányokat az adott kategóriába számította.¹⁸¹ A cigányok tényleges aránya 1%-nál tehát mindenképpen nagyobb volt. Átnéztem az 1750-es adóösszeírás teljes iratanyagát, és kijegyzeteltem a cigányokra vonatkozó minden adatot. A családok szintjén történő feldolgozást azonban külön fogom elvégezni. Most néhány példát említek.

Miklósvárszéken, Közéapajta helységben külön, önálló kategóriában nem írtak össze cigány családfőket. Gyémánt László és munkatársai forráskiadványában sem szerepelnek a község adataiban, náluk 36 jobbágy van, és 2 özvegy, ebben a kategóriában. A jobbágyok között azonban összeírtak 3 cigány családfőt. Ha különválasztjuk a cigány családfőket, akkor kaphatjuk meg a reális számukat és arányukat. Ebben az esetben azonban az adózó népesség tagolódásának is módosulnak az arányai mind lokális, mind országos szinten. Közéapajtán az összes családfő száma 130, valamint 17 özvegy. A 130 férfi családfőből egyetlen nemes 3, szabad székely 82, jobbágy a cigányok nélkül 33, zsellér 2, *vagi* 7, cigány 3. A férfi családfők 2,3%-a cigány, akik jogi helyzetük szerint negyed- és féltelkes jobbágyok, házban laknak, adómentesek, összesen 1 tehenük és 3 tinójuk van. Mesterségükre nézve 2 kovács, 1 varga.

¹⁸¹ Köszönettel tartozom Gyémánt Lászlónak az erre vonatkozó információkért. Idézet a hozzám 2023. február 21-én e-mailben intézett leveléből: „Tehát az összefoglaló helységenkénti táblázatokban csak a mint cigányoknak összeírtak adatai találhatók. Ha a családonkénti leosztásban (amivel nem foglalkoztunk) esetleg megjelennek cigányként megjelölt személyek más kategóriák keretein belül, ezek nem lettek külön megjelölve a helység összefoglaló táblázatában, hanem az illető kategóriához lettek számítva.”

A városok és szuburbiumok népességének etnikai megoszlására Gyémánt külön kitér, de csak a románok, szászok és magyarok adatait veszi figyelembe, másokat nem. Némi adalék, hogy a Szeben és Segesvár székekben összeírt 4172 jobbágycsalád közül 587 román, 39 pedig cigány. (Gyémánt L. 2016. XVIII.) Vagyis a két székekben azoknak a cigányoknak az aránya, akiket a jobbágyok között írtak össze, nem pedig külön, ebben a kategóriában 0,9%.

Brassót említem annak példjaként, hogy a térbeli-társadalmi elkülönülés, a jogállás és az etnikai hovatartozás kapcsolódásai milyen bonyolult népességszerkezetet alakítanak ki. A városban összeírták a szászokat és a románokat két-két társadalmi kategóriában, mindösszesen 983 fő az özvegyekkel együtt. A Bolonya és Bolgárszeg szuburbiumokban élő cigányokat külön írták össze, térbeli és társadalmi értelemben is. A férfi családfők száma 105 fő, az özvegyeké 11. A Bolgárszegen tartózkodó, *vagi* kategóriába soroltakat is külön írták össze a cigányok után, ide 28 családfő került. Majd szintén külön Óbrassó szász, román és magyar családfőit, megint csak több társadalmi kategóriában, ez 225 fő, valamint az itt élő *vagi* kategóriába tartozókat, ez további 21 családfő. Bolonya szuburbiumban a társadalmilag külön kategorizált szász, román és magyar családfők száma 212. Az itt összeírt *vagi* kategória 28 főt tett ki. Végezetül következtek a Bolgárszegen élő szász, román és magyar családfők, ezúttal is társadalmilag tagolva, az ő számuk 896. Hozzájuk jön még ebben a városrészben a *vagi* kategória 89 családfője. Mindösszesen 2598 családfő, ebből a cigányok aránya 4,46%, a *vagi* aránya 6,38, utóbbi kettő együttesen 10,84%, ők voltak a városi hierarchia legalján. A *vagi* családfői jórészt románok voltak, és román a cigányok többségének neve is. A két csoport abban is hasonló, hogy nincsenek mesterségeik, javaik pedig csekély mértékben. A cigányok mindegyikéről azt jegyezték be, hogy házakban laknak.

A legfontosabb adat a cigányokról, hogy Gyémánt László az összeírásból mindösszesen 1997 cigány családot mutatott ki, ami az adóköteles családok összességének 1,2%-a. E helyen annyit kell ehhez kiegészítésül hozzáfűznöm, hogy ez semmiképpen sem vehető azonosnak a cigányok Erdély teljes népességén belüli arányával. A vármegyékben és Fogarasban 726 cigány családot írtak össze, ami az összes összeírt cigány családnak a 36,4%-a, de a számba vett területen az összes adóköteles család 1%-a alatt marad. A legtöbb adófizető cigány család a mondott területen Torda és Kis-Küküllő vármegyében élt, legkevesebb pedig Felső-Fehérben és Fogarasban. Az adófizető lakosság összességében Felső-Fehér és Kolozs vármegyében, valamint Fogarasban a cigányok aránya 0,1%. A székely székekben 334 cigány családot írtak össze, az összes adózó 1,2%-át tették ki, az összes cigányokon belül pedig 16,7%-ot. Székelyföldön a legtöbb cigány család Marosszéken élt, 248. A legkevesebb Csíksban. A Székelyföldön összeírt cigányok 75%-a élt Marosszéken. Az egyes székeken belüli arányokat tekintve Udvarhelyszéken az összes adózó család 0,2%-a volt cigány, Marosszéken 3,9%, a többiben a kettő között. Királyföldön 897 cigány családot vettek fel az összeírásba, ami az

összes erdélyi cigány család 44,9%-a, az összes itt összeírt adóköteles családnak pedig 2,4%-a. A legtöbb cigány család Szebenszéken és Medgyesben élt, a legkevesebb Sebesben. A cigányok aránya az összes összeírt családhoz képest Beszterce vidékén 1,1%, Kőhalomban 3,5%, a többiben a két érték között. Az összeírásba felvett taxális helyeken mindössze 40 cigány családot írtak össze, ami az összes adóköteles család 0,8%-a. (Gyémánt L. 2016. XXI–XXII.)

1750-ben 11 021 iparost írtak össze, a cigányok aránya ebből 4,3%. (Gyémánt L. 2016. XLV.) Ebben a kategóriában is kimutathatók területi mintázatok, de a cigányokra vonatkozóan Gyémánt László erre nem tér ki. Jómagam a területi és lokális metszeteknél érintem majd ezt.

Kiszámítható az összeírásból a házban lakók aránya is, jelentős területi eltérések jellemzőek ezen a téren is. A legtöbb cigány Királyföldön lakott házban, 57,8%-uk. A vármegyékben ez az arány 37,2%. A legkevesebb cigány a székely székeken és a taxális helyeken lakott házban, 4,8 és 0,2%-uk. A vármegyéket és Fogarast területileg külön vizsgálva az jellemző, hogy Kisküllőben és Tordában lakott a legtöbb cigány házban, vagyis ahol a legtöbb cigány család élt, a legkevesebben pedig Kolozs, Felső-Fehér, Belső-Szolnok vármegyében és Fogarasban. Az összességhez viszonyítva a cigányok házainak aránya nem érte el az 1%-ot. Utóbbiak szintén korrelációban vannak a cigányok adózó népességen belüli arányával. Ugyanez mondható a székely székekről is. A legtöbb cigány Marosszéken lakott házban, Aranyosban a legkevesebb. Háromszéken a cigányoknak nem voltak házaik, a többi székben mindenütt voltak házat bíró cigányok, még ha arányuk csak 0,1 és 0,5% között volt is. A Szászföldön a legtöbb házzal rendelkező cigány Szebenszéken volt, a legkevesebb Sebesben, Szerdahelyszéken a cigányoknak egyáltalán nem voltak házaik. A cigányok házainak aránya az összeshez viszonyítva Besztercen 0,6%, Kővárban 3,4%, itt is követi a népességi arányokat. (Gyémánt L. 2016. XCIV–XCVII.)

A földbirtoklásban általános tendencia, hogy a cigányok részesedése rendkívül alacsony, mindenütt csak 0,1%, a taxális helyeken pedig a cigányok egyáltalán nem birtokoltak földet. Területmértékkel kifejezve a cigányok részesedése sokszorosan a középérték alatt van. A kisnemesek, szabadok, városlakók és jobbágyok között a földbirtok elérte a 8–16 köblöt, a zselléreknél a 3 köblöt, a *vagi* kategóriában a 0,3 köblöt, a cigányoknál viszont csak 0,07 köből volt az egy családra eső föld.¹⁸² Ugyan-

182 A köből változó nagyságú űrmérték és területmérték. Földnagyságnál egyköblös föld, amelybe egy köbőlnyi vetőmag kerül. Egy pozsonyi köblös föld 1100–1200 négyszögöl, egy magyar hold, amibe 4 véka (kb. kb. 260–270 liter) gabonát vetettek. Űrmértékként egy erdélyi köből 64 pint volt, egy pint pedig kb. 1,6 liter. Magyar Néprajzi Lexikon 3. kötet. Szerk.: Ortutay Gyula – Nagy Olivérné. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. A „köből” szócikk online változata: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/k-72CDA/kobol-73048/> (megtekintés 2025. március 6.)

ilyen birtoklási arány mutatható ki az őszi és tavaszi vetésnél is, minimális területi eltérésekkel. (Gyémánt L. 2016. XCIX–CLI.)

Szőlőket a cigányok túlnyomórészt Szászföldön birtokoltak, Szebenszéken 1835 akó területet, a teljes kapacitás 1,1%-át. Erdély más részein, a székely székekben és a vármegyékben ez a részesedés is 0,1% körül volt, Fogarasban valamivel felette, 0,2%. Székelyföldön a cigányok egyedül Marosszéken birtokoltak szőlőket, 0,1%-os arányban. A taxális helyeken a cigányoknak szőlők sem voltak. (Gyémánt 2016. L. CLVII–CLX.)

Kaszálói a cigányoknak leginkább a székely székekben voltak, főként Marosszéken, de a teljes kapacitás 1%-a alatt. Réteket találunk még a cigányok kezén Doboka, Küllő, Alsó-Fehér és Kolozs vármegyében, de a részesedés 0,1% alatt volt. Királyföldön Szebenszéken és Beszterce vidékén voltak kaszálói a cigányoknak, részesedésük azonban itt is csak 0,1%. A taxális helyeken réteket sem birtokoltak. (Gyémánt L. 2016. CLXIV–CLXV.)

A cigányoknak az állattartásban kimutatható részesedése is ugyanolyan csekély mértékű, mint a földbirtoklásban.

A meghatározó törésvonal, hogy a cigányok *sessionalis* telken élnek-e és rendelkeznek-e *pertinentiákkal* (a telek tartozékai). A másik fontos tényező, hogy értenek-e valamely mesterséghez, vagy sem, ettől függött, hogy a földesúrnak milyen szolgálattal tartoztak, illetve ha községi telken (*in sessio Pagi*) laktak, akkor mit várt el tőlük a közösség. A nem jobbágytelken élő cigányokat ugyanis vagy a községek fogadták be többnyire konvencióval, vagy a földesúr allódiumán szolgáltak. Laktak cigányok házban (*domus*), házszerű putrikban és kalyibákban (*domuncula*), kunyhóban (*tugurium*), földbe ásott kunyhóban (*subterranea gazula*) és sátorban (*tentorium*). A községek úgy oldották meg a cigányok befogadását, hogy községi földre ültették őket és mesterségbeli szolgáltatásokat vártak el tőlük. A földesurak elvárása is leginkább az volt, hogy a cigányok mesterségükkel szolgáljanak. A megélhetésüket ezen túl azon kívül, hogy allodiális földdarabot kaptak, azzal biztosították még, hogy a *desertákat*, vagyis a pusztatelkeket megosztották több cigány között, akik így töredéktelkes zselléreké váltak.

Az opificiummal rendelkezők leggyakoribb mesterségei: *faber ferrarius* (kovács), *sutor* (varga), *cothurnarius* (csizmadia). Az 1750-es erdélyi országos adóösszeírás adataiból kirajzolódik az a tendencia, hogy a Székelyföldön és Szászföldön több helyen is a székelyek és a szász polgárok foglalták el a kézműves-pozíciókat. Ezeken a helyeken vagy nem találunk cigányokat, vagy ha igen, akkor nem gyakorolnak mesterségeket. Ez jellemző az ácsmesterségre, a nyergesekre és néhány településen a kovácsolásra meg egyéb fémművességekre, részben a fafeldolgozó mesterségekre is, például az esztergályozásra, kupakészítésre. A famunkás tevékenységek egy része azonban nem fordul elő szászok és székelyek között, a teknőfaragás és a kanálkészítés sem. Ezeknek a pozícióknak a betöltése a cigányok számára atól függött, hogy a helyi népességben

élt-e háziiparként. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a cigányok jelentős hányada nem értett mesterséghez, ők leginkább napszámosmunkából éltek.

Adózás tekintetében is különbségeket tapasztalunk. A cigányok egy része jobbágyok és zsellérek módjára adózik, mások speciális szolgáltatokkal tartoznak, megint másokról pedig sok helyen azt jegyezték fel, hogy régi szokás szerint (*in usu, ex consuetudine*) nem tartoznak *contributió*val. Utóbbiak voltak a legtöbben. Trócsányi Zsolt az adóösszeírás előzményeinél kitér azokra, akik a törvényhatóságok határozatából voltak adómentesek. Kőhalomszékről tudható, hogy mentesítette az ott élő cigányokat az adózás alól, évente vasszőgeket tartoztak adni Kőhalom vára *reparatió*jához. (Trócsányi Zs. 1957. 305.)

Mindezen kritériumoktól függően, összességében már 1750-ben a társadalmi és gazdasági pozíciók, illetve az életmód variabilitásával találkozunk, ami a következő évtizedekben tovább differenciálódik majd.

A következő évtizedekben az erdélyi adóösszeírások szerkezete alapvetően meg egyezik az 1750. évivel. Az 1765 és 1821 közötti összeírások összesített adatait Csetri Elek és Imreh István tette közzé.¹⁸³ Ebből az időszakból a 18. századi adatokat használtam. Ezeknél az adatoknál ugyanaz a módszertani probléma merül fel, mint amit a besorolás kérdéseinél és az 1750-es összeírásnál említettem.¹⁸⁴ A külön kategóriában összeírt, összesített adatsorba beszámoltakon kívül lehettek cigányok más társadalmi kategóriákban is, különösen a jobbágyok, zsellérek, libertinusok, kóborlók és aranymosók között. Itt azonban nincs lehetőség még példák szintjén sem kompenzálni.

1765 és 1791 között 27 társadalmi kategória szerepel az összeírásokban, 21-ről vannak adatok valamennyi évből. Ezeket tartalmazza a 8. sz. táblázat. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 76–77. az 1. sz. táblázat alapján) A számok mutatják az egyenetlenséget és ez megmutatkozik az arányokban is. Az összes adózóhoz mérten a cigányok aránya 1765-ben 2,67%, 1767-ben 2,85%, 1776-ban 2,73%, 1791-ben 3,75%.

8. táblázat: Társadalmi megoszlás Erdélyben 1765–1791

Társadalmi kategória	1765	1767	1776	1785	1791
királyföldi nemes	60	262	94	99	129
többtelkes nemes	-	4 324	-	-	-
egytelkes nemes	8 317	11 584	9 363	10 843	9 268
bojár	610	1 227	727	530	537

183 Csetri E. – Imreh I. 1980. Az összeírások lelőhelyéről és keletkezéséről vö. uo. 71. 1. és 3. sz. jegyzet.

184 Csetri E. – Imreh I. 1980 nem tér ki a besorolás problémájára. Közlik az adóösszeírások összesítéseinek cigányokra vonatkozó számait, de a társadalmi változások és a társadalmi kategóriák viszonyának elemzésében a cigányoknál hat sorra szorítkoznak a 67. oldalon.

Társadalmi kategória	1765	1767	1776	1785	1791
libertinus	4 837	-	6 064	12 281	6 824
szabad román	14 816	14 649	18 235	21 430	21 653
szabad német	60	-	237	85	253
szabad szász	17 921	18 364	21 717	24 306	26 115
szabad magyar	627	5 556	1 159	1 141	1 219
szabad székely	7 276	7 866	7 942	4 840	10 028
primipilus	-	8 812	-	-	-
jobbágy	109 190	107 945	121 066	132 232	128 712
zsellér	50 126	45 495	55 919	58 903	63 866
taxalista	13 238	11 865	12 254	10 791	13 360
bányász	804	1 459	3 412	5 643	4 328
sóvágó	969	923	1 115	957	719
aranymosó	-	118	-	-	257
tutajos	867	839	1 587	1 927	2 090
román pap	-	391	-	-	-
zsidó	194	151	241	304	314
görög	74	108	100	94	103
örmény	191	528	167	203	246
bolgár	49	51	38	31	31
cigány	7 089	7 380	7 429	9 474	11 353
anabaptista	21	20	-	-	-
kóborló	49 964	8 442	2 986	2 632	1 028
határőr	22 415	-	-	-	-
összesen	264 715	258 359	271 852	298 746	302 433

Az 1770-es évek közepétől növekedés jellemző, ami az 1780-as években erősebb lesz. A növekedés azonban megtévesztő is lehet. Nem biztos, hogy a cigány népesség száma nőtt erőteljesen, hanem esetleg azoké, akik bekerültek az összeírásba. Bármily bizonytalan is Czoernig már említett gondolata, mindig számolnunk kell a letelepültség intenzitásával a népesség változásában. Valószínűsíthető, hogy egyfelől a migráció változó dinamikája húzódik a jelenség mögött, az elvándorlás mellett mégiscsak számolhatunk bevándorlással, illetve visszavándorlással is. A népességmozgás valóban olyan hullámmozgás, ahogy a fentebb idézett jelentés mondja. Másfelől szerepe lehetett a rendeleti politikának is, valamelyest sikerült a Magyarországra irányuló beáramlást

mérsékelni, illetve a bécsi udvarból koordinált, ezekben az években intenzívebbé váló letelepitési politikának is lehetett némi eredménye. Két esztendő adatai a 9–10. sz. táblázatban területi bontásban is összevethetők. (Csetri–Imreh 1980. 78., 80. a 2. és 5. sz. táblázat alapján)

9. táblázat: A cigány adózók száma Erdélyben területi bontásban 1767-ben és 1791-ben

	Vármegyék és Fogaras		Partium és Kővár-vidék		Székely székek		Szász székek		Taxás helyek	
	összes adózó	cigány adózó	összes adózó	cigány adózó	összes adózó	cigány adózó	összes adózó	cigány adózó	összes adózó	cigány adózó
1767	132 360	4107	26 381	251	37 070	1136	54 687	1736	7861	150
1791	152 594	5228	33 287	390	31 171	1554	75 551	3730	9830	451

10. táblázat: A cigány adózók aránya Erdélyben területi bontásban 1767-ben és 1791-ben

	Vármegyék és Fogaras	Partium és Kővár-vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek
	cigányok aránya (%)	cigányok aránya (%)	cigányok aránya (%)	cigányok aránya (%)	cigányok aránya (%)
1767	3,1	0,9	3	3,1	1,9
1791	3,4	1,17	4,98	4,93	4,58

A három nagyobb területi egység között nincs jelentős eltérés a cigányok arányában, ez arra utal, hogy a vármegyék, a Székelyföld és a Királyföld területén egyenletes eloszlásról beszélhetünk. A Partium a cigány migráció fontos átmenőterülete. A Szatmár vármegyénél fentebb említett erőteljes mozgás jelentős részben innen táplálkozott. A Moldva felőli migráció is főként ide irányult. A cigányok itteni arányának csekély változásából úgy tűnik, hogy továbbvándoroltak, ez is megerősíti a szatmári adatokat. A Havasalföld felőli bevándorlás, ahogy arról már szó volt, elsősorban a székely és szász székeket érintette, az 1767 és 1791 közötti dinamika csaknem egyforma, Székelyföldön erősebb kissé. Ehhez mérten a vármegyék és Fogaras területén a cigányok arányának változása jóval kisebb. A székely és szász székek területére nem sokkal 1791 előtt érkezhettek újabb csoportok, és még nem húzódtak tovább, vagy ha igen, akkor Magyarország felé vették az irányt. A fentebb már idézett források alapján utóbbi a valószínűbb. A 18. században az eddig megismert adatokból az adózó cigány

családfők számának növekedése mutatható ki a taxás helyeken is.¹⁸⁵ Ha kitekintünk az 1791 utáni adóösszeírásokra is, akkor ezeken a helyeken több évtizedes távlatban csökkenést tapasztalunk (Csetri–Imreh 1980. 97., 104., 113., 122. A 23., 28., 41., 48. sz. táblázatok), de ez már egy későbbi időszak társadalmi átrendeződésének és városfejlődésének következménye. A 18. századi tendencia némileg úgy árnyalható, ha megnézzük a lokális adatokat is, ez a Csetri Elek és Imreh István által közölt adatokból az 1791. évnél lehetséges (11. sz. táblázat).¹⁸⁶

11. táblázat: A cigány adózók száma és aránya Erdélyben közigazgatási egységenként 1791-ben

Közigazgatási egység	Összes adózó	Cigány adózó	A cigányok aránya (%)
Az erdélyi vármegyék és Fogaras			
Fehér	38 119	1318	3,45
Küküllő	14 485	780	5,38
Belső-Szolnok	16 877	370	2,19
Torda	19 592	824	4,2
Doboka	14 083	434	3,08
Hunyad	22 618	584	2,58
Kolozs	20 393	649	3,18
Fogaras-vidék	6 427	269	4,18
együtt	152 594	5228	3,42
A Partium és Kővár-vidék			
Közép-Szolnok	11 751	66	0,56
Kraszna	6 168	62	1,00
Zaránd	9 469	228	2,40
Kővár-vidék	5 899	34	0,57
együtt	33 287	390	1,17
A székely székek			
Udvarhely	10 716	322	3,00
Maros	9 879	564	5,70
Háromszék	5 445	389	7,14
Csik	2 602	96	3,68
Aranyos	2 529	183	7,23
együtt	31 171	1554	4,98

185 A taxás hely adóátalányt fizető városok speciális kategóriája Erdélyben. Kialakulásáról lásd Borosy 1992.

186 Csetri–Imreh 1980: 82–88. A 6–10. sz. táblázatok alapján. A taxás helyek közül öt város adatait adják meg, a többi városét összevontan.

Közigazgatási egység	Összes adózó	Cigány adózó	A cigányok aránya (%)
A szász székek és vidékek			
Szeben	18 835	822	4,36
Segesvár	5 074	326	6,42
Medgyes	6 820	450	6,59
Kőhalom	5 505	265	4,81
Nagysink	5 505	445	8,08
Szászsebes	2 974	89	2,99
Szerdahely	3 330	136	4,08
Újgyház	3 007	176	5,85
Szászváros	3 307	75	2,26
Brassó	16 617	691	4,15
Beszterce	4 497	255	5,67
együtt	75 551	3730	4,93
A taxás helyek			
Kolozsvár	2 591	74	2,85
Marosvásárhely	1 164	36	3,09
Gyulafehérvár	1 153	54	4,68
Erzsébetváros	807	81	10,03
Szamosújvár	1 001	43	4,29
Más városok taxalistái	3 114	163	5,23
együtt	9 830	451	4,58

Ha azt vizsgáljuk, hogy a három meghatározó területi egység mely vármegyéiben és székeiben élt a legtöbb cigány, akkor jelentős egyezést találunk az 1750-es állapottal, de átrendeződés is történt. A Szászföldön Nagyszeben és Brassó városok, illetve térségük a középkor vége óta nagyobb számú cigány népesség befogadói. Segesvár, Medgyes, Nagysink, Újgyház és Beszterce területén a 18. században alakult ki a cigányok nagyobb aránya, és ez tartós tendencia maradt. Kőhalom visszaszorult ezen a téren, Sebes és Szászváros pozíciója megmaradt. Székelyföldön tartós tendencia lett, hogy Aranyos és Maros területén éltek legnagyobb arányban cigányok. A vármegyékben hasonló Küküllő és Torda. Háromszék helyzete változóbb volt, a cigányok itteni aránya a határmentiségtől és a bevándorlástól függően ingatagabb volt (az 1791-es magas arány erős bevándorlásra utal), miként Beszterce-vidéken, valamint Fogarasban. Általános tendenciaként állapítható meg, hogy a cigányok száma és aránya egy-egy területen és településen összefügg az adott térség gazdasági fejlettségével, továbbá meghatározó a városok, birtokközpontok koncentráció ereje. A taxás helyek adataiban ez jelenik meg. Az erre vonatkozó adatokat azonban hosszabb időtávban, alaposabb lokális kutatások esetén lehet árnyaltabban értelmezni és pontosabb válaszokat adni.

Egy közelmúltban írt tanulmányban ezt végeztem el (Nagy P. 2022), és külön foglalkozom még vele alább, a Marosvásárhelyről szóló alfejezetben.

4.2. AZ 1781. ÉS 1783. ÉVI ERDÉLYI CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK

A tagolódásra, a cigányok kategorizálására vonatkozó források általános vonása a fogalmi keveredés, összemosódás, „tisztá” csoportosítások és kategóriák nem jellemzőek. Többféle szempont együttesen jelenik meg és keveredik, a jogállás, foglalkozás, életmód, a földesúri függés jellege. Erdélyben és Magyarországon a cigányokat általában két kategóriára osztották: a megtelepedettekre és a vándorlókra (sátorosokra), ami a magyarországi adatoknál már szóba került Fényes statisztikájánál. (Erdély esetében lásd Kőváry L. 1847. 193.) A hétköznapi életben azonban a változatosság, a többféleség, a társadalmi csoportok különleges aránya érvényesült a cigányok között is, miként Erdély társadalmában általában. (Vö. Csetri E. – Imreh I., 1980. 9–10.)

Ez a viszonyítás érvényesült a kormányzati politikában, direkt vagy közvetett módon az összeírásokban is. A 18–19. századi országleírásokban és statisztikai munkákban is ebből indult ki a szerzők többsége. Erdélyben alapvető megkülönböztetés volt továbbá a *fiscalis* cigányok különválasztása más cigányoktól, akik földesurak és községek joghatósága alá tartoztak. Teljesen külön kezelték őket, velük a törvényhatóságok nem foglalkoztak, a *Thesauratiatus* (Kincstár) külön összeírásokat állított össze róluk, amiket külön nyújtott be az Erdélyi Főkormányshoz (Gubernium), illetve rajta keresztül az udvarhoz. (Trócsányi Zs. 1957. 273–274.) Magyarországon ugyanebben az időben nem tettek hasonló megkülönböztetéseket.

A fiskális cigányok két alcsoportja: *kincstári aranymosó* cigányok és *kincstári fiskális* cigányok. Mindkettő a kincstár védelmét élvezte. Az aranyász (aranyásó) cigányok a folyók partjain mosott aranyat egy részét taxamegváltás fejében, más részét szabott áron a kincstárnak voltak kötelesek beadni. Korabeli magyar megnevezésük gyakran: *a kamara aranyász cigánya*. Az aranyászok a cigányok között tekintélyes státuscsoportnak számítottak, a bányásztársadalomnak viszont a legalján álltak. Tekintélyt adó foglalkozásuk ellenére szegények voltak, sokszor éheztek, gyakoriak voltak egymással vagy a parasztokkal a konfliktusaik. Közöttük találjuk a ma beás néven ismert csoport elődeinek egy részét.¹⁸⁷ A második csoportba tartozókat említik a korabeli források *sátoros fiskális cigányok* néven. Leginkább fémműves tevékenységekből éltek, rendkívül nehéz körülmények között, egy-egy sátorban több generáció is együtt. Közéjük tartozott a ma oláh cigányként ismert csoport elődeinek egy része.

A családnevekből, foglalkozásokból, különféle etnográfiai vonásokból sok esetben megállapítható, mely csoportba sorolhatók a cigány családok – mai fogalmaink sze-

187 Részletesebb történetüket lásd Nagy P. 2019b.

rint –, de a cigány népesség jelentős részénél ez nem lehetséges, különösen Erdélyben. Az úgynevezett hármás felosztás (magyarcigányok, oláhcigányok, beások), ami Magyarországon a 19. század végére jellemző lett, majd a 20. század második felében Erdős Kamill nyomán a tudományos irodalomban is általánossá vált, a 18. századi Erdélyben még nem volt fontos mozzanata a csoportok megnevezésének. A beások elődei leginkább a kanalasnak (latin *cochlearius*) nevezett cigányok között találhatók, a *baias* (beás) személynévi alakban a fiskális cigányok között. Az oláhcigány csoportnév Erdélyben elvétve fordul elő. A ma oláhcigányként ismert cigányok is a fentebb említett fiskális csoportban, az alcsoportjaik magyar és román megnevezései személynévi alakban és mesterségnévként szerepel a forrásokban (vagy elő sem fordul): Csurár(ul), Kálderár (Kalderarul), Rézműves, Rostás stb.

Zsupos Zoltán az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok tizennyolc összeírását adta ki az 1744 és 1785 közötti közel fél évszázadból, teknővájók, kolompárok és más cigányok adataival. (Zsupos Z. 1996) A fiskális cigányokat kumpániánként írták össze. Az adatokkal pontosíthatók az Erdély cigány népességére vonatkozó számítások, és fontos ez a forráscsoport a foglalkozási megoszlás vizsgálatában is.

A Tabella Indicans és a Recapitulatio szerint a családfők összes száma, a Taxa Localia egyesített adataival együtt 1781-ben 12 686, a lelkek száma pedig 35 539 fő. Ha a két adatot összeadjuk, az eredmény 48 225. Ennyi lett volna Erdély megszámtolt cigány népessége a fiskális cigányok nélkül. Ha a családok számát a szokásos 4,5-tel szorozzuk, a cigány népesség 57 ezer. Ha elfogadnánk azt a becslést, hogy a fiskális cigányok az erdélyi cigányság egynegyedét tették ki, akkor 64–65 ezer fős cigány népesség lehetséges. Ez Leonhard, Benigni és Lebrecht adatához közeleli, és azt mutatja, hogy másfél évtized alatt 20–25 ezer fős növekedés történt, miközben a cigányok aránya Erdély népességében nem változott számottevően. Ha 57 ezret veszünk háromnegyednek, akkor a cigány népesség 76 ezer lenne.

Negyedszázaddal később, 1805-ben egy főkormányiszéki jelentésben az 1781-es számlálás adatait küldték fel az Erdélyi Udvari Kancelláriának. A családok számát közzölték, melyekből 8598 a letelepültek, 4088 a kóborlók száma. A jelentés alapján biztosra vehetjük, hogy 1781 óta nem történt másik cigányösszeírás, de azt is, hogy az akkori összeírás hiányos volt, amit a főkormányiszék meg is írt a kancelláriának a következőkkel együtt: „a Király Fő-Igazgató-Tanács azon nyíltan kifejezett meggyőződésre jutott, miszerént míg a cigányok általában meg nem telepítettnek, addig biztos összeírást véghezvinni lehetetlen.” (Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 113.)

Az 1781-es guberniumi felvétellel majdnem egyidejűleg készült egy összeírás a sátoros taxás fiskális cigányokról, amelyben 1227 cigány családfőt írtak össze. (Zsupos Z. 1996. 245–281.) A kincstár joghatósága alá tartozó aranymosók 1781-eshez legközelebbi összeírása 1783-ból való, abban 1686 cigány családfő szerepel. (Zsupos Z. 1996. 331–366.) Ez a két adat együtt 2913 fő. Rendkívül bizonytalan itt is, hogy ezt vehetjük-e a családfők számának, vagy ahhoz közelinek. Ha 4,5-tel szorozzuk, akkor a

fiskális cigányok száma 13 109. Ha viszont hozzáadjuk a guberniumi összeírás 48 225-ös összegéhez, akkor 61 225-öt kapunk, ez azonban nem reális, mert a feleségek egy része nincs benne, és valószínűleg a gyermekek adatai sem voltak igazán pontosak.

A már említett 1805-ös főkörmányszéki jelentés szerint a taxás fiskális cigány családok 1781-re vonatkozó száma 1239, az aranymosó fiskális cigány családoké pedig 1291. A fiskális családok együttes száma ennek alapján 2530. A 4,5-ös szorzóval a fiskális cigányok száma 11 385. Hozzáadva a 12 686-ot, az összes cigány család 15 216, ezt 4,5-tel szorozva 68 472-t kapunk.

Az erdélyi cigányság lélekszámát összességében 60 és 70 ezer közé tehetjük, figyelembe véve a vándorlás miatti ingadozást, illetve azt, hogy párhuzamosan folyt a román területekről a be- és visszavándorlás, továbbvándorlás Magyarországra, valamint egy letelepedési folyamat is. Mivel az 1750-es adóösszeírásba a Partium cigány népességét nem vették fel, az 1781-es adatok az előző és következő évek adóösszeírásaihoz viszonyíthatók. Az 1781-es összeírásba a Partium egy részének cigány népességét is felvették (Közép-Szolnok, Kraszna, Kővárvidék és Zaránd mintegy egynegyede). Ha az 1781-es guberniumi adatfelvétel 12 868 családfő számát a cigányokra vonatkozó adatok sorába illesztjük, akkor 1776-hoz képest nagyobb növekedés történt, mint ahogy az adóösszeírásokból látszik. Az adózó cigány családfők 1785. és 1791. évi számához viszonyítva 1781 után csökkenés mutatkozik, ami megerősíteni látszik az elvándorlásra vonatkozó adatokat, de ismételten figyelniünk kell arra, hogy az adóösszeírásban a nem „cigány” kategóriában összeírt cigányok nincsenek benne. Korrekció a források családok szintjén történő feldolgozásával válna lehetővé.

A Recapitulatio számadatait szerkesztettem a 12. sz. táblázatba, és ezekből számoltam ki a tagolódás arányait a 13. sz. táblázatban. A taxás helyek adatai és a summa az eredeti forrásból valók, a négy nagy területi egység közigazgatási egységeinek együttes részszáma az én számításom. A családfők és családtagok összegét sem tartalmazza a kimutatás, ez is saját számításom.¹⁸⁸

12. táblázat: A cigány népesség száma és tagolódása Erdélyben az 1781. évi összeírás összesített adatai alapján

	Családfők nro	Lelkek száma nro	Cigányok össz. nro	Letelepült nro	Kóborló nro	Jobbágy nro	Zsellér nro
Az erdélyi vármegyék és Fogaras							
Felső-Fehér	419	832	1251	354	65	390	29
Alsó-Fehér	702	1673	702	498	204	653	49
Küküllő	644	1535	2179	581	63	567	77
Torda	824	2212	3036	640	184	742	82

¹⁸⁸ A székely székek és fiúszékek adatait az eredeti forrásnak megfelelően külön tüntetem fel, de az elemzésnél együtt veszem figyelembe.

Kolozs	927	927	3 058	586	341	835	92
Doboka	680	1 818	2 498	427	253	647	33
Belső-Szolnok	505	1 317	1 822	288	217	462	43
Hunyad	1080	3 575	4 655	505	575	1030	50
Fogaras	291	608	899	149	142	273	18
együtt	6072	14 497	20 100	4028	2044	5599	473
A Partium és Kővár-vidék							
Közép-Szolnok	447	1408	1855	241	206	415	32
Kraszna	191	523	714	91	100	172	19
Zaránd	195	660	855	90	105	190	5
Kővár-vidék	153	375	528	20	133	145	8
együtt	986	2966	3952	442	544	922	64
A székely székek							
Udvarhely	495	1620	2115	197	197	473	22
Háromszék	503	1411	1914	158	158	480	23
Csík	142	572	714	91	51	142	0
Maros	848	2387	3235	645	203	802	46
Aranyos	114	502	616	39	75	109	5
Bardóc	58	113	171	24	34	58	0
Miklósvár	67	263	330	43	24	62	5
Gyergyó	92	378	470	26	66	89	3
együtt	2319	7246	9565	1223	808	2215	104
A szász székek és vidékek							
Szeben	678	2 674	3 352	562	116	439	239
Segesvár	229	541	770	203	26	203	26
Brassó	637	1 443	2 080	493	144	102	535
Medgyes	306	1 155	1 461	257	49	227	79
Beszterce	211	864	1 075	147	64	163	48
Szászsebes	83	161	244	56	27	56	27
Nagysink	256	950	1 206	243	13	241	15
Szerdahely	106	184	290	73	33	60	46
Kőhalom	190	385	575	161	29	174	16
Újgyház	92	174	266	75	17	89	3
Szászváros	71	96	167	51	20	59	12
együtt	2 859	8 627	11 486	2321	538	1 813	1046
taxa localia	450	999	1 449	296	154	398	52
summa	12 686	35 539	48 225	8598	4088	10 947	1739

13. táblázat: A cigány családok tagolódásának arányai Erdélyben az 1781. évi összeírás összesítése alapján

	Családfők nro	Letelepült %	Kóborló %	Jobbágy %	Zsellér %
Az erdélyi vármegyék és Fogaras					
Felső-Fehér	419	84,48	15,52	93,07	6,93
Alsó-Fehér	702	70,94	29,06	93,01	6,99
Küküllő	604	90,21	9,79	88,04	11,96
Torda	824	77,66	22,34	90,04	9,96
Kolozs	927	63,21	36,79	90,07	9,93
Doboka	680	62,79	37,21	95,14	4,86
Belső-Szolnok	505	57,02	42,98	91,48	8,52
Hunyad	1080	46,75	53,25	95,37	4,63
Fogaras	291	51,20	48,80	93,81	6,19
együtt	6072	92,21	7,79	66,33	33,67
A Partium és Kővár-vidék					
Közép-Szolnok	447	53,91	46,09	92,84	7,16
Kraszna	191	47,64	52,36	90,05	9,95
Zaránd	195	46,15	53,85	97,43	2,57
Kővár-vidék	153	13,07	86,93	94,77	5,23
együtt	986	44,82	55,17	93,50	6,50
A székely székek					
Udvarhely	495	60,20	39,80	95,55	4,45
Háromszék	503	68,58	31,42	95,42	4,58
Csik	142	64,08	35,92	100	0
Maros	848	76,06	23,94	94,57	5,42
Aranyos	114	34,21	65,79	95,61	4,39
Bardóc	58	41,37	58,63	100	0
Miklósvár	67	64,17	35,83	92,53	7,47
Gyergyó	92	28,26	71,74	96,73	3,27
együtt	2319	52,73	34,84	95,51	4,49
A szász székek					
Szeben	678	82,89	17,11	64,74	35,26
Szegesvár	229	88,64	11,36	88,64	11,36
Brassó	637	77,39	22,61	16,01	83,99
Medgyes	306	83,98	16,02	74,18	25,82
Beszterce	211	69,66	30,34	77,25	22,75
Szászsebes	83	67,46	32,54	67,46	32,54
Nagysink	256	94,92	5,07	94,14	58,60

Szerdahely	106	68,86	31,14	56,60	43,40
Kőhalom	190	84,73	15,27	91,57	8,43
Újegyház	92	81,52	18,48	96,73	3,27
Szászváros	71	71,83	28,16	83,09	16,90
együtt	2 859	81,18	26,32	63,41	36,59
taxa localia	450	65,77	34,23	88,44	11,56
summa	12 686	67,77	32,23	86,29	13,71

A következtetlenségek, pontatlanságok és hiányok ellenére érdemes ezeket a számokat figyelembe venni, mert témánk további árnyalásához járulnak hozzá. Az abszolút számok alapján a vármegyék közül Hunyadban, Kolozsban és Tordában, a Székelyföldön Marosban, Udvarhelyen és Háromszéken, a Királyföldön pedig Szebenben és Brassóban élt a legtöbb cigány. A népességszám, valamint a jogállás és életmód szerinti tagolódás egymáshoz viszonyítása területi mintákat rajzol ki.

A legszámosabb cigány népesség a legnagyobb területű vármegyékben található. Erdélynek ezen a vidékein volt a legtöbb termőföld, itt a legmagasabb a letelepült cigány családok aránya. Ez valamelyest a cigány családok parasztosodását is jelenti, legfőképpen pedig azt, hogy a paraszti népességet kiszolgáló cigányoknak itt tudtak telket adni. Szászföldön hasonló tendencia jellemző, itt a cigányok főként ipari tevékenységeik révén vagy napszámosként, városi proletárként integrálódtak a társadalomba. Ehhez mérten Székelyföldön és a Partiumban kiugróan magas a jobbágyok aránya, de úgy, hogy a vándorlóké is. Ez azt jelenti, hogy itt jogállapotban erősebben integrálódtak, életmódban kevésbé. Ebben a modellben a cigányok nagyobb részénél az életmód alapeleme a faluzás (mendikáció), amikor az év nagy részében lakóhelyüket elhagyva, különféle piackereső szolgáltató tevékenységekkel, időszakos munkavállalással keresik meg kenyerüket.

Fontos tényező még, hogy a jelentős cigány népességű vármegyékben a cigányság nem koncentrálódott nagy számban egy-egy településen, hanem egyenletesen eloszlott a falvak között. Különösen Hunyad és Torda vármegyében volt ez jellemző, ahol a falvakban két-három cigány család élt. Száz főnél népesebb cigány közösségek a legnagyobb városokban voltak, Kolozsváron, Abrudbányán, Gyulafehérváron, Vajdahunyadon. Kivételesen magas volt a cigányok száma Erzsébetvároson, közel négyszáz fő. Székelyföldön és Szászföldön a falvakban nem tapasztalható olyan szóródás, mint az említetteknél, a koncentráció erősebb. Száz főnél is nagyobb lélekszámú közösségek jöttek létre Marosvásárhely és Székelyudvarhely környékén Marosszentgyörgy, Mezőbánd, Gagy, Nagysolymos, Háromszéken Barót, Gyergyóban Gyergyószentmiklós helységeiben. Ezeken a településeken voltak a *cigányvárosnak* nevezett szegregátumok történeti előzményei, amelyekre az etnográfusok a 20. század elején figyeltek fel. A cigány népesség koncentrációja a Szászföldön volt a legerősebb, vagyis ott, ahol a legfejlettebbek voltak a városok. Itt száz főnél nagyobb lélekszámú cigány közösségek

éltek Brassó környékén Hosszúfalú, Feketehalom, Rozsnyó, Hermány, Prázsmár helységekben, továbbá Segesváron. Szászvárosban a cigányok száma nem érte el a száz főt, de jellegzetes példája a koncentrációnak, hogy itt élt Szászvárosszék cigányságának 53,29%-a. Erdély legnépesebb cigány közösségei Nagyszebenben és Brassóban éltek, az 1781-es adatok szerint 730, illetve 648 fő. Az 1750-es adatokhoz képest a növekedés sokszoros, Brassóban közel hatszoros.

Az 1781. évi guberniumi adatfelvétel szerint a családfők közel ötvenféle mesterséget és megélhetési módot gyakoroltak, de túlnyomó részük ekkor is három mesterség között oszlott meg: kovács, varga, zenész. Magyarországhoz képest feltűnő eltérés a lábbelikészítők magas aránya. Az azonos tevékenységet folytatók túlnépesedése fontos kiváltó oka volt a migrációnak. Egyúttal azonban az a tendencia is érvényesült, hogy némely – nagyobb arányban egyébként nem cigányok által művelt – foglalkozások főként ott fordulnak elő cigányok között, ahol a helyi gazdasági szerkezethez alkalmazkodtak, például a speciális faesztergyálozás (orsócsinálás) Gyergyóban, ahol egyébként a fakitermelés és fafeldolgozás is meghatározó gazdasági ágazat volt. Több településen a cigány családfő nem a mai fogalmaink szerinti „hagyományos” mesterségből élt, hanem *manuarius* volt, azaz a korabeli munkanélküliek közé tartozott, akik napszámból, alkalmi munkákból, néha közmunkából tartották el családjukat, vagy bármiből, ami éppen adódott.

A városok többségében 1781-ben is az említett aránytalan foglalkozási szerkezet jellemző, még Brassóban és Nagyszebenben is. Ezzel együtt általános tendenciaként megállapítható, hogy a városokban volt a legmagasabb azoknak a cigányoknak a száma, akik nem értettek mesterségekhez és a városi proletárok számát gyarapították. Külön említést érdemel a taxás helyek sorából tipikus példaként Erzsébetváros. Itt a 105 cigány családfő közül 12 kovács, 16 muzsikos, 2 varga, 1 koldus, 74 napszámos. Utóbbiak aránya 70,47%.

Arra vonatkozólag, hogy meg tudtak-e számolni minden családot 1781-ben, az összeírók utalást sem közölnek. Más források alapján valószínű, hogy meglehetősen sok család kimaradhatott. A letelepültek magas arányából, illetve abból, hogy a vándorlónak számítókat is beletartoztak jobbként vagy zsellérként a rendi kategóriákba, arra következtettek, hogy feltehetően kis hibával pontosan megszámolták – mai kifejezéssel élve – az integrálódott cigányokat. Azokat viszont, akik Erdélyben még senkihez sem tartoztak vagy úton voltak a Habsburg vagy a török birodalom más részei felé, megbecsülni sem lehetett. A Dél-Dunántúlon kimutatható, hogy teknőscigányok éppen ebben az időben érkeztek oda. Ha túlzás is volt egykor Marienburg becslése a vándorcigányok 50%-os arányára, a megszámolhatóságot illetően bizonyára nem tévedett. Azt viszont hozzá kell tennünk, hogy az Erdélyen kívülre kerülő cigányok ügye már nem a Gubernium gondja volt, neki az számított, hogy az Erdélyben élők ne maradjanak ki az adózásból és ne mozogjanak ellenőrizetlenül. Eddigi adataim szerint ez az 1780-as években javult ugyan, de nem oldódott meg.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a cigányok besorolhatósága csak utólag tűnik egyszerűnek, a kortársak számára valójában gondot okozott. Ezt mutatja, hogy a népszámlálási munkálatok során a Főhadiparancsnokság 1785. február 28-án kelt átiratában tanácsokat adott, miként írják össze a cigányokat. Abba a rovatba kellett őket beírni, ahova társadalmi minősítésük szerint mint parasztok, aranyosók stb. tartoztak, a megjegyzés rovatba kellett bejegyezni, hogy cigány. (Miskolczy A. – Varga E. Á. 2013. 86–87.) Ez azonban nem vált egységes gyakorlattá. Egyrészt összeírták a cigányokat külön is, ahol a cigány minősítés volt az elsődleges, ez történt 1781-ben is. Másrészt, az adózó népességet kimutató adóösszeírásokban a fentebbi két szempont sokszor átfedésbe került, és egyazon felmérésen belül sem volt egységes a besorolás kritériuma.

4.3. ERDÉLY CIGÁNYSÁGA A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az erdélyi cigányság jövőbeni kutatásában alapvető lenne az 1765 és 1821 közötti adóösszeírások részletes feltárása. Az adózók, illetve a különböző kategóriák és benne a cigányok összes száma rendelkezésünkre áll részben Csetri Elek és Imreh István munkájából. A 14. sz. táblázat az 1791 és 1821 közötti adatokat tartalmazza, kiegészítve a cigány adózóknak az összes adózón belüli százalékos arányával (Csetri E. – Imreh I. 1980. 76–77. Az 1791. évi adatokat táblázatos formában közreadta Berlász J. 1958):

14. táblázat: A cigány adózók száma és aránya az összes erdélyi adózóhoz viszonyítva, 1791–1821

	1791	1795	1805	1808	1815	1821
Az adózók összes száma	302 433	310 659	344 950	343 848	322 475	301 164
A cigány adózók száma	11 353	11 747	12 353	11 887	10 473	9 601
A cigány adózók aránya (%)	3,75	3,78	3,58	3,45	3,24	3,18

Az összes adózó és a cigány adózók száma 1805-ig nőtt, de a cigányok arányának csökkenése már korábban elkezdődött. 1805 után pedig mindkét mutatóban csökkenést láthatunk. A csökkenésnek feltehetően több oka lehetett. Egyrészt számolnunk kell az 1780-as éveknél már említett elvándorlással, továbbá feltehető, hogy a változások összefüggenek a gazdasági dekonjunktúrával.

A hosszú 19. század első harmadának számadatai három esztendőből területi bontásban is táblázatba szerkeszthetők, szintén Csetri és Imreh munkájából (Csetri E. – Imreh I. 1980. 81., 97., 113.):

15. táblázat: A cigány adózók száma Erdélyben területi bontásban 1791–1821

	Vármegyék és Fogaras		Partium és Kővárvidék		Székely székek		Szász székek		Taxás helyek	
	összes adózó	cigány adózó	összes adózó	cigány adózó	összes adózó	cigány adózó	összes adózó	cigány adózó	összes adózó	cigány adózó
1791	152 594	5228	33 287	390	31 171	1554	75 551	3730	9830	451
1808	171 238	5375	39 775	449	36 975	1714	88 225	4065	9635	284
1821	135 933	3833	31 252	312	38 102	1416	88 541	3748	7336	292

Az adózók összes számának változása területi bontásban is általános csökkenést mutat.

A 16. sz. táblázat a cigányok százalékos arányának változását mutatja területenként.

16. táblázat: A cigány adózók aránya Erdélyben területi bontásban 1791–1821

	Vármegyék és Fogaras	Partium és Kővár-vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek
	cigányok aránya (%)	cigányok aránya (%)	cigányok aránya (%)	cigányok aránya (%)	cigányok aránya (%)
1791	3,42	1,17	4,98	4,93	4,58
1808	3,13	1,12	4,63	4,60	2,94
1821	2,81	0,99	3,71	4,23	3,98

A cigányok arányának csökkenése területi bontásban is azt mutatja, hogy ez a folyamat már a 18. században elkezdődött. A taxás helyek cigány népességének drasztikus csökkenése alól valószínűleg kevés olyan kivétel volt, mint Marosvásárhely (lásd alább a lokális mintáknál a székelyföldi adatokkal együtt). Az általános tendencia pedig továbbra is az elvándorlás. Öcsényben például ebben az időben jelennek meg beás családok, Magyarország cigány népességére pedig döntően a növekedés jellemző.

A jelenleg ismert magyarországi és erdélyi adatokat összevetve azt mondhatjuk, hogy a cigány népesség helyzetének mérlegelése relatív és ellentmondásos. Általában véve Erdély népessége kedvezőtlenebb helyzetben volt, mint a magyarországi. A megszámlálható cigányok, a jobbágyság és zsellérek aránya alapján jogállásban valamivel kedvezőbb helyzetben voltak Erdélyben. Talán megkockáztathatjuk, hogy jobban integrálódtak a rendi társadalomba. A foglalkozási szerkezet alapján viszont Erdélyben a cigány népesség jóval kedvezőtlenebb pozícióban volt a 18. században. Egyrészt a foglalkozások aránytalansága miatt, másrészt a foglalkozásváltás mérsékeltbb lehetőségei miatt. Mindennek háttérében már a 16–17. század óta az erdélyi középkorias állapotok, a szegénység, a kedvezőtlen szociális viszonyok álltak, ennek okát pedig

már Szekfű Gyula abban látta, hogy „sem a három nemzet, sem a királyi hatalom nem gondolt gyökeres változtatásokra”.¹⁸⁹ Erdély magárahagyottságát a Béctől való nagy távolsága okozta, a központi kormányzat kevésbé figyelt rá, a Habsburgok nemzetközi politikájában elenyésző szerepe volt.

Az 1794-es erdélyi országgyűlésen a cigányokat három csoportba sorolták: 1. kincstári aranymosó cigányok, 2. kincstári fiskális cigányok, 3. magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok.¹⁹⁰ Ezzel párhuzamba állítható kategorizálást Magyarországon Bereg vármegye 1797. évi statútumában találhatunk, de ott nem jogállás, hanem az állandó lakóhely megléte, a mozgás és a megélhetési mód szerint sorolták három csoportba a cigányokat: 1. Házakban lakók, akik tavasszal és nyáron családotól faluznak, majd visszatérnek a lakóhelyükre. 2. Megtelepedettek, házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából), tarthatnak lovakat. 3. Sátrakban lakó kóborlók. (Kolosváry S. – Óvári K. 1892. 498–499.)

Az 1842/43. évi erdélyi országgyűlési tervezet¹⁹¹ részletesebben leírja a tagolódást, s ezt kiegészíthetjük az életmódbeli sajátosságokkal más forrásokból. Jogi helyzet, foglalkozási megoszlás és életmód alapján nyolc kategóriát mutattak ki:

1. Letelepedett, a falvakban és a városokban mesteremberként élő, „rendes életmódot” folytató cigányok. A rendes életmód házakban lakást jelent, ha a ház esetleg szegényes is. Kolozsváron például ekkoriban a város több részén éltek cigányok a hóstáti népességben, egy részük a Hídelvén házakban, más részük a Cigánysor nevű terület utcáiban szintén házakban, megint mások pedig a Külső-Farkas utca környékén (a keleti hóstát a városfalon kívül) a vályogvető gödröknél hurubákban, azaz földkunyhókban.

2. Csekély számban ugyancsak letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigány jobbágyok. Az úrbéressé válás az integrálódás egyik stratégiája volt, házban lakást jelentett. Főként azok a családok tartoztak ide, amelyek már régebb óta, hosszabb időn át éltek ugyanazon a helyen. Az 1785. évi úrbéri összeírások szerint jobbágytelekkel rendelkező cigányok éltek például Háromszéken Kálnokon, Nyújtodon.

3. Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciók cselédjeként „határozott életmódot” folytató cigányok. Ebben az esetben a leggyakoribb, hogy a cselédházakban laktak a cigányok is, de előfordult, hogy egy ideig sátorban. Nemcsak a lakhatás, hanem a társadalmi viszonyok miatt is fontos, de nem kutatott kérdés, volt-e elkülönülés és érintkezés a cselédvilágban cigányok és nem cigányok között, és ennek volt-e szerepe a cigánytelepek kialakulásában.

189 Idézi a Magyar Történet V. 134. alapján Berlász J. 1939. 7.

190 *Opinio de domiciliatione et regulatione zingarorum*. E munkát közzétette Herrmann, 1893.

191 A hivatkozásokat lásd az erdélyi országgyűlési tervezetekről szóló résznél.

4. A kincstár védelme alatt álló aranyász (aranyásó) cigányok, akik a folyók partjain mosott aranyt „egy részit Taxa megváltás fejében, más részit határozott áron kötelesek a kincstárnak beadni”. Tekintélyt adó foglalkozásuk ellenére szegények voltak, sokszor éheztek, gyakoriak voltak a konfliktusaik egymással vagy a parasztokkal. A folyókból aranyat mosó cigányok, mivel mozogtak, tavasztól ősziig sátorban vagy kunyhóban laktak, télen pedig hevenyészett lakhelyeken húzták meg magukat. A hegyekben aranyat bányászó cigányoknak a bányászkolóniákhoz hasonló telepeik alakultak ki. A 18. században Oravicabányára telepített aranybányász cigányok például az Ogás negyedben laktak, elkülönülve a szintén 18. században betelepített, szénégetéssel, favágással és fuvarozással foglalkozó bufánoktól (olténiai románok), akik a Forviz nevű negyedben laktak. Az 1774 és 1777 között a Temesi Bánságot bejáró Grisellini leírásából tudjuk, hogy a bánsági adminisztráció által kiküldött bányászati szakemberek szerint a bánsági aranymosás kincstár által történő megszervezése és ellenőrzése nem lett volna kifizetődő, ezért javasolták, hogy hagyják a cigányok kezén, akik pénzben és aranyban, speciálisan adóztak a bányakapitányságoknak.

5. Sátoros taxás fiskális cigányok. Ők is a kamara joghatósága alá tartoztak, őket említik a korabeli források *fiskális cigányok* néven. Leginkább fémműves tevékenységekből éltek, rendkívül nehéz körülmények között, egy-egy sátorban több generáció is együtt.

6. Ideiglenesen megtelepedett cigányok. Sem úrbéres telkük, sem más földjük nincs, a földesurak által építtetett kunyhókban laknak. Földesuraikat „szabálytalanul” szolgálgják és ezért különféle javadalmakat kapnak.

7. Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt állnak az alkalmi és időnyjellegű szolgálatokra (sáncásásnál, házépítéseknel, aratásnál) elszegődők, ám ők „lakukat szüntelen változtatják”. Napszám vagy csekély taxa fejében a telet a földesúri erdőkben silány kunyhókban húzzák ki, tavasszal (a kunyhókat otthagyva, gyakran felégetve) továbbállnak.

8. Sátoros cigányok, „kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor életet folytatnak”. (Herrmann A. 1893a. 95.) Rostakészítéssel és üstfoltozással foglalkoznak, „de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövőmondások, hamis huszasok készítése s más hasonló nemű csalások által szokták fenntartani”. (Herrmann A. 1893a. 96.)

Fontos megjegyezni az erdélyi cigányokról, hogy az életmód formái és a társadalmi helyzet egy-egy család életében váltokozhatott. Minden oka megvolt 1842-ben az országgyűlési bizottságnak, hogy megállapítsa: „Az Erdélyi Czigányoknak állása, s azon viszony mellyel az álladalom különböző alkotó részeivel egybenvannak köttetve, igen különböző és szétágzó.” (Herrmann, A. 1893a. 95.)

A cigányok differenciált helyzetének és szegénységének hátterében azok a politikai, gazdasági és mai kifejezéssel munkaerőpiaci körülmények húzódtak, amelyek újratér-

menték a cigányok nyomorúságát és az elvándorlási kényszert, s amelyeket a politikai kereteknél már tárgyaltam.

A 19. század második felében a népszámlálásokban, összeírásokban és statisztikai számításokban a magyarországi és erdélyi adatok összekapcsolódnak, külön tárgyalásuk már nem lenne logikus, ezért ez a Magyarországról szóló alfejezetbe került.

4.4. TERÜLETI ÉS LOKÁLIS METSZETEK ERDÉLYI PÉLDÁKON

4.4.1. Fogaras

A Kárpát-medence cigány népessége történetének kutatásában az egyik lehetséges és fontos irány uradalmi és családi levéltárak kutatása, lehetőség szerint egy-egy birtokkomplexum, illetve településcsoport cigány népessége változásainak vizsgálatával. Meglehetősen rögzös út ez, nem biztos, hogy a végén a befektetett idő és energia arányban lesz az előre nem kiszámítható eredménnyel. Talán ez is egyik oka annak, hogy ilyen jellegű megközelítés rendkívül kevés van (például Kurucz Gy. 2017. 19–30.), Erdély vonatkozásában pedig ismereteim szerint még nem is történt ilyen kutatás. Amikor Fogaras esetében vállalkozom erre, hiányok és nyitva maradt kérdések maradnak.

Fogaras kiválasztása mellett egyrészt az szól, hogy itt a 14. század végétől ismerünk forrásokat cigányokról, a cigányok múltjának fontos területeként kell tehát figyelniük rá. Másrészt mert a kiadott források itt állnak rendelkezésre a 16–17. századból jelentős mennyiségben. Továbbá a Kolozsváron 2014-ben végzett levéltári kutatással kiegészítve a forráskiadványokból nyerhető adatokat értelmezhetjük, itt lehetséges valamelyest a cigány népesség követése, a tendenciák megállapítása. Jelen esetben célszerű kronológiailag nem előre-, hanem visszatekinteni.

Fontos előzmény Tomori Pál mint várnagy és fogarasföldi kapitány (*castellanus* és *capitaneus castris terrae Fogaras*) 1511-ben kiadott kiváltságlevele Alsó- és Felső-Vist, valamint Alsó-Árpás boérjainak,¹⁹² amelyben megerősíti boérságukat, javaikat 17 sátoros cigánnyal (*decem et septem ciganos tentoriatos*) együtt. A boérok cigány jobbágysai: István fiával, Mayko fiával, Lal fiával, másik Lal, Bagya, Radul, Danczul, Nicul. (Szádeczky L. 1892. 339. Prodan, D. 1967)

Magyarország a 16–17. században lett a cigány csoportok befogadó területe. A Nyugat-Európában és a Török Birodalomban történt változások következtében megnövekedett az ide érkező cigányok száma mindhárom országrészben. A gyakori háborús időszakok, a járványok, hatalmi-területi átrendeződések a migráció élénkülésével jártak. A legtöbb cigány a 16. század közepén önálló fejedelemséggé szerve-

192 A boér sajátos nemesi kategória Fogarasföldön. Erdélynek a Habsburg Birodalomhoz csatolását követően a boérok jogállása vitatott volt. Lásd Szádeczky L. 1892. 6.

zódott Erdélyben élt. A törökök által elfoglalt, a másik két országrész közé ékelődő hódoltság területén kevesebben voltak a cigányok. Még kevesebben éltek a Buda 1541. évi török elfoglalása után az ország délnyugati, északnyugati és felvidéki vármegyéire összeszűkülő Magyar Királyságban.

Az 1770-es évek előttről nincsenek olyan források, amelyekből meghatározható lenne Magyarország cigány népességének száma. Speciális problémát jelent, hogy Erdélyben és a Magyar Királyságban gyakran a „sátoralja” kategóriával határozták meg a cigány csoportok nagyságát. Arról, hogy egy sátor hány személyt jelentett, 1893-ig nincs megbízható adatunk. Akkor hat fő jutott egy sátorra. (Herrmann A. 1895. 6., 22.) Kérdéses, hogy ez a szám alkalmazható-e a 16–18. századra is. A cigányok egy része a lakott helyeken kívül élt, illetve tartózkodott rövidebb-hosszabb ideig, sokuknak a helyzete rendezetlen volt, nem kerültek bele a különféle összeírásokba.

Erdély és a szomszédos román fejedelemségek között a 14. század óta folyamatosan létezett egy áthúzóadási tendencia, valamint ezzel párhuzamosan a kétirányú migráció cigányok és nem cigányok körében egyaránt. Erdélyből Moldvába és Havasalföldre vándorló nem cigány jobbágyok *robbá*, azaz cigánnyá válhattak, de ennél gyakoribb volt, hogy a román fejedelemségekből cigányok Erdélybe szöktek. Az 1630-as és 1640-es években I. Rákóczi György és fia többször leveleztek a brassói bíróval vagy magával a havasalföldi vajdával, hogy elrendezzék a Barcaságba szökött cigányok dolgát diplomáciai bonyodalmak elkerülése érdekében.¹⁹³

Erdélynek a 16–18. században a délkeleti szegletében élt a legtöbb cigány. I. Rákóczi György erdélyi uradalmairól (a fejedelmi és magánföldesúri javakat egyaránt beleértve) számadatok is rendelkezésünkre állnak, de az ő birtokain nem élt sok cigány. A Trencséntől Fogarasig terjedő birtokkomplexumon 1648 körül mintegy 27 000 háztartás volt, Magyarországon hozzávetőleg 15 000, Erdélyben 12 000. A taksás nemesekkel, katonákkal és hajdúkkal együtt összesen 30 000-re tehető a háztartások száma. Ehhez képest a birtokok kiadott irataiban (Makkai L. 1954. Prodan, D. 1970–1976) elenyésző számban találunk cigányokat. Számításba kell azonban vennünk, hogy a közzétett gazdasági iratok nem adnak teljes képet a cigányokról, a kivonatokból gyakran hiányoznak a cigányokra vonatkozó adatok.

A Makkai László által közreadott iratok alapján I. Rákóczi György birtokainak 13 településéről szerezhetünk információkat a cigányokról, amelyekből most a fogarasi uradalom fontos számunkra. A Rákóczi-birtokok közül ebben az időben Székelyhídon, az udvarhelyi uradalomhoz tartozó Rigmány faluban, Uzdiszentpéteren és a balázsfalvi uradalom három helységében találunk még cigányokat.

193 A leveleket közreadta Mika S. 1892/93. A cigányokra vonatkozó adatok helye, 1892. 705., 1893. 322, 505., 507., 516–517. Vö. Nagy P. 1998. 159–160.

A fogarasi váruadalomhoz tartozó több mint ötven helység¹⁹⁴ közül 1640-ben Ilyén faluban egy cigány család élt, Vojla faluban pedig 8, akik a 6 ottani boér jobbágysai voltak. A 4,5-es szorzószámmal a két falu cigány lakossága 40-41 fő. Ilyénben a cigány család az összes család 0,85%-át jelentette, Vojlában 10,25%-át. Ha a jobbágysok sorába belevezzük az elsőköttöket is, akkor 0,76 és 7,92%-ra módosulnak az arányok. Példa a bizonytalansági tényezőkre: a szökések gyakorisága. És példa arra is, hogy a számítások mennyire viszonylagosak. A látszatra sok vagy kevés a helyi társadalomban bekövetkező változások hatására az ellenkezőjévé alakulhat. Alsóporumbákon például 1648-ban „csak” három vasműves cigány lakott, feltehetően családotstól.

A Makkai László forráskiadványából nyerhető adatokat összevethetjük a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Hungaricana adatbázisába felkerült *Urbaria et Conscriptioes* címet viselő irategyüttésének fogarasi irataival. Az itt elérhető 17. századi urbáriumok egyikében sem találunk külön felsorolt cigányokat. A *Connumeratio ovium* című, 1637-ben készült kimutatásban, valamint az *Urbarium seu nova Connumeratio* című, 1640-ben keletkezett másikkban találkozzunk román környezetben Czigany, illetve Czigan vezetéknevű jobbágysokkal és fugitivusokkal (Barb Czigany, Aldo Czigany, Sztan Czigan, Radul Czigan), de Pál Judit megfigyelése és a magam kutatási tapasztalatai alapján azt kell mondanom, hogy az esetek többségében „ha nincs külön feltüntetve, hogy cigányokról van szó, akkor nehéz vagy éppen lehetetlen különválasztásuk”. (Pál J. 1999. 34.) Önmagában a személynév nem elegendő besorolási kritérium; ha a mesterség megnevezése és valamely körülmény leírása is társul hozzá, akkor könnyebb a dolgunk.

Jelenlegi ismereteink alapján arra a következtetésre juthatunk a kiadott iratokból, hogy bár Fogarasföldön a 14. század vége óta találunk cigányokat, a fogarasi uradalomban nem mutatható ki cigányok tartós, folyamatos jelenléte a 18. század előtt. Fontos forráskritikai megfontolás is adódik ebből: ha egy helységben a középkor végén vagy a kora újkor elején említ valamely forrásunk cigányokat, az nem jelenti feltétlenül, hogy attól kezdve megszakítások nélkül számolnunk kell ott cigányokkal.

Az alsóporumbái és fogarasi uradalmak cigány népessége az 1680 és 1809 közötti urbáriumokból követhető. Az onnan származó források pedig adó- és cigányösszeírások adataival egészíthetők ki.¹⁹⁵ Az alsóporumbái uradalom helységei (Alsóporumbák, Felsőporumbák, Szkorej, Szarata, Korbi, Felsőucsza) közül 1680-ban csak Alsóporumbákon éltek cigányok, mindössze két család és egy nőtlen férfi: „Vajk czigany, Juon

194 A helységek felsorolását lásd például az 1637-es urbáriumban. MNL Országos Levéltára E. 156. Fasc. 104. No. 46. A birtokok tulajdonlása és igazgatási szerkezete később többször is változott, ennek tárgyalásától eltekinttem.

195 Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Direcția Județeană Cluj Arhivelor Naționale), Fond 12. Inventar 24. A fogarasi uradalom úrbéri iratai. Az iratok kötetekbe kötve és mikrofilmen is megtalálhatók. Urbáriumok, inventáriumok, conscriptiók a fogarasi és az alsóporumbái uradalmak településeiről.

czigany, Juon czigany nótelen”. Az összeíró megjegyezte, hogy „ezek hárman egy testvér atyafiak lévén, mikor kívántatik mesterségekkel szolgálnak az udvarházhoz”.¹⁹⁶ Arról, hogy pontosan milyen mesterséghez értettek, forrásunk nem szól, a többi urbárium adatai alapján valószínű, hogy kovácsok voltak. Az urbáriumban egy külön lapon található összesítés szerint Alsóporumbákon 153, az egész uradalomban 576 személyt írtak össze. Minden számításban rengeteg a bizonytalanság, de az világosan látszik, hogy sem Alsóporumbákon, sem az uradalom egészében nem volt még ekkor számottevő cigány népesség. A következő években sem nőtt a cigányok száma az uradalomban, annyian maradtak, ahány cigány munkaerejére a porumbáki provizorátusnak szüksége volt. Az 1688-as urbárium szerint kovácsok (*fabri ferrarius*) voltak, mesterségükkel szolgáltak.

Az Alsóporumbákon összeírt más családfőknél több esetben megjegyezték, hogy *muntjánok*, azaz havasalföldiek. Felsőporumbákon a *fugitivusok* között felsorolt Dán Botárnál is azt jegyezték be, hogy *muntján*. Feltehetően a cigányok is Havasalföldről jöttek, és idekerülésüket az Erdély és Havasalföld közötti kétirányú migráció (a szökést is sajátos migrációnak tekintve) részeként értelmezhetjük.

Az uradalom alsóporumbáki, fogarasi és kománai provizorátusához közel hatvan helység tartozott, beleértve Fogaras mezővárost, központja a fogarasi vár volt. Fogarasföldre kétféleképpen kerültek cigányok. Egyfelől maga az uradalom fogadott be cigányokat munkaerőigénye szerint, másfelől a Fogarasban élő jobb módú boérok.

A 17. század végén és a 18. század derekán készült urbáriumokat összehasonlítva, megállapítható, hogy Alsóporumbákon a cigányok száma jelentősen emelkedett, a 18. század folyamán valószínűleg az uradalom gazdasági fejlődésével párhuzamosan fokozatosan nőtt. Alsóporumbákon, Felsőporumbákon és Szarátán laktak cigányok, valamennyien kovácsok voltak. A következő két évtizedben nem történt jelentős változás ebben a provizorátusban, az 1787-es urbárium a korábbihoz hasonló állapotot mutat. Sőt, feltehetően elvándorlás történt, mert Alsóporumbákon a cigányok száma nem változott, Felsőporumbákon és Szarátán pedig már nem találjuk ott őket.

Fogaras mezőváros, a vár és a fogarasi provizorátushoz tartozó helységek 1726. évi urbáriumában Nagysingen tartózkodó (*commorans*) cigányokat írtak össze, összesen 25 családot. Kovácsok, zenészek, vargák voltak közöttük. A cigányoknál nem esik szó arról, honnan érkeztek ide. A *fugitivus* román jobbágyokról viszont megtudjuk, hogy a Habsburg és az Oszmán Birodalom között felosztott Havasalföldre szöktek, pontosabban *Valachia Turciába* (a másik rész *Valachia Austria*).

Az 1758-ban készült urbárium szerint Fogaras várossal együtt 25 helység tartozott a fogarasi provizorátushoz.¹⁹⁷ A cigányok három vajdaság alá (*sub vajvodatu*) tartoz-

196 A fogarasi uradalom úrbéri iratai (Kolozsvár). 3. kötet, 379.

197 A cigányok kimutatása: *Conscriptio Zingarorum Fiscalium ad hocce Dominium Fogaras*. A fogarasi uradalom úrbéri iratai (Kolozsvár). 5. kötet. 160–179.

tak. Rajtuk kívül említenek még Kopacsel faluban boérok telkein élő három cigányt. Külön írták össze a szökött cigányokat, 11 családot. A három vajdasághoz 94 család tartozott. Többiekől külön írták össze a hét kanalas családot. Vajdájuk Rádu Lakatos volt. Mindegyikük mestersége *cochlearius*, azaz kanálkészítő. Családonként 2 forint taxát fizettek az uradalomnak. Forrásunk megmondja róluk, hogy néhány éve jöttek Havasalföldről. Minden családban volt valamilyen jószág: tehén, sertés, ló – ami letelepültséget feltételez.

Ezekben a forrásokban semmilyen csoportnévvel nem illették a cigányokat. Az 1758-as urbárium előtt vajdaságokról sem beszélnek. Egyszerűen *cigányokról* van szó, akiknek a foglalkozása sincs mindig feltüntetve. A kanalasoknak az 1750-es évekig ezen a területen az említett források alapján nincs nyoma. Kifejezetten román neveik voltak, de mai fogalmaink szerint ezek alapján nem gondolnánk, hogy beások, erre a mesterségük latin neve, illetve csupán egy esetben a román Lingurár családnév utal. A fogarasi uradalom jobbágysai lettek, feltehetőleg úrbéri szerződéssel.

Az 1758-as urbárium összehasonlítható Erdély 1750. évi országos adóösszeírásának cigányokra vonatkozó fogarasi adataival.¹⁹⁸ Ebben Fogarasvidék hat járásának 32 helységében írtak össze cigányokat. Az 1750-es adatok megerősítik, hogy Fogarasföld és Havasalföld között kétirányú volt a migráció, valamint azt is, hogy a cigányok egy része Havasalföldnek a törökök uralma alatt álló területéről jött ide, több cigánynál (és románánál is) bejegyezték, hogy „ex Valachia Turcia oriundus”.

Erről az időszakról ismereteink a sátoros taxás fiskális cigányok 1744 és 1785 közötti összeírásaiból (Zsupos Z. 1996. 65–322.) árnyalható, de területi minták nem különíthetők el belőlük. Az aranymosó fiskális cigányokról 1737-ből és 1783-ból maradtak összeírások. (Zsupos Z. 1996. 323–367.) Az 1783-asból kimutatható, hogy Fogarasföld 19 helységében 86 aranymosó család tartózkodott. Családnevük román, a mai magyarországi jellegzetes beás nevek közül csak a Serbán fordul elő közöttük. Valószínű, de közvetlenül nem bizonyítható, hogy kanálcsinálással is foglalkoztak, az 1783-as összeírásban nincsenek adatok sem a mesterségről, sem a vallásról.

A 18. század közepén a fogarasi uradalom cigányainak egy része Fogaras mezővárosban élt, de a helységek közötti megoszlás, illetve a város cigány népességének akkori száma nem állapítható meg pontosan. Ezt az 1781-es guberniumi összeírás alapján tehetjük meg. A helységenkénti *Tabella Indicans* című összesítő szerint Fogaras városban 69 cigány család élt, 35 számított letelepültnek, 34 vándorlónak. 64 volt jobbágy, 5 pedig vándorló. Négyféle mesterség, illetve megélhetési mód között oszlottak meg: 29 kovács, 16 csizmadia, 15 napszámos, 9 muzsikus. A várossal együtt Fogaras vidékén összesen 291 cigány család volt 55 helységben. Letelepült 149, vándorló 142. Jobbágy 273, zsellér 18. A lélekszám 608 fő, ami a családok számához képest rendkívül kevés, realisabb lenne az 1000 főt is meghaladó népességszám. 183 család volt görög-

198 MNL. MOL. F 50. Erdély országos adóösszeírása.

katolikus, 105 ortodox, 2 református, 1 római katolikus. A districtus területén a 291 család 14-féle mesterség, illetve megélhetési mód között oszlott meg, a legtöbben kovácsok, jelentősebb számban fordul még elő kanalas, muzsikus, valamint valamilyen lábbelikészítő vagy -javító. 27 családnál az opificiumhoz a *nullum* bejegyzést írták, 3 családnál semmilyen bejegyzés sincs.

4.4.2. Marosszék és Marosvásárhely

Marosszék és Marosvásárhely kiválasztása mellett szól, hogy hosszú idő óta a Székelyföldön mind a székek, mind a városok viszonylatában azok közé tartozik, ahol a legnagyobb számban éltek cigányok. Különös figyelmet kap Erdélynek ez a része azért is, mert itt találjuk napjainkban a különállását és hagyományait szigorúan őrző *gábor*-cigányok vagy röviden csak *gáborok* jelentős részét.

Ebben az esettanulmányban is kilépek a szorosan vett kronológiai határokból és korábról tekintem át a cigányokra vonatkozó adatokat, így teremtvé lehetőséget, hogy folyamatokat láthassunk. Az eddigi kutatások alapján Marosvásárhelyről a cigányokra vonatkozó legkorábbi adatokat a 17. század legelejéről ismerjük. Nagy Szabó Ferenc a krónikájában éppen az 1600-as évnél említi, hogy a szombatosok könyveit a város főterén a cigány hóhérok égették el. (György Á. B. 2023)

Valószínűsíthető, hogy Marosvásárhelyen (illetőleg akkor még Székelyvásárhelyen) a középkor óta többször is megjelentek cigányok, hosszabb-rövidebb ideig tartózkodhattak a város határában. Tartós jelenlétük és letelepedettségük a 17. század első harmadától mutatható ki a forrásokból. A városban élő cigányok gyakori és élénk kapcsolatokat tartottak a többi lakossal. Jogállásukban abban különböztek, hogy a várostól függtek-e, vagy más személyektől. Előbbieket nevezték a város cigányainak, Kolozsvárhoz hasonlóan a városnak tartoztak szolgálatokkal. (György Á. B. 2023)

A 16. század közepétől a történeti Magyarország három részében a cigányok történetében eltérő fejlődési irányok és az integrálódottság eltérő mértéke, valamint a társadalmi pozíciók jelentős eltérései figyelhetők meg. A Királyi Magyarország területén élt a legkevesebb cigány, életmódjukra itt volt leginkább jellemző a mobilitás. A 17. század első harmadától gyakran úgy jellemzik forrásaink az itteni cigány csoportokat, mint rablóbandákat.¹⁹⁹ A hódoltságban főként a szultáni városokban alkottak letelepült, beilleszkedett, erős közösségeket, amelyeket feltűnő társadalmi és vagyoni differenciáltság jellemzett. Többen is komoly gazdasági pozíciókat teremtettek maguknak kereskedelem, szőlőművelés, katonáskodás vagy a hadsereghez kötődő szolgáltatás révén. Erdélyben a letelepültség és a független vándorlás két szélső pontja közötti csoportokat találunk, többféle tevékenységben. Hangsúlyozom, hogy a vándorlás nem

199 E források törvényhatósági szabályrendeletek. Például: Zala vármegye, 1612. MNL ZML. IV. 1. b. Statutumok gyűjteménye, 627., Kolozsvári S. – Óvári K. 1890. 131–132., Kolozsvári S. – Óvári K. 1896. 122., Kolozsvári S. – Óvári K. 1897. 249–250.

jelentett szükségszerűen társadalmonkívüliséget. Az életüket mendikációs stratégiával fenntartó csoportoknak az volt az érdeke, hogy klienturális kapcsolatokat ápoljanak és védelmet szerezzenek. Ilyen volt például Stéphán²⁰⁰ vajda csoportja, akiket 1643-ban I. Rákóczi György fejedelem vett védelmébe, biztosítva „szokott és tanult mesterségük” gyakorlását és az ahhoz szükséges szabad mozgást. (Komáromy A. 1911. 238–239.) A menlevélben nem nevezik meg, de ezen a mesterségen minden bizonnyal a kovácsolást érthetjük, ahogy arra már Komáromy András felfigyelt.

A cigányok fémműves szolgáltatásaira elsősorban azért volt igény, mert olcsóbban dolgoztak, sok munkát helyben elvégeztek, azokon a helyeken pedig, ahol fejletlen volt a kézművesség, ellátták azokat a feladatokat, amelyeket a parasztok saját maguk nem tudtak elvégezni. A céhes szerveződés széleskörűvé válása előtt az általuk nyújtott előnyök miatt sok munkát meg is tudtak szerezni. Olcsóságukat az tette lehetővé, hogy olyan munkákat is elvégeztek, amelyek a céhes iparosok számára kevésbé voltak kifizetődők. A cigányok az általuk folytatott tevékenységeket egy meghatározott körön belül valóban kivételes ügyességgel végezték, de hosszú távon nem vehették fel a versenyt a céhes iparosokkal, s nem tudták kielégíteni azokat a minőségi követelményeket sem, amelyeket azok támasztottak. A különleges remekeket is előállítani képes, nagyobb vagyonnal és szervezeti védettséggel rendelkező céhesek szemében a cigányok nem is számítottak igazi iparosnak, de kétségtelenül rugalmasabbak voltak.

A demográfiai és a munkaerőpiaci egyensúly fenntartásában némely városban maguk a cigányok is közreműködtek. Kolozsváron már 1585-ben a helybeli cigányok üzték el az újonnan odaérkező másik cigány csoportot. (Kiss A. 1990. 890–891.) Kassán 1686-ban a város cigányai nevében a vajdák kötelezettséget vállaltak, hogy „semiféle más rendbeli czigánt” nem fogadnak maguk közé. (Mezey B. – Pomogyi L. – Tauber I. 1986. 79–80. Vö. Nagy P. 2004. 23.) Valamennyi „foglalkoztatási” szintéren jellemző, hogy tudatosan csak annyi cigányt tűrtek meg, amennyire az adott hely gazdasági keretei között szükség volt. A 17. században területi és időbeli eltérésekkel általános problémaként jelentkezett, hogy a gazdasági változások, valamint a céhes élet és a migráció új jelenségei miatt az egyensúly már nem volt tartható.

A 16. században nem szólnak céhszabályzatok cigányokról. A 17. században létrejövő szabályozási igényt a cigányok számának növekedése és a fémműves iparágak átalakulása váltotta ki. A 17. században a specializálódással több új fémipari ágazat (kardverés, kaszaverés, kapaverés) is céhes keretekbe szerveződött (Heckenast G. 1991. 25.), s ezek számára a céhen kívüli házaló iparosok konkurenciát jelentettek. Megpróbálták őket kiszorítani addigi pozícióikból. A lakatosok tették meg az első lépéseket, majd nyomukban a többiek is, a még fejlettebb puskaművességhez pedig a cigányok sohasem tudtak közel kerülni. A cigányok számára hátrányosak voltak a változások, mert beszűkítették ipari tevékenységük körét, s ezzel együtt megélhetési lehe-

200 Az eredeti forrásban használt névalak.

tősegeiket is. Ez a folyamat is egyik összetevője lett annak a krízishelyzetnek, amely a 17. század végén a cigányokat is életmódváltási kényszerpályára terelte. E tekintetben azonban éles területi különbségek fedezhetők fel.

A kolozsvári lakatosok és sarkantyúkésztők 1620-ban megengedték, hogy a szíjgyártó mesterek megvegyék a helybeli cigányok gyártotta zablákat és csatokat, de lakatokat csak a kolozsvári lakatgyártóktól vehettek, és foldozást, ónoztatást is csak tőlük rendelhettek, a cigányoktól nem. Kolozsváron más, ugyancsak céhes iparágak ugyanebben az időben keletkezett szabályzataiban nem esik szó cigányokról (ötvösök: 1627, kovácsok: 1640), számukra tehát nem jelentettek versenytársakat a cigányok. (Jakab E. 1888a. 248–254.)

Marosvásárhelyen ezzel szemben a kovácsceh az I. Rákóczi György által 1642. június 20-án jóváhagyott szabályzatában három articulusban is foglalkozott a cigányokkal. (Komáromy A. 1911. 240.) A cigányoknak mint kontároknak megtiltották új termék készítését, amire egyébként – a szöveg szerint – akkor is vállalkoztak, hogyha nem értettek hozzá. Nem vasalhattak szekereket, kerekeket, tengelyeket és nem csinálhattak patkót, kapát, ásót. Foldozást, szerszámok vasalását, ásó, kapá és szántóvas nádlását, fejszék acélozását végezheték. A cigányok ellenőrzése érdekében megakadályozták, hogy a házak udvarában végezhessenek javításokat, csak kijelölt helyen dolgozhattak. Ezzel kiiktatták a cigányok nyújtotta szolgáltatási kínálat legfőbb éltetőjét, a mobilitást. Azokat, akik a rendelkezést nem tartották be, megfosztották a szerzőikétől.

Sok településen régóta cigányok végezték az aratási és őszi betakarítási időszakban a mezőgazdasági eszközök javítását. Az tette lehetővé ezt, hogy mobil technológiájuknak köszönhetően a földeken nyújtottak közvetlen, azonnali szolgáltatást, biztosítva a mezei munkák folyamatosságát. A 17. század közepétől egyre szűkebbre szorult ennek lehetősége. Az ilyen jellegű munkák elvesztésével a cigányok elvesztették azt a megbecsülést is, amelyet a termelő munkához való kapcsolódás jelenthetett. Amikor a helyi munkavégzés lehetőségei mérséklődtek vagy megszűntek, a cigányoknak egyéb megélhetési módokat kellett keresni.

A gazdasági kényszerekre adott egyik lehetséges válasz a 17. században a foglalkozásváltás volt. Ekkor indult el az a folyamat, amely a szolgáltató zenélés kialakulásához vezetett és több formaváltozás után a reformkorban teljesedett ki. A zenei pályák elfoglalásának folyamata elválaszthatatlan a reformációtól s a korabeli erkölcsökre gyakorolt hatásától. A prédikátorok az ország romlásának egyik okát a „bujálkodó tánc” elterjedésében látták. Gyulai Mihály például 1681-ben ostromozta a magyarokat a tánc „ocsmány vétke” miatt, s úgy gondolta, hogy „valamennyi hegedű találtatnék városunkint, falunkint, kétfelé vágván, fűzfákra kellene függeszteni, a táncot vonó hegedűsöket pedig lábuknál fogva felakasztani melléje”. (Sárosi B. 1971. 46–47., vö. Nagy P. 2004. 27.)

A zenélést, főleg mások szórakoztatását a városi polgárok és a protestáns vármegyei nemesek nem tartották rendes foglalkozásnak. Marosvásárhely tanácsa 1649-ben elrendelte a vasárnap háznál vagy kocsmában zenélők kalodába zárását és hangszereik összetörését: „A penig, ki hegedül, cimbalmol, kobzol, lantol, sípol vagy háznál vagy korcsmán vasárnap, és ha rajtakapják, tőle az hegedűt elveszik és a földhöz verik, és magát is az kalickában [kalodában – NP] teszik.” (Sárosi B. 1971. 54.) Ez a forrás konkrétan nem beszél cigányzenészekről. Ekkoriban a muzsikusok között voltak polgárok, diákok; bizonytalan, hogy a büntetést szenvedők között voltak-e cigányok. Az idézett rendelkezés azonban szemléletesen mutatja a szórakoztatással szembeni kor-szellemet.

A protestantizmus rigorozitása kedvező volt a cigányoknak, egyszersmind azonban kényszerpályákat is jelentett. Kedvező volt, mert elfoglalhatták a szórakoztatási pozíciókat, s kényszerpályá, mert ott, ahol nem csupán méltatlannak tartották, hanem meg is büntették a táncolókat és a zenélőket, nem lehetett kihasználni kockázatok nélkül ezt a megélhetési lehetőséget. A protestánsok puritán szigora több dolgot is megmagyaráz. A cigány muzsikusokat sokáig elsősorban katolikus és muszlim közegben kereshetjük, s valószínűleg nem véletlen, hogy a zenélés mint foglalkozás Magyarországon a 18. században, a katolicizmus újraéledése idején terjedt el szélesebb körben a cigányok között. Ugyanakkor ismét létrejött egy zenélést ellenző törekvés. II. József idején azok a vármegyék javasolják majd a cigányok hangszereinek összetörését, ahol a nemesség körében a protestáns felekezetek a dominánsak (lásd a politikai fejezetben az 1783-as rendeletet). Elképzeléseik a protestáns etikában gyökereztek.

Az 1750-es adóösszeírásban Marosszékből az átnézett összeírásokban 63 helységben találtam cigányokat, 247 családot. A cigányok külön kategóriába tartoztak az egytelkes nemesek, libertinusok, jobbágyok, zsellérek és a szökött jobbágyok mellett. Utóbbiak nem cigányok. Ha a cigányok közül szökött el valaki, azt külön feltüntették, de erre csak elvétve van példa, amiből az következik, hogy nem régóta éltek itt, és egy letelepedési folyamatban találjuk őket.

Tíznél több cigány családfőt írtak össze Marosszentgyörgyön (19 fő), Gálfalván (16 fő), Kálon (14 fő), Mezőbándon (11 fő), Názánfalván (11 fő).²⁰¹ A cigányok kovácsok, vargák, zenészek, kanalasok és tapasztók. Jó néhányuknál nem jegyezték be opificiumot, vagyis nem értettek semmilyen mesterséghez, ők voltak a legszegényebbek. Marosszentgyörgyön egyik családfő sem értett mesterséghez. A gáborcigányok, ennek a térségnek ma ismert jellegzetes csoportja még nem alakult ki. Azokat a rézműves, üstös cigányokat, akiknek utódaiból később a gáborok csoportja létrejött, ebben az időben Erdély más részein találjuk, például Háromszéken.

201 Családnevek: Demeter, Szava, Kuci, Palya, Miklós, Bodi, Farkas, Csikaly, Péter, Huszár, Varga, Zágori, Petricze, Miczi, Czigány, Petrás, Búza, Hiriza, Burján, Dodo, Pista, Mózes, Pupe, Grito, Forgács, Urszán, Kristóf, Nyisztor, Daduczi, Hanczi, Kalusi, Botha, Jónás, Purszár, Petzér, Fazakas, Lovász, Fülep, Kurka, Bogdány.

Összességében a marosszéki adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a 18. század közepén Erdélynek ebben a részében nem találunk jól körülhatárolható, egyértelmű foglalkozási kategóriákkal társítható cigány etnikai csoportokat és alcsoportokat. A foglalkozások alapján vannak olyan cigányok, akik beleilleszthetők ugyan valamelyik mai kategóriába, de szabályos, elhatárolódó csoporttagulódást nem lehet kimutatni. Inkább egy, a vezetéknevek alapján román és magyar jellegű, rendkívül szegény, rossz körülmények között, a társadalom alján, de nem a társadalmon kívül élő cigányságról van szó.

A következő három évtizedben Marosszék cigány népessége sokszorosára növekedett. Az 1781-es guberniumi cigányösszeírás recapitulatiója szerint 848 cigány család élt itt, a lélekszám 2387. A lélekszám valószínűleg pontatlan, az ismert okból: a feleségeket nem mindenütt számolták be a nő családtagok közé. A reális lélekszám 3500–4000 fő közé tehető. Az összeírók 109 helységben találtak cigányokat, nem éltek cigányok 16 helységben. Húsznál több családfőt számláltak Marosszentgyörgyön (53 fő), Kálon (32 fő), Koronkán (23 fő), Nyárádgálfalván (33 fő), Mezőbándon (46 fő), Erdőszentgyörgyön (21 fő), Gyalakután²⁰² (28 fő), Szentháromságon (24 fő), Vaján (21 fő).²⁰³ A legnépesebb cigány közösségek ott vannak, mint 1750-ben.

1781-ben a cigány családokról külön kimutatták, hogy jogállás szerint jobbágyok vagy zsellérek-e, életmód szerint pedig letelepültek-e vagy vándorlók. A jogállást és az életmódot nem kapcsolták össze. A családok közül 645 számított letelepültnek, 203 vándorlónak. 802 családfő volt jobbágy, 46 pedig zsellér. 1750 óta felerősödött a cigányok Erdélyből Magyarországra történő áthúzódása, ugyanakkor Erdélyen belül, így

202 Az összeírásban szereplő névalak. Ma Gyulakuta Romániában, Maros megyében.

203 A családnevek: Ádám, Ambrus, Andor, Antal, Árva, Balog, Bartha, Bartsai, Bastya, Begovoj, Benga, Benyó, Berbáts, Berkes, Bitzi, Bodi, Bogányi, Bogdány, Boto, Bunda, Bundi, Burján, Buzi, Czanka, Czápo, Czifra, Czigány, Czikai, Czintzi, Cziriák, Czutzuri, Csákány, Csánási, Csenusin, Csépany, Csereti, Cserketz, Csicsalo, Csiki, Csilla, Csuri, Csurkuja, Dado, Dadutzi, Dagi, Dandatzí, Darótzí, Dauda, Dávid, Dellei, Demeter, Dési, Didi, Dilimanko, Dina, Doboz, Dodu, Dragi, Dutzi, Farkas, Faur, Fazaki, Fejér, Filep, Flora, Florika, Fodor, Forgáts, Gabor, Gané, Gangali, Ganzul, Gáspár, Gátso, Görbe, Görény, Grantso, Grito, Groza, Guja, Gunyi, Gyeraszí, Gyermán, Gyömber, Gyurka, Hajdu, Hajduk, Hampuj, Handa, Hanzí, Hegedűs, Herki, Hojla, Hoka, Hora, Horváth, Hurkus, Ibrahányi, Ingola, Istok, Iszlátyi, Janusko, Jónás, Kalányos, Kalasi, Kali, Kalo, Kalusi, Kalutzi, Kárász, Karátson, Kardos, Kinka, Kiso, Kobé, Konka, Kopasz, Kopta, Korbó, Koré, Kováts, Kozák, Kuku, Kunka, Kurke, Kuskó, Kutas, Labantz, Lakatos, Lampo, Lapadát, Latzi, Lázár, Lele, Lili, Lovász, Lőrinc, Lörke, Lukáts, Lukátsi, Lunka, Lupuj, Magyar, Majlád(t), Mako, Mandi, Marka, Márko, Markos, Márkus, Miklós, Miron, Mitzi, Moldován, Moldván, Mone, Motusa, Muntya, Murka, Murke, Murza, Muszka, Muzar, Muzur, Nemes, Novak, Nyerges, Nyigor, Nyikula, Nyisztor, Nyitzuly, Opra, Orbán, Ötves, Ötves, Pali, Palko, Pantzi, Pati, Peretzi, Petrás, Petrinu, Petritze, Petru, Petzér, Pimpo, Pirgo, Pitzi, Ponta, Pontzi, Potzo, Préda, Priboj, Prioda, Prodán, Prudány, Puja, Puji, Pula, Puntzár, Pupa, Putzi, Raduly, Rátzo, Rátzuj, Rézmives, Rostás, Rusa, Rusz(i), Sályi, Samu, Sándri, Satri, Sovai, Süket, Szabó, Szajko, Szegedi, Szilágyi, Szorotsán, Sztojka, Tamás, Tanti, Tapasztó, Tatsi, Tivadar, Tódor, Torgyo, Trimba, Truli, Tuti, Ugonga, Urets, Váradi, Varga, Vass, Vaszili, Vizi, Zágori, Zaharu, Zaza, Zlatyi, Zsiga.

Marosszéken is növekedés és határozott letelepedési folyamat látszik, ennek forrása pedig a cigányoknak a román fejedelemségekből történt beköltözése volt, illetve Erdélyen belüli továbbvándorlása.

A foglalkozási megoszlást tekintve a három évtized alatt differenciálódást tapasztalunk. 42 mesterség és megélhetési mód, illetve azok variációi és kombinációi fordulnak elő. A családfők többsége dominánsan a kovács (246 fő), a varga vagy valamely más lábbelikészítő (197 fő) és a muzsik (128 fő) mesterségből élt. Ez a három tevékenység adta a családfők közel 70%-ának a megélhetését. A családfők 15%-a nem rendelkezett semmilyen mesterséggel, vagy koldulni kényszerült. A további 15% körében nagyobb gyakorisággal fordul elő a napszámos, aranyász, kanalas, tímár. Egy-két ember volt csupán üstös, sintér, szolga, rostás, lakatos, téglás, szűcs, lovasz, lóherélő, révész, bába, tapasztó, mészégető.

A családnevek és a vallás alapján a marosszéki cigány népesség egy része határozottan környezetének magyarságához hasonlít, illetve vele azonos, más része pedig jellegzetesen román karakterű. Ha forrásunk nem nevezné cigánynak ezeket az embereket, azt gondolhatnánk, hogy az összeírásban magyarok és románok szerepelnek vegyesen. A családfők 83%-a oszlott meg a református és a római katolikus felekezet között, majdnem egyforma arányban. A további 17% pedig görögkatolikus, ortodox és unitárius. A görögkatolikusok és az ortodoxok viselnek elsősorban román neveket.

Az adózó cigány családok számának és a társadalmi kategóriákhoz mért arányának változása lokálisan is követhető az erdélyi adólajstromok kiadott adataiból.

Az 1791-es adóösszeírásban Erdélyben 302 433 adózó családot mutattak ki. Ebből 11 353 volt cigány, ez 3,7%. A székely székelyek adózó népessége 31 171, ebből cigány 1554. A székelyföldi adózó családok 4,9%-a volt cigány. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 81.) Marosszéken az adózó családok száma 9879, ebből 564 a cigány (Csetri E. – Imreh I. 1980. 85.), itt az arányuk 5,7%.

Az 1808. évi adóösszeírásban 11 887 adózó cigány családot mutattak ki Erdélyben. A 21 társadalmi kategóriába sorolt 343 848 összes adózó családnak ez 3,4%-a. (Csetri E. – Imreh I., 1980. 97.) Valószínűsíthető, hogy ez nem a cigány népesség egésze. Csak az adózókat írták össze, továbbá az egyes kategóriák között átfedések lehetnek, ez azonban nem számszerűsíthető, miként az összeírásból kimaradtak sem (a kincstár joghatósága alá tartozó fiskális cigányokat bizonyosan nem vették be az adóösszeírásokba). Külön kategóriában szerepelnek például a kóborlók és az aranyások, és nem világos, vannak-e közöttük cigányok is. A „cigány” mint társadalmi és mint etnikai kategória összemosódott, s ez jellemző tágabb értelemben is az adólajstromokra.²⁰⁴ Itt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az összeírás nem népességfelmérés céljából készült, és nem is az etnikai arányok felmérésére, hanem az adózó csoportok kimutatására.

204 A társadalmi kategóriák: egytelkes nemes, szabad székely, taxalista, libertinus, szabad román, jobbágy, zsellér, sóvágó, bányász, örmény, aranymosó, kóborló, cigány, zsidó.

A székely székek adózó cigány családjainak száma 1808-ban 1714. A 36 975 összes székelyföldi adózó család 4,6%-a. Maroszáéken 10 994 adózó családot írtak össze, ebből 571 adózó cigány család, 5,1%. A székely székek közül Maroszáéken volt a legnagyobb a cigányok száma, az arányokat tekintve azonban Háromszéken és Aranyosszáéken a cigányok nagyobb hányadát képezték az adózó népességnek (6,8 és 5,9%). A maroszáeki cigányok a székelyföldi cigányságnak a 33,3%-át tették ki, Székelyföld adózó cigány népességének nagyobb része itt élt. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 101.)

Az 1821-es adólajstromból a cigányok száma és aránya nem állapítható meg Erdély egészének viszonylatában, Székelyföldre azonban kiszámítható. Ebben az évben a székelyföldi adózó családok száma 38 102 volt. Ebből adózó cigány család 1416, ez 3,7%. Maroszáéken az adózó cigány családok száma 454, a 11 254 összes adózó család 4%-a. Háromszéken a cigányok aránya az adózó népességben 6,1%, Aranyosszáéken 6,4%. A Maroszáéken élő cigány családok az összes székelyföldi adózó cigány családnak 32%-a, Háromszéken 35,3%. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 119.)

A székely székek és köztük Maroszáék adózó cigány családjai számának alakulását mutatja az alábbi táblázat (Csetri E. – Imreh I. 1980. A 8., 26. és 46. számú táblázatokból kiemelt adatok):

17. táblázat: A székely székek adózó cigány családjainak száma, 1791–1821

	Udvarhely	Maros	Háromszék	Csik	Aranyos	Összesen
1791	322	564	389	96	183	1554
1808	414	571	467	85	177	1714
1821	198	454	501	63	200	1416

Székelyföldi viszonylatban is az adózó cigány családok számának csökkenése figyelhető meg. Udvarhelyszéken volt a legerősebb csökkenés, és jelentősnek mondható Maroszáéken is. A Havasalföldhöz legközelebb fekvő Háromszéken ugyanakkor növekedés jellemző, ami a beilleszkedéssel társult, egyébként nem az adózó cigány családok száma növekedne. A Székelyföld egészére és Maroszáékre jellemző csökkenési tendencia korábban kezdődött, az általános erdélyi tendencia érvényesült. Ha a 19. század elejéről ismert adatokat az 1781-es összeíráshoz viszonyítjuk, ez rajzolódik ki. A vándorlási kimutatások, valamint a születési és halálozási arányok ismeretének hiányában a változás nem magyarázható differenciáltan. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a 18. századi tendencia Székelyföldön, illetve Maroszáéken az 1780-as évektől megfordult, és területi eltérések jöttek létre.

Utalva a népszámlálás revíziójáról korábban idézett 1788-as jelentésre, annak minden hézagossága ellenére meg merem kockáztatni, hogy Maroszáéken az adózó cigány családok számának csökkenésében az elvándorlás volt a legfontosabb tényező. A 18.

század utolsó harmadától nagyobb arányú lett az időszakai munkavégzésre eltávozók száma itt is.

Marosvásárhely cigányságának változása jelenlegi ismereteink alapján hézagosan követhető, nem látunk tisztán folyamatokat és összefüggéseket. A 18. század derekán a rendi társadalomba beletartozó, letelepült cigány közösség sejlik fel a forrásainkból. Erre enged következtetni az itteni németek II. József társuralkodóhoz intézett kérelmének megjegyzése is: kéri Józsefet, segítsen nekik a városban való megtelepedésben, „részint külső országi mesteremberek vagyunk, és itten megtelepedtünk, de anynyi tulajdonunk nincsen, mint a cigányoknak, akik jobbágyok és falukról ide költöztek”. (Pál-Antal S. 2009. 130.)

Pál-Antal Sándor, Marosvásárhely történetének monográfiája említi, hogy 1786-ban 10 görög kereskedő élt a városban, és ugyanannyi cigány. (Pál-Antal S. 2009. 129.) A cigányok lélekszámára és tagolódására vonatkozó adatokat az 1781-es guberniumi cigányösszeírásból pontosíthatjuk. Akkor providusként (férfi családfő) vettek számba 27 főt, a hozzájuk tartozó férfi családtagok száma 22 fő, a nő családtagoké pedig 39 fő volt. Ebben a kategóriában összesen 88 lélek. A 27 férfi családfőből több mint fele minősült vándorlónak (*vagus* 14 fő). Szabad menetelű (*libere conditiones*) volt közülük 5 fő, jobbágy 17 fő, 5 főnél nincs bejegyzés. Akárcsak Kolozsvár esetében, itt is fontos megjegyezni, hogy a vándorlás nem jelentett társadalmonkívüliséget, és nem jelentett feltétlenül kéregető életmódot sem. Ezt mutatja, hogy a vándorlók is a jobbágy kategóriába tartoztak.

Külön írtak össze 1781-ben 5 özvegyasszonyt (*viduae zingaricae*), ezekben a családokban 12 fő számolható. További külön kategóriába vették a *familia carnificest*, vagyis a hóhérok családjait, 5 család, 13 fő.

A cigányok száma 1781-ben mindösszesen 37 család, 117 fő. Az első népszámlálás idején az ekkorra Erdély negyedik legnépesebb városává fejlődött Marosvásárhely tényleges népessége 5934 fő volt (Dányi D. – Dávid Z. 1960. 368.), ehhez viszonyítva a cigányok aránya 1,97%.

A 27 providusból 18 kovács volt, 6 zenész, 2 varga, 1 pedig *nullum opificium*. Az özvegyasszonyok főként kéregetésből és alkalmi munkákból tartották el a családjukat. Az összes családfőt alapul véve, a 37-ből 23 volt római katolikus és 12 református, két esetben azt jegyezték be, hogy „ref.”, illetve „cath.”, valószínűleg nem volt egyértelmű a felekezeti hovatartozás ennél a két családnál. A vallás, valamint a cigányok magyar és román családnevei alapján is azt mondhatjuk, hogy a cigányok megoszlása ebben a tekintetben a város nemzetiségi megoszlásának fő tendenciáját tükrözi. Marosvásárhely akkori lakosságának közel 90%-a magyar volt, a más nemzetiségűek pedig zömmel románok. (Pál-Antal S. 2009. 129.)

A következő évtizedekben a város cigány népessége folyamatosan nőtt. 1810-ben 36 cigány család, 1835-ben 59, 1842-ben 74 család élt a városban. Arányuk 3-4%-ra tehető. Foglalkozásaik: kovács, muzsik, téglavető – egy részük pedig nincstelen.

A foglalkozási megoszlás 1810-ben: 12 kovács, 8 muzsikos, 5 téglavető, 1 cserépkészítő, 5 egyéb keze munkája, 1 szegődött, 3 „nyomorú”. A város egy szerényen javadalmazott, a városi alkalmazottak közé tartozó vajdát bízott meg a cigányok felügyeletével. (Pál-Antal S. 2009. 221.)

Az 1835-ös adóösszeírásban szereplő 22 muzsikusról tudjuk, hogy a Szentgyörgy utcai fertályban laktak. Itt lokális közösséget alkottak, de kifejezetten cigánytelepről nem beszélhetünk, tehetős csizmadiák, asztalosok, mészárosok, kőművesek is éltek ebben a fertályban. Pál-Antal Sándor szerint „nehezen kezelhető és a városi társadalmi életbe beilleszkedni alig tudó” (Pál-Antal S. 2009. 221.) volt a cigány népesség, konkrét példákat azonban nem említ. A társadalmi beilleszkedettséget, a konfliktusokat a továbbiakban a hétköznapi élet forrásainak (például peres iratok) feltárásával szükséges kutatni, miként a kulturális sajátosságokat is, mert például a cigányok nyelvismeretéről jelenleg nincsenek adataink.

Marosszékhez hasonlóan Marosvásárhely adózó cigány családjainak száma is követhető az adóösszeírásokból, és összevethető a többi taxás hely adataival. A taxás helyeken 1791-ben 451 adózó cigány család élt.²⁰⁵ A 9830 összes adózó család 4,5%-a volt cigány. Marosvásárhelyen 36 család, ennél több csak Kolozsváron (74 család) és Gyulafehérváron (54 család). A Marosvásárhelyen számolt 1164 adózó családnak 3%-a volt cigány. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 88.)

A taxás helyek adózó családjainak száma 1808-ban 7635, ebből 284 cigány, ami 3,7%. Az 1791-es adatokkal ellentétben azonban ez csak öt város (Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Szamosújvár) adatait tartalmazza, más városok adózó családjai nincsenek benne. Marosvásárhelyen 34 adózó cigány családot számláltak, az 1222 adózó családnak ezúttal 2,7%-a cigány. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 104.) Összevetve a fentebbi 1810-es adattal, azt mondhatjuk, hogy a város cigányságából csak egy-két család nem volt adóképes.

Egy évtized múltán, 1821-ben az öt város adózó családjainak száma 7336, ebből 292 cigány, ami 3,9%. Marosvásárhelyen az adózó cigány családok száma 69, az 1511 adózó család 4,5%-a. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 122.)

A 18. sz. táblázat a taxás helyek adózó cigány családjainak számát mutatja, ezúttal is Csetri Elek és Imreh István munkája alapján. (Csetri E. – Imreh I. 1980. A 10., 28. és 48. sz. táblázatokból kiemelt adatok)

205 Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Szamosújvár és más városok taxalistái.

18. táblázat: A taxás helyek adózó cigány családjainak száma 1791–1821

	Kolozs- vár	Maros- vásárhely	Gyula- fehérvár	Erzsébet- város	Szamos- újvár	Más városok taxalistái	Össze- sen
1791	74	36	54	81	43	163	451
1808	–	34	60	112	78		284
1821	55	69	41	66	61		292

A rendelkezésünkre álló adatok alapján az állapítható meg, hogy a 18. század végétől néhány évtizedig az adózó cigány családok számának növekedése jellemző. A 19. század elején ez a tendencia megfordul. Marosvásárhelyen ellentétes folyamat zajlott le. 1781-től 1808–1810-ig stagnálást láthatunk, majd – egyedül itt – növekedést. Lokális kutatások hiányában (a város környékén lévő településekre gondolok elsősorban) meglehetősen nehéz megmondani, mivel magyarázhatók ezek a tendenciák. Sonkoly Gábor Kolozsvárra vonatkozó kutatása alapján (lásd a következő alfejezetet) azt feltételezem, hogy a cigányok számának változása is összefüggésbe hozható a városhierarchia átrendeződésével, a városi élet változásaival, valamint azzal a folyamattal, amelyben a legnagyobb erdélyi városok fokozatosan zárt városból nyitott várossá váltak. (Sonkoly G. 2001. 119–145.) Marosvásárhely mint a térség vonzéspontja és elsődleges piacközpontja a cigány népességet is vonzotta. Valószínűsítem, hogy a marosszéki falvak cigány népességének csökkenése nemcsak távolabbi helyekre történt elvándorlással és időszaki munkavégzéssel magyarázható, hanem a városba költözéssel is, azaz egy részük behúzódott Marosvásárhelyre kedvezőbb megélhetési lehetőségeket keresve.

A 19. század következő évtizedeiben a cigány népesség száma tovább növekedett. Marosvásárhelyen 1893-ban 436 cigányt írtak össze, ebből 401 volt állandóan letelepedett, 35 huzamosabban tartózkodó, vándorló egy sem. A cigányok 46 cigányházban és 52 putriban laktak. (Herrmann A. 1895. 12., 32.)

Marosvásárhely és Marosszék cigány népességének múltjáról vázlatos vizsgálódásom tanulsága, hogy minél nagyobb mértékben szükséges lenne az erdélyi cigányokra vonatkozó források feltárása. A forráskritikai elemzés vezethet tovább annak mérlegelésében is, lokális változatban milyen mértékben tekinthetjük egy helység, illetve egy térség cigányságát kulturális csoportnak és/vagy marginális csoportnak. Az alapos forrásfeltárás után lesz pontosabban elemezhető az is, hogy beszélhetünk-e a cigány népesség esetében specifikus társadalmi magatartásról, a környezethez való viszony valamely különleges tényezőiről. Jelenlegi ismereteink alapján leginkább a megélhetési módok és a foglalkozási szerkezet szerint tekinthetjük a cigányokat sajátos csoportnak. Az ilyen jellegű adatok alapján itt is a magyarországi településekre jellemző képlet alakult ki: a cigány népesség nagyobb része rossz környezetben élő, megélni alig tudó, a legszegényebbekkel hasonlított, akiktől a jobb módú muzsikások vagyonban, lakásban, megélhetésben és társadalmi magatartásban is elkülönülnek.

Ahogy Erdélyre általában, a cigányok múltjára is jellemző, hogy a kisebb területi egységek csoportjai is sajátos viszonyokat, sajátos kapcsolatokat mutatnak. (Vö. Csetri E. – Imreh I. 1980. 9–10.) A szélesebb kontextus az erdélyi cigányokat vagy az erdélyi adózókat jelenti, de amit Marosszéken tapasztalunk, az nem általánosítható erdélyinek, amit pedig Marosvásárhelyen tapasztalunk, az nem általánosítható városi átlagnak. Erdély részei és azok további földrajzi-területi egységei a cigányok esetében is egyediséget hordoznak.

4.4.3. Kolozsvár

Az erdélyi városok közül Nagyszeben és Brassó mellett Kolozsváron találunk legkorábban cigányokat, már a 15. században. A város cigányságának történeti adatairól Kiss Andrásnak köszönhetően a középkortól a 19. századig rendelkezünk áttekintéssel. Jómagam egy korábbi munkámban foglalkoztam középkori és kora újkori kérdésekkel. (Kiss A. 1990., Nagy P. 1998.) Néhányat ezek közül érintettem Marosvásárhelynél. Marosvásárhelyhez hasonlóan a cigányok múltja itt is összekapcsolódott a városi tér és a városi társadalom változásaival.

A 18. századi állapotok feltárása nem lehetséges úgy, mint Marosvásárhely esetében, mert Kolozsvár 1750-es adóösszeírásából hiányzik a cigányokra vonatkozó rész. Az 1781-es összeírás összesítő táblái szerint a 14 taxás hely (ennyi van e városok táblájában) közül Kolozsvárnál csak Erzsébetvárosban volt nagyobb a cigányok száma. Vajdahunyadon a családfők száma alacsonyabb volt, a lélekszám azonban magasabb. Összességében az erdélyi városok közül Brassóban és Nagyszebenben élt a legtöbb cigány. Az összesítés szerint Kolozsváron a cigány családfők száma 75, a lelkek száma pedig 119. Utóbbi a családhoz tartozó férfi és nő családtagokat jelentette. A részletes adatokat tartalmazó helyi adatfelvételből 58 férfi és 61 nő családtag számolható ki (az erre vonatkozó rovat csak számokat tartalmaz). A lelkek száma nem lehet a cigányok teljes száma, mert ez 75 családra túl kevés. Ha a lelkek és a családfők számát összeadjuk (194), akkor pedig a férfiak száma aránytalanul magas, ami valószínűleg itt is úgy lehetséges, hogy a feleségek nincsenek beszámolva a nő családtagok közé. A családfők között összeírtak egy katonát és két árvát is, akiknek nem volt családja. Őket leszámítva, a szokott 4,5-es szorzószámmal a cigányok lélekszáma 324 főre tehető. Ha ezt fogadjuk el, akkor az első népszámlálás 13 928 fős tényleges népességéhez viszonyítva a cigányok aránya 2,3% a városban.

1781-ben néhányan feltehetően kimaradtak az összeírásból. Ebben az időben a köztisztasági feladatokat is ellátó hóhérok még a cigányok közül kerültek ki (Kiss A. 2001. 60.), de nincsenek ott az összeírásban, mint Marosvásárhelyen.

A letelepültségre és vándorlásra vonatkozó adatokat 75 családfőre számolták az összesítésben. Letelepült volt 51 (68%), vándorló pedig 24 családfő (32%). A *vagus* ebben az esetben sem csavargót jelent, és ez az állapot nem értelmezhető jogon, illetve társadalmonkívüliségként. A rendi társadalomba ők is beletartoztak, ezért van az,

hogy a jobbágys és zsellérek aránya itt sem azonos a letelepültek és vándorlók arányával. A 75 főből 72 volt jobbágy és 3 zsellér. Azoknak, akik vándorló életmódot folytattak, a nem cigányok között is jelentős volt a száma, az 1791. évi adótabellák szerint 298 fő, 1009 mezőgazdaságból élő adózóból (29,5%). A cigányok és nem cigányok között a vándorlók aránya majdnem azonos. (Csetri E. 2001. 11.) Kolozsváron tehát a cigányok semmiképpen nem értelmezhetők speciális vándorló csoportként, „vándornépként”.

A cigányok száma a 18. század utolsó harmadában elérte azt a határt, amikor lélekszámuk abszolúte nem magas ugyan, de az azonos tevékenységet folytatók magas száma miatt relatíve mégis sokan lesznek. Erre volt válasz, hogy némelyek faluzó életmódot folytattak, vagy a várostól akár több száz kilométerre próbáltak megélhetést keresni. Már két évtizeddel az összeírás előtt azt vallja magáról 1762-ben a kolozsvári születésű, paráznasággal vádolt Fogarasi Zsigmond, hogy többedmagával jött „szerecsét próbálni” Egerbe. (Nagy P. 2003. 132.)

A foglalkozási és vallási adatokba a katonát és a két árvát nem számították be 1781-ben. Az árvákról azonban megjegyezték, hogy *servat*, vagyis szolgálnak. Így 72 családfőből 36 muzsikos (50%), 30 kovács (42%), 1 varga, 2 napszámos, 1 pajzsgyártó, 1 vak, 1 esetben pedig nincs bejegyzés. A családfők 92%-a kovács és muzsikos. Tekintetbe véve, hogy a városban dolgoztak nem cigányok is kovácsként és zenészként, illetve számolni kell nem hivatásos paraszt muzsikussal is, a cigányok megélhetése nem volt biztos az aránytalanság miatt. A téglavetés, amelyet a 19. század derekán már sok cigány végez a város keleti határában a cigányhurubák mellett, a 18. század végén még elő sem fordul. Vallásilag a római katolikus és református felekezet között oszlottak meg, 80/20%-os arányban az 1781. évi adatok szerint. Azt mondhatjuk, hogy felekezet szempontjából a város többi lakosához hasonlóak, akárcsak jogállásban.

A taxás helyek Marosvásárhelynél közölt adataival összevetve, 1791 és 1821 között Kolozsváron is a cigány népesség csökkenése figyelhető meg. 1791-ben a 2591 kolozsvári adózóból 74 volt cigány, ami 2,8%. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 88.) 1808-ban 3363 adózót írtak össze, a cigányokról azonban nincs adat. (Csetri E. – Imreh I. 1980. 104.) 1821-ben az adózók száma 3044, ebből cigány 55, ami 1,8%. Kolozsvár fejlődésére ebben az időszakban éppen a zárt városból nyitott várossá válás jellemző. Úgy tűnik, a városhierarchia és a városi élet demográfiai átrendeződése az itteni cigányok számára nem volt kedvező, feltehetően elvándorlással számolhatunk, a városba költözés a környékbéli falvakból pedig nem volt olyan dinamikus, mint Marosvásárhelyen. A városi társadalomban elfoglalt pozíciók szempontjából azonban a cigányok nem tartoztak a legkedvezőtlenebb helyzetben lévők közé. A helyi politikai-rendi irányítás szempontjából a városban élők között az elsődleges törésvonal a hatalomból részesedő polgárok és a többi „nem polgár” között volt. A cigányok az utóbbiak közé tartoztak, ezen belül a városi rendet nem veszélyeztető, integrálódott „nem idegenek” közé sorolták őket, nem pedig a városi hierarchiára veszélyesnek ítélt „idegenek” közé. A ci-

gányok tehát nem szerepelnek állandó problémaként, sem kívülállóként – ezzel szemben a zsidók igen. (Sonkoly G. 2001. 126.)

A kolozsvári cigányság 1821 utáni demográfiai változásairól és társadalmi pozícióinak átrendeződéséről a következő évtizedekben nincs elegendő adatunk. Az átmeneti megtorpanás után az 1850-es évektől ismét dinamikusan fejlődő városban 1893-ban 737 cigányt írtak össze, az 1890-es népszámlálás 32 756 fős össznépességéhez viszonyítva 2,24%. A 737 cigány közül egy sem számított vándorlónak, 14 fő volt huzamosabban tartózkodó, 723 állandóan letelepedett, utóbbiak aránya a cigány népességen belül 98,1%. (Herrmann A. 1895. 12.)

Az állandóan letelepedettek 59 cigányházban és 48 putriban vagy kunyhóban laktak, odúban és egyéb nyomorúságos lakhelyen nem. A lakhatásra vonatkozó 1893-as adat arra enged következtetni, hogy a cigányok meglehetősen szerény körülmények között éltek, de jobb helyzetben voltak, mint a Kőmál szőlőhegy oldalában összetákolt koldusvityillók lakói (vö. Jakab E. 1888. 568.), amit annak köszönhetnek, hogy muzsikusként jobban meg tudtak élni. A kolozsvári cigány népességet is érintette azonban a modern nagyvárosok gettóihoz hasonlítható városi szegregátumok kialakulása, ami a 19. századi változásokból vezethető le. (Lásd erről Egyed Á. 1981. 270–294., uő 2005. 72–84.) A folyamat az elkövetkező évtizedekben abba az irányba vezetett, amelyet az alsó kaszt kialakulásáról írt tanulmányomban felvettem (Nagy P. 2020. 179–182.), és korábban ebben a munkámban is említettem. Végh József unitárius újságíró 1928-ban arról írt, hogy Kolozsvár nyomornegyedekben világszínvonalon áll, és a szegregátumok lakóinak jelentős része cigány volt. (Végh J. 1928. 4.)

Kolozsvár cigányságának a helyzetét is befolyásolta a társadalmi süllyedés és felemelkedés együttes hatása, de ennek részleteit nem ismerjük kellően. Az alsó kaszt felé haladó folyamatok egyértelműek, de a felemelkedés, annak léptéke, egyéni és családi stratégiái nem. Olyan, a kolozsvári közéletben és kultúrában fontos szerepre szert tett, vagyonhoz, földbirtokhoz, pozíciókhoz jutott emberek személyes történetét kellene még kutatni, mint Nagy Gábor neves vendéglős és szállodás. Amikor 1922-ben 77 éves korában elhunyt, a Szegedi Napló publicistája azt írta róla, hogy „cigánynemzetiségből származott”, aki pincérkedésből emelkedett fel és lett a város első virilistája, a kolozsvári konzervatórium alapítója. (Szegedi Napló, 1922. május 5. 4. A Nagy Gábor cigányságára vonatkozó adatot még nem tudtam ellenőrizni.)

A kolozsvári cigányok kulturális sajátosságairól a források alig nyújtanak információkat, a cigány identitás historikus tényezői csak részlegesen láthatók. A fizikai kinézetéről és a nyelvről közvetlen adatok nem nyerhetők. A cigányok családneve többségben magyar, kisebb részben német és román.

A 16. század elején Kolozsváron sátrakban laktak a cigányok, 1585-ben már kalybákról szólnak a források, a 17. századból több adat is van a cigányhurubákról, azaz földkunyhókról. A későbbi forrásokban a sátor kivételével a házszerű építményekről és a földbe ásott lakásról is hallunk. A hurubára még 1851-ből is van adat. Kiss András

kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a huruba nem tipikusan cigányok lakhelye, hanem a szegényeké. (Kiss A. 1990. 890.)

A cigányok Kolozsváron is leginkább életmódban és foglalkozási szerkezetben különböztek a lakosság többi részétől. A középkor óta térben is elkülönültek. A 18. század előtt a cigányok a városfalon kívül, a keleti hóstátban és attól délre lakhattak. (Kiss A. 1990. 889.) A *Cigánysornak* nevezett rész, amely ténylegesen nem utca, a 18. században alakult ki azt követően, hogy a falak előterében az építkezési tilalmat feloldották. Az 1763–1785. évi katonai térképek négyzet alakú kis telepet mutatnak a Szabók Tornyá (Bethlen-bástya) közelében. Az 1734-es térképen ez még nincs. A Cigánysor tehát, ahogy ezt Asztalos Lajos kimutatta, 1734 és 1763 között jött létre. (Asztalos L. 2004. 36.; Gaal Gy. 2011. 74.) Részben a már régebb óta a városban élő, meggyarapodott cigányok átköltözésével a csak kevéssel arrébb lévő Külső-Farkas utcából, részben újabbak beköltözésével, ami a cigány népesség növekedéséhez vezetett. A Cigánysor az 1869-es várostérképen is látható.

Az 1781-es összeírás nem tartalmaz adatokat arról, a városnak mely részén laknak a családok. Más források alapján megállapítható, hogy két helyen is. A cigányok egy része ott, ahol a Cigánysor létrejött, és a Külső-Farkas utcában. Laktak cigányok a Híd-kapun kívüli külvárosban is. Fogarasi Zsigmond említett vallomásában ezt mondta: „Feleségem vagyon, Szilágyi Boris Szilágyi Gergely másként Grunczi nevű Kolosvarott lakós czigánynak leánya, Kolosváron lehet reá akadni, tsak a hid kapun kívül a hostyán, Fogarasi Zsigmond apámnak által ellenébe kellett keresni.” (Nagy P. 2003. 132.) Ez a terület más néven a Hídelve. A Cigánysor néven ismert kis telepet, ahol a polgárosultabb cigányok és az elismertebb zenészek laktak, az 1980-as évek elején számolták fel. A Híd-kaput az 1870-es években bontották le, de Hídelvén, a Szamos mentén a Baromvásár, Vágóhíd és Állatvásár tér környékén ma is laknak cigányok, nem kompakt közösségben, ám jelentős számban. Ugyanabban az irányban, a vasúti hídon túl még többen. (Fosztó László szíves közlése)

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kolozsvári cigányok beletartoztak a város társadalmába, az akkori „hóstátiak” sajátos világába, a helyi népességet kiszolgáló alsó rétegekéhez hasonló pozíciókban. A cigányok egy része az apáról fiúra szálló tanult mesterség megtartása, illetve az abból való megélhetés érdekében földrajzilag mobil volt. A cigány népesség már a 18. században is differenciálódott, a társadalmi és vertikális mobilitás azonban mérsékelt volt, a 19. században a polgárosodással vált erőteljesebbé lefelé és felfelé is.

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A Kárpát-medence cigány népessége történetének kutatása egyfelől sok tekintetben ugyanolyan, mint más kutatási témák művelése. Másfelől pedig nagyon is eltérő, speciális és nehéz kutatási téma. Ennek az ellentmondásnak több aspektusát érintettem részben a bevezetésben, részben az elemző fejezetekben. Az ellentmondásoknak és a nehézségeknek több oka van, a szaktudományos aspektusokból kettőt látok fontosnak a tanulságok és következtetések levonásához.

A szakirodalom felől nézve, a 18. század óta a cigányok iránti érdeklődés időnkénti megélénkülésével párhuzamosan nem jöttek létre az érdeklődés mértékével és a rendkívül vegyes tartalmú és egyenetlen színvonalú publikációk számával arányban álló történeti ismeretek. A történeti kérdésekről író szerzők munkáinak jelentős vonulata kétszerezően nem ellenőrzött adatok és labilis következtetések torlódásának története, amelyben ugyanazok a részkérdések vetődnek fel, kliséképződéssel és ismétlésekkel. Az akadémikus történettudományban – sem a nemzetközi, sem a hazai irodalomban – nem jött létre az a minimális kánon, amely alapot adhatna újabb kutatásokhoz, az ismeretek bővítéséhez. A szisztematikus történettudományi kutatások hiánya miatt itt beleütközünk abba, hogy nincsenek meghatározva a cigányok múltjának történeti tényei, ahogy azt E. H. Carr nyomán értjük. (Carr, E. H. 1995. 9.) Ebben látom – egyebek mellett – egyik legfőbb okát, hogy a cigányok múltjáról való beszéd többnyire szabad asszociációk és spekulációk területévé válik a szaktudományos diskurzus helyett.

A források felől nézve ismételten mondjuk ki, hogy nem a forráshiány, nem a források szűkössége okoz dilemmákat, hanem a források szórványossága és az adatok egyenetlensége. Ez jelentős mértékben a kutatás, a forrásfeltárás és forráskiadás aránytalanságainak következménye, de elkerülhetetlenül azzal jár, hogy egy-egy részterületen nem nyerünk rendezhető adatcsoportokat. Ilyen esetekben akár fontos adatokat is ki kell hagynunk, vagy olyan módon kell őket közölnünk, hogy ne képezzenek lebegő, sehova sem kapcsolódó zárványt a szövegünkben.

A szakirodalmi és forráskritikai dilemmák következménye, hogy hiába törekszünk új források és adatok feltárására, az ismeretek kibővítésére és elmélyítésére, eredményeink akarunk ellenére leíró jellegűek lesznek, rendkívül nehezen helyezhetők történeti kontextusba, amelynek fontosságával egyébként tisztában vagyunk. Ez mind országos, mind regionális és lokális léptékben érvényesül. Mindegyik szinten nehezen hozható létre a találkozás a tágabb történeti folyamatok és a cigányokra vonatkozó adatok között. A legszínvonalasabb, szélesebb körű történeti áttekintésekben és össze-

foglalásokban is legfeljebb mellékesen, adatfoszlányokban jelennek meg a cigányok, és leginkább indirekt módon találunk közvetlen, oksági kapcsolódásokat. Példa lehet erre a migráció problémája. Nyilvánvalónak tűnik, mely politikai, gazdasági és társadalmi hatások válthatták ki a Balkán és a Kárpát-medence között a népmozgást, de közvetlenül a cigányokra vonatkozó forrásokban kevés olyan biztos adatot találunk, amely konkrét magyarázatot adna arra, miért és hogyan kerül egyik helyről a másikra egy cigány csoport (vagy mendikációs családi közösség), van-e egyáltalán összefüggés. Így bizonytalan annak megítélése, hogy van-e szabályosság és van-e tudatos stratégia ezeknek az embereknek az életében, vagy pedig hányódnak a történelem sodrában.

Lokális viszonylatban adataink értelmezését meghatározza, hogy az adott helyről születtek-e már más történeti feldolgozások. Kolozsvárt említtem példaként. Amikor Kiss András feltárta a város cigányságára vonatkozó levéltári forrásokat, nem hozhatta kapcsolatba adatait a város nem cigány népességére vonatkozó adatokkal, és nem vonhatott le széles körű következtetéseket. Az én kutatásom kiegészíti Kiss András munkáját, főként az 1781-es cigányösszeírás feldolgozásával, de Sonkoly Gábor kutatási eredményei nélkül nem helyezhettem volna el kellő pontossággal a cigányokat a város társadalmában, és nem vehettem volna észre, hogy a cigányok pozíciói is összefüggésbe hozhatók az új városi rend kialakulásának folyamatával.

Könyvem elemző fejezeteiben szándékosan nem alkalmaztam a szokványos történeti konstrukciók rendezési elvét. Azt a „cigány történelmet”, amelyet különféle szerzőknél ugyanazoknak az elemeknek az ismétlődése jellemez, nyelvrokonsággal, „öshazával”, közös vándorlással, spekulatív eseménytörténettel, egy elképzelt nép elképzelt történelmének tartom. A sohasem létezett, bizonyíthatatlan, manipulátívan konstruált egységes és közös „cigány őstörténet” létrehozásának, illetve az úgynevezett európai megjelenést követő középkori és újkori történet egyenmősítésének és egyetlen, egységes nép történeteként való értelmezésének koncepciójával tudatosan szakítottam, mert kutatási eredményeim nem erősítik meg.

A könyvemben elmondottakból a „cigány történelem” nem szokványos értelmezése következik. Önmagában való, egységes, külön cigány történelem nem létezett. Ilyennek a konstruálása mindig a jelenkori kívánalmakból adódó visszamenőlegesség. A cigányokra vonatkoztatott adatok egy helyre gyűjtése és kronológiai rendbe helyezése nem elegendő, az események és folyamatok megértése országos és néhol világtörténeti perspektívát igényel, mert elválaszthatatlanok az általános történeti tendenciáktól. Ezek a tendenciák, hasonlóan napjaink tapasztalatához, általános népességtrendeződésekkel és strukturális változásokkal függenek össze, aminek specifikus eleme a munkaerő átrendeződése, a munkakeresés és a migráció erősödése a megélhetés érdekében. Ugyanakkor területi és lokális léptékben másfajta válaszokat kaphatunk, akár egymással ellentétben lévő jelenségeket találhatunk.

A mai értelemben vett „cigányság” kialakulásáról legfőbb mondandóm – túl a képzelt őstörténeten –, hogy a forrásokban a 11. századtól egészen a 18. századig különféle néven felbukkanó csoportok nem tekinthetők egyetlen, indiai bevándorló népcsoporthoz tartozónak. Ebben a perspektívában a 14. század óta „a cigányok” megélhetési stratégiája, úgynevezett vándorlásai és ebből következő sajátosságai, nem valamiféle ősi indiaiságba nyúló identitásörzés és örök érvényű etnikai változatlanóság. „A cigány” a világtörténeti tendenciák, országos és helyi változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges.

A cigányok múltjának eseményei és történései nem tekinthetők kizárólag a környezetük előítéletességének következményeiként. Annak belátása nélkül, hogy a cigányok gazdasági és társadalmi helyzetében bekövetkező változások ugyanazoknak a mozgásoknak a következményei, mint amelyek a népesség többi részét is érintik, a mai helyzet sem érthető meg. Szándékosan nem érintettem azokat a történelmet agresszívan kisajátítani akaró és monokauzális értelmezéseket erőltető irányzatokat, amelyek a politikatudományból és a pszichológiából nőttek ki (Critical Whiteness, anticiganizmus). Most annyit mondanék erről, hogy egyrészt nem lehet összekeverni a cigányokról alkotott képet a valós eseményekkel és történésekkel, ahogy azt Bogdala hivatkozva többen is teszik. (Bogdal, K.-M. 2010) Másrészt, az üldözéstörténet és a kulturális erőszak fogalma alá zsúfolt eseményeket nem lehet kiszakítani a társadalmi igazságtalanságok tágabb rendszerének értelmezéséből, amelyre a történettudományban már évtizedekkel ezelőtt megszületett egy kiváló, ma is jól alkalmazható elmélet Barrington Moore jóvoltából. (Moore, B. 1978) A múltbeli embereket ért igazságtalanságok volta nem dönthető el a mai politikai értékrend alapján. Történetileg egy adott korban az tekinthető szociális igazságosságnak és igazságtalanságnak, amit ott és akkor annak fogadtak el. A cigányokra vonatkozó bármely múltbeli rendelkezés például úgy értelmezhető, ha együtt vizsgáljuk az alsó társadalom más rétegeire vonatkozó hasonló rendelkezésekkel. A 19–20. század fordulójának időszakában például ilyenek a kóbor cigányokról és a cselédekről szóló törvények és helyhatósági szabályrendeletek. A rabszolgatörvény (1898) vagy a derestörvény (1907) sokkal igazságtalanabb és kegyetlenebb volt, mint bármely egyidejűleg született, cigányokról szóló jogszabály.

Meggyőződésem, hogy a széles körű forrásfeltáráson alapuló, a megismerést szolgáló kutatás az eddigiektől eltérő szemlélethez vezet(het). A dokumentumok elemzése azt mutatja, hogy az elmúlt évszázadok európai és magyarországi történelméből *cigány* gyűjtőnéven ismert emberek sem történeti, sem néprajzi, sem szociológiai szempontból nem írhatók le homogén, differenciálatlan entitásként. A cigány embereket, illetve csoportokat a történelem folyamán nem ugyanazok a kritériumok tették cigánnyá. Nem beszélhetünk (a cigányság körébe tartozó vagy annak fogalmába vont emberek összességét értve itt) kizárólagossággal etnikus történelemről, és nem beszélhetünk kizárólagossággal a cigányságról mint szociális képződményről sem. Az etni-

kus és a szociális dimenzió együttesen volt jelen a cigányok történelmében, mindkét viszonylatban sokféle történelmi utat kell értelmeznünk és összevetnünk. A cigány történelem csak úgy érthető meg, ha elhatároljuk a változások és a stratégiák csoportok, közösségek, családok és egyének szintjén értelmezhető változatait.

Tudatosan arra törekedtem, hogy – a mainstream publikációkkal ellentétben – ne szakirodalmi fragmentumokból, a meglévő ismeretek átrendezésével alkossak egy újabb szöveget, amely nem nyújt új ismereteket. Munkám egyedülálló forrásfeltárássra és forráskritikára alapozott áttekintés. Már önmagában ezzel új irányt képvisel a hazai és nemzetközi kutatásokban is, hiszen a témát részlegesen, egy-két publikáció erejéig esetileg kutató néhány történész és levéltáros kivételével a 20. század előtti kérdésekről író szerzők – Tóth Péteren és rajtam kívül – nem ismernek a magyarországi cigányokról kellő mennyiségben levéltári iratokat. Az erdélyi cigány népesség történetében pedig úttörő szerepet vállaltam, mert vizsgálódásom korszakából a cigányokról a modern kutatásokban alig születtek tanulmányok, nagyobb merítésű áttekintés pedig régóta hiányzik.

Ez a kötet három területen nyújt fontos eredményeket: források, politika, népesség.

A *források* bemutatása kiegészíti, illetve továbbviszi az 1998-as könyvem bevezetésében és a 2019-es szemi-egodokumentumokról szóló tanulmányomban írtakat. (Nagy P. 1998. 12–20., uő 2019. 92–93., 96–98.) Most az összeírásokra helyeztem a hangsúlyt, mert az utóbbi néhány év legfontosabb eredménye ennek a forráscsoportnak a további feltárása volt. A 1750-es erdélyi adóösszeírás cigányokra vonatkozó adatai és az 1781-es guberniumi összeírás most kerülnek be először cigányokról szóló történeti munkába. Ugyanígy a helytartótanácsi levéltár magyarországi cigányösszeírásai is (a II. József kori összesítéseket elemző Swicker munkája elfelejtődött, illetve három évre korlátozódott), Somogy vármegye esetében pedig a területi levéltárból az összeírások teljesnek mondható köre. Összességében saját munkám határain túllépve, segítem a jövőbeni kutatásokat, a témák és megközelítési irányok kiválasztását.

A rendeleti *politikát* Magyarországnál csaknem teljeskörűen saját korábbi forrásfeltárásaim alapján dolgoztam fel, kiegészítve a forrásoknál már bemutatott, szűkebb körre korlátozódó újabb forráskiadással. Erdély esetében pedig zömmel a kiadott forrásokat használtam újabb levéltári adatokkal kiegészítve. Önmagában a magyarországi rendeletek elemzése nem új, de minden eddiginél nagyobb forrásbázis alapján végeztem el, és ennek köszönhetően árnyaltabb, differenciáltabb megközelítéssel a korábbiakhoz képest. Új viszont a guberniumi rendeletek elemzése és összehasonlítása a helytartótanácsi rendeletekkel. Ebben a dimenzióban fontos eredmény, hogy a 18. század közepe és a 19. század közepe közötti politikai elképzelések együtt válnak láthatóvá, követhetők a módosulások, valamint ennek az évszázados periódusnak a változásaival való összefüggések és a hosszabb távú hatások, továbbá felmérhető, hogy a politikai dilemmák közül melyek jelennek meg későbbi korszakokban is: integráció és asszimiláció, munka (a cigányság mint kihasználatlan erőforrás), oktatás, életmódvál-

tozás, a közösségek életébe történő beavatkozás. Különösen fontos a 19. század első felének vizsgálata, mert az csekély mértékben jelent meg a különféle szerzőknél, munkám betölti a kutatásoknak a 18. század vége és a 19. század vége közötti eddigi hiátusát.

Az országgyűlési tervezeteket részben saját korábbi levéltári kutatásaim, szakirodalom és Erdély esetében itt is a kiadott források alapján elemeztem. Itt hangsúlyosan kiemelném, hogy a politikai keretek vizsgálata Erdély esetében előzmények nélküli, továbbá itt is új szemléletű értelmezésről beszélhetünk, amit elsősorban ugyancsak a források összehasonlító elemzésével értem el. Ahogy a rendeletekben, úgy az országgyűlési tervezetekben is megjelennek olyan kérdések, amelyeknek egy része azóta is aktuális – napjainkban is. A cigány népesség aránytalan területi eloszlása és összefüggése a foglalkoztatással, illetve a területi egyenlőtlenségekkel olyan probléma, amely a közelmúlt szociológiai kutatóit is foglalkoztatta. Az integrációt segítő reformkori elgondolások némelyike kifejezetten modern, legfontosabb talán a cigányság lehetséges pótosztályként való értelmezése, ami párhuzamba állítható azokkal a 20. századi felvetésekkel, amelyek megfogalmazói a cigány népességben rejtett, kihasználatlan erőforrást láttak. Tanulságosak és más formában napjainkban is felvetődnek azok a morális és politikai csapdák, érdekellentétek, amelyek a cigányok helyzetének rendezését akadályozták.

Az, hogy a modern *demográfia* szemszögéből forrásaink és a belőlük nyerhető számok nem használhatók, nem arra inspirált, hogy negligáljam a népesség vizsgálatát, hanem az ellenkezőjére. Ahogy a témaválasztás indoklásánál jeleztem, nem is volt, nem is lehetett célom olyan történeti demográfiai elemzés, amely pontos számokkal és arányokkal dolgozik, kiinduló népességből, népmozgalmi adatokból, vándorlási különbözetből következtet. A cigány népességről szóló fejezeteknek nem az a fontos eredménye, hogy elvégzi az ideális történeti demográfiai vizsgálódást, hanem az, hogy közelebb visz hozzá, ahogy jelenleg lehetséges. Saját korábbi kutatásaimhoz és a szakirodalomhoz mérten is fontos új eredmény, hogy a cigány népességről az eddigieknél bősegebb adatokat tártam fel és évszázados tendenciák megismerésének útján indultam el. Az eddigi hiányokhoz képest már az is jelentős, hogy megismerjük egy-egy terület vagy település cigány népességének lélekszámát, belső struktúráját, vagy nyomon követjük a változásait, amennyire lehetőségünk adódik. E tekintetben, azt hiszem, szintén mondhatom, hogy munkám hiányokat pótol. A népesség vizsgálatának a demográfiai aspektusok mellett legalább annyira fontos mozzanata a tagolódás és a cigányság pozícióinak elemzése. Innen nézve a két legfontosabb eredmény egyrészt a foglalkozási szerkezet, másrészt az alsó kaszt felé vezető társadalmi folyamat bemutatása. A kettőt az kapcsolja össze, hogy a cigány népességnek a gazdasági és társadalmi pozícióinak a változásaiban kimutattam a differenciálódást is.

A migráció, főként pedig a mendikáció mint népmozgás és életforma vizsgálata tágabb perspektívában felveti azt a kérdést, hogy általában a cigányok vagy egy-egy

csoportjuk leírható-e specifikus kulturális sajátosságokkal. Az elemzést azonban nem erre életem ki, és jeleztem ennek a problémának is az ambivalenciáját. Fontosabb, hogy a migráció és a mendikáció bemutatása is új szemléletet és árnyaltabb értelmezést jelent. A migráció irányainak és módozatainak elemzésében, valamint a mendikációs életforma és a mendikációs közösség szerkezetének feltárásában a kutatók számára kevésbé ismert forrásokat használtam, és ennek köszönhetően többféle módját írhattam le azoknak a helyzeteknek, amelyekben a független vándorlás és a letelepültség végpontjai közötti variációkban a cigány emberek megjelennek, létfenntartásuk lehetőségeit keresve.

Az elkövetkezendő kutatásokban egyrészt fontosnak tartom a társadalomtudományos történetírás módszereivel feltárni és feldolgozni azokat az 1768 és 1893 közötti cigányösszeírásokat és adatfelvételeket, amelyekről a hazai kutatás alig vesz tudomást. Ezekből idősorok alakíthatók ki, amelyek kiadják a lélekszám, a területi megoszlás és a tagolódás változásait. Hogy ne essünk aránytévésztsébe, a cigányok társadalmi helyzetének és tagolódásának kutatásában kettős szempontot kell érvényesítenünk. Egyrészt vizsgálnunk kell a cigánynak számító népességnek a társadalom egészében elfoglalt pozícióit, mindenképpen az alsó osztályokkal, különösen a falusi és városi társadalmat kiszolgáló rétegekkel összehasonlítva. Ha a cigányösszeírások adatait összevetjük például a társadalmi néprajzban kidolgozott rétegmodellekkel, azt tapasztaljuk, hogy a cigányok között kimutatható rétegek némelyike több hasonlóságot mutat a nem cigány népesség valamely rétegével (napszámosok, cselédek stb.), mint egy másik cigány csoporttal. Vizsgálnunk kell továbbá a cigány népesség megoszlását többféle szempont szerint. Erre építve elvégezhető lenne az, amit jelenleg a legfontosabbnak tartok: a jelenlegihez mérten jóval alaposabban vizsgálni a társadalmi süllyedés és emelkedés módozatainak az identitásra és etnicitásra gyakorolt hatását. Ennek néhány, a könyvben érintett problémája oda is elvezet, hogy felvessük: egy adott időszakban a leszakadó nem cigányok asszimilálódnak a már cigánynak számítókhoz, akikről ki kell derítenünk, nem (ugyanígy) süllyedés miatt kerültek-e korábban az akkor cigánynak számítók közé – például a paraszti népességből kiszakadók, proletarizálódó városi lakosok. Egy ilyen történeti demográfiai megalapozottságú kutatásnak rendkívüli nehézségei vannak, de nem érdektelen, és mind lokális, mind országos léptékben elvégezhető, Magyarország és Erdély esetében egyaránt. A népességre irányuló vizsgálódásaim, túl azon, hogy ha részlegesen is, a tényfeltárást bővítsék, a strukturalista megközelítés terén a továbblépést hivatottak segíteni.

A strukturalista kérdésfelvetés a szorosabban cigányokra vonatkozó kutatáson túli problémákhoz vezet. Beszélhetünk-e Magyarország és Erdély történetében, illetve a cigánynak számító népesség múltjának meghatározó tényezőjeként a „cigánnyá” válás módozatairól? Többféleképpen következhet be, hogy emberek a megszokott életrendjükből az ország egész népességét érintő politikai, illetve gazdasági és társadalmi strukturális átalakulások vagy speciális körülmények miatt kiszakadnak, légüres térbe

kerülnek, nem találják a boldogulás útját, nem tudnak mit kezdeni ezzel a helyzettel. Többféle hazai (például a vizes élőhelyek lecsapolásával talajt vesztek) ²⁰⁶ és nemzetközi (például a burakuminok Japánban – Csendom A. 2016. 403–424.) párhuzam kínálkozik ennek értelmezéséhez, annak megválaszolása azonban, hogy az egzisztenciát, biztonságot veszített, kallódóvá váló szegregátumokba szoruló népességből kik milyen arányban és milyen módokon válnak „cigánnyá”, csak korlátozottan adható válasz.

Véleményem a jelenlegi kutatási eredmények alapján, hogy nem lehet egyetemleges értelmezésként felfogni a leszakadó rétegek „cigányosodását”. A társadalmi süllyedés és emelkedés kérdését intenzívebben lenne szükséges beemelnünk a gondolkodásunkba. Azt viszont elkerülendőnek gondolom, hogy a végletes etnicizmussal szemben egy másik végletbe essünk. Az említett váltások, egzisztenciavesztések, légüres térbe kerülések nem tekinthetők automatikusan cigánnyá válásnak. Kutatásaimban a dilemmám évek óta, hogy miként oldható meg, ami ebből következik. A vesztesek egy része biztosan cigány lett, de konkrét eseteket csak keveset tudunk felmutatni, miként a fordítottjára többet, ám nem eleget. Az anyakönyvi rekonstrukciók útján családtörténetekkel kellene bizonyítani az elgondolásomat. Lokálisan ez elvégezhető – ezt bizonyította Szelényi Iván és Ladányi János csenyétei kutatása. (Ladányi J. – Szelényi I. 2004.) Nagyobb léptékben azonban nem lehetséges direkt módon, mert amikor ez a váltás, amelyről most szó van, egy csoport, egy közösség életében megtörténik, annak tagjai úgymond eltűnnek, a rejtett társadalom részévé lesznek, és attól fogva nem vagy csak alig „megfoghatók”. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy az alsó kaszt irányába haladó társadalmi folyamatok, amelyekről a strukturalisták beszélnek, nem a 19. század utolsó harmadában kezdődtek, hanem hamarabb, továbbá területi és időbeli eltérések jellemzik. A folyamat fordítottjakor – amikor parasztosodás, polgárosodás, vegyes házasság és életmódváltás útján cigányok felemelkednek – szintén „eltűnhetnek”, mert már nem cigányok.

Elsősorban a lokális mintáknál érintettem az együttélés némely kérdéseit, leginkább a társadalmi és gazdasági pozíciók szempontjából, a konfliktusokra kevésbé kitérve. Megerősítve látom, hogy cigányok és más csoportok közös múltja nem folyamatos szembenállás, erősebb eleme az összetartozás. Az együttélés megközelítésének elméleti alapjaként fenntartom Thomas Acton szimbiózis-teóriáját: a cigányokat állandó üldözések vagy asszimiláció kizárólagos tárgyaként bemutató értelmezések felszínesek. A cigányok történelmi sorsa az európai társadalmi rendszerek átalakulásának részeként értelmezhető. Az együttélés feltételeiben vannak állandó, illetve ismétlődő mozzanatok, de a meghatározó az a változás, amelyben új megoldások válnak szükségessé és a szimbiózis új modelljei jönnek létre.

206 A cigányok érintése nélkül tárgyalja a kérdést Pinke Zs. 2015.

Ezen az elméleti bázison forráskutatásaim alapján kialakult álláspontom: a magyarországi és erdélyi cigányok múltja *akkulturációs* folyamatként határozható meg. Melville Jean Herskovits amerikai antropológus definíciója szerint „az akkulturáció olyan jelenségeket foglal magában, amelyek különböző kultúrájú csoportok és egyének közvetlen és tartós kapcsolatából következnek, s hozzátartoznak még az érintett kultúra jellegzetes magatartás- és gondolkodásmintáinak ebből következő változásai”. (Idézi Wolf, E. R. 1995. 32.) A Kárpát-medencében ez, a fentebb mondottak értelmében, nem írható le kétpólusú érintkezésként, a kapcsolódások bonyolult, gyakran kibogozhatatlan szövevénye alakult ki.

John Widdup Berry pszichológus és munkatársai az akkulturációs stratégiák megkülönböztetésével nyújtanak eligazodást: integráció, asszimiláció, marginalizáció, szeparáció. (Berry, J. W. – Poortinga, Y. H. – Segall, M. H. – Dasen, P. R. 2002. 345–382.) Ha Magyarország történetének egy-egy korszakában szemügyre vesszük az akkori cigány népesség jellemzőit, a négy akkulturációs szint mindegyikének jelenlétét állapíthatjuk meg, de nem univerzálisan, azaz nem ugyanazt egy-egy csoport vagy közösség életében. Ez területi és lokális mintázatok változatosságát is jelenti. Egyazon időben Oravicabányán és Siklóson, Háromszéken és Szepesben vagy Magyarország és Erdély más helységeiben az ott élő cigányok nem követtek szükségszerűen azonos stratégiát. Hosszú időtartamban pedig a feltételek módosulását és kapcsolódásuk módjának átalakulását követhetjük.

Az akkulturációs történeti folyamat a Kárpát-medencében a 15. század óta követhető és máig sem zárult le. Napjainkban is az együttélés új modelljének kialakulását láthatjuk, amelyben a roma reprezentáció és a roma emancipációs mozgalom erősödése figyelhető meg. A cigány/roma elitnek a többségi társadalom elitjébe való integrálódása is elkezdődött. Az élet fenntarthatóságát szolgáló együttműködés első formái már a 16. században létrejöttek, de az egymásrautaltság köteleességének tudata nem társul hozzá, sőt azt mondhatjuk: ez még a cigány csoportok egymáshoz való viszonyából is hiányzik. Az egymásrautaltság tudata mindkét dimenzióban inkább idea és csak részlegesen, ellentmondásosan realitás.

Megélhetési mód és mesterségek tekintetében a cigány népesség heterogén, a cigányok különböző pozíciókat foglaltak el, sokféle mesterséget űztek, sok esetben pedig egyáltalán nem is értettek mesterségekhez. Az általuk gyakorolt mesterségek (például kovácsolás, zenélés) némelyike valóban évszázadokon keresztül jellemző volt a cigány népesség egy részére, más mesterségekre viszont kényszerpályák és alkalmazkodási mechanizmusok révén tértek át az újkorban, illetve változások hatására foglalkozást és életmódot váltottak. Nem mondhatjuk, hogy a cigányok összessége örök időken át úgynevezett hagyományos mesterségeket folytatott. A 18. század óta differenciálódás és szerkezeti változás figyelhető meg. A különféle ipari és zenei tevékenységek mellett egyre magasabb lett azoknak a száma, akik a falusi társadalom kiszolgáló rétegeibe tartoztak és napszámosmunkából, alkalmi tevékenységekből éltek. A 19. század má-

sodik felében pedig a cigányok egy része is próbálkozott az úgynevezett kismesterségekkel. A városi népességben már a középkor óta kimutatható a proletarizálódás, ami a modern ipari társadalom hatására erősebb lett.

A cigányok társadalmi helyzetének mérlegelésekor a Kárpát-medencében nem tekinthetjük standard történeti attribútumnak a társadalmonkívüliséget. A feudális rendben a cigányok kisebb része beletartozott a jobbágyok sorába, többségük pedig valamelyik zsellérkategóriába, de ez a jogállapot csak csekély számban jelentett paraszti életformát. Valószínűleg egy olyan társadalomban, amelyben a népesség mintegy 80–90%-a paraszti gazdálkodással foglalkozott, megfelelő mentalitás, nemzedékeken át felhalmozódó tudás hiányában meglehetősen nehéz volt, ahogy Dupcsik Csaba mondja. (Dupcsik Cs. 2009. 37–38.) Különösen, ha rendkívül kevés a mezőgazdasági művelésre alkalmas terület, miként azt Erdély esetében láttuk.

A 19. század óta az alsó kaszt, az alsó osztály, majd az *underclass* állapot formái váltották egymást. Ez azt jelenti, hogy a 20. század első felére a cigányok nagy része társadalom alatti állapotba került, a század második felében felemelkedett a társadalmi szerkezet alsó szegmensébe, a piacgazdasági átmenetben pedig a süllyedés és a középosztályosodás párhuzamosan jellemző, azaz a mai cigány/roma népesség is differenciált. Leképezi az ossztársadalom tagoltságát, de nyomatékosan eltérő arányokkal. Történelmi távlatban tartósan jellemző a földből élők és az értelmiségiek kivrívóan alacsony aránya. A 18–19. században a népesség egészében cigánynak lenni egyszerre jelentett etnikai hovatartozást és társadalmi kategóriát, ez a kettősség jelenik meg a besorolás bizonytalanságaiban és a források szóhasználatában.

Az együttélés politikai feltételcsoportja az, amiről a legtöbbet beszélünk, és ez az, amiben a cigányokról/romákról folyó diskurzus múltjuk vonatkozásában leegyszerűsödik „cigánykérdésre”, „cigányügyre”. A másik domináns mozzanat az asszimiláció. Ez sem ennyire egyszerű. Kutatásaim célja és mondandóm egyik sarokköve annak felvetése, hogy az *asszimilálás* nem megfelelő kategória a történeti kérdések értelmezéséhez. Az asszimilacionizmust igyekeztem felváltani az együttélési teóriával és a strukturalista értelmezéssel. Ha mégis ragaszkodunk az asszimiláció fogalmához, akkor az asszimilálási szándék két történeti időszakban volt erőteljes Magyarországon: a 18. század második felében mintegy három évtizeden át, valamint a Kádár-rendszer első másfél évtizedében. Folyamatos, erőszakos asszimilációs politikáról nem beszélhetünk. Az asszimiláció a 18. században és a Kádár-korszak elején sem öncél volt, hanem a szociális problémák megoldásának eszközrendszerét képezte. Kádárék az asszimiláció fogalmán sem szorosan beolvasztást értek, hanem azt a törekvést, hogy a cigányok társadalmilag ne különüljenek el, valamennyi társadalmi rétegben legyenek ott. (Hajnáczy T. 2015. 40–41.)

Hosszú időtartamban felvetődő, visszatérő kérdése a kutatásoknak, hogy egységes világképet, egységes morális rendet, azonos magatartást és azonos mentalitást jelenít-e meg a cigányság mint kisebbség a nem cigány többséggel szemben. Erre a kér-

désre a válasz határozottan: nem. Sem egyetemes, sem Kárpát-medencei aspektusban nem beszélhetünk olyan specifikus, homogén és zárt jelrendszerrel, amely egységesen csak a cigányok életében játszott szerepet, és amelynek a jelentéseit csak cigányok lettek volna képesek megfejteni, megérteni. Ebben a vonatkozásban valamiféle összroma kulturális mintáról nem beszélhetünk, vizsgálódásaink ebben a dimenzióban kisebb közösségekre irányulhatnak. Ha például a beásokra, az oláh cigányokra vagy a magyar cigányokra érvényesek ezek a kérdések, akkor a válasz igen, de még akkor is csak részlegesen – ezt mutatták az eltérő területi mintázatok. A cigány kultúra és identitás problematikájában egyetértek Michael Stewarttal és polemizálok Zoltan Barannyal. Stewart szerint a romáknak nincs etnikai identitásuk. Barany nem ért egyet ezzel, szerinte „alapvetően minden romának ugyanaz az eredete, a nyelve, a kultúrája és a történelmi élménye egész Európában”. (Barany, Z. 2003. 83.) Az ilyen eltérések mögött egyrészt definíciós és terminológiai problémák húzódnak, másrészt a tudományszakok módszertani különbözőségeinek következményei, ahogy azt az elméleti keretekről szóló részben említettem.

Bármelyik megközelítésre helyezik is a hangsúlyt a különféle szerzők a maguk tudományterülete módszertanának vagy jelenbeli ideológiai elvárásoknak megfelelően, a történeti Magyarország területén cigányokról keletkezett források tanulmányozása alapján azt mondhatom, hogy a cigányokkal történtek, illetve közösségeik sajátosságai nem valamiféle egységes és osztatlan, egyetemes „cigány kultúra” és „cigány identitás” megjelenései. Ha pedig a fordítottjával találkozunk, azaz hasonló vagy azonos mozzanatokat fedezünk fel egymástól távoli helyeken, akkor a monokauzalitás csapdájának elkerülése érdekében fontos Boas gondolatát megfontolnunk: „Nem állíthatjuk, hogy ugyanannak a jelenségnek az előfordulása mindig ugyanazoknak az okoknak a következménye, és így az sem bizonyított, hogy az emberi elme mindenütt azonos törvényeknek engedelmeskedik.” (Boas, F. 2006. 140.)

A 19. század óta figyelhetők meg azok a tendenciák, hogy a különféle roma önszerveződési törekvésekben megfogalmazódik a lelki összetartozás tudata, és szimbolikus jelentőséget kap. Napjaink tétje: ebben az összetartozás-érzésben a többség ne ellenséggként jelenjen meg, a többség számára pedig az összetartozni akaró kisebbség ne veszélyként és ez az ütköztető gondolkodás ne vetítődjön a múlt megismerésére és értelmezésére.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATOS FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

A39 Acta generalia (1770–1848).

E156 Urbaria et Conscriptiones (1527–1864).

C42 Acta Miscellanea (1724–1783).

C56 Departamentum Zingarorum (1760) (1775–1785).

F46 Gubernium Transylvanicarum (In Politicis), Ügyiratok (1692–1849).

F50 Gubernium Transylvanicarum (In Politicis), 1750. évi adóösszeírás.

N102. Archivum regni, Ladula HHH. Deputatio regnicolaris in publico-politicis (1791–1793).

N117. Archivum regni, Vegyes könyvek (17–19. sz.).

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

IV.1.b. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok (1698–1847)

IV.XIII.10. Batthyány család siklósi, üszögi, mozsgói és somodori uradalmának iratai (1698–1945).

IV.1003.b. Pécs Város Tanácsának iratai, Tanácsai iratok (1690–1847).

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

IV.501.e. Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési és törvényszéki iratok (1790–1847).

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára

IV.1.a. Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlése iratai, Közgyűlési iratok (1715–1848).

IV.1. c. Folyamodványok, kérelemlevelek (Instantiae) (1732–1848), Protocollum Instantiarum (18. sz.).

IV.1.b. Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlése iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (1658–1848).

IV.405.b. Somogy vármegye alispánjának közigazgatási iratai (1872–1950).

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára

IV.1.a. Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (1550–1848).

IV.1.b. Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok (1550–1848).

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára

IV.1.d. Összeírások (1720–1848).

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

IV.9. Zala vármegye főadószedőjének iratai (1620–1854).

IV.4.b. Büntetőperek (1752–1786).

Eszéki Állami Levéltár (Državni Arhiv u Osijeku)

Valpói uradalom levéltára (Archivum Dominale).

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj)

Fond 12. Inventar 24. A fogarasi uradalom úrbéri iratai.

Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Mureș)

Fond 23. Inventar 129. Marosszék adókvetési összeírásai.

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Covasna)

Fond 8. Inventar 818. Háromszék 1771–1790.

Fond 8. Inventar 194. Háromszék 1677–1770.

Fond 31. Inventar 1. Miklósvárszék 1703–1849.

Román Nemzeti Levéltár Temes Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Timiș)

Fond 2. Inventar 141. Primăria Municipiului Timișoara 1691–1971.

Kassai Állami Levéltár (Štátny archív v Košiciach)

Salamon Pál gyűjtése.²⁰⁷

207 Jelzet nélküli iratgyűjtés, l. a Mellékletekben a helytartótanácsi rendeletekhez fűzött észrevételeket.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

Fol. Lat. 289. Descriptio Physico-Topographica Comitatus Baranyiensis.

KIADOTT FORRÁSOK, FORRÁSKIADVÁNYOK

ALBERT Ernő

2000 *Szabad madár. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok.* Charta, Sepsiszentgyörgy.

AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel

2009 *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775–1776).* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Deáky Zita – Nagy Pál. Magyar Néprajzi Társaság, Szent István Egyetem, Budapest–Gödöllő.

URBANCOVA, V.

1994 *O dnesnom stave, zvlastnych mravoch a sposobe zivota, ako aj o ostatnych vlastnostiach a danostiach Ciganov v Uhorsku.* MTAK Bratislava Studio dd.

BALLMANN, Johann Michael

1801 *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse.* Hochmeister, Hermannstadt.

BENIGNI, Joseph Heinrich von Mildeberg

1837 *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen.* Thierry Buchhandlung, Hermannstadt.

BERLÁSZ Jenő

1958 *Statisztikai adatok a XVIII. század végi Erdélyből.* Történeti Statisztikai Közlemények. 1–2. 101–107.

BIELZ, Eduard Albert

1858 *Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen.* S. Filtsch, Hermannstadt.

CSERNA Anna – KACZIÁN János (szerk.)

1986 *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről.* Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd.

DEGRÉ Alajos

1883–1884 *Visszaemlékezéseim az 1848–49-ik év előtti, alatti és utáni időkből.* 1–2. Pfeifer, Budapest.

ENESSEI György

2002 *A tzigán nemzetnek igaz eredete – A tzigán nyelvről toldalék – Tzigányok végső veszedelme.* Magyar Mercurius, Budapest.

FÉNYES Elek

1842–1843 *Az ausztriai birodalom statisztikája.* 1–3. köt. Trattner-Károlyi ny. Pesten.

1857 *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása.* Pest.

GOTTSCHLING, Paul Rudolph

1781 *Kurtze Schilderung des über aus gesegneten Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Budissin.

GYÉMÁNT László et al. (szerk.)

2009–2016 *Conscriptia fiscală a Transilvaniei din anul 1750*. Vol. I–II. Editura Enciclopedică, București.

HERMANN Antal

1893a *A cigányok megtelepítéséről*. *Ethnographia* IV. 94–107.

1893b *Dokumente zur Gesichte der Zigeuner*. In *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn*. Band III.

1895 *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. (Jekelfalussy József előszavával). Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX.

JAKAB Elek

1888a *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest.

KARDOS Ferenc

2008 *„Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni”*. *Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

KERESKÉNYINÉ CSEH Edit

2008 *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.

KOLOZSVÁRY Sándor – ÓVÁRI Kelemen

1890, 1892, 1896, 1897 *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI–XVII. sz.-ból*. I–II. 1–2., III., IV. 1–2. Monumenta juridico-historica. Budapest.

KOMÁROMY András

1911 *Az erdélyországi királyi könyvekből*. Történelmi Tár, 220–247.

LANDAUER Attila

2016 *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztény egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. L'Harmattan, Budapest.

MAKKAI László

1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MAKSAY Ferenc

1959 *Urbáriumok XVI–XVII. század*. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

MÁLYUSZ Elemér

1926 *Sándor Lipót főherceg nádor iratai* (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai). Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

- MEZEY Barna – POMOGYI László – TAUBER István (szerk. és összeáll.)
1986 *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MIKA Sándor
1892/93 *I. Rákóczi György levelezése a brassai bíróval és tanáccsal*. Történelmi Tár 1892: 700–705. és 1893: 307–322., 505–521.
- MÓRÓ Mária Anna
1979 *Mária Terézia cigány-rendeletei és a Baranya megyei cigányösszeírások 1775–1779*. In *Baranyai Helytörténetírás 1978*. Szerk.: Szita László. Baranya Megyei Levéltár, Pécs. 205–301.
- NAGY Pál
2000a *Cigányperek Magyarországon I. rész, Korai perek (1506/1534–1715)*. Romológia Szeminárium, Pécs.
2001 *Cigányperek a Dél-Dunántúlon 1796–1847*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet Közleményei 6.
2002 *Cigányperek Magyarországon II. rész 1715–1758*. Pécs. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 9.
2003a *Cigányperek Magyarországon III. rész 1758–1787*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet Közleményei 7.
2003b *Források a siklósi cigányok múltjából (1721–1830)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8.
2011 *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő.
- RÁCZ Attila (szerk.)
2023 *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- RÉMIÁS Tibor (szerk.)
2002 *Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében*. Herman Ottó Múzeum, Bódvaszilas–Miskolc.
- THOMASIUS, Jacobus – FRITSCHIUS, Ahasverus – ENESSEY György
1998 *A cigányok*. Orpheusz Kiadó, Budapest.
- ZSUPUS Zoltán
1996 *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok 4–5.
2020 *Gömöri cigányok*. Gömör-Kishont Múzeum Egyesület, hn. Gömör-kishonti téka 23.

SZAKIRODALOM

ACHIM, Viorel

2001 *Cigányok a román történelemben*. Osiris, Budapest.

ACTON, Thomas

1994 *Egység a különbözőségben*. In *Cigány néprajzi tanulmányok 2*. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 89–98.

ANDERSON, Benedict

2006 *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Budapest. Atelier Füzetek.

ASZTALOS Lajos

2004 *Kolozsvár. Helynév- és településtörténeti adattár*. Stúdium, Kolozsvár.

BALOGH István

1959 *Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból*. Ethnographia 70. 291–312.

BARANY, Zoltan

2003 *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika*. Athenaeum 2000, Budapest.

BARTA István

1966 *A fiatal Kossuth*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BECK, Sam

1984 *Ethnicity, Class, and Public Policy: Tiganii/Gypsies in Socialist Romania*. In Kot K. Shangriladze et Eica W. Townsend (ed.): *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies*, Belgrade, September. Colombus, Ohio: Slavica Publishers 19–38.

BENCSIK Gábor

2012 *A negációk népe, avagy a közép-európai cigány történelem strukturális keretei*. Polgári Szemle, 8. június 1–2. 60–83.

BEREZNAY András

2018 *A cigányság történetének atlasza. Térképezett roma történelem*. Méry Ratio, Budapest.

BERLÁSZ Jenő

1939 *A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere*. In Miskolczy Gyula (szerk.): *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve IX*. Budapest. 1–44.

BERLÁSZ Jenő

1942 *Az erdélyi úrbérrendezés problémái (1770–1780)*. Századok, 1942. VII–VIII. 236–277.

BERKESZI István

1900 *Temesvár szabad királyi város kis monographiája*. Temesvár.

- BERRY, J. W. – POORTINGA, Y. H. – SEGALL, M. H. – DASEN, P. R.
2002 *Acculturation and intercultural relations*. In *Cross-Cultural Psychology. Research and Applications*. Cambridge University Press, Cambridge. 345–382.
- BINDER Máttyás
2004 *Roma etnikai mobilizáció Kelet-Európában*. Phd-értekezés kézírata, ELTE, Budapest.
- 2009 „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. *Regio*, 20. 4. 35–59.
- 2010 „Elképzelte kultúra”. A cigány/roma kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, 86. 172–195.
- BOAS, Franz
2006 Az összehasonlító módszer korlátai az antropológiában. In Bohannan, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest.
- BODGÁL Ferenc
1965 *Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművészete*. Ethnográfia, LXXVI. 521–546.
- BOGDAL, Klaus-Michael
2010 *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte kultureller Gewalt*. Suhrkamp, Berlin.
- BOGDAN-DUICĂ, George
1896 *Statistica Românilor din Transilvania în 1733*. Convorbiri Literare XXX. 626–642.
- BOROSY András
1992 Az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozó mezővárosok. In Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. 59–73.
- BOTTLO Béla
1957 Az 1828. évi országos összeírás. In *A történeti statisztika forrásai*. Szerk.: Kovácsics József. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 242–272.
- BUCHMANN Károly
1936 *A délmagyarországi telepítések története I. Bányák*. Fischer János Ny. Budapest.
- CARR, Edward Hallett
1995 *Mi a történelem?* Osiris–Századvég, Budapest.
- CHELCEA, Ion
1944 *Rudarii Contribuție la o „enigmă” etnografică*. Casa Școalelor, București.
- CROWE, David M.
1996 *A History of Gypsies*. New York.
- CROWE, David M. – KOLSTI, John (ed.)
1991 *A History of the Gypsies of Eastern Europe*. Routledge, London.
- CZIRBUSZ Géza
1905 *Frátruzok és bufánok*. Földrajzi Közlemények, 33. köt. 4. füzet.

CSÁKI Árpád

2011 *Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1719-ben*. Acta Siculica, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy. 277–287.

CSENDOM Andrea

2016 *A japán buraku társadalmi réteg kialakulása és gyökerei: A kegare félelem*. In „Közel s Távolság” IV. Az Eötvös Kollégium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásai 2014. Szerk.: Doma Petra, Takó Ferenc. Eötvös Kollégium, Budapest. 403–424.

CSETRI Elek

2001 *Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig*. In Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár. 5–22.

CSETRI Elek – IMREH István

1980 *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Kriterion, Bukarest.

CSERTI CSAPÓ Tibor

2011 *A cigány népesség a gazdasági-társadalmi térszerkezetben*. PTE BTK Oktatáskutató Központ, Virágmandula Kft, Pécs.

CSORBA József

1857 *Somogy vármegye ismertetése*. Emich Gusztáv, Pest.

CSURGAI-HORVÁTH JÓZSEF

1998 *Székesfehérvár és a cigányság a 17. századtól a 20. századig*. In Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1. Győr, Romológiai Kutatóintézet. 92–101.

CZOERNIG, Karl Freiherr, von

1857 *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Vol. 3. Kaiserlich-koenigliche Direction der administrativen Statistik, Wien.

DÁNYI Dezső – DÁVID Zoltán

1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. Budapest.

DÁNYI Dezső

1993 *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH, Budapest.

DEÁKY Zita – NAGY Pál

2009 *Augustini ab Hortis és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei*. In Augustini ab Hortis: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. Szerk. Deáky Zita – Nagy Pál. Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem, Gödöllő–Budapest. 5–28.

DÉRY Gyula

1908 *A cigányok Európában. Monográfia három részben a cigányügy mai állásáról tekintettel múltjára és jövőjére*. Belügyminisztérium, Budapest.

DOMINKOVITS Péter

2005 *Cigányösszeírások Sopron vármegyében a 18. század második felében (egy tematikus repertórium előmunkálatai: az 1770-es évek)*. In Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. Pécs, 51–69.

DÖMÖTÖR Sándor

1934 *Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok?* Ethnographia, XLV–XLVI. 3–4. sz. 156–178.

DUPCSIK Csaba

2005 *A magyarországi cigány-kutatások cigányképe*. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, Budapest. 255–282.

2009 *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris, Budapest.

2015 *A cigányok társadalomtörténete a 19–20. század fordulóján*. In Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 295–329.

ECSEDY Ildikó

1983 *A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban*. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár). 41–50.

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció*. Kriterion, Bukarest.

2005 *A modern Kolozsvár születése. A hosszú 19. század változásai*. Rubicon, 2–3. 72–84.

EMBER Győző

1936 *Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a XVIII. század első felében*. In Miskolczy Gyula (szerk.): *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* 6. 143–174.

ERIKSEN, Thomas H.

2006 *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.

ERIKSEN, Thomas H.

2011 *Etnicitás és nacionalizmus*. Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

ERDŐS Kamill

1958 *A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek*. Néprajzi Közlemények 1–2. sz. 152–173.

FARAGÓ Tamás

1998 *A máig élő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában)*. Demográfia, 1. 7–38.

FEBVRE, L.

2007 *Más történelem születik*. In Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): Az „*Annales*”. A gazdaság-társadalom- és művelődéstörténet francia változata. L'Harmattan–Atelier, Budapest. 137–154.

FEJES József Balázs – JÓZSA Krisztián

2005 *Hátrányos helyzetű tanulók körében*. Magyar Pedagógia, 2. 185–204.

FEKETE Gábor

1981 *Az ökológiai niche*. In Simon Tibor (szerk.): *Növényföldrajz, társulástan és ökológia*. Tankönyvkiadó, Budapest.

FICOWSKI, J.

1985 *Cyganie na polskich drogach*. 2. kiad. Kraków.

1990 *The Gypsies in Poland*. Warszawa.

FLECK Gábor – VIRÁG Tünde

1998 *Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül*. Szociológiai Szemle 1. 67–92. (Online változat: <https://szociologia.hu/dynamic/9801fleck.htm>, megtekintés: 2025. március 6.)

FORRAY Katalin – ORSÓS Anna

2016 *Roma jövő Magyarországon*. Educatio, 4. 516–526.

FOSZTÓ László

2002 *Van-e cigány nemzettudat?* In Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Intézet, Budapest. 207–224.

FRASER, Sir Angus

1996 *A cigányok*. Osiris, Budapest.

FRECSKAY János

1884 *Rézműves és rézöntő mesterség*. Mesterségek könyvtára, III., Budapest.

FRIEBEISZ István

1853 *Községek könyve. Községi hivatalnokok s lakosok használatára*. Pest. 104–112.

GAAL György

2011 *Kolozsvár*. Tortoma, Barót.

GARADNAI Erika

2014 *A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata*. Doktori értekezés. Miskolci Egyetem BTK.

GEERTZ, Clifford

2001 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. 2. jav. kiad. Osiris, Budapest.

GÉMES Balázs

1998 *Az őcsényi beások a történeti-, néprajzi adatok tükrében*. In Eperjessy Ernő – Grinn Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében*. Békéscsaba–Debrecen.

GERGELY András

1974 *A rendszeres bizottsági munkálatok szerepe a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásában.* Tiszatáj, 6. sz. 37–41.

GERŐ András

1993 *Magyar polgárosodás.* Atlantisz, Budapest. East-European Non–Fiction.

GRELLMANN, Heinrich Moritz Gottlieb

1787 *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung.* Göttingen. 2. kiadás.

GYÁNI Gábor

2003 *A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés.* In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest. 11–53.

2011 *Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága.* Történelmi Szemle LIII. 2. 145–161.

GYIMESI Sándor

1975 *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

GYÖRGY Árpád Botond

2023 *Cigányok a 17. századi Marosvásárhelyen a peres iratok tükrében.* Erdélyi Krónika 2023. 02. 19. <https://erdelyikronika.net/2023/02/19/ciganyok-a-17-szazadi-marosvasarhelyen/>

HAHNER Péter

2013 *Miért nem hisznek a történészeknek?* Interneten (2013. december 19.): http://tenyleg.com/index.php?action=recordView&type=places&category_id=31115&id=446582 (megtekintés: 2022. szeptember 21.).

HAJDU Lajos

1996 *A honti emberevőper.* Rubicon, 6. sz. 12–14.

HAJNAL István

1936 *Az újkor története. Egyetemes történet* III. Szerk.: Hóman Bálint – Szekfü Gyula – Kerényi Károly. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

HAJNÁ CZKY Tamás

2015 *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989.* Gondolat, Budapest.

HALE, Henry E.

2004 *Explaining Ethnicity.* Comparative Political Studies, Vol. 37. 4. 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbseg/pdf/05hale.pdf>

HAVAS Gábor

1984 *Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben.* Medvetánc, 2–3. sz. 209–226.

HAZAG Ádám

2004 *Adatok Gömör és Torna vármegye cigányságának életéről, az 1768. évi cigányösszeírások tükrében.* In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. Miskolc, 419–434.

2005 *Adalékok a 18. századi Magyarország cigányságának életéről a Szepes vármegyei cigányösszeírás tükrében.* In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, Miskolc. 227–236.

HECKENAST Gusztáv

1991 *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

HEICZINGER János

1939 *Adatok a falu cigánykérdéséhez.* Népegészségügy 18. sz.

1978 *Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról.* In *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 12. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 153–251.

HOÓZ István

1989 *A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség alakulásáról.* In *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében.* Janus Pannonius Tudományegyetem – Baranya Megyei Tanács VB, Pécs. 8–124.

1992 *A cigány lakosságra vonatkozó összeírások Magyarországon a XVIII. és XIX. században.* In *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* Janus Pannonius Tudományegyetem, [Pécs]. Reprint kiadás.

HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula

1936 *Magyar történet V.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

HÖGYE István

1984 *Adatok a Zemplén megyei cigányság XVII–XVIII. századi történetéhez.* A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 22. Miskolc, 39–47.

HUIZINGA, Johan

1997 *A történelem formaváltozásai.* Budapest.

HUNFALVY Pál

1876 *Magyarország Etnographiája.* MTA, Budapest.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor

1993 *Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596–1850).* In *Bács-Kiskun Megye Múltjából* XII. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. 7–52.

JAKAB Elek

1888b *Kolozsvár története* 3. köt. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1888.

K. LÁSZLÓ Julianna

2008 *Adatok az őcsényi beás cigányok történetéhez, szokásaihoz, hagyományaihoz, kultúrájához.* Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Szekszárd. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 12.

KAKUCS Lajos

2016 *Céhek, manufaktúrák és gyáarak a Bánságban 1716 és 1918 között.* Kriterion, Kolozsvár.

- KÁLLAI Ernő – MAJTÉNYI György – MIKÓ Zsuzsanna – TÓTH Péter (vál. és szerk.)
2022 *A magyarországi cigányok/romák* I. kötet. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.
- KARACS Zsigmond
2010 *Földesi cigány családtörténetek*. In Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest-Gödöllő. Cigány néprajzi tanulmányok 15. 249–280.
- KARSAI László – SOÓS István
1987 *Cigányok, történelem, valóság*. Élet és Irodalom. 19. sz. 10.
- KENRICK, Donald
2002 *Cigányok: a Gangesztől a Dunáig és a Temzéig*. Pont Kiadó, Budapest.
- KEMÉNY István (szerk.)
1976 *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella
2004 *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- KERTESI Gábor
2008 *Roma gyerekek az iskolában, roma felnőttek a munkaerőpiacon (1984–2006)*. Előadás a Történelemtanárok 17. Országos Konferenciáján, 2007. október 13–14. Az előadás prezentációjának szerkesztett változata: *Romák a történelemtanításban*. Történelemtanárok Egylete, Budapest. 51–55.
- KEUL, István
2002 „*Neubauern und lex-Saxorum. Evangelisch-lutherische Roma in einer ostmitteleuropäischen Region.*” Zeitschrift für Religionswissenschaft 10 (2): 195–223.
- KISS András
1990 *Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez*. Korunk, 7. 888–896.
2001 *Szelleműzés a „hóhér házából” levéltári anyaggal*. Korunk, 9. 59–66.
2014 *Más források – más értelmezések*. Mentor, Marosvásárhely.
- KONEK Sándor
1868 *Az Ausztriai–Magyar Monarchia Statisztikai Kézikönyve*. Heckenast, Pest.
- KOTICS József
2008 *A szász kultúra szerepe a vajolai cigányok identitásában*. Ethnica, 3. 89–94.
- KOVÁCH Géza
1998 *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848)*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
- KOVÁCS Éva
2009 *A „cigánykérdés” Magyarországon*. Holmi online kiadása: <https://www.holmi.org/2010/05/kovacs-eva-a-%E2%80%99Eciganykerdes%E2%80%9D-magyarorsza->

- gon-dupcsik-csaba-a-magyarországi-ciganysag-tortenete-tortenelem-a-ciganykutatasok-tukreben-1890%E2%80%932008 (megtekintés: 2025. március 21.)
- KOVÁCS János
1895 *A cigányok Szegeden*. Ethnographia VI. 187–198., 280–288., 388–393.
- KOVÁCS Piroska
1991 *Máréfalva*. In Hermann Gusztáv (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda. 213–255.
- KOVALCSIK Katalin – RÉGER Zita
1995 *A tudomány mint naiv művészet*. Kritika, február, 31–34.
- KOVALCSIK Katalin
2007 *Szimbolikus kultúrareprezentációk egy olténiai rudár közösségben*. In Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 194–219.
- KÖVÁRY László
1847 *Erdélyország statistikája*. I. Tilsch János, Kolozsvár.
- KRÉMER Balázs
1998 *Magánmegnyilatkozás – a cigányságról*. Beszélő, február. 48–52.
- KROPE, Rudolf – POLSTER, Gert (Hg.)
2016 *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Eisenstadt.
- KURUCZ György
2017 *Földesúri adminisztráció Edelényben a 18. század közepén*. Romológia folyóirat 13. 19–30.
- LACZÓ Ferenc – VARGA Bálint (szerk.)
2022 *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina, Budapest.
- LADÁNYI János – SZELENYI Iván
2004 *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, 2004.
- 2014 *Alsókasztosodás*. Élet és Irodalom, szeptember 19.
- LAKATOS Vince
1936 *Mégmondom a balseme sarkából, hogy rámégy-é. Így él a Kiskunságban 2000 cigány*. Ujnemzedék, december 25. 8.
- LANDAUER Attila
2009 *Adalékok a beás cigányság korai történetéhez*. In Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi beásokról*. Szent István Egyetem, Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő.
- LEBRECHT, Michael
1804 *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen*. II. Auflage. Hermannstadt.
- LEDERER Pál
2009 *Elegem van a dumátokból*. Élet és Irodalom, február 13.

- LEONHARD, Joseph
1818 *Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen*. Hermannstadt.
- LEPETIT, Bernard
2000 *Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai*. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, 33–50.
- LIÉGEOIS, Jean-Pierre
1994 *Romák, cigányok, utazók*. Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ, Budapest.
2009. *Romák Európában*. Pont Kiadó, Budapest.
- LUCASSEN, Leo – WILLEMS, Wim – COTTAAR, Anne-Marie
1998 *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*. H. n.
- MADARASSY László
1905 *A putri-negyed*. Néprajzi Értesítő, 53–57.
- MADERSPACH Viktor
1934 *Magyar parasztok cigányok lettek Félegyházán*. Magyarság, november 25.
- MAJTÉNYI György – MAJTÉNYI Balázs
2017 *Roma nemzetépítés és transznacionális emlékezhelyek*. Regio, 4. 1–51.
- MÁLYUSZ Elemér
1923 *A reformkor nemzedéke*. Századok, 1–6. szám, 16–75.
- MARIENBURG, Lucas Joseph
1813 *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt.
- MARJANUCZ László
2017 *A Temesi Bánság vázlatos történeti útja 1716–1848*. Osztrák tartományból magyar megyék. Vármegyei Füzetek. Makó.
- MARUSHIAKOVA, E. – POPOV, V.
2011 *Between Exoticization and Marginalization. Current problems of Gypsy Studies*. Behemoth A Journal on Civilization 1.
- MARUSHIAKOVA, E.
2015 *A Contemporary Picture of Romani Communities in Eastern Europa. Informatio Fact Sheets on Roma Culture*. Strassbourg: Council of Europe. Retrieved September 8.
- MENNYEY József
1856 *A cigányfaj Magyarországon*. Tanodai Lapok. június 11. és 18.
- MÉSZÁROS László
1975 *Bács-Kiskun megye cigányainak történetéhez. Az 1768-as cigányösszeírás népeségstatisztikai-demográfiai adatai*. In *Bács-Kiskun megye múltjából I*. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét (Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai II.). 133–168.

MEZEY Barna – TAUBER István

1980 *A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései.* Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitas Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXIII. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 211–233.

MIHÁLY János

1991 *Lövéte.* In Hermann Gusztáv (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székellyföldi románság történetéről.* Csíkszereda. 256–274.

MISKOLCZY Ambrus – VARGA E. Árpád

2013 *Jozefinizmus Tündérorságban.* Tarsoly Kiadó, Budapest.

MOORE, Barrington

1978 *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt,* M. E. Sharpe, White Plains, NY.

NAGY Iván

1844 *Egy népfaj hazánkban.* Világ, 51.

NAGY Olga

1993 *Barangolásaim varázslatos tájban. Cigány barátaim között.* Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.

NAGY László

1986 *Hajdúvitézek.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

NAGY Pál

1998 *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában.* Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár.

1999 „Kicsinségemben elszakattam.” *Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16–19. században.* Educatio, 320–338.

2000b *Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18–19. században.* In *Romológia – Ciganológia.* Szerk.: Forray R. Katalin. Dialóg Campus Kiadó, Pécs. 90–126.

2004 „Fáraó népe”. *A magyarországi cigányok korai története (14–17. sz.).* PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 15.

2008a *Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században.* In *Romák a történelemtanításban.* Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája 2007. október 13–14. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 35–50.

2008b *Források és adatok cigányok katonáskodásának történetéhez a 19. század első feléből.* In Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 79–95.

- 2015 *Ki beszél itt cigány történelemről?* In Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. PTE, BTK, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 50–127.
- 2016 *Dögevés – szükség, tabu, sztereotípiá*. Napi történelmi forrás, 2016. december 9. <https://ntf.hu/index.php/2016/12/09/dogeves-szuksege-tabu-sztereotipia> (megtekintés: 2025. március 6.)
- 2017 *Civitas Zingarorum*. Napi történelmi forrás, 2017. január 25. <https://ntf.hu/index.php/2017/01/25/civitas-zingarorum1/> (megtekintés: 2025. március 21.)
- 2018a *A jövő elkezdődött, a múlt nem ért véget – történeti felvetések Forray R. Katalin és Orsós Anna írása nyomán*. Regio, 2. 183–213.
- 2018b *Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez*. In Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest. 11–40.
- 2018c *Cigány csoportok Magyarország történetében*. In Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest. 41–68.
- 2019a *Roma in Semi-Ego Documents in 18th Century Hungary*. Frühneuzeit info, Jg. 30. 91–105.
- 2019b *Beás cigányok a Kárpát-medencében. (Historikus metszetek a 18–19. századból)*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 43.
- 2020 *Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez*. Aetas történeti folyóirat 1. 131–149.
- 2022 *Források és adatok Marosszék és Marosvásárhely cigányságának múltjából (a kora újkortól a 19. század első harmadáig)*. In Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila – Szerbhorváth György (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, Budapest.
- 2023a *Erdély cigány népessége a 18. század második felében*. Korall társadalomtörténeti folyóirat. 24. 92. 20–51.
- 2023b *A temesvári németcigányok. Muzsikás cigányok identitáskeresése az 1930-as években*. In Hajnáczy Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat, Budapest. 112–146.
- 2023c *A Helytartótanács elrendeli a cigány gyermekek nevelőszülőkhöz adását. A cigányság társadalmi integrációjának kísérletei a felvilágosult abszolutizmus korának Európájában*. In Laczó Ferenc – Vadas András – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1868-ig*. Corvina, Budapest. 384–388.
- NOSZKAI Gábor
- 1995 *Nemzet? Értelmiség? Értelem! Nemzetiség!* BUKSZ, 4. 402–405.

NYÁRÁDY R. Károly

1987 *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. KSH, Budapest. 7–56. A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei 3.

OKELY, Judith

1983 *The Traveller Gypsies*. Cambridge University Press, Cambridge.

ORBÁN László

1997 *Emberek a láthatáron. Evangélikus cigányok Vajolán*. Keresztény Szó, április.

ORSÓS Anna

2018 *A cigányság nyelvi csoportjai – szociolingvisztikai megközelítésben*. In Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest. 69–86.

ÓDOR Imre

1997 *Osijek u Doba Cara I Kralja Josipa II. 1786. Godine*. In *Glasnik Archiva Slavonije I Baranje* 4. (Za Izdavaca: dr. sc. Stjepan Srsan) Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek. 170–183.

P. KOVÁCS Melinda

2002 *Cigányok Egerben a XVIII. században*. In *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére*. Heves Megyei Levéltár, Eger. 279–287.

PÁL-ANTAL Sándor

2004 *Etnikai megoszlás Marosszéken 1614–1848 között*. In *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 356–366.

2009 *Marosvásárhely története I. A kezdetektől 1848-ig*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2010 *Népességi viszonyok Háromszéken a XVIII. század elején*. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 227–236.

2012 *Népességi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején*. Erdélyi Múzeum LXXIV. kötet, 2. füzet, 1–19.

PÁL Judit

1999 *A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850)*. In Hermann Gusztáv (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda. 25–97.

2014 *A Habsburg Monarchia története (1526–1848)*. Kolozsvár, Mega.

PAPP Gyula

1982 *A beás cigányok román nyelvjárása*. Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar, Pécs. Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V.

PEETERS GRIETENS, Koen

2004 *Los Rrom en Ecuador y en el Sur de Colombia. Una primera aproximación a su organización social y relación con la sociedad mayoritaria*, szakdolgozat, Barcelona, Universidad Autónoma de Barcelona.

PETCUȚ, Petre

2003 *Istoria Rromilor*, Bukarest.

PIASERE, Leonardo

1997 *Cigánológusok szerelmei (Válogatott tanulmányok)*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 2. ELTE Kulturális Antropológia, Budapest.

PINKE Zsolt

2015 *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás: Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Pécs.

POZSONY Ferenc

1997 *Erdélyi szomszédságok*. Ethnographia 1–2. 235–263.

PRODAN, David

1967 *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. București.

PRODAN, David (ed.)

1970–1976 *Urbariile Țării Făgărașului*. 1–2. Editura Academiei Republicii Socialiste Române, București.

PRÓNAI Csaba

1995 *Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat)*. Kiadja az ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja és a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, Budapest–Kaposvár. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1.

RICOEUR, Paul

2004 *A történelem írása és a múlt megjelenítése*. In *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Szerk. Takács Ádám. L'Harmattan–Atelier (Atelier Füzetek 6.), Budapest. 187–206.

RÓNA-TAS András

1983 *A nomád életforma geneziséhez*. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár) 51–66.

SARAMANDU, Nicolae

1997 *Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: băiașii din nordul Croației*. Fonetica și dialectologie, XVI, București. 7–130.

SÁROSI Bálint

1971 *Cigányzene*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

2004 *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1776–1903*. Nap Kiadó, Budapest.

SASSU, Constantin

1940 *Romeni e ungheresi*. București.

SCHIFF Béla

1936 *A német cigányok kérdése a timisoarai levéltáros mostani gondja*. Magyar Lapok, szeptember 6.

SCHWICKER, J. H.

1883 *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Verlag von Karl Prochaska, Wien und Teschen.

SERES István

2011 *II. Rákóczi Ferenc cigány katonái*. In Daróczy Ágnes (szerk.): *Cigányság – identitás – kultúra – történelem*. (Egy konferencia margójára). [Bp.] [2011.] 190–207.

SIKLÓSSY László

1923 *A régi Budapest erkölce*. III. k. Táltos Kiadó vállalat rt., Budapest.

SONKOLY Gábor

2001 „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...” Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között. In Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Pro-Print, Csíkszereda. 119–145.

SOÓS István

1987 *Cigányper Sopronban (Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolatához)*. Soproni Szemle XLI. 225–237., 320–329.

1994 *Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai)*. In Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Fons, Budapest.

1997 *Cigánygyerekek sorsa a 18. században*. História, 5–6. 25–27.

2016 *Assimilation oder Integration? Staatliche und administrative Versuche zur gesellschaftlichen Einfügung der Roma im Königreich Ungarn (18–19. Jahrhundert)*. In *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Rudolf Kropf/Gert Polster (Hg.), Redaktion: Evelyn Fertl. Eisenstadt. 101–121.

SÖLLNER, J.

1856 *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt.

STACHOWSKI, Marek

2002 *Das Ethnonym Zigeuner, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch szegény 'arm'*. Studia Etymologica Cracoviensia 7. Condidit et moderatur Marek Stachowski. Kraków. 159–169.

STEWART, Michael S.

1994 *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó, Budapest.

SZALAI Júlia

2000 *Az elismerés politikája és a cigánykérdés*. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

SZÁDECZKY Lajos

1892 *Fogarasi történeti emlékek*. Erdélyi Múzeum, 326–345.

SZELESTEI N. László

1989 *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai Új Sorozat 4.

SZEMENYEI Marian

2002 *Mítosz és valóság: megjegyzések a skóciai cigányok történetéhez*. Pécs. WHS-Gypsy Studies Student 1.

SZIJÁRTÓ M. István

2014 *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata* (Mikrotörténelem 7). L' Harmattan, Budapest.

SZOLCSÁNYI Hugó

1884 *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra*. Érsek-Lyceumi ny., Eger.

SZOMSZÉD András

1987 *A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig)*. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIII. Salgótarján. 157–207.

SZUHAY Péter

1995 *Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról*. BUKSZ, 3. 329–341.

1999 *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.

T. MÉREY Klára

1991 *Tolna városának betelepülése a XVIII. században*. In *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. In *Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerk. Halász Péter. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 297–306.

T. PAPP Zsófia

1997 *A Széchényi Ferenc-féle Descriptio demográfiai adatai*. In: Ódor Imre (szerk.): *Baranya 1996–1997*. Pécs. 7–37.

TABA István

1975 *A szentlőrinci járás falusi társadalma és gazdasági élete II. József korában*. In *Történeti Statisztikai Tanulmányok I*. Budapest. 129–230.

TÁLOS Endre

1998 *A cigány és a beás nyelv Magyarországon*. In Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest. 295–302.

TARTOS Róbert

1995 *Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma?* Szociológiai Szemle 4. 73–80.

TENIGL-TAKÁCS László (szerk.)

1994 *India bölcsessége*. Gandhi Alapítván – A Tan Kapuja Buddhista Főiskola, Budapest.

THIRRING Gusztáv

1903 *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 12. k. 10. 1–114., 608–718.

1936 *Az 1804. évi népösszeírás*. Magyar Statisztikai Szemle 1. sz. 1–21.

TOGAN, Nicolae

1898 *Românii din Transilvania la 1733. Conscriptia episcopului Ioan Klein de Sadu*. Tipariul Tipografiei Archiepiscopale, Sibiu.

TRÓCSÁNYI Zsolt

1957 *Erdélyi összeírások*. In *A történeti statisztika forrásai*. Szerk.: Kovacsics József. Központi Statisztikai Hivatal, Országos Levéltár, Budapest. 273–308.

TÓTH Péter

1994 *Kóborlás és letelepedés (A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez)*. In *Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve*, VII. Miskolc. 7–29.

2005 *A varázsló cigányasszony a XVIII. századi forrásokban*. In *Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. Dobrosy István. Miskolc. 61–68.

2006 *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Budapest.

TUBA Imre

1993 *Szociológiai értékméletek*. Max Weber és Talcott Parsons értékelfogása. PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely. Pannon Agrártudományi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar közleményei.

UDVARI István

1992 *Ruszinok a XVIII. században*. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza. Vasvári Pál Társaság füzetek.

VÁRADI János

2009 *A magyarországi cigány népesség számának alakulása (1850–1910)*. Regio 4. 60–81.

VÁRADI János

2013 *A cigány népesség a történeti Magyarország polgári korszakában*. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, „Európa és a magyarság a 18–20. században” Interdiszciplináris Doktori Iskola. Pécs.

VARGA E. Árpád

1998–2002 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I–III. Népszámlálási adatok 1869–1992 között*. Múltunk könyvek. Pro-Print, Csíkszereda.

VARGA J. János

- 2016 *Fürsorglicher Gutsherr, fürsorglicher Staat. Zigeuner in Westtransdanubien im 17–18. Jahrhundert.* In *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938.* Rudolf Kropf – Gert Polster (Hg.), Redaktion: Evelyn Fertl. Eisenstadt. 89–100.
- VERES Valér
- 2002 *Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéseire.* In *Történeti demográfiai évkönyv.* 75–108.
- VÉGH József
- 1928 *Nyomor-negyedeiben világszínvonalon áll Kolozsvár.* Ellenzék, január 21. 4.
- VIDRA Zsuzsanna
- 2006 *Cigányság a magyar sajtóban, 1945–2000.* In Tóth Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra.* Budapest.
- VISSI Zsuzsanna
- 1973 *A cigánykérdés 200 éve.* Új Forrás 1. 85–92.
- VOIGT Vilmos
- 1993 *Legrégebbi adataink a magyarországi cigány folklórról – és ezek problémái.* In *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében.* Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 60–72.
- VOJAK, Daniel – KOVAČEV, Neven
- 2018 *Theresian and Josephine reform efforts in the regulation of the socioeconomic position of Roma in Croatia and Slavonia.* Povijesni prilozi 55. 285–304.
- VONYÓ József (szerk.)
- 2000 *Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai.* Siklós.
- VOSSEN, Rüdiger (Hg.)
- 1983 *Zigeuner.* Ullstein, Frankfurt/M, Berlin, Wien.
- VOSSEN, Rüdiger
- 1996 *A nagy vándorlás. – Indiából Görögországba.* Cigányfűró, 1996. 5. 3–7.
- WEBER, Max
- 1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WOLF, Eric R.
- 1995 *Európa és a történelem nélküli népek.* Akadémiai–Osiris–Századvég, Budapest.
- ZENTAI Tünde
- 1994 *Őcsény régi faluszervezete. Őcsény község önkormányzatának képviselő-testülete.* Őcsény.
- ZSUPOS Zoltán
- 1988 *Az erdélyi aranyosó cigányok 1783-as összeírása.* Néprajzi Értesítő. LXVII–LXX. 129–183.
- ZSUPOS Zoltán
- 1993 *Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok csoportszerveződése a 18. században.* In *Cigány Néprajzi Tanulmányok 1.* Budapest. 38–43.

MELLÉKLETEK

A NEVELŐSZÜLŐKHÖZ ADOTT GYERMEKEK
ÖSSZEÍRÁSÁNAK RÉSZLETE SOMOGY MEGYÉBŐL
[1785. OKTÓBER]

Conscriptio Prolium Zingaricarum in Processu Szigetien(sis) Elocatarum pro ultimo Semestri A^o 1785.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	Nomina Possessionum	Zingarorum vel Viduarum Zingararum	Habent Proles		Aetas	In Possessione Szulok et Oppido Csokonya	Elocatae habentur		
		Nomina	Filios	Filias			Apud	f	xr
1.	Visonta	Martinus Tatár		Rosaliam	9	In Szulok	Parochum ^a	9	7 4/8
2.	Ibidem	Martinus Babai		Catharinam	5	ua.	Matheum Paur	9	7 4/8
3.	Ibidem	Ejusdem	Joannem		5	in Szabás	Michaellem Vasdinnyei	9	7 4/8
4.	Ibidem	Stephanus Botka	Josephum		5	in Szulok	Petrum Már	9	7 4/8
5.	Kiss Kovácsi	Antonius Lévai		Rosinam	5	In Szulok	Viduum Franciscum Saur	9	7 4/8
6.	Kiss Kovácsi	Vidua Eva Farkas	Franciscum		8	ua.	Martinum Czing	9	7 4/8
7.	Visonta	Martinus Babai		Rosaliam	6	ua.	Seniorem Joannem Strublics	9	7 4/8
8.	Pettend	Volfgangus Kovács		Rosaliam	5	ua.	Josephum Feffer	9	7 4/8
9.	Ibidem	Ejusdem	Josephum		8	ua.	Joannem Raut	9	7 4/8
10.	Ibidem	Ejusdem		Elisabetham	9		Martinum Feffer	9	7 4/8
11.	Csokonya	Alexander Horváth		Juditham	8		Joannem Verkmon	9	7 4/8
12.	Ibidem	Joannes Kese	Josephum		9		Gasparum Stross	9	7 4/8

A rovatok: helység neve, cigány vagy özvegy cigányasszony neve, gyermekek (fiúk, lányok), a gyermekek életkora, mely helységbe adták a gyermekeket, nevelőszülő és tartásdíj.

AZ 1794-BEN RENDSZERESÍTETT ÖSSZEÍRÁSI ÍV

FORMULA													
Conscriptionum Zingarorum													
Possessio	Nomen et cognomen	An habet uxoratus vel non	Filios quot et quot annorum		Filiis quot et quot annorum		Habet et incolit domum colonicalem	Sustentat Vitam			Anno evolutio		Est ne laboriosus
			Supra 15.	Infra 15.	Supra 15.	Infra 15.		Arte fabрили	Agri-cul-tura	Vel qua-liter	Sem-per domi fuit	Diva-gatus est, quam-diu et ubi	De-ses la-bo-ri-o-sus

A rovatok: helység, cigány családfő neve, nős-e vagy sem, fiai (15 éven felüli és 15 éven aluli), lányai (15 éven felüli és 15 éven aluli), van-e colonialis háza, miből tartja fenn életét (kovács, földművelés, egyéb), munkája az év folyamán (mindig otthon volt, kóborolt meddig és hol), dolgoz-e vagy sem.

AZ 1837-BEN BEVEZETETT ÖSSZEÍRÁSI FORMULA

CSALÁD LAJSTROMA

Nemes... Vármegyének... Járásában – vagy Szabad királyi Városban –
vagy Szabados... Kerületben nevezetessen:

Lakozó Czigányoknak 18... Évre.

Sor- szám	Családbéliek- nek vezeték- és keresztneve	Életkora	Letelepedé- sek éve	Mesterségek v. foglalatosságok mivolta	Viseletek* módja azon érintéssel: voltak e' valaha fenyítve

* viselkedésük

KIRÁLYI ÉS HELYTARTÓTANÁCSI RENDELETEK 1724–1787

1.	1724. dec. 4.	Azokat a cigányokat, akik nem követtek el bűncselekményt, a földesurak fogadják birtokaikra és gondoskodjanak arról, hogy tisztességes életmódot folytassanak és a közbiztonságot ne veszélyeztessék. Azokat, akik nincsenek földesuraknak alávetve, a törvényhatóságok három hónapon belül írják össze. Ha valamely cigány az összeírásnak akár csak egy szál bottal is ellene szegül, eljárás nélkül kivégezhető. A már elítélteket ki kell végezni, a főbenjáró bűnben vétkesnek talált 16 éven felüli cigányok is kivégezhetők. A bűnt elkövetett asszonyokat R (<i>relegata</i> = száműzött) betűvel kell megbélyegezni, ismételt bűnelkövetés esetén pedig kivégezni. A három hónapos határidőn belül magukat meggondoló, életmódváltásra és letelepült munkavégzésre hajlandó vándorcigányok személyesen jelentkezzenek a helyi magisztrátusoknál vagy a vármegyék alispánjainál. Őket külön össze kell írni, s személyleírást kell róluk készíteni. A kóborlók 16 éven felüli gyermekeit időről időre össze kell fogdosni, kikérdezni és azután a szomszédos tartományokba vagy vármegyékbe űzni őket. Minden cigánynak személyesen kell megjelennie az összeírók előtt, s ezt út menti hirdetésekkel és minden lehetséges egyéb módon a tudomásukra kell hozni. A falusi lakosoknak, főképpen a molnároknak, meg kell tiltani, hogy a cigányoknak fegyvereket adjanak, illetve más úton-módon segítsék őket. A lakosok kötelesek bejelenteni a helyi elöljáróságnak vagy a katonai hatóságoknak, hogyha cigány gonosztevőről van tudomásuk, illetve be kell jelenteniük, hogy hol vannak a cigányok szállásai.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. no. 53. TML. IV. 1. b. Registr. 1687. fasc. 3. nro. 306. FML. IV. 1. c. fasc. IX. nro. 2. Fordítása: Heiczinger, 1978. 230–231. MCD. 81–82.
2.	1725. ápr. 18.	Többféléről szóló rendelkezés, köztük a gyűjtogatókról, valamint a kóborlók és veszélyes emberek elűzéséről. Külön is szó esik a cigányok és koldusok kitiltásáról, illetve korlátozásáról, mely tárgyban az 1724. szeptember 16-án és 28-án hozott rendeletekre utalnak.	BAZMLT. IV. 501. f. III. I. nro. 57. TML. IV. 1. b. Registr. 1749. fasc. 3. nro. 324.
3.	1725. okt. 26.	A cigányokat bíró földesurak a saját birtokaikra kössék meg őket. A kóborlókat pedig az összes utakon és mindenféle módon igyekezzenek utolérni és elűzni abból a határból, ahol találják őket. Egyebekben az 1724-es rendelet az irányadó. Ugyanebben az intimátumban általános rendelkezések a koldusok és útlevéllal nem rendelkezők csavargásának megakadályozására.	TML. IV. 501. b. Registr. 1749. fasc. 3. nro. 324.

4.	1732. jan. 26.	Visszaélések miatt általános rendelkezések az ötvösökről. Ezzel kapcsolatban utasítják a törvényhatóságokat, hogy a zsidó és cigány ötvösök tevékenységét is vizsgálják meg. Milyen minőségű és mennyiségű ezüstöt és aranyat használnak fel, hogyan dolgoznak, s az efféle mesterségekből biztosítani tudják-e megélhetésüket.	BAZMLT. IV. 501. f. XIV. I. nro. 19.
6.	1733. ápr. 10.	L. 1732. január 26.	BAZMLT. IV. 501. f. XIV. I. nro. 26. TML. IV. 1. b. Registr. 2910. fasc. 4. nro. 158.
7.	1733. júl. 7.	Többféle intézkedést tartalmazó vegyes rendelet. Az országban vándorló különféle görög és zsidó kereskedők mellett a borhamisítás és az istenkáromlás büntetése kapcsán általánosságban szól a cigányokról, akiknek szokása az átkozódással való káromkodás, sőt a lopás is, s csaknem mindenféle bűnöknek átadták magukat. Kóborlásuk megakadályozása érdekében az 1724-es rendelet betartására utasít.	BAZMLT. IV. 501. f. XIV. I. nro. 28.
8.	1738. okt. 24.	Utasítás a katonai hatóságok számára. Ne engedjenek be az erdélyi és bihari részekből, valamint a délvidékről cigányokat, zsidókat, örményeket, rácokat, koldusokat. A már területükön tartózkodóknak a Dunán való átkelését és az ország belseje felé való szivárgását akadályozzák meg.	BAZMLT. IV. 501. f. XII. III. nro. 228.
9.	1739. ápr. 14.	Az előzőhöz hasonló rendelkezés az aradi és temesi részekről.	BAZMLT. IV. 501. f. XII. III. nro. 242.
10.	1739. ápr. 17.	Trencsén, Turóc, Nyitra, Árva, Liptó és más felvidéki vármegyék lezárása a görögök, rácok, cigányok, zsidók, koldusok, valamint a sáfrányt áruló tótok előtt.	BAZMLT. IV. 501. f. XII. III. nro. 243. TML. IV. 1. b. Registr. 4080. fasc. 4. nro. 242.

11.	1743. szept. 13.	A Helytartótanácsnak gyakran jelentik, hogy az ország néhány megyéjében tolvajok és rablók kóborolnak, különösen a népek szégyenletes, a szomszédból (<i>e Vicinia</i>) már többször elűzött söpredéke, melyet közönségesen németcigányoknak neveznek (<i>vulgus zingaros germanicos appellat</i>). Figyelmeztetik a törvényhatóságokat a veszélyre, s felhívják a figyelmüket, hogy az 1743. július 30-án kiadott rendelet értelmében a csavargókra és veszélyes emberekre szigorúan ügyeljenek. Ahol kézre kerülnek, késlekedés nélkül ítélkezzenek felettük, akiről bebizonyosodik, hogy bűncselekményeket követett el, azt pallos, kerékbe törés vagy kötél által végezzék ki.	TML. IV. 1. b. Regstr. 5029. fasc. 3. nro. 898.
12.	1758. ápr. 6.	A földesurak birtokaikra fogadhatnak olyan cigányokat, akik nem követtek el törvénytelenéseket és nem volt közülük gonosztevőkhöz. A földesurak kötelesek gondoskodni a cigányok állandó letelepedtségéről (<i>fixa domicilia</i>), meg kell akadályozniuk a kóborlást és el kell űzniük a vándorló cigányokat.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 54. FML. IV. 1. c. fasc. XXV. nro. 75. Fordítása: Heiczinger, 1978. 175–176.
13.	1760. febr. 8.	A katonaszökevények gyakorta a cigányoknál találhatnak menedéket, az ő településeken kívüli sátraikban (<i>tugurium</i>) rejtőznek el, és nekik adják el ruháikat, felszerelésüket.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 55. TML. IV. 1. b. Regestr. 7631. fasc. 3. nro. 1393.

14.	1760. nov. 27.	A törvényhatóságok a területükön élő cigányokat szorítsák állandó lakóhelyre (<i>fixa domicilia</i>), igyekezzenek kiemelni őket a tudatlanságból és elérni, hogy magukévá tegyék a keresztény erkölcsöket, s általában a keresztény normákat betartó közhasznú emberré váljanak.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 56. TML. IV. 1. b. Re- gestr. 7726. fasc. 3. nro. 1421. FML. IV. 1. c. fasc. XXII. nro. 15. Idézi: Heiczin- ger 1976, 232–233. p.
15.	1761. dec. 10.	Eltörlik a „cigány” népnevet, aki ezentúl ezt használja, azt megbüntetik. A cigányokat fel kell venni a céhekbe. A cigányok regulációjának alapelveként az állandó lakóhelyre (<i>fixa domicilia</i>) kényszerítést kell tekinteni. A cigányok semmilyen okból sem vándorolhatnak, a törvényhatóságok ne adjanak számukra útlevelet. Azok a földesurak, akik hajlandók cigányokat befogadni, adjanak nekik kétkezi munkát, házhelyet a maguk faluinak területén (<i>fixa mansionum loca in territorio possessionum suarum</i>), továbbá segítség őket a házépítésben. A mesterségekhez, főleg kovácsoláshoz értő cigányokat némi pénzzel is segítsék. A törvényhatóságok írják össze azokat a kóborló cigányokat, akik egyetlen földesúr pártfogása alatt sem állnak, kényszerítsék őket letelepedésre, igyekezzenek elérni, hogy a helységek lakosaival azonos sorsban és közösségben élve arra kényszerüljenek, hogy családjukat becsületes munkával tartsák el. Semmi módon ne tegyék lehetővé, hogy kóborolhassanak, tiltsák meg számukra lovak tartását, és ne adjanak nekik útlevelet. Így elérhető, hogy ne kövessenek el lopásokat és rablásokat. Az oláh cigányok (<i>Valachi Zingari</i>) Erdélyből való beszivárgását akadályozzák meg, Magyarországra való vándorlásuknak már Erdély határainál elejét kell venni.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 58. FML. IV. 1. c. fasc. XXIX. nro. 4. Fordítása: Heiczin- ger, 1978. 178–179. p.
16.	1762. febr. 15.	Figyelmeztetik a törvényhatóságokat a „cigány” népnév eltörlésére. Ugyanúgy kell bánni velük, mint az ország többi lakosával. Ugyanúgy be kell őket sorozni katonának, hogyha alkalmasak a szolgálatra.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 60. TML. IV. 1. b. Re- gestr. 7923. fasc. 3. nro. 14.

17.	1762. szept. 27.	Figyelmeztetik a törvényhatóságokat, hogy az 1761. dec. 10-i rendeletet szigorúan tartsák, illetve tartassák be.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 61. TML. IV. 1. b. Re- gestr. 8013. fasc. 3. nro. 1495. FML. IV. 1. c. fasc. XXX. nro. 17.
18.	1763. febr. 28.	A korábban cigánynak nevezett népség öltözetében is alkalmazkodik a környezetéhez.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 62. TML. IV. 1. b. Re- gestr. 8094. fasc. 3. nro. 1520.
19.	1764. febr. 7.	A Lengyelországból Bars vármegyébe érkezett, a Duna felé tartó cigányokra hívják fel a törvényhatóságok figyelmét, akiknél ismeretlen eredetű új veretű pénzek vannak. Ha együttesen vagy kisebb csoportokban megjelennek valamely törvényhatóság területén, annak érdekében nehogy a köznek ártsanak, esetleg csalásokat kövessenek el, tartóztassák fel őket. A vezetőiket kikérdezve alapos vizsgálatot végezzenek: győződjenek meg, hogy honnan van útlevelük vagy a vándorlásra feljogosító megbízásuk, milyen útlevéllel és mikor, milyen határon léptek Magyarországra, nemkülönben arról is, hogy hol és kitől kapták a pénzt, pontosan mennyit, eddig merre jártak és mit csináltak, mely vármegyékben és helységekben mennyi ideig tartózkodtak. Körülményesen vizsgálják meg a pénzeket, és ha gyanúsakat vagy hamisakat találnak, egyet-kettőt küldjenek fel a Helytartótanácsnak. Minderről és az esetleges újabb információkról sürgősen tegyenek jelentést.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 63. TML. IV. 1. b. Reg- str. 8238. fasc. 3. nro. 1557.
20.	1766. febr. 17.	A cigányokat állandó lakóhelyre (<i>fixa domicilia</i> kell kötelezni, mezői munkákra és iparra fogni. A földesurak és tisztjeik a cigányoknak nem adhatnak útlevelet, az eddig kiadott útlevelek érvényüket veszítik, azokat, akik ilyenekkel vannak úton, vissza kell kísértetni korábbi lakóhelyükre.	BAZMLT. IV. 501. f. III. IV. nro. 15. FML. IV. 1. c. fasc. XXXIII. nro. 6. SOA. 243. lt. 44. dob.

21.	1767. dec. 10.	Ahogy azt már az 1761. december 10-én kibocsátott rendeletben is meghagyták, a következő év február végéig az összes cigány családot a törvényhatóságok írják össze, az idegeneket és a távollevőket is. A következő év, vagyis 1768 júliusáig a cigányok álljanak úrbéri szolgálatba, s addigra legyenek jobbágyi vagy zselléri lakóhelyeik (<i>habítaculum</i>). A következő összeírásban már fel lehessen tüntetni, hogy a cigány családok melyik földesúrhoz szegődtek, vagy melyiknek lettek a jobbágysai. Ha ezt követően is találhatók lesznek sátrak (<i>tentoria</i>) és földbe ásott kunyhók (<i>subterranea gasula</i>), azokat a falusi bírónak le kell romboltatni vagy fel kell gyújtatni. A cigányokkal jó előre tudatni kell, hogy azokat, akiknek az előírt határidőig nem lesz állandó lakóhelye (<i>fixa domicilia</i>), mint közveszélyes embereket és csavargókat le kell őket tartóztatni, és ameddig nem intézkednek róluk, utépítésre vagy más közmunkára kell kötelezni. A gyermekek nem járhatnak meztelenül, ha mégis, szüleiket testi fenytéssel kell büntetni, a gyermekeket pedig meg kell vesszőzni. A felnőttek alkalmazkodjanak a falusiak ruházkodásához. A nők nem járhatnak ezentúl egy szál hosszú vászonban vagy kötényben (<i>ut foeminae semet longo hactenus usitato linteamine involvant</i>). A törvényhatóságok járjanak közben a cégeknél, hogy a cigány gyermekeket oktassák mesterségekre. Eltörlik a vajdaság intézményét, s minden cigányt a falusi bírók alá rendelnék. Megtiltják a lótartást, kivéve ha valaki ténylegesen kereskedik lovakkal és az állatokról hiteles iratai vannak. Megtarthatják lovaikat azok is, akiknek a jobbágytelken való gazdálkodáshoz szükségük van rá.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 64. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. TML. IV. 1. b. Regstr. 9174. fasc. 3. nro. 1776. BéML. IV. 1. b. 15./1768. FML. IV. 1. c. fasc. XXXV. nro. 6. Fordítása: Heiczinger, 1978. 233–234. p.
22.	1769. jan. 26.	A Morvaországból kiutasított szakolcai cigányok ügye kapcsán utasítja a törvényhatóságokat, hogy ismételten hirdessék ki azokat a rendeleteket, amelyekben a cigányoknak halálbüntetés terhe alatt megtiltják az örökös tartományokba való beutazást [1749. dec. 1-i és 1754. aug. 15-i rendelet]. Amíg nem alkalmazkodtak a „cigány” nevet megszüntető és a más népek életmódjához való alkalmazkodást előíró rendeletekhez, Cseh- és Morvaországba nem mehetnek be semmilyen ürüggyel. Sem a helységek előljárói, sem maguk a törvényhatóságok, sem más személyek ne adjanak a cigányoknak Cseh- és Morvaországba szóló útleveleket, sőt tartsák vissza őket az oda történő utazástól. Mellékleletben a szakolcai cigányok személyleírásai.	BAZMLT. IV. 1. 501. f. XI. I. nro. 65. SZSZBML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 60. TML. IV. 1. b. Regstr. 9490. fasc. 3. nro. 1838.

23.	1769. febr. 13.	Emlékeztetik a törvényhatóságokat az 1767. dec. 10-i rendelet előírásaira. Megismétlik a cigányok letelepedésére és lakóhelyére, az asszonyok és gyermekek öltözködésére, a gyermekek céhes oktatására, a vajdai intézmény eltörlésére, valamint a lótartásra vonatkozó pontokat.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. 1. nro. 66. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 14. nro. 7. TML. IV. 1. b. Re-gestr. 9490. fasc. 3. nro. 1838. VeML. IV. 1002. b. 40/1769.
24.	1769. jún. 2.	Az 1780. június 19-én kiadott rendelkezés hivatkozik rá, még nem találtam meg.	
25.	1769. júl. 14.	A törvényhatóságok ne tiltsák meg különbségtétel nélkül minden cigánynak a lótartást. A cigányoknak annyi ló tartását engedélyez-zék, amennyire munkájuk végzéséhez és fuvarozáshoz szükségük van. A cigányok egyáltalán nem lakhatnak földkunyhókban kötelezzék őket, hogy másokhoz hasonló, de a szomszédával össze nem ra-gasztott házat építsenek.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 69. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 85. TML. IV. 1. b. Re-gestr. 9490. fasc. 3. nro. 1838. FML. IV. 1. c. fasc. XXXVI. nro. 132–133.

26.	1769. júl. 24.	Csak a rendeleteknek megfelelően rendezett helyzetű cigányoknak lehet olyan útlevelet adni, amellyel más helységbe vagy más törvényhatóság területére mehetnek, de csoportoknak nem, kizárólag egyes személyeknek. Az útlevélben pontosan fel kell tüntetni az utazó vezeték- és keresztnévét, s a hivatalnokoknak meg kell győződni arról, hogy az utazás valóban szükséges. Az útlevél nélkül kóborló cigányokat őrizet mellett vissza kell kísérni az előző lakóhelyükre.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 70. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 93. TML. IV. 1. b. Registr. 9490. fasc. 3. nro. 1838.
27.	1772. márc. 23.	A törvényhatóságok a cigányok 1768. júliusa utáni helyzetéről, vagyis az 1767. december 10-én kiadott rendelet végrehajtásának eredményéről kötelesek jelentést tenni.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 71. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 292.

28.	1773. febr. 22.	A régebbi rendeleteket megerősítő intézkedések: Ha valahol még a cigányok sátrakban (<i>tentorium</i>) és föld alatti kunyhókban (<i>subterranea gasula</i>) laknak, a helységek bírái romboltassák le, akkor is, ha a cigányok ellenállnak. Azokat a cigányokat, akik három hónapon belül nem gondoskodnak maguknak állandó lakóhelyről, mint kóborlókat el kell fogni. A cigányok ruházata legyen hasonló azon falu lakosainak ruházatához, ahol laknak. A gyermekek ne járjanak meztelenül, az asszonyok se burkolják magukat egy szál kötényben (<i>linteum</i>). Akik ezeknek az újból kihirdetendő rendelkezéseknek ellenszegülnek, azokat testi fenytéssel büntessék. A vajdákat tegyék le, minden cigány a falusi bírók alá lett rendelve. Új intézkedések: A falusi bírók akadályozzák meg a cigányok döghúsevését, aki ilyet tesz, azt egy hónapon át kenyéren és vízen kell böjtöltetni a vármegyei börtönben. Az egy hónap lejártával fizikai állapotának figyelembevételével elviselhető mértékben korbácsolják vagy vesszőzzék meg. A cigányok nem tarthatnak lovat, meglevő lovaikat el kell árverezni, az összeg kétharmadát oda kell adni a cigány lótulajdonosnak, egyharmad a bejelentőt illeti. Előfordul, hogy a cigányok muzsikálás és kovácsolás ürügyén kóborolnak és életük nagyobb részét elhenyélik. Azokat, akik a kovácsmesterségben jártasak, rendelkeznek a szükséges szerszámokkal, házuk van a faluban, mesterségük folytatásában mint hasznosakat meg kell tartani. Nem szabad lerombolni a házaikat, hanem rá kell őket kényszeríteni, hogy valóban mesterségükből éljenek meg. Hasonlóképpen munkára kell kényszeríteni azokat is, akik ez idáig csak a lakodalmakban zenéltek. A gyermekeket el kell választani szüleiktől, és ki kell adni paraszthoz, akik napi három krajcárt kapnak minden gyerek után, amíg azok nem képesek dolgozni. Ahol nagy számban vannak ilyen gyermekek, azokról a törvényhatóságok tegyenek jelentést a Helytartótanácsnak, hogy ellátásukról egységesen intézkedni lehessen. A plébánosoknak kötelességük a cigányokat ingyenesen oktatni, a gyermekeket tanítani, akiket a céhek is kötelesek felvenni. A törvényhatóságok intézkedjenek, hogy a mesterségre alkalmas cigány gyermekeket lehetőleg inkább iparosokhoz adják. Ezentúl tilos a cigány nyelv használata, a cigányok beszéljék környezetük nyelvét. A cigányokkal is az urbárium szerint kell bánni, s jobbágyi, házas zselléri vagy házatlan zselléri állapotuk szerint kötelesek adót fizetni a házi pénztárba. Az összeírásokba <i>neocolonus</i> néven vegyék fel őket. A törvényhatóságok ne csak a cigányokkal szembeni tilalmak betartására és a büntetésre figyeljenek oda, hanem arra is, hogy a házzal rendelkező, jobbágyi szolgáltatásokat teljesítő, regulált cigányokat senki ne bántassa, sőt igyekezzenek őket jutalmazni. Mellékletben a 12 pontos összeírási formanyomtatvány. Ennek felhasználásával kötelesek a szolgabírók a cigányokat félévente összeírni és jelentést is tenni. A vármegye által ellenőrzött összeírásokat és jelentéseket küldjék fel a Helytartótanácsnak.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 73. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 38. nro. 24. SML. IV. 1. a. 1773. nro. 25. Prot. 2. 75–78. p. FML. IV. 1. a. /1. Tomus 15. 124. p.

29.	1774. jan. 3.	Az 1773. január 3-án kelt rendelet pontosítása. A 2 évesnél idősebb, 12 évesnél fiatalabb cigány gyermekeket lehet, illetve kell elvenni a szüleiktől és parasztokhoz adni. A 12 éven felülieket szolgálatra vagy mesterség tanulására kell adni. Lovat csak a jobbágytelekkel rendelkező cigányok tarthatnak, de csakis munkavégzés céljából, semmiféleképpen sem kereskedhetnek lovakkal. A szolgabírók negyedévente kötelesek ellenőrizni a kerületükbe tartozó cigányokat és jelentést tenni a vármegyének.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 75. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 39. nro. 85. SML. IV. 1. a. 1774. nro. 4. Prot. 1. 109.
30.	1774. jún. 30.	A katolikus cigány gyermekeket katolikus parasztokhoz, a nem katolikusokat nem katolikusokhoz kell adni. Ha kevés a katolikus lakos, akkor a cigány gyermek nem katolikusoknál is elhelyezhető, ám a plébánosnak ügyelnie kell, hogy katolikus nevelést kapjon, s ezt a befogadó paraszt nem gátolhatja. Hogyha nem katolikus vagy vallás nélküli cigány szülők gyermeke árva lesz, akkor katolikus hitben kell nevelni és csak katolikus paraszthoz lehet adni.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 77. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 39. nro. 98. SML. IV. 1. a. 1774. nro. 15. Prot. 2. 131–132. p. FML. IV. 1. c. fasc. XLI. nro. 98.
31.	1775. márc. 2.	Cigány ember csak akkor köthet házasságot, hogyha előzetesen igazolja, hogy jobbágy, szolgálatban áll, valamilyen mesterséget űz, esetleg valamely más törvényes feltétel lehetővé teszi, hogy feleséget és gyermekeket tudjon eltartani. A bizonyágleveleket a szolgabírók adhatják ki, egyéb igazolásokat a papok ne fogadjanak el, s erre a püspökök is utasítsák őket.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 79. SML. IV. 1. a. 1775. nro. 10. Prot. 2. 24. p. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 25. nro. 2.

32.	1775. máj. 4.	A vármegyék ne adjanak útlevelet csavargóknak, főként azoknak, akiket ez idáig cigányoknak neveztek, különösen akkor ne, ha csapatokban kóborolnak.	BAZMLT. IV. 1. 501. XIV. II. nro. 143. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 22. FML. IV. 1. c. fasc. XLII. nro. 96.
33.	1775. júl. 10.	A március 2-án hozott rendelkezés kiegészítése. A plébánosok a házasodni szándékozó cigányoktól csak az illetékes szolgabíró által kiállított igazoló leveleket fogadhatják el, melyben tanúsítja, hogy a cigány rendelkezik megfelelő megélhetési lehetőséggel. A cigányok közül csak a tényleg nyomorúságos állapotúak koldulhatnak, ők is csak a lakóhelyükön. Azokat, akik búcsúk és vásárok idején faluról falura járnak és a valóban rászorultak alamizsnáját elorozzák, a megyei orvosok vizsgálják meg, s ha kiderül, hogy nem igazi koldusok, büntessék meg őket. Cigány ember másik cigánynál nem lehet házatlan zsellér.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 81. SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 39. nro. 4.
34.	1779. dec. 27.	Cigány katonákat nem lehet szabadságotolni (<i>ablicenciare</i>), a már szabadságon levőket hívják vissza alakulataikhoz.	BAZMLT. IV. 501. f. IV. VI. nro. 107.
35.	1780. jan. 21.	A cigányok adózásánál a nem cigány adózók terheit vegyék alapul és ugyanúgy vessék ki a vármegyei és az állami adót. A rendszabályozáshoz olyan mértékben fogjanak hozzá a törvényhatóságok, amekkora haszon származhat abból a köz javára. Tűrhetetlen lenne, hogyha a cigány gyermekek nevelésébe fektetett, a házi pénztárat terhelő összegekből nem jutna a háziadó terheit viselő többi adózó javára. Melléklete a 37 pontos összeírás formanyomtatványa. A féléves felmérésekhez ettől kezdve ezt kellett használni.	SZSZB-ML. IV. 1. b. fasc. 15. nro. 227. SML. IV. 1. a. 1780. nro. 10. Prot. 1. 528. p. FML. IV. 1. c. fasc. LVII. nro. 45.
36.	1780. jún. 19.	Az Erdélyből tömegesen Magyarországra jövő cigányok miatt elrendelik, hogy a törvényhatóságok figyeljenek oda a cigányokra, tartsák be az 1761. dec. 10-i, 1764. febr. 7-i és 1769. jún. 2-i rendeleteket. Tegyenek jelentést, hogy a területükre milyen gyakran érkeznek összeverődött cigány csapatok akár Lengyelországból, akár Erdélyből, s meddig maradnak ott. Ha ilyen csoportok érkeznek területükre, akkor tartóztassák fel őket és végezzenek olyan alapos vizsgálatot, amelyet az 1764. febr. 7-i rendeletben is előírtak. Vegyék el tőlük az útleveleiket és a szomszédos vármegyékkel együttműködve kísérik vissza őket korábbi helyükre (<i>ad loca priorum mansionum</i>).	BML. IV. 1003. b. 1780. nro. 194.

37.	1781. jún. 28.	A cigány katonákat csak akkor lehet szabadságolni, illetve elbocsátani (<i>ablicenciare</i>), ha bizonyítani tudják, hogy van miből élniük.	BAZMLT. IV. 501. f. IV. VI. nro. 145.
38.	1782. júl. 1.	Figyelmeztetik a törvényhatóságokat az 1780. jan. 21-én bevezetett összeírási ívek félévenkénti rendszeres és pontos felterjesztésére, mivel őfelsége tájékozódni akar a cigányok állapotáról, hogy közhasznú életmódra vezethessék őket.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 89. SZSZB- ML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 94. BML. IV. 1003. b. 1782. nro. 657.
39.	1782. okt. 21.	A cigányok nem gátolva a rendszabályozásukra hozott rendeletektől, szolgálatkeresés ürügyén az ország különböző részein kóborolnak és kihágásokat követnek el, sőt az erdőkben elbujdosva rabolnak is. A közbiztonság érdekében legalább a cigányok helyi megrendszabályozására tegyenek javaslatokat a törvényhatóságok és küldjék meg a Helytartótanácsnak.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 90. SZSZB- ML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 122. SOA. Sallamon gyűjt. FML. IV. 1. c. fasc. XLIX. nro. 271.
40.	1783. jan. 28.	Közli a törvényhatóságokkal az erdélyi cigányok kiutazását tilalmazó rendeletet. Ha Erdélyből Magyarországra jött kóbor cigányokat fognak el, akkor utasítsák vissza őket és tegyenek jelentést.	BAZMLT. IV. 501. f. XXIV. III. nro. 28. BML. IV. 1003. b. 1783. nro. 303.

41.	1783. okt. 9.	Az 59 pontos resolutio. Melléklete Bács vármegye 1782. dec. 2-án kelt Helytartótanácsához intézett levele. Somogy megyében a latin nyelvű rendelettel egy helyen egy kis alakú füzetben magyar nyelvű kivonatos változat is.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. nro. 92. SOA. Tor- na vm. lt. kgy. ir. I781/3. SML. IV. 1. a. 1783. dec. 2. kgy. no. 3. Prot. 2. 939. p. BML. IV. 1003. b. 1783. nro. 60. Fordítása: Heiczinger, 1978. 235–241. p.
42.	1783. nov. 6.	A cigány katonák elbocsátásával kapcsolatban a korábbi rendelkezés betartására utasítják a törvényhatóságokat. L. 1781. jún. 28.	BAZMLT. IV. 501. f. XXVI. I. nro. 49. SML. IV. 1. a. 1784. nro. 4. Prot. 1784. 1. k. 13. p. BML. IV. 1003. b. 1784. nro. 150.

43.	1783. dec. 1.	A cigány katonákat csak hatévi szolgálat után bocsáthatják el, de csak akkor, hogyha becsületesen viselték magukat, és elbocsátásuk után megélhetésüket tisztességes földműves (<i>agricultura</i>), iparos (<i>opificia</i>) vagy napszámos (<i>mercenaria</i>) munkával tudják biztosítani, ellenkező esetben továbbra is alakulatuknál maradnak.	BAZMLT. IV. 501. f. IV. VI. nro. 206. SML. IV. 1. a. 1784. nro. 12. Prot. 1784. 1. k. 57. p. SZSZB- ML. IV. 1. b. fasc. 8. nro. 97. BML. IV. 1003. 1784. nro. 157. FML. IV. 1. a. 18. köt. 514. p.
44.	1784. febr. 16.	Intézkedés az összeírásokról. A törvényhatóságok rendszeresen küldjék fel a félévente esedékes táblázatokat, a jövőben járások szerint összesítsék és aláírással hitelesítsék.	BAZMLT. IV. 501. f. XXI. II. nro. 129. SOA. Tor- na vm. 389. lt. 164. dob.
45.	1784. márc. 29.	Annak érdekében, hogy a cigány gyermekek könnyebben tanulhasanak mesterséget, kötelezik a céheket, hogy fogadják be őket. A cigány inasoktól ne kérjék a legénnyé válásért járó felszabadítási taxát (<i>taxa elibertationis</i>), hanem az inasévek alatt munkájukkal egyenlítsék azt ki.	BML. IV. 1003. b. 1784. nro. 375.
46.	1785. szept. 27.	Az új ügyvitelről szóló rendelkezés 7. pontja: Miután korábban a „cigány” elnevezést teljesen eltörölték, a törvényhatóságok és a földesurak úgy bánjanak ezekkel az emberekkel, mint bárki mással. A kóborlókkal szemben az érvényben levő rendelkezések szerint kell eljárni.	BAZMLT. IV. 501. f. IV. II. nro. 164.
47.	1787. febr. 20.	A Departamentum Zingarorum megszüntetése. Fel kell hagyni azzal a gyakorlattal, hogy a cigány gyermekekről a házi pénztárból gondoskodjanak. Ezentúl az árvaügyi előírások szerint kell kezelni őket. Ha maradnának olyan gyermekek, akiknek nem lenne pártfogója, ne hagyják őket sorsukra, hanem a törvényesen megszabott időn túl is fizessék értük a tartásdíjat, amíg nem találnak az új rendelkezésnek megfelelő megoldást.	Fordítása: Heiczin- ger, 1978. 193. p.

A táblázat adatait az 1990-es években tártam fel, amikor levéltárosként dolgoztam Kaposváron, majd Pécsen. (Jelen formájában Nagy P. 1998. 445–466. oldalon közölt táblázatának átdolgozása.) Elkészítéséhez Heiczinger János és Vissi Zsuzsanna tanulmányaira, valamint saját levéltári kutatásaimra támaszkodtam. (Heiczinger J. 1978., Vissi Zs. 1973; néhány rendelet kiadva újabban Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 249–287.) Valamennyi rendeletnél az eredeti latin szöveget vettem figyelembe, és a tartalmi ismertetést annak alapján végeztem el. Elsősorban a rendeletek érdemi, új előírásokat tartalmazó rendelkező részeit közlöm, a végrehajtás körülményeire és az előzményekre vonatkozó leírás csak akkor szerepel, ha a rendelet megértéséhez nélkülözhetetlen, egyébként a főszövegben foglalkozom vele. A reguláció általános elveit és egy-egy konkrét intézkedést is többször ismételnék, ezek újabb és újabb leírását nem tartottam szükségesnek.

A lista összeállításához segítséget nyújtott a Tolna Megyei Levéltárban, a cigányöszeírások között (Ö:243.) található, közgyűlési iratokból kiemelt jegyzék, amely a cigányokra vonatkozó 1758 és 1775 közötti rendeleteket (*mandata*) sorolja fel – valószínűleg a vármegyei levéltárnok állíthatta össze a megyei közgyűlés kérésére.

Hasonló történt Baranya megyében 1777-ben, ám ott nem egyszerű lajstromot, hanem az 1761 és 1777 közötti rendeletek magyar nyelvű kompilációját szerkesztette meg a vármegyei levéltárnok Hoitsy Mihály alispán utasítására. Ez az összeállítás húsz pontban foglalja össze a legfontosabb cigányügyi rendelkezéseket, de nem követi a rendeletek kibocsátásának időrendjét. Ennélfogva elsősorban nem arra alkalmas, hogy megállapíthassuk, egyáltalán milyen rendeletek születtek, hanem arra, hogy segítségével egyrészt bepillantást kapjunk a rendeletek végrehajtásának mechanizmusába, másrészt pontos képet nyerjünk arról, miképpen értelmezték egy törvényhatóságban a latinul írt rendeleteket. Szóban forgó forrásunk leginkább tehát a korabeli terminológia értelmezése miatt fontos. Hoitsy alispán 1777 októberében körözwényként bocsátotta útjára a fordításgyűjteményt, éppen azzal a céllal, hogy az uradalmi tisztek, a városi és falusi előjáróságok a vármegyei hivatalnokokkal egyformán értekezzenek és hajtsák végre a rendeletek előírásait.

A *körözwényt* a Baranya Megyei Levéltár visszahelyezetlen feudális kori iratai között találtam meg két példányban, az egyik fogalmazvány, a másik tisztázat. Baranya vármegye nemesi közgyűlésének iratai közül emelték ki őket. A kettő együttes felhasználásával közli a szöveget Móró Mária. (Móró M. A. 1979. 220–224.) Ugyanő megadja néhány rendelet vármegyei közgyűlési lelőhelyét, ami segítségemre volt a kronológia tisztázásában. A baranyai jegyzőkönyvi helyek felsorolásától a táblázatban eltekintettem. Több rendeletet bemásoltak a nemesi közgyűlés jegyzőkönyveibe Somogy megyében is, ilyenkor a közgyűlési iratok (IV. 1. a.) jelzetén kívül ezt Prot. (SML. IV. 1. b.) jelzéssel a táblázatban is megadtam.

A táblázat a rendelet (*mandatum*) és a rendelkezés (*resolutio*) fogalmába sorolható, valamennyi törvényhatóságra – azaz vármegyére, szabad királyi városra és kiváltságos

kerületre – kötelező helytartótanácsi intézkedéseket tartalmazza. A hivatalos értesítések, leiratok (*intimátum*) közül azok kerültek be, amelyek nem csupán tájékoztató jellegűek, hanem szabályozást is megfogalmaznak. Ilyen például a Morvaországból kiutasított, szakolcai cigányokról szóló értesítés, amely szoros értelemben nem rendelet, de a konkrét ügy kapcsán minden törvényhatóság számára kötelező intézkedést is tartalmaz. A korabeli latin és magyar szóhasználatban az iratfajták elnevezései keverednek, gyakran használják az összefoglaló jellegű *emanatum* kifejezést, illetve a *normatíva*, *parancsolat*, *rendelés* szavakat.

A rendeletek és rendelkezések az Országos Levéltárban a Helytartótanácsi Levéltár *Benigna Mandata* és *Benigna Intimata* nevű fondjaiban, valamint a *Departamentum Zingarorum* anyagának *Normales circa Regulationem Zingarorum* című irategyüttesében találhatók, az utóbbiban kivonatok. A kutatás könnyebb volt a területi levéltárakban, főleg ott, ahol a rendeletek külön gyűjteményt alkotnak, így a táblázatban az Országos Levéltár jelzetei nem szerepelnek részletesen.

A rendeletek minden törvényhatósági levéltárban a közgyűlési jegyzőkönyvekben vagy a közgyűlési iratokban maradtak fenn. Utóbbiak nincsenek mindenhol egyformán rendezve, a fondok és állagok neve sem azonos, bár azonos iratfajtákat foglalnak magukban. A legfontosabb különbség ahhoz a kérdéshez vezet, vajon a törvényhatósági levéltáron belül kialakítottak-e önálló gyűjteményes fondokat. Az alábbi felsorolás azoknak a fondoknak a jelzetét közli, amelyben a rendeletek az egyes levéltárakban fellelhetők. Borsod kivételével ez minden esetben az általában *Acta politica* vagy *Acta congregationum* címmel ellátott közgyűlési iratokat jelenti. Az is előfordul, hogy a tematikus rendezés ellenére a rendeletek több fondban vannak szétszórva. Például Baranya megyében is van a vármegyei levéltáron belül *Mandata et intimata* nevű gyűjteményes fond, a cigányügyi rendeletek több egyébbel együtt mégis az *Acta congregationum*-ban keresendők.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZML.): a *Mandata et Intimata et Politica* c. irategyüttesben (IV. 501. f.) található a cigányügyi rendeletek, amely tkp. eredetileg a közgyűlési iratok része, de a tematikus rendezés következtében különáll a közgyűlési iratok törzsét alkotó *Acta Politica* c. irategyüttestől (IV. 501. b.), amelyben egyéb cigány tárgyú iratok lelhetők fel.

Tolna Megyei Levéltár (TML.): IV. 1. b.

Somogy Megyei Levéltár (SML.): IV. 1. a. Itt a vármegyei levéltáron belül a közgyűlési iratok és a jegyzőkönyvek (IV. 1. b.) a szokásostól eltérő jelzetet kaptak.

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML.): IV. 1. b.

Fejér Megyei Levéltár (FML.): IV. 1. c.

Baranya Megyei Levéltár, benne Pécs város (BML.): IV. 1. b. és IV. 1003. b.

Békés Megyei Levéltár (BÉML.): IV. 1. b.

Statní Oblastní Archiv, Kassa (SOA.): Salamon Pál gyűjtése, illetve Torna vármegye közgyűlési iratai, valamint szolgabírói iratai. Salamon e fondokból emelte ki az iratokat, de gyűjtése nem teljes. Torna vármegye levéltárában bőséggel találtam olyan iratokat, amelyekre ő nem bukkant rá. Ha az irat jelenleg az ő gyűjteményében található, akkor ezt adom jelzetként, hogyha magam tártam fel, akkor a leltári tétel (lt.) és a doboz (dob.) számát.

További levéltárak rövidített nevének feloldása:

MOL. = Magyar Országos Levéltár

ZeML. = Zemplén Megyei Levéltár, mint a BAZML. fióklevéltára

SRKL. = A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményének Levéltára

HBML. = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár

SZML. = Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár

VeML. = Veszprém Megyei Levéltár

ZML. = Zala Megyei Levéltár

SL. = Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára

HELYTARTÓTANÁCSI RENDELETEK 1791–1846

(kivonatok)²⁰⁸

1791. október 28. nro. 20227. A cigányokat, akik ritkán élnek állandó lakóhelyeken, le kell telepíteni, s el kell érni, hogy felhagyjanak a kóbor élettel. Ennek érdekében megtiltják, hogy a vármegyék és a városok a cigányoknak és más kóborlóknak útlevelet adjanak.²⁰⁹

1792. nro. 6965. Előírják, hogy a cigányok kizárólag a települések belterületén lakhatnak.²¹⁰

1794. március 21. nro. 4052. Rendelet a csavargókról, betyárokról, lótolvajokról, pásztorokról, csárdákról, kunyhók, erdők, puszták lakóiról, az állatok megjelöléséről, útlevelügyről, tanyákról, szállásokról, tagliáról.²¹¹ Szó van benne zsidókról, örmény árendásokról és cigányokról is. A központi szabályozás korábban indult helyi kezdeményezéseket akart egységesíteni, főként a pásztorokkal kapcsolatban.²¹² A cigányokkal a 32. és 47. pont foglalkozik. A 32. pont a *De Emptione, Veditone, et Cambatione Pecorum* című részben, a 47. pont pedig a *De impediendis Praedociniis, et Latrociniis* c. részben van. A társadalom periferiájára szorult, nehezen ellenőrizhető csoportokat akarja regulázni.

A 32. pont: Mivel a kóborló cigányok sok lopást követnek el, a kóborlástól vissza kell őket tartani, s az ország többi lakójához hasonló életre kell szorítani úgy, hogy

208 A 18. századi rendeletekhez hasonlóan a későbbiek is területi levéltárak közgyűlési irataiból tártam fel az 1990-es években, elsősorban Baranya és Somogy vármegye közgyűlési irataiból. Vö. Nagy P. 1998. 469–473. A kivonatokat az eredeti szövegek alapján készítettem. Az 1790 és 1848 közötti korszakból 38 rendeletet ismertem meg, melyekből 35-nek áll rendelkezésre az eredeti szövege, 3 rendeletre más rendeletek hivatkoznak. Az 1833 előtti rendeletek feltárását jelentősen megkönnyítette az a lista, melyet Baranya vármegye levéltárának segédje készített a vármegyei közgyűlés utasítására. A levéltári segédet 1832. október 30-án, az 1832. nro. 22165. sz. rendelet kézhezvételekor utasították, hogy keresse ki a korábbi rendeleteket és másolatban juttassa el a járási tisztviselőkhöz. 1832. április 15-ig még hozzá sem kezdett a feladathoz, ekkor megsürgették és két hónap múlva bemutatta a kikeresett rendeleteket a közgyűlésen. Újabb fél év elteltével, 1833 őszére a rendeletek másolatai is elkészültek egy lista kíséretében, amely 11 rendelet felsorolását tartalmazza. Az erre vonatkozó iratok és a lista lelőhelye: MNL. BML. IV. 1. b. 1833. nro. 2379. Néhány rendelet kiadva újabban Kállai E. – Majtényi Gy. – Mikó Zs. – Tóth P. 2022. 288–300.

209 MNL. BML. IV. 1. b. 1791. Nro. 1165.

210 MNL. BAZML. IV. 501. e. 1792. nro. 994.

211 Taglia = fogbér.

212 Vö. Balogh I. 1959. 294.

amíg nincsenek állandó lakóhelyeik, addig a lovak tartásától és kereskedelmétől is el legyenek tiltva. Nemkülönben úgy a cigányoknak, mint az ország más lakosainak [ezen elsősorban a pásztorokat értik] – ha kitudódik, hogy lovat loptak –, a lovak tartása és a pásztorélet egyszerűen megtiltatik, hogy ezáltal az efféléknek [cigányoknak és pásztoroknak] ne adassék új mód és alkalom a lopás elkövetésére.

A 47. pont: Szabályozás a jó [magaviseletű, letelepedett] cigányok javainak biztonsága tárgyában; másrészt javaslat, hogy [a kóborlók] az ország letelepedett polgárai lehessenek.

a./ Kivéve az aranymosókat, azon a területen, ahol az aranymosás folyik, az összes többinek tiltva legyen a kóborlás; ne legyen szabad egyetlen földesúrnak vagy magistratusnak a cigányoktól útleveleket elfogadni semmilyen ürüggyel, a bemutatott úti okmányokat tekintsék érvénytelennek; tiltva legyen továbbá a cigányoknak útlevelet kiadni mesterségük (*artis*), vagy a kézművesség (*manualium operum*)²¹³ gyakorlása okából is.

És mivel a cigányoknak nagy gyakorlatuk van abban, hogy mindezt ne vegyék figyelembe, azért, hogy saját költségükön házakat építsenek, elrendeltetik:

b./ Minden egyes község (*communitas*) azokat a cigányokat, akiket éppen akkor a községen belül (*in gremio communitatum*) talál, írja össze, ha közös költségen akar házakat felállítani, akkor a házatlan zsellérek között jelölje meg az állapotukat (*habitationem*). Ha pedig házat építenének, hogy a jövőben szorgalmasan megőrizték a lakókat, a helyi esküdtek közül egy viseljen erre gondot.

c./ Minden egyes törvényhatóság, megye, éppen úgy, mint minden járás, nevezzen ki egy esküdtet, akinek kötelessége legyen a cigányokat évente január elején összeírni, és ez alkalommal megtudni, hogy az elmúlt év folyamán [a cigány családfő] családjával együtt folyamatosan otthon tartózkodott-e. Fel kell mérnie, hogy milyen munkából tartotta fenn magát, és a 12. sz. alatt mellékelt formula szerint jelentést tenni.²¹⁴

d./ A népes helységeekben különösképpen válasszanak egy esküdtet, aki a cigányokra felügyel és őket munkára biztatja, a faluzástól és koldulástól (*mendicatio*)²¹⁵ pedig, hacsak nem testi fogyatékosággal dolgoznak, a legszigorúbban tiltsák el őket.

213 Forrásunk terminológiája sokszor nem egyértelmű és nehezen fordítható. A korabeli összeírások a különféle napszámosmunkákra is hasonló gyűjtőnevet használnak, s a megélhetésre vonatkozó rovatban a *manuale labore* (= keze munkájából) kifejezést tüntetik fel. A rendelet *manualium operum* kifejezését az *opus* (= munka, mű, foglalatosság, dolog) szó használata miatt kézművességnek fordítottuk, de az is lehetséges, hogy tágabb körű jelentésben használták, s a kétkezi megélhetési módok összességét érthetjük alatta.

214 A formula kérdőpontjainak ismertetését l. a források bemutatásánál Borsod megye 1797. évi összeírásánál, illetve a mellékletek között az 1794-es formulában!

215 A szöveg értelméből úgy tűnik, hogy itt a *mendicatio* szót főként koldulás jelentésben használják, de mivel más forrásokból egyértelmű, hogy társadalomtörténeti szempontból szélesebb körű jelentése a fontosabb, mindkét értelmet figyelembe véve fordítottuk le. A mendikációról l. a migrációról szóló fejezetet!

e./ Azokat pedig, akik földet művelnek, vagy egyéb helyhez kötött és rendes életmódot folytatnak, állandó lakóhelyre letelepedtek, vagy készülnek letelepedni,²¹⁶ az esküdtek az összeírás alkalmával a cigányok száma közül vegyék ki és nyilvánosan (*publice*) a többi lakos előtt hirdessék ki (*declarandum erit*), hogy ezek az ország tisztességes lakosainak osztályába tartoznak, s ezeknek meg van engedve mindaz, ami a többi lakosnak, a szabad költözés is a törvénynek megfelelően.²¹⁷

f./ Azokat pedig, akik nem ezt cselekszik, és továbbra is kóborolni merészelnek, fogják el, büntessék meg és előző lakóhelyükre vigyék vissza. Aki az ilyeneknek útlevelét ad az átutazás érdekében, fogják perbe.²¹⁸

216 „...qui seu rei agrariae cultura, seu alio stabili honesto vitae genere assumpto, stabilem sedem jam fixerunt, aut fixuri sunt...”

217 A szabad költözési jogot (*licentia libera migratio*) a középkor óta több törvény is szabályozta (1351, 1397, 1405, 1504, 1514, 1556). Itt az 1791: 35. tc.-ről van szó. A jobbágy, hogyha kifizette adóit, rendezte tartozásait, költözési szándékát Szent Mihály-napig (szept. 29.) bejelentette, s megkapta a földesúr és az alispán által aláírt levelet, évente egyszer, Szent Gergely napja (március 12.) körül eltávoztatott.

218 MNL. BML. IV. 1. b. nro. 370. A Helytartótanács 1794. február 21-én is kiadott 4052. sz. alatt egy rendeletet, amely nem cigányokról szól, az 5126/1796. sz. rendelet is tévesen hivatkozik rá. A két különböző tárgyú, de azonos számú rendelet később több félreértést is okozott a Helytartótanács és a vármegyék között. 1840. március 31-én a Helytartótanács az előző évben, január 8-án 451. és 552. sz. alatt felterjesztett baranyai cigányösszeírás kapcsán 9687. sz. alatt leíratot intézett Baranya vármegyéhez, hogy a 4052/1794. sz. rendelet értelmében „gondoskodjanak, hogy a 'Czigányok' Kis-Korú gyermekei, hasznos Hazai polgároká neveltesse, nem Külömben az idősbeik tisztességes élet-mód Követésére, minden alkalmas módok által ösztönöztesse, és Kicsapongások, vagy Kisebb bűnök miatt megbüntetettek, avagy gyanúsak, hasonló bűnök Kerülésére Hathatósan intettesse”. Április 21-én, amikor a leíratot a baranyai közgyűlésben felolvasták, már senki nem emlékezett, hogy pontosan mely rendeletről van szó, meghagyták a levéltárnoknak, hogy keresse meg az archívumban. A levéltárnok az 1794. február 21-én kelt 4052. sz. rendeletet találta meg, július 1-én be is adta a közgyűlésnek azzal az észrevétellel, hogy a 9687. sz. leírat rosszul hivatkozik, hiszen a 4052/1794. sz. rendelet nem is a cigányokról szól. Néhány nap múlva, július 6-án felírtak a Helytartótanácsnak, és kérték, küldjék meg annak a rendeletnek a számát, amely valóban a cigányokkal foglalkozik. 1840. augusztus 11-én a Helytartótanács azt írta vissza 25930. sz. alatti levelében, hogy a 9687. sz. leíratban az 1794. böjtmás, azaz március hava 21-én kelt rendelet 32. pontjáról van szó. Szeptember 5-én olvasták fel a baranyai rendeknek az újabb leíratot. Nem adtak ismételt utasítást a levéltárnoknak, hogy nézzzen utána alaposabban a kérdéses rendeletnek, hanem november 5-én felküldték a Helytartótanácsnak az 1794. február 21-én kelt rendelet másolatát, egy diplomatikus, ám határozott levélben megírva, hogy a Helytartótanács eltévesztette a 4052/1794. sz. rendelet dátumát, s annak nincs is 32. pontja, különben is egészen másról szól, ismételten kéri „az érdembeli tárgyról szóló legfelsőbb Rendeletet magába foglaló k.(egyes) Intézmény” pontos számát. A Helytartótanács 1840. december 9-én 39002. sz. alatt kelt válaszában megismételte a korábban írottakat, ezúttal azonban elküldték ama bizonyos 32. pont másolatát, amely megegyezik az 1794. március 21-én kiadott 4052. sz. nyomtatott rendelettel. Ekkorra már a felsőbb hivatalnokok is belezavarodtak a számokba, mert azt írták, hogy 1794. böjtelő, azaz február 21-én kétféle körlevelet bocsátottak ki. A számuk valóban egyezik, de keletkezésük között egy hónap eltérés van. A hónapok nevével is meggyűlhetett a bajuk, mert a november 5-i megyei levélre hivatkozva annak dátumát minszent havába tették Szent András helyett. Ez a hivataltörténeti kitérő csupán pillanatfelvétel azokról a huzavonákról, félreértésekről, figyel-

1795. július 3. nro. 13783. Egy 72 főből álló cigány sereget, amelyet egyszer már visszaküldtek korábbi helyére, újabban Pest vármegyében fogtak el; a cigány sereg a legfelső katonai prefektus, más katonai hatóságok, tisztviselők és falusi bírók útlevelével rendelkezett. A családjaikkal, holmijukkal való kóborlást meg akarják tartani, ezért a Helytartótanács a mai napon levélben fordul a katonai hatóságokhoz, mivel a legújabb királyi rendeletek értelmében minden csavargás, kóborlás nemcsak a cigányoknak, hanem mindenkinek, akinek nincs állandó lakóhelye, tilos. A lótartás és a lovakkal való kereskedés is tiltott. Azokat az eseteket, amikor a cigányoknak a törvényhatóságok vagy az ő engedelmükkel alsóbb hivatalok útlevelét adtak – és ennek következtében a cigányok családjaikkal és holmijukkal mesterségük gyakorlása ürügye alatt kóborolni tudtak –, vizsgálják ki és tegyenek jelentést. E tárgyban tartsák be a kiadott rendelkezéseket, melyek a cigányoknak, miként az ország más nemzetiségű lakosainak, a legszigorúbban tiltják a csavargást. Azokról a cigányokról, akiknek a törvényhatóságok saját területükön (*in gremio sui*) útlevelüket adnak, megfelelő megkeresőlevelet küldve értesítsék a mondott katonai prefektusokat. Hogyha a cigányok családjukkal és holmijukkal együtt ismételten útlevellel kóborolnak, fogják el őket, büntessék meg és küldjék vissza eredeti helyükre. Mindazonáltal gondot viselve a cigányokra, ha saját kezük munkájából bizonytalan a megélhetésük, azon a helyen kívül is vándorolhassanak, ahol a telkük van, de csak az ország más nemzetiségű lakosaihoz hasonlóan, kereskedelmi jövedelem megszerzéséért.²¹⁹

1796. március 8. nro. 5126. A határőrvidékek valamennyi hatóságát utasítják, hogy minden cigányt kivétel és késedelem nélkül küldjenek vissza származási helyükre. A törvényhatóságokat a 4052/1794 (március 21.)²²⁰ és 13783/1795. sz. rendeletek betartására szólítják fel a cigányok kóborló életmódjának megszüntetése érdekében.²²¹

1798. október 2. nro. 23473. Mivel több cigány kézműves (*artifices*), különösen a pecsétvésők (*sigillorum sculptores*) és a rézművesek (*ahaenarium cutores*) a törvényhatóságok által kiadott útlevellel visszaélnék mesterségük gyakorlásának örve alatt, s ezzel az ürüggyel nemcsak lopnak, hanem folyamatosan egyik helyről a másikra vándorolnak vakmerően, ahogy az számos cigánynak is szokása. Minthogy az idő múlásával ezek a rosszakarató cigány közösségek megszorodtak, és a közbiztonsá-

metlenségekről és hanyagságokról, amelyek a cigányügy érdemleges rendezését hátráltatták. A cigányösszeírás felküldése óta kis híján két év telt el, ebből kilenc hónap a vármegye és a Helytartótanács közötti levelezéssel, a gyakorlatban pedig nem történt semmi. Még nehézkesebbé tették a közigazgatási ügyintézés a vármegye és a járások, továbbá a járások és a helyi eljárások között adódó hasonló zökkenők.

219 „...salva tamen etiam Neo – Colonis, vitae suae media opera manuum suarum etiam extra locum fixae mansionis, modo, non divagentur, ad instar alterius nationis Regni hujus accolarum quaerendi facultate...” MNL. BML. IV. 1. b. 1795. nro. 752.

220 A két 4052. sz. alatt kiadott rendelet még ekkor is tévesztéseket okozott. Ebben a rendeletben tévesen február 21-re teszik a keltét.

221 MNL. BML. IV. 1. b. 1796. nro. 307.

got is veszélyeztetik, a törvényhatóságoknak szigorúan megparancsolják: az útlevelek használatában kellő óvatossággal éljenek, és mindazoktól, akiktől félni lehet, hogy vissza akarnak élni az útlevelekkel, vonják azokat vissza. Egyszersmind a csavargókat és a gyanús embereket a királyi rendeletek szerint ellenőrizték.²²²

1800. június 17. nro. 14333. Csehországban több cigány család jelent meg hamis útlevelekkel. A cigányok csalásainak elhárítása, továbbá a közbiztonság, valamint annak érdekében, hogy ez többé ne forduljon elő, a törvényhatóságok az útlevelek kiadásánál a legnagyobb óvatossággal járjanak el, tartsák be a királyi rendelkezéseket. Kiváltképpen arra ügyeljenek, hogy a kóborló cigányoknak vagy más gyanús és ismeretlen embereknek ne adjanak útlevelet. Ezt az utóbbi mondatot ettől kezdve majdnem mindegyik rendeletben megismételték.²²³

1801. június 30. nro. 13590. Csehországgal kapcsolatban majdnem szóról szóra megismétli az előző rendelet szövegét, melynek betartására int. A 14333/1800. sz. rendeletet azzal egészíti ki, hogy az állandó lakóhellyel rendelkező cigányokra az útlevélkiadási tilalom nem vonatkozik, s ezentúl nem csupán Csehországba, hanem Morvaországba is tilos bemenni a cigányoknak.²²⁴

1801. szeptember 29. nro. 20443. Cigányoknak egy teljes családból álló csoportja (*Turma Zingarorum ex integra Familia constans*), amely már eredeti helyére volt visszaküldve, újabban a Bács megyei Sztanisics falu lakóival keveredett véres csetepatéba, s a vármegye elfogatta őket. Már csaknem 10 éve kóboroltak különféle útlevelekkel. A továbbiakban csaknem szóról szóra megismétli a 13783/1795. sz. rendelet szövegét.²²⁵

1801. december 1. nro. 25897. A Helytartótanács attól tartott, hogy egyre gyakrabban fognak cigány családok Ausztriába is átmenni, veszélyeztetve a közbiztonságot. Ennek elejét kívánván venni, felszólítják a magyar hatóságokat, hogy vegyék tekintetbe a cigányok előreláthatólag növekvő számát. Minden egyes olyan személyről, akinek útlevelet adtak ki, de gyanúban maradt, tegyenek jelentést. Megerősítik a 14333/1800. és 13590/1801. sz. rendeleteket, s szigorúbb betartásukra figyelmeztetik a törvényhatóságokat, megismételve a fentebb idézett szokványossá vált szöveget.²²⁶

1805. augusztus 21. nro. 20386. Tekintettel arra, hogy az ország legtöbb törvényhatósága túlnyomórészt ellenzi, hogy az újból nyilvánosságra hozott szabályzat (*normallium*) szerint a cigányoknak imitt-amott (*passim*) útlevelet adjanak ki, abból a megfontolásból, hogy ezzel gyakran nagyobb számban és családjuk kíséretében az országon át a közbiztonság megsértésével kóborolnak. A Helytartótanács 1800. június

222 „...praesertim eo invigilent, ne Zingaris vagabundis, aliisque suspectis, ac ignotis hominibus Passuales expediantur...” MNL. BML. IV. 1. b. 1798. nro. 1304.

223 MNL. BML. IV. 1. b. 1800. nro. 1014.

224 MNL. BML. IV. 1. b. 1801. nro. 1157.

225 MNL. BML. IV. 1. b. 1801. nro. 1598.

226 MNL. BML. IV. 1. b. 1802. nro. 83.

17-i 14333. sz. és 1801. december 1-i 25897. sz. rendeletei előírják, hogy az útlevelek kiadásakor a tisztviselők szigorúan tartsák magukat a rendelkezésekhez, különösen arra ügyeljenek, nehogy a csavargóknak (*vagabundis*), a gyanús egyéneknek (*suspectis*) vagy ismeretlen embereknek (*ignotis hominibus*) valamilyen ürügy alatt útlevelet adjanak ki. A cigányokra vonatkozóan pedig arra a rendeletre ügyeljenek, amely szerint, ha ezek valamilyen telekhez vannak kötve, a kóborlás nekik sem csapatosan, sem egyedül semmilyen ürüggyel nincs megengedve, hanem kényszerítettessenek a lakóhelyükön való állandó tartózkodásra. Azokat a cigányokat illetően pedig, akiknek a mestersége kolompár fémművesség (*fabri aerarii kolompar*), pecsétvésés (*sigillorum excusores*) és egyéb hasonló, a szabad menetel joga nekik engedtesse meg nem csupán abban a vármegyében, ahol laknak, hanem máshol is törvényes útlevél által.²²⁷

1807. június 23. nro. 12532. Az ország területén sok olyan személy van, aki útlevél érvényességi idejének lejártá után is kóborol, s okmányait a hatóságok nem láttamozták. Ezeknek a személyeknek az útlevélét a hatóságok ellenőrizték, s ennek megtörténtéről tegyenek bejegyzést az útlevelekbe. Az érvénytelen útlevéllel való csavargás büntetendő, az ilyen személyeket vonják felelősségre. Gondosan ügyeljenek a törvényhatóságok területén arra is, hogy az útlevelekben minden adat pontosan legyen kitöltve. Különös figyelmet fordítsanak arra, hogy a kóborlók az útlevelükben feltüntetett útvonallról ne térjenek le. (Az eddigiek nem csupán cigányokra vonatkoznak.) Az érvénytelen útlevéllel kóborló cigányokat, s azokat is, akik az úti okmányban megjelölt útvonaltól eltértek, kísérvék vissza származási helyükre.²²⁸

1807. augusztus 25. nro. 18102. Annak érdekében, hogy a megismételt rendeletek végrehajtásának semmi ne álljon útjába, a törvényhatóságoknak meghagyják: mivel a törvényhatóságokhoz, valamint az uradalmakhoz, illetve földesurakhoz tartozó cigányoknak az igazoló leveleket (*testimoniales*), különösen pedig az útleveleket megkülönböztetés nélkül szokták kiadni, megtörténik, hogy ezek (a cigányok) a közbiztonság veszélyeztetésével bolyonganak (*divagentur*) az országban; a Helytartótanács ezért megtiltotta a törvényhatóságoknak, hogy cigányok számára bizonyágleveleket adjanak, hogyha területükön ilyen bizonyáglevelek megjelenének, akkor számoljanak be a Helytartótanácsnak, a bizonyágleveleket felmutató cigányokat pedig biztos őrizet alatt szállítsák vissza származási helyükre, illetve lakóhelyükre.²²⁹

1808. május 17. nro. 10373. A 20386/1805. sz. rendelethez kapcsolódva, s az abban foglaltakat megtoldva előírják, hogy a személyre szóló útlevéllel nem rendelkező, állandó lakóhely nélküli kóborlókat (ez sem csak a cigányokra érvényes) fogják el, különösképpen az ilyen cigányokra ügyeljenek, s küldjék őket vissza utolsó tartózkodási helyükre.²³⁰

227 MNL. BML. IV. 1. b. 1805. nro. 1075.

228 MNL. BML. IV. 1. b. 1807. nro. 1595.

229 MNL. BML. IV. 1. b. 1807. nro. 863.

230 MNL. BML. IV. 1003. b. 1811. nro. 2073.

1811. szeptember 3. nro. 22231. Kevéssel ezelőtt Ausztriába ismét cigányok hatoltak be, a legtöbben közülük titokban lépték át a határt. Szétszéledve üveggel, porcelánnal, pántlikakollekcióval kereskedtek. Néhányan családjuk kíséretében mutatkoztak. Mivel a kiadott felsőbb rendeletek szerint a közbiztonság érdekében a német örökös tartományokba való belépés és a kóborlás a cigányoknak szigorúan tiltva van, az 1800. június 17-i 14333. sz., 1801. június 3-i 13590. sz. és 1801. december 1-i 25897. sz. rendeletek betartására utasítják a törvényhatóságokat, nehogy a kóborló cigányok és más gyanús elemek vagy ismeretlen személyek számára útleveleket adjanak.²³¹

1812. szeptember 9. nro. 22356. Felfigyeltek olyan cigányokra, akik többnyire olyan hatósági útlevelekkel rendelkeztek, amelyek a felsőbb rendelkezésekkel ellentétes módon voltak kiállítva. Ezek a cigányok Magyarországon, az örökös tartományokban és Ausztriában kóborolnak. A törvényhatóságok azokat a bárhonnan származó embereket, akiknek a nép között való járása (*peregrinationes*) zavarja az országot, s a közbiztonságnak is ártalmára lehetnek, útleveleket vagy bizonyosságleveleket közbülső útvonalakra ne merészeljenek kiadni. E rendelet latin nyelvű nyomtatott példányának utolsó mondatából kimaradt egy szó, s emiatt valódi értelmével ellentétes lett a szöveg. Az ugyanezt a rendeletet részben megismétlő 7303/1813. sz. rendelet alapján egyértelmű, hogy tilalmazásról van szó.²³²

1813. március 9. nro. 5477. A 41454/1842. sz. rendelet hivatkozik rá, az útlevelek kiállításának módját szabályozta.²³³

1813. március 23. nro. 7303. Legfelső helyen is felfigyeltek rá, hogy cigány családok óvatlanul kiadott útlevelek birtokában, az örökös tartományokban házaló kereskedés (*quaestus circumforanei*) céljából kóborolnak. A törvényhatóságokat utasítják, hogy ügyeljenek a 22356/1812. sz. rendelet szigorú betartására, s megismétlik annak utolsó mondatát, ezúttal helyesen.²³⁴

1813. július 27. nro. 18666. A 19304/1846. sz. rendelet hivatkozik rá, arról intézkedett, hogy mely tisztviselők adhatnak ki útleveleket.

1814. december 27. nro. 33467. Néhány helyen megfigyelték, hogy több oláhnak mondott cigány (*dicti vallachici zingari*) csapatostól egész családjával Magyarországra költözött át, s ezzel a közbiztonságot, különösen pedig az utazókat zavarják. Ennélfogva a törvényhatóságoknak meghagyják, hogy az 1812. szeptember 9-i 22356. sz. és 1813. március 23-i 7303. sz. rendeletek szerint útleveleket a gyanús cigányoknak ne adjanak ki, alaposabban ügyeljenek az intimátumok utasításainak betartására, s egyéb dolgokban is tanúsítsanak kellő éberséget, időben tegyék meg a megfelelő intézkedé-

231 MNL. BML. IV. 1. b. 1811. nro. 2172.

232 A kérdéses szöveg: „...Passuales, aut Attestata pro mediato Itinere extradare praesumat (sic!)”. Az utolsó szó elől kimaradt: *haud*. MNL. BML. IV. 1003. b. 1812. nro. 1808.

233 Az 1842. 41454. számú rendelet hivatkozik rá, eredeti példányát nem találtam meg.

234 „...Passuales, aut Attestata pro mediato itinere extradare haud praesummat.” MNL. BML. IV. 1003. b. 1813. nro. 776.

seket, nehogy cigányok efféle csapatosan kóborló családjai a közbiztonságban zavart okozzanak. Mindenesetre a kóborló cigány családok biztos őrizet alatt a legrövidebb időn belül eredeti helyükre vitessenek vissza.²³⁵

1815. augusztus 8. nro. 22606. A jelentések szerint cigányok részben a hatóságoktól nyert, részben hamisított útlevelek birtokában egyik vármegyéből a másikba kóborolnak lopásokat elkövetve. A törvényhatóságok ügyeljenek, hogy ne adjanak ki az érvényes rendelkezéseknek nem megfelelő útleveleket, különösen gondjuk legyen a 22356/1812., a 7303/1813. és a 33467/1814. sz. rendeletek legszorosabb betartására.²³⁶

1816. január 16. nro. 1815. Az 5435/1817. sz. rendelet hivatkozik rá, pecsétmetsző cigányokról rendelkezett.

1817. február 25. nro. 5435. Minthogy hivatalos pecséteteket vándorcigányok is szoktak csinálni és „körülvasalni”, ezért elrendelik, hogy a hivatalos pecsétet vésését a cigányoknak a legszigorúbban tiltsák meg. A pecsétet véséteskor legyenek óvatosak, gondosan tartsák be az 1815/1816. sz. rendeletet.²³⁷

1821. augusztus 28. nro. 23038. Ismételten tekintettel arra, hogy több cigány család csapatostól Magyarországra jött, itt is tartózkodik, megélhetésük bizonytalan és ezáltal a közrendet megzavarják, különösen az utazás biztonságát. Ezért a törvényhatóságoknak meghagyják, hogy a 22356/1812., a 7303/1813. és a 33467/1814. sz. rendeleteknek megfelelően gyanús cigányoknak ne adjanak ki útleveleket, ezután a szükséges intézkedéseket időben tegyék meg, nehogy az történjék, hogy a cigányok efféle kóborlásai a közbiztonságot veszélyeztessék, vagy bármilyen módon zavart okozzanak. A cigányok csavargó családjait a legrövidebb úton szigorú őrizet alatt küldjék vissza eredeti lakóhelyükre. A már kiadott útleveleknek nézzenek utána a szokásosnál hatékonyabb eljárással, s mindenkor figyelmesen ügyeljenek a rendelkezések betartására.²³⁸

1823. szeptember 23. nro. 23965. A közbiztonságot veszélyezteti a cigányok csapatokban való veszedelmes „peregrinációja”,²³⁹ ezért elrendelik, hogy az ilyen életmódot folytató cigányok útlevelei tekintetében a felső rendelkezéseknek megfelelően járjanak el, csak azoknak megfelelő módon adjanak ki útleveleket. Gyakorlatilag a korábbi rendelkezések következetes betartását szorgalmazza.²⁴⁰

1832. augusztus 28. nro. 22165. Az újabb hivatalos jelentések útján a Helytartótanácsnak megint tudomására jutott, hogy a bizonytalan megélhetésű cigányokat útlevelekkel látták el, s azok csapatostól kóborolnak. A Helytartótanács azzal a céllal, hogy a közbiztonságot megvédje, mivel a cigányok hasonló csavargásai könnyen zavart

235 MNL. BML. IV. 1003. b. 1815. nro. 332.

236 MNL. BML. IV. 1003. b. 1815. nro. 2473.

237 MNL. BML. IV. 1. b. 1817. nro. 813.

238 MNL. BML. IV. 1003. b. 1821. nro. 2201.

239 „Ad praepediendas securitati publicae periculosas Zingarorum in Catervis peregrinationes.”

240 MNL. BML. IV. 1. b. 1823. nro. 2877.

kelhetnek, ismételten utasítja a törvényhatóságokat a 4052/1794., a 22356/1812., a 7303/1813. és a 33467/1814. sz. rendeletek betartására.²⁴¹

1833. május 14. nro. 12652. Bizonytalan megélhetésű cigányok csapatostól és egyénileg továbbra is kóborolnak, úti céljukat elárulni nem hajlandók, illetve megmondani nem tudják. Néhány törvényhatóság mégis útlevelet adott számukra. Az előző rendelet újbóli kihirdetésére és az ott említett egyéb rendeletek körültekintőbb és szigorúbb betartására utasítják a törvényhatóságokat. Az útlevelek kiadásánál legyenek elővigyázatosak, s csak úti céljuk ismeretében adjanak a cigányoknak okmányokat.²⁴²

1835. március 31. nro. 9125. Az ország egyes részeiben cigányok csapatosan utaznak több kocsival és ismételten lopásokat, rablásokat követnek el. A Helytartótanács az utak biztonságának érdekében a törvényhatóságokat a korábban többször említett rendeletek következetes betartására figyelmezteti. A cigány csapatok semmilyen esetben ne kapjanak útlevelet, az egyedülállók is csak törvényes úti céljuk ismeretében és kellő körültekintéssel.²⁴³

1836. július 19. nro. 20794. Az ország bizonyos törvényhatóságai ismételten kifogásokat emeltek lopásokat és rablásokat érintő esetekben, nem alaptalanul a csapatosan kóborló cigányok miatt, akik valóságos úti cél nélkül az ország különböző, egymástól távol eső részeibe mennek át. A rendelkező részben szó szerint megismétlik az előző rendelet szövegét.²⁴⁴

1837. május 2. nro. 13521. Javarást az útlevelelrendeletek betartásával kapcsolatos figyelmeztetéseket ismétli meg. Különösen fontos, hogy a törvényhatóságok rábírák tisztviselőiket a körültekintőbb eljárásra. A közvetlenül ezt megelőző rendeletekhez képest az érvelésben új momentum a cigányoknak a más lakosokéhoz hasonló életmódra készítése. A Helytartótanács meg volt győződve saját rendeleteinek hasznosságáról, ezért szigorúan utasította a törvényhatóságokat, hogy semmiféle joghatóság vagy magisztrátus ne tegyen a felsőbb rendelkezésekkel ellentétes intézkedéseket.²⁴⁵

1837. szeptember 19. nro. 28510. Elrendelik, hogy írják össze a cigányokat valamennyi törvényhatóság területén. Mellékletben megküldik a „Család Lajstrom” című összeírási formanyomtatványt.²⁴⁶

1838. június 26. nro. 20836. Mivel a cigányok az útlevelekkel visszaélnak, a lovak birtoklásáról pedig nem tudnak törvényesen számot adni, s a törvényhatóságok területén a közbiztonságot veszélyeztetve újra és újra kóborolnak, elrendelik, hogy tartsák be szigorúbban a 4052/1794 (márc. 21.) sz. rendeletet.²⁴⁷

241 MNL. BML. IV. 1. b. 1832. nro. 2652.

242 MNL. SML. IV. 1. a. 1833. nro. 1794.

243 MNL. BML. IV. 1. b. 1835. nro. 929.

244 MNL. BML. IV. 1. b. 1836. nro. 2232.

245 MNL. BML. IV. 1. b. 1837. nro. 1448.

246 MNL. SML. IV. 1. a. 1837. nro. 3728.

247 MNL. SML. IV. 1. a. 1838. nro. 3959.

1841. október 26. nro. 36942. A korszak első magyar nyelvű rendelete. A korábbi rendelkezésekkel ellentétben a tisztviselők továbbra is adnak cigány csoportoknak útleveleket, ezért ismételten felszólítják a törvényhatóságokat, hogy a 9125/1835. és 13521/1837. sz. rendeletek értelmében érvénytelenné vált útleveleket vegyék el a cigányoktól, és utasítsák őket vissza eredeti lakhelyükre vagy korábbi tartózkodási helyükre. Az elvett útleveleket küldjék fel a Helytartótanácsához, azt a törvényhatóságot pedig, ahova a cigányokat visszaküldik, értesítsék. A visszatéréshez korlátozott érvényességű útleveleket (*passuales reinviatoriae*) adjanak a cigányoknak.²⁴⁸

1842. augusztus 9. nro. 29394. A törvényhatóságok ügyeljenek a 20794/1836., a 13521/1837. és a 36942/1841. sz. rendeletek szigorúbb betartására. Még mindig vannak olyan cigányok, akiknek útlevele nem meghatározott időre és nem egyénileg vagy családjuk számára szólóan van kiállítva. Ezek a cigányok útközben csatlakoznak más cigány csoportokhoz. A vármegyéek és a városok utasítsák a tisztviselőket, hogy a cigányokat „kemény fenytés terhe alatt” tiltsák el az útközbeni „egyeszövetkezéstől”.²⁴⁹

1842. november 8. nro. 41454. A központi kormányzat társadalomszemléletéről, cigányokról alkotott képéről, érvelésének logikájáról és a politikai eszközrendszer mögött húzódó ideológiáról ez a rendelet árul el legtöbbet, s ez a korszakban a legbőbeszedűbb. Az 1794. évi rendelettel együtt ez volt korszakunkban a legfontosabb.

Legfelsőbb tudósítás arról értesít, hogy Morvaországban és Szilézia Habsburg Birodalomhoz tartozó részén 1784 óta a hatóságoknak sikerült a cigányokat állandó lakásra és „a polgári társaság” normáival egyező rendes életre szorítani, ezért ügyelni kell, nehogy más országokból és tartományokból kóbor cigányok a „polgáriasodások zsengejében” megrontsák őket, és visszatérítsék korábbi vándoréletükre. Az állandó és „becsületes élelem keresés nélkül kóborló cigányok” Morvaországba és Sziléziába nem mehetnek be. A Morvaországba és Sziléziába útlevelet kérő cigányok közül csak a több éve rendezett letelepedettségben élőknek adható útlevél, kóborlóknak nem.

„Tapasztaltatván továbbá: némely tisztviselők által a’ cigányoknak adott útlevelekbe majd az élet mód keresés neme, majd az útlevelet nyert egyed által beutazandó vidékek, és hatóságok kitéve nintsenek; részszerint az illető cigány család tagjai külön külön meg nem neveztetnek, másszor ismét az útlevéll érvényessége ideje hibázik, sőt nem csak az útlevéll kiadási képséggel bíró tisztviselők néha hatás körökön túl, és így az 1813-ik esztendőben Martius 9-ről 5477 számú intézvény ellenére; de a’ falusi Jegyzők, vagy Birák által kiadott útlevelekkel az országba több cigányok kóborolnak, kik mint törvényes útlevéll nélküliek, és tisztességes élet módot nem követők, gyakran lopásokra, sőt rablásokra vetemednek, elfogattatnak, s születési vagy lakhelyükre visszautasítatnak; ezen okok, és több elő sorolt visszaélések különösen pedig annak elmellőzése tekintetéből is, nehogy az ilyeneknek adott útlevelek kiadásánál elha-

248 MNL. BML. IV. 1. b. 1841. nro. 3344.

249 MNL. BML. IV. 1. b. 1842. nro. 3811.

nyaglott kellő szigorúság hiánya miatt némely cigányok a kóborlók tsapattyába soroltassanak, a cigányok részére kiadandó útlevelek kiadásaira legszigorúbb örködés ezennel meghagyatik.

Általában tehát az ország területébeni utazásra útlevelet kérő cigányokra nézve szorosan megtartandó: hogy csak az állandó és több évi fedhetetlen erköltsi viselete által magát megkülömböztött, s tisztességes kézi munkája által élelmét kereső cigánynak adathatik útlevél; melybe rovatonként az útlevelet nyert család atya, ennek neje, gyermekei, vagy atyafiai vezeték, és kereszt neve, életkora személyes leirással együtt; továbbá az útlevél érvényesség ideje, a beutazandó vidékek s hatóságok nevével pontosan beiktatandó – az ilyen útlevelekkel ellátott cigányoknak engedett határidő alatt lakhelyükre visszatérésekre, az illető előljárók felvigyázni tartozzanak, és a nállok lévő elavult útleveleket, azokkal történhető visszaélések meggátlása tekintetéből elszedni köteleztessenek.”²⁵⁰

1843. április 18. nro. 15221. Nyomatékosítja azt a korábbi rendeletet (pontos keltezt és számot nem adva meg), amely megtiltja, hogy Stájerországban a két országos vásáron (március és szeptember első két hetében) zsidók és törvényes megélhetési móddal nem rendelkező cigányok megjelenhessenek. Mivel a tiltás ellenére gyakran mennek oda magyarországi zsidók és kéregető cigányok, a Helytartótanács meghagyja a vármegyéknek és a városoknak, hogy „a nevezett tartományba zsidóknak s cigányoknak adandó útlevelek kiadásánál eme rendelményt szigorúan megtartassa.”²⁵¹

1845. március 26. nro. 10886. Az útlevelekben minden esetben gondosan fel kell tüntetni a személyleírást, az utazás célját, a beutazandó vidéket, az útlevél érvényességi idejét, minden ettől eltérő útlevél érvénytelennek tekintendő. (E rendeletre a 19304/1846. sz. rendelet hivatkozik).

1846. augusztus 4. nro. 19304. A Helytartótanács a rendeletek végrehajtásának si-
kertelenségét és a cigányok továbbra is gyakori kóborlásának okát, „ez által polgárosodásukbani meggátlását” a tisztviselők hanyagságának tulajdonította. A 4052/1794. és a 41454/1842. sz. rendeletekre visszautalva, további szigorításokkal kiegészítve, megismétli a korábbi útlevéltrendeletek valamennyi lényeges pontját:

- csak olyan cigányoknak adható útlevél, akik teljes bizonyossággal igazolni tudják „mesterség illetőleg kézmű általi becsületes kereset módukat”;
- többen együtt, csoportosan nem utazhatnak, kivéve az aranymosó cigányokat „olly helyeken hol ez általuk üzettetik”;
- a 10886/1845. sz. rendelet megismétlése;
- érvényes útlevelet csak az 5477/1813. és 18666/1813. sz. rendeletekben leírt módon, s csak az ott feljogosított tisztviselők adhatnak ki;

250 MNL. SML. IV. 1. a. 1843. nro. 1913.

251 MNL. BML. IV. 1003. b. nro. 1626.

– az a cigány, aki érvényes útlevelének lejártja után lakhelyére nem tér vissza, kóborlónak tekintendő;

– az elfogott kóborló cigányok a 41553/1843. sz. rendeletnek megfelelően visszakísérendőik lakhelyükre, meg kell őket fenytíteni és szigorú őrizet alatt tartani; azok ellen a hivatalnokok ellen, akik helytelenül látták el őket útlevéllel, eljárást kell indítani;

– az elfogott kóborló cigányok visszakísérését az előjáróságoknak „kisértetési térítvénnyel” kell igazolniuk, a visszakísérés közben elillant cigányokért ők a felelősek, s ha nem tudják a visszakísérés megtörténtét igazoló térítvényt felmutatni, akkor a költségek is őket terhelik;

– a cigányok vagyona, melynek jogos birtoklását bizonyítani tudják, természetben náluk hagyandó, ellenkező esetben pénzre kell váltani, s az összeget az illetékes hatóságnak átküldeni;

„A’ melly községben a’ lakossággal együtt összeiratnak, ott állandó lakásuk megengedendő, s hatósági felügyelet alatt tartandók, hogy kóbor vágyuk ujra fel ne élesztessék.”

– a családlajstromot, a 28510/1837. sz. rendelet mellékletének megfelelő formanyomtatványon²⁵² ezentúl minden évben fel kell terjeszteni a Helytartótanács²⁵³hoz.

²⁵² Lásd itt a mellékletek között!

²⁵³ MNL. SML. IV. 1. a. 1846. nro. 3952.

AZ 1841–1843. ÉVI ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉSI TERVEZET JAVASLATAI A CIGÁNYOK HELYZETÉNEK RENDEZÉSÉRE²⁵⁴

„1-szor) Fejeztessék ki Törvény által, miszerént az állandólag megtelepedett és rendes élet módot folytató Czigányok a többi Földnépével minden megkülönböztetés nélkül ugyan azon helyzetben és viszonyban állanak, – ellenben a Czigányokra nézve határozassék meg

2-szor) hogy az illető Törvény Czikk köz hirrétételeitől számítva egy év alatt kötelesek vagy megtelepedni, vagy Erdélyből végképpen kiköltözni.

3-szor) A Kóbor Czigányok ezen Törvény Czikk közhirrététele után a közigazgatásnak hírével és felügyelete alatt Erdélyből a szomszéd idegen Tartományokba akadálytalanul kiköltözhetnek.

4-szer) E törvény kihirdetése napjától kezdve Sátoros és Lapedős Czigányok sem a szomszéd idegen Tartományokból, sem a Testvér Magyarhonból Erdélybe semmi szín és ürügy alatt többé tellyességgel bénebocsáttassanak, egyszersmind kéressék meg Ő Felsége kegyeskednék Magyar honra nézve ily Rendeléseket tételni, miszerént valamin Erdélyben a Sátoros Czigányok a Magyar hónba leendő kiutazás végett úti levelet nem nyerendenek, ugy viszont Magyar hónban is az Erdélybe szándékozó kóbor Czigányoknak úti levél ne adassék.

5-szor) Az első évnek eltelése után azon Sátoros Czigányok kik magoknak állandó lakhelyet még nem szerezve Sátrak alatt tanyáznak, az illető Elöljárók által elfogtván kisértessenek a közigazgatás által kijelelt helyekre, honnan a végre hajtó hatalom rendelkezése szerént vagy rögtön kikisértetnek a szomszéd idegen Tartományokba, vagy illő tartás és fizetés mellett közmunkák tételére használtatnak mind addig mig alkalmuk lesz megtelepedni vagy az Országból kiköltözni.

6-szor) A Sátoros Czigányok megtelepedésöktől számítva három évek lefolyta alatt minden adófizetéstől mentesek, a mint ez egy 1783-ban költ legfelsőbb Rendeletben, valamint az említett 40-dik Törvényjavaslat 8-dik pontjában meg is állittatott.

7-szer) A Végrehajtó hatalom az illető Elöljárók által ügyeltessen arra, hogy valamin a megtelepedett, ugy a megtelepítendő Czigányok házassági egybenkötetésben éljenek, gyermekeiket kereszteltessék meg, s általában Vallásnak melyhez tartoznak szertartásait hűn kövessék.

254 Herrmann A. 1895. 103–105.

8-szor) A mely Földes Ur vagy Közönség az első év bételése után a kóbor Czigányoknak elfogatását és illő helyre való kísértetését nyíltan vagy kéz alatt akadályozná, mind annyszor mennyiszor 24 pengő forinttal büntetessék, sőt ha e büntetés felvételének kirendelése után az ily kóbor Czigányokat meg nem szünne pártfogása alatt tartani, és azokat Tiszti felszólítás után sem bocsátaná el, mind addig míg őket magánál tartaná, köteleztessék a 24 pengő forint büntetést naponként lefizetni.

9-szer) Ha az első év bételése után a Czigányok kóborlását valamely Tisztviselő venné oltalma alá, és az ily kóbor Czigányoknak elfogatását nyíltan vagy kéz alatt akadályozná, mind annyszor mennyiszor 200 pengő forinttal büntetessék, sőt terhelő körülmények közt e mellett köz kereset alá vettetvén hivatalától is elmozdittassék.

10-szer) Ha az első év bételése után az illető helységek Birái a határon tanyázó Sátoros Czigányokat el nem fogatják vagy elfogatván Tiszti kézbe nem adják, körülmények szerint kemény büntetés alá, sőt terhelő esetekben Fogságra is tétessenek.

11-szer) A mely Tisztviselő Falusbirák vagy mások által értesítetve, a Sátoros Czigányok elfogattatását az első év bételte után elhanyagolná, mind annyszor mennyiszor 24 pp. frtal [pengő forinttal] büntetessék.

12-szer) A fellyebb elésorolt pénzbeli büntetések azon legrövidebb módon felveendők, mellyen a Constitutionalis büntetések vétetnek fel.

13-szor) Minden fellyebbi rendelkezések a Földes Uri oltalom alatt lévő, az Aranyász és a Taksát fizető Fiscalis Czigányokra egyaránt illenek. E mellett a Közigazgatás figyelmét fordítsa arra, miszerént az Aranyász Czigányok ha elkerülhetlen lenne Aranyomosás végett egy határról más határra utazniok, mindég utilevet tartsanak magoknál s azt illető Elöljáróknak kötelesek legyenek mindenütt bemutatni és velek aláíratni. A mely Aranyász Czigányok pedig Útilevél nélkül járnának utaznának ugy tekintessenek mint kóbor Czigányok, és mint ilyenek az 5-dik pont értelmében kísértessenek a kijelelt helyekre.

14-szer) Hogy pedig az ideiglenesen megállandósított Czigányok ujra kóborlásra magokat ne adhassák e tekintetben Rendszeres albizotmányunk szükségesnek véli elhatároztatni, miszerént azon sem kézmivességet nem folytató, sem Urbéres Telken nem lakó Családos Czigányok, kik kunyhókban lakva Földes Urat szolgálnak, lakhelyeket a szerint mint az Urbéri Bizottmány már elhatározta akadálytalanul változtathassák ugyan, de csak a Közigazgatásnak hírével, és nem elébb, mint miután az illető Tisztviselők előtt bém bizonyították hogy állandó lakhelyre költöznek át, magában értetik azonban hogy a Felügyelet nem a Földes Urakat hanem kirekesztőleg a Közigazgatást illeti, minélfogva egy Földes Urnak sem lesz hatalmában ily ürügy alatt Czigányainak elköltözését maga részéről akadályozni.”

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. Pécs város cigány családjai 1837-ben és 1846-ban.
2. A családfeők foglalkozás szerinti megoszlása Somogy vármegyében 1768-ban.
3. A cigányok száma és aránya Somogy vármegyében 1774-ben.
4. A cigányok jogállása Somogy vármegyében 1774-ben.
5. Somogy vármegye cigányságának lakóhelyi elkülönülése és lakásviszonyai 1774-ben.
6. A cigányok megélhetési módjai Somogy vármegyében 1774-ben.
7. A cigányok vallási és nyelvi állapota Besztercén 1785–1787.
8. Társadalmi megoszlás Erdélyben 1765–1791.
9. A cigány adózók száma Erdélyben területi bontásban 1767-ben és 1791-ben.
10. A cigány adózók aránya Erdélyben területi bontásban 1767-ben és 1791-ben.
11. A cigány adózók száma és aránya Erdélyben közigazgatási egységenként 1791-ben.
12. A cigány népesség száma és tagolódása Erdélyben az 1781. évi összeírás összesített adatai alapján.
13. A cigány családok tagolódásának arányai Erdélyben az 1781. évi összeírás összesítése alapján.
14. A cigány adózók száma és aránya az összes erdélyi adózóhoz viszonyítva 1791–1821.
15. A cigány adózók száma Erdélyben területi bontásban 1791–1821.
16. A cigány adózók aránya Erdélyben területi bontásban 1791–1821.
17. A székely székek adózó cigány családjainak száma 1791–1821.
18. A taxás helyek adózó cigány családjainak száma 1791–1821.

REZÜMÉ

MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY CIGÁNY NÉPESSÉGE A 18–19. SZÁZADBAN

A könyv célja áttekintést adni Magyarországon és Erdélyben forrásokban cigánynak nevezett népességének 18–19. századi történetéről.

A bevezetésben a szerző bemutatja a mű témáját és szerkezeti felépítését, tárgyalja az elméleti és módszertani kérdéseket, továbbá szakirodalmi áttekintést és a források ismertetését nyújtja.

Az elemző fejezetek a politikai keretek vázolásával kezdődnek (1. fejezet), majd a cigány népességet, annak gazdasági, társadalmi pozícióit tárgyalja a szerző, kitérve az életmód néhány kérdésére is (3. fejezet). E két fejezetet a migráció kérdéseiről szóló fejezet (2.) köti össze, mint a politikai rendezési szándékok állandó tárgya és a népességet befolyásoló meghatározó dimenzió.

A kronológiai keret szorosabban a 18. század közepétől a 19. század közepéig terjed, de a regionális és lokális kérdések elemzésénél, valamint folyamatok bemutatásánál a szerző kitekint visszafelé és előre, a kutatásokban jól ismert 1893-as cigányösszeírást nem tárgyalva részletesen, de viszonyítási pontnak tekintve.

Zoltan Barany, a University of Texas politológusprofesszora rendszerezése szerint a vizsgálgató a Habsburg Birodalom 18–19. századi időszakát érinti, és ez határozza meg a térbeli keretet is: a Habsburg Birodalomba tartozó Magyar Királyság és a Máramaros, Szatmár, Bihar, Arad vármegye meg Bihar nélküli Erdély.

A történeti kérdések tárgyalásának fontos szempontja a téma fogalomtörténetének feltárása. A történetiség elvét követve, a források szóhasználata alapján használja Nagy Pál a *cigány* csoportnevet. A romakutatásokban évtizedek óta visszatérő *ki a cigány?* kérdésre történeti aspektusból sem adható egzakt válasz, de nem is kerülhető meg, mert ezen keresztül helyezhető el saját munkája a kutatások rendszerében. A *kulturális csoport* versus *marginális csoport* dilemmában egyik megközelítést sem tekint ki zárólagosnak. Az értelmezési keret attól függ, hogy mekkora népességről beszélünk és milyen léptékben vizsgálódunk. Mindennek alapja a Bernard Lepetit nyomán multiskopikusnak nevezett módszertan.

A „cigány” fogalma alá sorolt csoportok összességében nem alkottak egységes, szervezett népet. Sem egyetemes, sem Kárpát-medencei aspektusban nem beszélhetünk olyan specifikus, homogén és zárt jelrendszerről, ami egységesen csak a cigányok életében játszott szerepet, és aminek a jelentéseit csak cigányok lettek volna képesek

megfejtetni. A Kárpát-medence cigányságának egésze nem egységes kulturális csoport, hanem sajátos marginális csoport, amelynek története ebben a térségben a sajátos kondíciójú helyzettől az alsó kaszt állapot felé változott.

A tágabb elméleti kontextust szűkebbre vonva a szerző abból indul ki, hogy a Kárpát-medencében a 18–19. században cigányok azok, akiket a forrásokban annak neveznek. A definíciós probléma megválaszolása azonban nem elsődleges szempont. Az elemzés domináns aspektusa a három részterületen kétféle vizsgálódás együttes megvalósítása: országos léptékben tendenciák, folyamatok, változások követése; lokális léptékben a cigány emberek élethelyzeteinek, tevékenységeinek feltárása, hogyan jelennek meg saját tereikben, környezetükben. A kettőt a forráselemző, forráskritikai komplex módszer kapcsolja össze: milyen következtetésekre juthatunk a levéltári és egyéb forrásokból, a cigány népesség milyen történeti összefüggésekben helyezhető el.

Az elemző fejezetek kidolgozásához felhasznált legfontosabb levéltári források a Magyar Királyi Helytartótanács és az Erdélyi Főkormánysház rendeletei, továbbá adóösszeírások, urbáriumok és speciális cigányösszeírások. Különösen a *mendikáció* (faluzás) mint migrációs forma és sajátos életmód tárgyalásához használt Nagy Pál peres iratokat, kérelemleveleket, személyleírásokat és körözhvényeket. A kiadott források közül az 1750. évi erdélyi adóösszeírás, valamint a magyarországi és erdélyi országgyűlési iratok voltak a legfontosabbak.

Jean-Pierre Liégois az európai államok cigánypolitikáját a kora újkortól a 20. századig három típusba sorolja: integráció, kirekesztés, elszigetelés. Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században az integráció volt domináns és kirekesztéssel vegyült. Az elszigetelés felmerült a politikai elképzelésekben, de gyakorlattá nem vált. A politikai törekvések általános vonása a társadalmonkívüliség megszüntetésének szándéka is. A 18. századtól tetten érhető a napjainkig jellemző politikai ambivalencia: minden cigányra érvényes elképzelések fogalmazódnak meg, miközben a megoldani kívánt problémák nem érvényesek minden cigányra.

Fő probléma végig a vizsgált időszakban az életmód megváltoztatása: letelepültség, állandó lakóhely, adóztathatóság, elfogadható munkavégzés. A gazdasági és társadalmi célok morális dimenziókkal egészülnek ki, a cigány népesség értékrendje és erkölcsi normái megváltoztatásának szándékával. Hosszú távon érvényes politikai megoldás nem születik. Az országgyűlési tervezetek nem jutnak el a törvényalkotásig, a kormányzati rendeletek pedig részben eredményesek, de távlatilag sikertelenek.

A 18. század közepétől beszélhetünk Magyarországon és Erdélyben a felvilágosult abszolutizmus szisztematikus rendeleti politikájáról. Mind a Magyar Királyi Helytartótanács, mind az Erdélyi Főkormánysház cigányokra vonatkozó rendeletei a társadalomszervező célok és az erőforrások bővítésének kontextusában értelmezhetők. Háttérükben a birodalmi és rendi keretek közötti egyensúly keresése áll. Célrendszerének a beillesztés, eszközrendszerének az asszimiláció a meghatározó mozzanata, kulcsfogalma pedig a civilizálás, ami leginkább a cigányok hasznos állampolgárokká tételét

jelentette, illetve a környezetükhöz hasonításukat a lakhelytől az öltözködésen át a nyelvhasználatig. Ideológiai háttere az utilitarizmus, némi filantrópia, valamint a felvilágosodás morálfilozófiájának és pedagógiai eszméinek hatása, bizodalom az alattvalók megváltoztathatóságában, átnevelhetőségében. Ennek érdekében a 2–12 éves, majd a 4–10 éves gyermekeket kiszakították a családjukból és nevelőszülőkhöz adták, hogy megváltoztatva szocializációjuk színterét, a szüleiktől különböző felnőttekké váljanak. Ez a program jórészt sikertelen volt, a cigány gyermekek egy-két évtized múlva kallódó, sérült, sehova sem tartozó, szubkultúrákba sodródó felnőttekként jelennek meg a forrásokban.

A 16. századtól kimutatható, de a 18. században kristályosodik ki a korszak forrásaiban egy kettős fogalmi rendszer, a cigányság mint *gens/natio* és *conditio/professio* típusú értelmezése. Azaz a cigányok egyszerre jelennek meg a forrásokban mint nép (nemzet) és mint társadalmi állapot (foglalkozás). Az 1780-as évektől találkozunk a kormányzati rendeletekben a cigányok nem cigányok közé történő közigazgatási átsorolhatóságával. Borsod vármegye szendrői járásának szolgabírája 1797-ben azt írta a cigányösszeíráshoz a jelentésébe, hogy Vámoson négy cigány családot, akik tisztességet gyakorolnak, állandó és rendezett lakásuk van, kivett a cigányok közül és áttette a többi lakos közé.

A rendeleti politika reális értelmezéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a cigányok besorolhatósága csak utólag tűnik egyszerűnek, valójában a kortársak számára gondot okozott. Ezt mutatja, hogy a népszámlálási munkálatok során Erdélyben a Főhadiparancsnokság 1785. február 28-án kelt átiratában tanácsokat adott, miként írják össze a cigányokat. Abba a rovatba kellett őket beírni, ahova társadalmi minősítésük szerint mint parasztok, kézművesek, aranyosok stb. tartoztak, a megjegyzés rovatba kellett bejegyezni, hogy cigány. Ez azonban nem vált egységes gyakorlattá. Egyrészt összeírták a cigányokat külön is, ahol a cigány minősítés volt az elsődleges, ez történt 1781-ben is az erdélyi cigányok összeírásakor. Másrészt, az adózó népességet kimutató adóösszeírásokban a fentebbi két szempont sokszor átfedésbe került, és egyazon felmérésen belül sem volt egységes a besorolás kritériuma, például az 1750-es erdélyi országos adóösszeírásban.

A hosszú 19. század első felében az országgyűlések rendszeres bizottságaiban születnek új felismerések: a cigányok belső életébe történő túlzott beavatkozás nem helyes, sok korábbi rendelkezés nem kivitelezhető. Az aránytalanságok strukturális természetűek, a gazdasági és demográfiai egyenetlenségekből adódnak. Megfogalmazódnak megoldási módok, de gyakorlattá nem válnak. Felmerül például a cigányság arányos területi elosztása, valamint egyfajta kézműves pótosztályként való társadalmi hasznosítása, különösen Erdélyben.

A 18. században az abszolutista állam akart modernizálni birodalmi keretek között, a törvényhatóságok és a földesurak pedig igyekeztek megtartani az érdekeiknek megfelelő helyzetet (például a cigányok munkaereje kihasználásának módjait) és aka-

dályozni az általános, egységes rendezést. A 19. században a kormányzati politika be-
szűkül az útlevelekadás szabályozására, az érdekellentétek továbbra is léteznek, de a
modernizálás már a vármegyei politikában merül fel, illetve Erdélyben futólag az
1841–1843. évi országgyűlésen. A reformkortól a politikai kulcsfogalom: a cigányok
helye a polgárosodásban, háttérében pedig (a korszak egyéb dilemmáihoz mérten sze-
rény mértékben) a birodalmi és nemzetállami modernizáció konfliktusa. Egyre erő-
sebben merül fel a társadalmi feszültségek és a társadalmi gondoskodás kérdése is.
A 19. század végén, új viszonyok között felmerülő kérdés: a liberális állam megoldhat-
ja-e a cigányok helyzetét az életükbe való drasztikus beavatkozás nélkül? Ezt a kérdést
vitatták meg politikusok és közigazgatási szereplők a Széll Kálmán miniszterelnök
által 1902-ben összehívott „cigányankéton”, és a kérdésre nem tudtak megnyugtató
választ adni.

Magyarországon 1758-tól került sor rendszeresen cigányösszeírásokra. Ezek közül
az 1780-as évek elejéről rendelkezünk országos összesítésekkel. 1780-ban Magyaror-
szág és Horvátország 50-60 ezer főnyi cigány népességének aránya nem érte el a teljes
népesség 1%-át. Ebben az évben 12 348 cigány családfőt számláltak. A családfők jog-
állása: jobbágy 3,7%, zsellér 96,3%. A foglalkozási megoszlás: kovács 47%, muzsikos
11,3%, napszámos 39,6%, koldus 1,9%. Letelepült, jogállásban a rendi kategóriákba
tartozó, házban lakó, a legszegényebb zsellérekéhez hasonló helyzetű cigány népesség
ismerhető meg az összeírásból.

Erdély 1750. évi országos adóösszeírásában 2117 településen 1997 cigány adózót
számláltak, ami az összes adózó 1,2%-a. A 4,5-ös szorzóval ez 9 ezer fő körüli cigány
népességet jelent. Nem vehető a cigányok összes számának, mert a kincstár jogható-
sága alá tartozó úgynevezett *fiskális* cigányok nincsenek benne, továbbá a vándorcigá-
nyok sem, akiknek az arányát több egykori statisztikai és országleíró munka szerzője
is az összes erdélyi cigányok felére tette, különösen Lucas Joseph Marienburg 1813-
ban. A vármegyék közül a legtöbb cigány Torda és Kis-Küküllő vármegyében élt, a
legkevesebb Felső-Fehér vármegyében. Székelyföldön a legtöbb cigányt Marosszéken
(3,9%), a legkevesebbet Csíkszéken találjuk. Szászföldön a legtöbb cigányt Szében-
széken, a legkevesebbet Sebestszéken számolták az összeírók. A mezőgazdasági birtoklás
adatai évszázados tendenciát mutatnak, a cigányok használatában lévő földterületek
aránya elenyésző. Ezzel szemben az iparosok 4,3%-a cigány. Leggyakoribb mestersé-
geik: kovács, varga, csizmadia (faber ferrarius, sutor, cothurnarius), muzsikos ekkor
még kevés, jelentős hányaduk pedig nem értett mesterséghez.

A számok bizonytalanságai ellenére kimutatható a cigány adózók számának folya-
matos emelkedése az 1765 és 1785 közötti erdélyi adóösszeírásokból. 1785-ben 9474
cigány adózót írtak össze, ami a 298 746 főnyi összes adózó 3,1%-a. A cigány népesség
demográfiai mozgása azonban nem volt olyan egyenletes, mint ahogy az adóösszeírá-
sokból tűnik. Továbbra is számolnunk kell egy olyan népességrésszel, amely Erdélyen
át továbbment Magyarország felé, mások munkavégzés céljából változtatták a helyü-

ket, elmentek Moldvába, Havasalföldre, a Bánságba, Magyarországra, majd visszatértek, erről számoltak be a népszámlálási munkálatok során a tisztviselők jelentései 1788-ban.

A 18. századból Erdélyből egyetlen országos cigányösszeírást ismerünk, amit a Gu-bernum 1781-ben rendelt el. Ekkor az összeírt cigány családfők száma 12 686. Az adóösszeírásokhoz viszonyítva jelentős eltérés jellemző, ami mögött valószínűleg az erős fluktuáció húzódik, valamint az adatfelvételek módja közötti eltérés. A fiskális cigány családfők száma 1781-ben 2913. A kettő együtt 15 559 családfő, amiből 70 ezer főnyi cigány népesség számolható. A cigányok Erdély népességén belüli aránya elérte a 4-5%-ot. Ez az arány 1893-ban is 5% volt, a 18. század végétől már nincs számottevő változás, a román fejedelemségek felől érkező cigányok Erdélyből továbbmentek Magyarországra, vagy a kivándorlási hullámokkal Európa és Amerika országaiba kerültek.

Az 1781. évi adatfelvétel szerint a cigány családfők közül letelepült 67%, vándorló 33%. Ugyanakkor jobbágy 86%, zsellér 14%. A jobbágy és a letelepült, illetve a zsellér és a vándorló között nincs korreláció, továbbá a vándorló nem jelent társadalmonkívüliséget. A jogállásbeli megoszlás pedig fordítottja a magyarországinak, Erdélyben a jobbágyok nagyobb aránya erősebb integrálódást feltételez. A családfők közel ötvenféle mesterséget és megélhetési módot gyakoroltak, de továbbra is domináns a kovács, varga, muzsikus, napszámos. Magyarországhoz képest feltűnő eltérés a lábbelikészítők magas aránya. Erzsébetvárosban a cigány családfők közül 12 kovács, 16 muzsikus, 2 varga, 1 koldus, 74 napszámos. Több városban a középkor, kora újkor óta gettószerű szegregátumok léteztek, Nagyszebenben, Brassóban, Marosvásárhelyen, Kolozsváron. A 18. században már megfigyelhető ezeknek a cigányvárosnak nevezett telepeknek a kialakulása, ami a városok 19. századi változásai során vezetnek olyan helyek létrejöttéhez, mint Örkő (Sepsiszentgyörgy) és Budvár (Székelyudvarhely).

Magyarország és Erdély együttes cigány népessége az 1780-as évek elején 120-130 ezer főre tehető, ami a történeti Magyarország teljes lakosságának 1,4-1,5%-a. A következő száz esztendőben összességében további növekedés történt, 1873-ban 214 ezer fő volt a cigányok száma, 1893-ban pedig 280 ezer. Az abszolút számokban Magyarországon és Erdélyben is növekedés tapasztalható, de a folyamat sajátossága, hogy Erdélyben a cigányok aránya nem változik, Magyarországon pedig nő. A változásban több tényezőnek volt szerepe: a népességmozgásoknak, a területi átrendeződéseknek, valamint a gazdaság és a társadalom strukturális átalakulásainak.

A tagolódásra, a cigányok kategorizálására vonatkozó források általános vonása a fogalmi keveredés, összemosódás, „tisztá” csoportosítások és kategóriák nem jellemzőek. Többféle szempont együttesen jelenik meg és keveredik, a jogállás, foglalkozás, életmód, a földesúri függés jellege. Magyarországon kevésbé volt jellemző a csoportosítás, mint Erdélyben. Bereg vármegye 1797. évi statútumában az ottani cigányok háromféle csoportját különítették el: 1) Házakban lakó, tavasszal és nyáron családostól a

falvakat járó cigányok, akik télre visszatérnek állandó lakóhelyükre. 2) Megtelepedettek, akik házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából), tarthatnak lovakat. 3) Sátorokban lakó kóborlók. A 1880-as évekre kialakult a ma ismert hármas tagolás, a kolompár, teknős és muzsikus cigányok megkülönböztetése.

Erdélyben a cigányokat a 18–19. században általában két kategóriára osztották: a megtelepedettekre és a sátorosokra. A hétköznapi életben azonban a változatosság, a többféleség, a társadalmi csoportok különleges aránya érvényesült a cigányok között is, miként Erdély társadalmában általában.

Az országgyűlésen 1794-ben még itt is csak három kategóriát különítettek el: 1) kincstári aranymosók, 2) kincstári fiskális cigányok, 3) magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok.

A következő évtizedekben jelentős differenciálódás történt, ami a kategorizálásban is megjelent. Az 1841–1843. évi erdélyi országgyűlésen a cigányok helyzetének rendezésére kidolgozott tervezetben jogállás, foglalkozás és életforma szerint a cigányok nyolc kategóriáját mutatták ki: 1) Letelepedett, a falvakban és a városokban mesteremberként élő, „rendes életmódot” folytató cigányok. 2) Csekély számban ugyancsak letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigány jobbágyok. 3) Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciók cselédjeként „határozott életmódot” folytató cigányok. 4) A kincstár védelme alatt álló aranyász cigányok. Korabeli megnevezésük a *kamara aranyász cigánya*. 5) Sátoros taxás fiskális cigányok. Ők is a kamara joghatósága alá tartoztak, leginkább fémműves tevékenységekből éltek. 6) Ideiglenesen megtelepedett cigányok. Sem úrbéres telkük, sem más földjük nincs, a földesurak által építtetett kunyhókban laknak. Földesuraikat „szabálytalanul” szolgálják és ezért különféle javadalmakat kapnak. 7) Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt állnak az alkalmi és idényjellegű szolgáltatásokra elszegődők, „lakukat szüntelen változtatják”. Napszám vagy csekély taxa fejében a telet a földesúri erdőkben silány kunyhókban húzzák ki, tavasszal továbbállnak. 8) Sátoros cigányok, „kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva ...örökös kóbor életet folytatnak”. Rostakészítéssel és üstfoltozással foglalkoznak.

Ugyanebben a tervezetben elmondják továbbá, hogy birtokosok és tisztviselők sátoros cigányokat befogadnak és oltalom alá vesznek csekély taxa ellenében, és ez a hétköznapiakban olyan további besorolásokat alakít ki, mint a főispáni, főbírói, viceispáni cigányok kategóriái.

A Balkán és a Kárpát-medence között a 14–20. század között folyamatos, változó intenzitású népességmozgások történtek, többféle okból. A cigányok „vándorlása” nem egyedi, hanem általános népességtrendeződések része. Alapvonása a kisebb csoportokban történő lassú áthúzódas, elsődleges indikátora a piackövetés és a megélhetés keresése. A 18–19. században egymást érik a népesség átrendeződését kiváltó események. Ugyanakkor már a 18. századtól egyre több olyan közösséget találunk, amelynek családjai hosszabb ideje egy helyben élők, illetve helyben születettek. A csa-

ládnevekből, foglalkozásokból, különféle etnográfiai vonásokból sok esetben megállapítható, hogy ezek a családok mely csoportba sorolhatók mai fogalmaink szerint, de a cigány népesség jelentős részénél ez nem lehetséges, különösen Erdélyben, Magyarországon pedig ma már nem létező csoportok mutathatók ki, például a muzsikus-lókereskedő cigányok a Dél-Dunántúlon. A csoportfejlődés fontos mozzanata, hogy a főként teknővájó és kanálkészítő mesterségből élő úgynevezett beások és a fémműves tevékenységeket folytató oláh cigányok elődei a 18. század óta Erdélyben és Magyarországon is ott vannak a forrásokban jellegzetes megélhetési módjaikkal és személyneveikkel.

A Kárpát-medence felé irányuló, illetve a térségen belüli migráció többirányú: 1) A 18. század elején a német tartományok felől a „zingari germani”, vagyis a német-cigányok jönnek, feltehetőleg kedvezőbb megélhetést keresve. 2) Az 1770-es évektől Lengyelország felől a felvidéki vármegyék felé menekülnek cigányok, valószínűleg a Lengyelország felosztásai miatt keletkezett bizonytalanságok miatt. 3) Szatmár vármegyén át kelet és délkelet felől érkeztek újabb és újabb cigány csoportok leginkább Erdélyből. 4) Erdélyből és a tőle délre fekvő területekről, főleg Havasalföld felől esetleg a katonai kerületeken, illetve az 1778-ban megszüntetett Temesi bánságon át.

Az életmód kérdéseinek árnyalt elemzését regionális és lokális esettanulmányok teszik lehetővé. A letelepedés és a tartós helyben maradás mutatható ki a Jászkun kerület 1768-as cigányösszeírásából. A Nagykun kerületben a gyermekek mind helyben születtek, a szüleik mind máshol, de Magyarországon belüli vármegyékből kerültek ide: Szabolcs, Zemplén, Bihar, Heves, Borsod, Közép-Szolnok, Bereg, Abaúj, Békés, Szatmár, Csongrád, Pest vármegyéből, Debrecenből és a Hajdú kerületből. A Jász kerületben a felnőttek többsége is helyben született, de volt néhány család, ahol a gyermekek is máshol születtek. A nem helyi származásúak Heves, Békés, Pest, Nógrád, Borsod vármegyéből kerültek ide.

A reformkorban Veszprém vármegye 1837. évi és Pécs város 1846. évi cigányösszeírása szerint a cigányok többsége helyben született, illetve hosszabb ideje itt élt.

Marosvásárhelyre a 18. század végétől a környező falvakból költöztek be cigány családok, többségük a reformkorban is itt élt erősen marginalizálódott helyzetben. Kolozsváron erősebb volt a fluktuáció, a városi társadalomban elfoglalt pozíciók szempontjából azonban a cigányok nem tartoztak a legkedvezőtlenebb helyzetben lévők közé. A helyi politikai-rendi irányítás szempontjából a városban élők között az elsődleges törésvonal a hatalomból részesedő polgárok és a többi „nem polgár” között volt. A cigányok az utóbbiak közé tartoztak, ezen belül a városi rendet nem veszélyeztető, integrálódott „nem idegenek” közé sorolták őket, nem pedig a városi hierarchiára veszélyesnek ítélt „idegenek” közé. A cigányok tehát nem szerepelnek állandó problémaként, sem kívülállóként, ezzel szemben a zsidók igen.

Cigány embereket sokféle élethelyzetben találunk, akiket a független vándorlás és a letelepedettség két végpontja közötti életmódváltozatokkal írhatunk le. A többféleség

mondható az értékrendről, mentalitásról is. Az életmód sajátos változata, amikor családi közösségek faluról falura járva szolgáltatásokat kínálnak (latin forrásokban mendikáció, magyarul faluzás). A mendikáció kifejezés a 18. századi forrásokban jelenik meg, a megélhetési stratégiák, a csoportszerveződési formák és a mozgásvariációk speciális kombinációját jelenti, mint ilyen már a 17. században is kimutatható. A tavasztól őszi szekerekkel a falvakat járó, majd lakóhelyükre visszatérő csoportokat nevezi Nagy Pál *mendikációs* közösségnek. Egyáltalán nem állítható, hogy valamennyi cigány közösség ilyen lett volna, továbbá azt sem, hogy feltétlenül független vándorlókat jelentene. A mendikáció (a faluról falura történő vándorlás és szolgáltatás) közös nevező, jellemző lehet letelepültekre és vándorlókra egyaránt. Egy-egy család életében váltakozhattak is az életmódváltozatok. A mendikáció az iparosodás korában is megmaradt, és ekkor is a munkaértékesítő és áruértékesítő prekapitalista üzemformák társultak hozzá (Lohnwerk, Preiswerk).

A helyváltoztatáson alapuló életforma és etika alapfogalma, alapértéke a szerzés. Az általában többgenerációs, javarészt rokon családokból álló szerző közösségek célja a létfenntartáshoz szükséges javak megszerzése a környezetben rejlő lehetőségek kihasználásával. Mindannyiuk napi tevékenységében különleges, szimbolikus szerepe van a szerencsének. Bármily tudatosan és ügyesen választják is ki a helyet, ahol a javakat megpróbálják megszerezni, mindig számítani kell előre nem látható tényezőkre. Ezekhez a tevékenységekhez különleges észjárás, különleges habitus társul. Ebben az értelemben „cigány módjára” cselekedni és gondolkodni elsősorban azon praktikák ismeretét és ügyes alkalmazását jelenti, ami lehetővé teszi a környezet kihasználását.

Az ideiglenes vándorlással járó szolgáltató életforma nem egyedi, más szerző-mozgó közösségekre is jellemző (házaló zsidó, drótos tót stb.). Továbbá nem egyetemes „cigány” kulturális univerzálé.

Ahol a 17. század óta a relatív túlnépesedésre (azonos tevékenységet folytató cigányok számának aránytalan növekedése egyazon helyen), az állandósuló foglalkozásváltási kényszerekre nem találtak helyi megoldásokat, ott a cigánynak számító népesség az Erdélyben a 18. századtól jellegzetessé váló „cigányvárosok” szegénykultúrában élő népességét gyarapította. Különösen akkor következett ez be, ha a társadalom strukturális változásai és a migrációs hatások egymást erősítve találkoztak. Ez a folyamat a 19. század második felében felerősödött. A hazai szakirodalom a 20. század elején figyelt fel rá, de jóval hamarabb kezdődött, illetve ismétlődött. A 19. században a paraszti társadalomból kiszorulókból és cigányokból létrejött a putritelepek világa hibrid népességgel. „A putri” – a szegénynegyedek neve – „...nem egy fajnak különleges települési módja, hanem a legalsó társadalmi rétegek gyűlőhelye” – írta Madarassy László 1905-ben.

A lesüllyedéssel szemben egy felemelkedési folyamat is megfigyelhető. A cigánynak számító népességben is bekövetkezett az a szakadás, mint a magyarországi társadalom

egésében. A lesüllyedés és felemelkedés együttesen befolyásolta, hogy ki cigány, és ki nem. Ennek következményei azonban már másik korszak kutatásához tartoznak.

A cigány népesség másokkal való együttélése a könyvben nem roma–magyar szembeállításban értelmeződik. Az együttélésnek nincs kettős tagolódású mintája, hanem többféle változata. A cigány népesség és a történeti Magyarország népességének többi része sem kulturális, sem társadalmi tekintetben nem képezett zárt, homogén, egymással minden tekintetben szembenálló entitást. Nagy Pál kutatásai megerősítik Thomas Acton nézetét: A cigányokat állandó üldözések vagy asszimiláció kizárólagos tárgyaként bemutató értelmezések felszíneseek. A cigányok történelmi sorsa az európai társadalmi rendszerek átalakulásának részeként értelmezhető. Meghatározó az a változás, amelyben új megoldások válnak szükségessé, és a szimbiózis új modelljei jönnek létre.

Az együttélés modelljét minden időszakban a gazdasági, társadalmi, politikai-jogi, valamint a morális-értékrendi feltételek komplexitása határozza meg. Ezek a feltételek úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint négy olyan halmaz, amelyek mindegyike érintkezik valamennyi másikkal. A feltételcsoportok összefogó kerete a magyarországi cigányok múltjának akkulturációs folyamatként való meghatározása.

John Widdup Barry kanadai pszichológus és munkatársai az integráció, asszimiláció, marginalizáció, szeparáció akkulturációs stratégiáit különböztetik meg. Ha Magyarország történetének egy-egy korszakában megnézzük az akkori cigány népesség jellemzőit, a négy akkulturációs szint egyidejű jelenlétét állapíthatjuk meg. Hosszú időtartamban pedig a feltételek módosulását és kapcsolódásuk módjának átalakulását követhetjük, erre vállalkozott Nagy Pál a könyvében.

REZUMAT

POPULAȚIA DE ȚIGANI DIN UNGARIA ȘI TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XVIII–XIX

Scopul cărții este de a oferi o privire de ansamblu asupra istoriei din secolele XVIII–XIX a populației denumite „țigani” așa cum reiese din sursele prezente în Ungaria și Transilvania.

În introducere, autorul prezintă tema și structura lucrării, abordează aspectele teoretice și metodologice și oferă o trecere în revistă a literaturii de specialitate, precum și o prezentare a surselor.

Capitolele analitice încep cu schițarea cadrului politic (capitolul 1), apoi autorul discută diverse aspecte legate de populația de țigani, pozițiile sale economice și sociale, abordând și câteva ipostaze legate de stilul de viață (capitolul 3). Aceste două capitole sunt legate de capitolul dedicat problemelor migrației (capitolul 2), ca obiect constant al intențiilor de reglementare politică și ca dimensiune determinantă care influențează populația.

Cadrul cronologic se întinde mai exact de la mijlocul secolului al XVIII-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea, dar în analiza problemelor regionale și locale, precum și în prezentarea proceselor, autorul privește atât în trecut, cât și în viitor, fără a trata în detaliu recensământul țăganilor din 1893, binecunoscut în cercetări, ci considerându-l un punct de referință.

Conform sistematizării lui Zoltan Barany, profesor de științe politice la Universitatea din Texas, studiul vizează perioada secolelor XVIII–XIX a Imperiului Habsburgic, iar acest lucru determină și cadrul spațial: Regatul Ungar aparținând Imperiului Habsburgic și Maramureșul, Satu Mare, Bihor, Satu Mare, Arad și Transilvania fără Bihor.

Un aspect important al abordării problemelor istorice este explorarea istoriei conceptuale a temei. Urmând principiul istoricității, Pál Nagy folosește denumirea de „țigani” pe baza terminologiei surselor. La întrebarea „cine sunt țăganii?”, care revine de zeci de ani în cercetările privind romii, nu se poate da un răspuns exact nici din punct de vedere istoric, dar nici nu poate fi evitată, mai ales că prin ea, propria sa lucrare poate fi încadrată în sistemul de cercetări. În dilema *grup cultural* versus *grup marginal*, el nu consideră niciuna dintre abordări ca fiind exclusivă. Cadrul interpretativ depinde de mărimea populației despre care vorbim și de scara la care o analizăm. La baza tuturor stă metodologia denumită „multiscopică”, după Bernard Lepetit.

Grupurile incluse sub termenul de „țigani” nu au constituit, în ansamblu, un popor unitar și organizat. Nici din punct de vedere general, nici din perspectiva Bazinului Carpatic nu putem vorbi despre un sistem de semne specific, omogen și închis, care să fi jucat un rol exclusiv în viața țăganilor și ale cărui semnificații numai țăganii ar fi fost capabili să le descifreze. Țiganii din Bazinul Carpatic nu constituie un grup cultural unitar, ci un grup marginal specific, a cărui istorie în această regiune a evoluat de la o situație cu condiții specifice către statutul de castă inferioară.

Restrângând contextul teoretic mai larg, autorul pornește de la premisa că, în Bazinul Carpatic, în secolele XVIII-XIX, țăganii sunt cei pe care sursele îi numesc astfel. Răspunsul la problema definiției nu este însă un aspect primordial. Aspectul dominant al analizei este realizarea combinată a două tipuri de investigații în cele trei subdomenii: urmărirea tendințelor, proceselor și schimbărilor la scară națională; explorarea situațiilor de viață și a activităților țăganilor la scară locală, modul în care aceștia apar în propriile spații și în mediul lor. Cele două sunt legate între ele de o metodă complexă de analiză și critică a surselor: la ce concluzii putem ajunge pe baza surselor arhivistice și a altor surse, în ce contexte istorice poate fi plasată populația de țigani.

Cele mai importante surse arhivistice utilizate pentru elaborarea capitolelor analitice sunt decretul Consiliului Regal Ungar și ale Curții Supreme de Justiție din Transilvania, precum și registrele fiscale, urbariile și recensămintele speciale ale țăganilor. În special pentru tratarea *mendicității* (cerșetoriei) ca formă de migrație și mod de viață specific, au fost utilizate de către Pál Nagy documente procesuale, cereri, descrieri personale și circulare. Dintre sursele publicate, cele mai importante au fost recensământul fiscal din Transilvania din 1750, precum și documentele Dietelor din Ungaria și Transilvania.

Jean-Pierre Liégois clasifică politica statelor europene față de țigani, de la începutul epocii moderne până în secolul al XX-lea, în trei tipuri: integrare, excludere, izolare. În Ungaria și Transilvania, în secolele XVIII-XIX, integrarea a fost dominantă dar s-a combinat cu excluderea. Izolarea a apărut în viziunile politice, dar nu a devenit o practică. O trăsătură generală a eforturilor politice este și intenția de a elimina marginalizarea socială. Începând cu secolul al XVIII-lea se observă ambivalența politică caracteristică până în zilele noastre: se formulează concepții valabile pentru toți țăganii, în timp ce problemele pe care se dorește să le rezolve nu sunt valabile pentru toți.

Principala problemă pe tot parcursul perioadei analizate este schimbarea modului de viață: sedentarizarea, domiciliul stabil, impozitarea, munca acceptabilă (pentru restul societății). Obiectivele economice și sociale sunt completate de dimensiuni morale, cu intenția de a schimba sistemul de valori și normele morale ale populației de țigani. Nu se naște o soluție politică valabilă pe termen lung. Proiectele de lege ale Parlamentului nu ajung la stadiul de lege, iar decretul guvernamental este parțial eficient, dar, pe termen lung, eșuează.

Începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, se poate vorbi în Ungaria și Transilvania despre politica sistematică a decretelor din cadrul absolutismului iluminist. Atât decretul Consiliului Regal Ungar, cât și cele ale Curții Supreme de Justiție din Transilvania referitoare la țigani pot fi interpretate în contextul obiectivelor de organizare socială și al extinderii resurselor. În fundalul acestora se află căutarea echilibrului între cadrele imperiale și cele de ordin. Elementul determinant al sistemului său de obiective este integrarea, iar al celui de instrumente este asimilarea, iar conceptul-cheie este civilizarea, care a însemnat în primul rând transformarea țiganilor în cetățeni utili, precum și alinierea lor la mediul din care făceau parte, de la locuință și vestimentație, până la utilizarea limbii. Fundalul ideologic al acestei politici îl constituie utilitarismul, o oarecare filantropie, precum și influența filosofiei morale și a ideilor pedagogice ale Iluminismului, încrederea în capacitatea de schimbare și reeducare a supușilor. În acest scop, copiii cu vârste cuprinse între 2 și 12 ani, apoi cei cu vârste cuprinse între 4 și 10 ani, au fost smulși din familiile lor și dați în grija unor părinți adoptivi, pentru ca, prin schimbarea mediului lor de viață, să devină adulți diferiți de părinții lor. Acest program a fost în mare parte un eșec, copiii țigani apărând în surse, după unul sau două decenii, ca adulți rătăciți, traumatizați, fără un loc al lor, care se îndreptau spre subculturi.

Începând cu secolul al XVI-lea, dar cristalizându-se în secolul al XVIII-lea, în sursele epocii se conturează un sistem conceptual dublu, interpretarea țiganilor ca *gens/natio* și *conditio/professio*. Adică țiganii apar simultan în surse ca popor (națiune) și ca statut social (ocupație). Începând cu anii 1780, întâlnim în decretul guvernamental posibilitatea reclasificării administrative a țiganilor printre non-țigani. În 1797, judecătorul districtului Szendrő din județul Borsod a scris în raportul său privind recensământul țiganilor că, în Vámos, a scos din categoria țiganilor patru familii care duceau o viață decentă și aveau locuințe permanente și ordonate, și le-a transferat printre ceilalți locuitori.

Pentru o interpretare realistă a politicii de stat, trebuie să luăm în considerare faptul că clasificarea țiganilor pare simplă doar în retrospectivă, dar, de fapt, a reprezentat o problemă pentru contemporani. Acest lucru este demonstrat de faptul că, în timpul recensământului din Transilvania, într-o circulară datată 28 februarie 1785, Comandamentul General a dat instrucțiuni cu privire la modul de înregistrare a țiganilor. Aceștia trebuiau înscrși în rubrica corespunzătoare statutului lor social – fie că erau țărani, meșteșugari, spălători de aur etc., iar în rubrica de observații trebuia să se noteze că sunt țigani. Totuși, acest lucru nu a devenit o practică uniformă. Pe de o parte, țiganii erau înregistrați separat, acolo unde statutul de țigan era cel principal; așa s-a întâmplat și în 1781, la recensământul țiganilor din Transilvania. Pe de altă parte, în recensămintele fiscale care indicau populația contribuabilă, cele două criterii menționate mai sus se suprapuneau adesea, iar criteriile de clasificare nu erau uniforme nici

măcar în cadrul aceluiși recensământ, de exemplu în recensământul fiscal național din Transilvania din 1750.

În prima jumătate a lungului secol al XIX-lea, în comisiile permanente ale adunărilor naționale se conturează noi conștientizări: intervenția excesivă în viața internă a țăganilor nu este corectă, iar multe dintre dispozițiile anterioare sunt imposibil de pus în practică. Disproporțiile sunt de natură structurală, rezultând din inegalitățile economice și demografice. Se conturează modalități de soluționare, dar acestea nu se concretizează în practică. Se pune în discuție, de exemplu, repartizarea teritorială proporțională a țăganilor, precum și valorificarea lor socială ca o specie de subclasă de meșteșugari, în special în Transilvania.

În secolul al XVIII-lea, statul absolutist dorea să se modernizeze în cadrul imperiului, în timp ce autoritățile locale și moșierii se străduiau să mențină o situație favorabilă intereselor lor (de exemplu, modalitățile de exploatare a forței de muncă a țăganilor) și să împiedice o organizare generală și unitară. În secolul al XIX-lea, politica guvernamentală se restrânge la reglementarea eliberării pașapoartelor, conflictele de interese continuă să existe, dar modernizarea apare deja în politica județeană și, în Transilvania, pe scurt, la Dieta din 1841–1843. Începând cu perioada reformelor, conceptul-cheie politic este locul țăganilor în procesul de civilizare, iar în fundal se află (într-o măsură modestă în comparație cu alte dileme ale epocii) conflictul dintre modernizarea imperială și cea național-statală. Se pune din ce în ce mai acut și problema tensiunilor sociale și a asistenței sociale. La sfârșitul secolului al XIX-lea, în contextul noilor relații, se pune întrebarea: poate statul liberal să rezolve situația țăganilor fără o intervenție drastică în viața lor? Această întrebare a fost dezbătută de politicieni și actori ai administrației publice la „conferința privind țăganii” convocată de prim-ministrul Kálmán Széll în 1902, dar nu s-a putut da un răspuns liniștitor.

În Ungaria, recensămintele țăganilor au avut loc în mod regulat începând cu 1758. Din acestea, dispunem de statistici naționale de la începutul anilor 1780. În 1780, proporția populației de țăgani din Ungaria și Croația, de 50-60 de mii de persoane, nu atinge 1% din populația totală. În acest an, au fost numărați 12.348 de capi de familie țăgani. Statutul juridic al capilor de familie: iobagi 3,7%, țărani 96,3%. Distribuția ocupațională: fierar 47%, lăutar 11,3%, zilier 39,6%, cerșetor 1,9%. Din recensământ se poate observa o populație de țăgani stabiliți, locuind în case, aflată într-o situație similară cu cea a celor mai săraci țărani.

În recensământul fiscal național al Transilvaniei din 1750, s-au numărat 1997 de contribuabili țăgani în 2117 de localități, ceea ce reprezintă 1,2% din totalul contribuabililor. Cu un coeficient de 4,5, aceasta înseamnă o populație de țăgani de aproximativ 9000 de persoane. Nu poate fi considerat numărul total al țăganilor, deoarece nu sunt incluși așa-numiții țăgani *fiscali*, care se află sub jurisdicția trezoreriei, și nici țăganii nomazi, a căror proporție a fost estimată de mai mulți autori de lucrări statistice și descrieri ale țării la jumătate din totalul țăganilor din Transilvania, în special de

Lucas Joseph Marienburg în 1813. Dintre județe, cei mai mulți ȕigani locuiau în județele Torda și Kis-Küküllő, iar cei mai puțini în județul Felső-Fehér. În Ținutul Secuiesc, cei mai mulți ȕigani se găsesc în Maroszzék (3,9%), iar cei mai puțini în Csíkszék. În Țara Sașilor, recenzorii au numărat cei mai mulți ȕigani în Ținutul Sibiu, iar cei mai puțini în Ținutul Sebeș. Datele privind proprietatea agricolă arată o tendință seculară, proporția terenurilor aflate în folosința ȕiganilor fiind neglijabilă. În schimb, 4,3% dintre meșteșugari sunt ȕigani. Cele mai frecvente meserii ale acestora sunt: fierar, cizmărie (faber ferrarius, sutor, cothurnarius); lăutarii erau încă puțini la acea vreme, iar o proporție semnificativă dintre ei nu stăpânea nicio meserie.

În ciuda incertitudinilor legate de cifre, se poate observa o creștere continuă a numărului de contribuabili ȕigani din registrele fiscale din Transilvania între 1765 și 1785. În 1785 au fost înregistrați 9474 de contribuabili ȕigani, ceea ce reprezintă 3,1% din totalul de 298.746 de contribuabili. Evoluția demografică a populației de ȕigani nu a fost însă atât de uniformă pe cât reiese din registrele fiscale. Trebuie să luăm în calcul în continuare o parte a populației care a trecut prin Transilvania spre Ungaria, iar alții și-au schimbat locul de reședință în scopul muncii, plecând în Moldova, în Țara Neagră, în Banat, în Ungaria, apoi s-au întors, fapt consemnat în rapoartele funcționarilor din 1788, în timpul recensământului.

În secolul al XVIII-lea, cunoaștem un singur recensământ național al ȕiganilor din Transilvania, dispus de Gubernium în 1781. La acea dată, numărul capilor de familie ȕigani recenzați era de 12.686. Se observă o diferență semnificativă față de recensămintele fiscale, probabil din cauza fluctuației puternice, precum și a diferențelor dintre metodele de colectare a datelor. Numărul capilor de familie ȕigani din registrul fiscal era de 2913 în 1781. Cele două cifre însumează 15.559 de capi de familie, din care se poate calcula o populație de ȕigani de 70.000 de persoane. Proporția ȕiganilor în cadrul populației Transilvaniei a ajuns la 4-5%. Această proporție era de 5% și în 1893; de la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu s-au mai înregistrat schimbări semnificative, ȕiganii veniți din principatele române au plecat din Transilvania mai departe spre Ungaria sau, odată cu valurile de emigrație, au ajuns în țările Europei și Americii.

Conform recensământului din 1781, dintre capii de familie ȕigani, 67% erau sedentari, iar 33% nomazi. În același timp, 86% erau iobagi, iar 14% țărani. Nu există o corelație între iobagi și cei sedentari, respectiv între țărani și cei nomazi; în plus, statutul de nomad nu însemna excludere socială. Distribuția statutului juridic este inversă față de cea din Ungaria; în Transilvania, proporția mai mare de iobagi sugerează o integrare mai puternică. Capii de familie practicau aproape cincizeci de meserii și moduri de trai, dar domină în continuare fierarii, cizmarii, lăutarii și zilierii. O diferență izbitoare față de Ungaria este proporția ridicată a producătorilor de încălțăminte. În Erzsébetváros, dintre capii de familie ȕigani, 12 erau fierari, 16 lăutari, 2 cizmari, 1 cerșetor și 74 zilieri. În mai multe orașe existau, încă din Evul Mediu și din perioada modernă timpurie, segregatii de tip ghetou, la Sibiu, Brașov, Târgu Mureș și Cluj-Napoca. În

secolul al XVIII-lea se observă deja formarea acestor așezări numite „orașe țigănești”, ceea ce, în urma schimbărilor din secolul al XIX-lea, a dus la apariția unor localități precum Órkő (Sfântu Gheorghe) și Budvár (Odorheiu Secuiesc).

Populația de țigani din Ungaria și Transilvania era estimată la începutul anilor 1780 la 120-130 de mii de persoane, ceea ce reprezintă 1,4-1,5% din populația totală a Ungariei istorice. În următorul secol s-a înregistrat o creștere generală, numărul țăganilor ajungând la 214 mii în 1873 și la 280 mii în 1893. În termeni absoluți, se observă o creștere atât în Ungaria, cât și în Transilvania, dar particularitatea acestui proces este că, în Transilvania, proporția țăganilor nu se modifică, în timp ce în Ungaria crește. Mai mulți factori au jucat un rol în această schimbare: mișcările de populație, reorganizările teritoriale, precum și transformările structurale ale economiei și societății.

O caracteristică generală a surselor referitoare la segmentarea și clasificarea țăganilor este amestecul conceptual, confuzia, grupările și categoriile „clare” nefiind caracteristice. Mai multe perspective apar împreună și se amestecă: statutul juridic, ocupația, modul de viață, natura dependenței de moșier. În Ungaria, gruparea era mai puțin caracteristică decât în Transilvania. În statutul din 1797 al județului Bereg, s-au distins trei tipuri de țigani: 1) cei care locuiau în case, dar care primăvara și vara cutreierau satele cu familiile lor, întorcându-se la locuința lor permanentă pentru iarnă; 2) cei stabiliți, care locuiau în case, trăiau din munca mâinilor lor (dar nu toți din munca câmpului) și puteau deține cai; 3) rătăcitorii care locuiau în corturi. Până în anii 1880 s-a cristalizat tripla clasificare cunoscută astăzi, distincția dintre țăganii colompari (turnători de clopote), rudari și lăutari.

În Transilvania, în secolele XVIII–XIX, țăganii erau împărțiți, în general, în două categorii: cei stabiliți și cei care locuiau în corturi. În viața de zi cu zi, însă, diversitatea, pluralitatea și proporția specifică a grupurilor sociale s-au manifestat și în rândul țăganilor, la fel ca în societatea transilvăneană în general.

La Adunarea Națională din 1794, s-au distins doar trei categorii: 1) spălătorii de aur ai trezoreriei, 2) țăganii fiscali ai trezoreriei, 3) țăganii aflați sub jurisdicția proprietarilor de pământuri private și a comunelor.

În deceniile următoare a avut loc o diferențiere semnificativă, care s-a reflectat și în categorizare. În proiectul elaborat la Adunarea Națională a Transilvaniei din 1841–1843 pentru reglementarea situației țăganilor, s-au evidențiat opt categorii de țigani în funcție de statutul juridic, ocupație și mod de viață: 1) țăganii stabiliți, care trăiau în sate și orașe ca meșteșugari și duceau o „viață ordonată”; 2) un număr redus de țigani, de asemenea stabiliți, care dețineau terenuri în arendă și trăiau din agricultură; 3) țigani fără locuință permanentă, dar care duceau un „mod de viață stabil” ca servitori convenționali; 4) țigani aurari aflați sub protecția trezoreriei. Denumirea lor din acea vreme era „țăganii aurari ai camerei”; 5) țigani fiscali care trăiau în corturi. Și ei se aflau sub jurisdicția camerei, trăind în principal din activități de metalurgie; 6) țigani stabiliți temporar. Nu au nici terenuri cu arendă, nici alte terenuri, locuind în colibe

construite de moșieri. Își servesc stăpânii „fără reguli” și, de aceea, primesc diverse beneficii; 7) la fel ca cei de mai sus, se află sub protecția stăpânilor de pământ, se angajează pentru servicii ocazionale și sezoniere, „schimbându-și locuința neîncetat”. În schimbul unei zile de muncă sau a unei taxe modeste, își petrec iarna în pădurile stăpânilor feudali, în colibe sărăcicioase, iar primăvara pleacă mai departe; 8) ȝiganii care trăiesc în corturi, „care, dezgustându-se de munca pământului și, în general, de muncă... duc o viață rătăcitoare perpetuă”. Se ocupă cu fabricarea de coșuri și cu repararea vaselor.

În același proiect se menționează, de asemenea, că proprietarii și funcționarii îi primesc și îi iau sub protecție pe ȝiganii care trăiesc în corturi, în schimbul unei taxe modice, iar acest lucru dă naștere, în viața de zi cu zi, la clasificări suplimentare, precum categoriile de ȝigani ai guvernatorului, ai judecătorului șef și ai viceguvernatorului.

Între Balcani și Bazinul Carpatic au avut loc, între secolele XIV și XX, mișcări de populație continue, de intensitate variabilă, din diverse motive. „Rătăcirea” ȝiganilor nu este un fenomen izolat, ci face parte din reorganizările demografice generale. Caracteristica sa fundamentală este deplasarea lentă în grupuri mici, iar indicatorul principal este urmărirea piețelor și căutarea mijloacelor de subzistență. În secolele XVIII–XIX, evenimentele care au declanșat reorganizarea populației se succed. În același timp, încă din secolul al XVIII-lea găsim tot mai multe comunități ale căror familii locuiesc de mai mult timp într-un singur loc sau s-au născut acolo. Din numele de familie, ocupații și diverse trăsături etnografice se poate stabili în multe cazuri în ce grup pot fi încadrate aceste familii conform noțiunilor noastre actuale, dar pentru o parte semnificativă a populației de ȝigani acest lucru nu este posibil, în special în Transilvania, iar în Ungaria pot fi identificate grupuri care astăzi nu mai există, de exemplu ȝiganii lăutari și negustori de cai din sudul Transdanubiei. Un aspect important al evoluției grupurilor este faptul că așa-numiții băieși, care trăiau în principal din meseria de cioplitori în lemn și de fabricanți de linguri, precum și strămoșii ȝiganilor olași, care se ocupau cu prelucrarea metalelor, sunt menționați în surse încă din secolul al XVIII-lea atât în Transilvania, cât și în Ungaria, cu modurile lor caracteristice de trai și cu numele lor proprii.

Migrația către Bazinul Carpatic, respectiv în interiorul regiunii, este multidirecțională: 1) la începutul secolului al XVIII-lea, din provinciile germane sosesc „zingari germani”, adică ȝiganii germani, probabil în căutarea unui trai mai bun; 2) începând cu anii 1770, ȝiganii fug din Polonia către județele din Felvidék, probabil din cauza incertitudinilor generate de împărțirea Poloniei; 3) prin județul Satu Mare au sosit din est și sud-est tot mai multe grupuri de ȝigani, în special din Transilvania; 4) din Transilvania și din teritoriile situate la sud de aceasta, în special din Ținutul Havasalföld, eventual prin districtele militare sau prin banatul Temes, desființat în 1778.

O analiză nuanțată a aspectelor legate de modul de viață este posibilă prin studii de caz regionale și locale. Stabilirea și rămânerea pe termen lung pot fi demonstrate prin recensământul țiganilor din 1768 din districtul Jász kun. În districtul Nagykun, toți copiii s-au născut acolo, dar părinții lor au venit din altă parte, din județe din interiorul Ungariei: Szabolcs, Zemplén, Bihar, Heves, Borsod, Közép-Szolnok, Bereg, Abaúj, Békés, Szatmár, Csongrád, Pest, Debrecen și districtul Hajdú. În districtul Jász, majoritatea adulților s-au născut acolo, dar au existat câteva familii în care și copiii s-au născut în altă parte. Cei care nu erau de origine locală proveneau din județele Heves, Békés, Pest, Nógrád și Borsod.

În perioada Reformei, conform recensământului țiganilor din județul Veszprém din 1837 și din orașul Pécs din 1846, majoritatea țiganilor s-au născut în localitate sau locuiau aici de mai mult timp.

La Târgu Mureș, începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, s-au mutat familii de țigani din satele din împrejurimi, majoritatea dintre ei trăind aici și în perioada reformistă, într-o situație puternic marginalizată. La Cluj-Napoca fluctuația a fost mai puternică, însă din punctul de vedere al pozițiilor ocupate în societatea urbană, țiganii nu se numărau printre cei aflați în situația cea mai defavorabilă. Din punctul de vedere al conducerii politice și administrative locale, principala linie de demarcație între locuitorii orașului era între cetățenii care dețineau puterea și ceilalți „necetățeni”. Țiganii făceau parte din aceștia din urmă, fiind încadrați printre „ne-străinii” integrați, care nu puneau în pericol ordinea urbană, și nu printre „străinii” considerați periculoși pentru ierarhia urbană. Prin urmare, țiganii nu apar ca o problemă constantă și nici ca niște outsideri, spre deosebire de evrei.

Găsim țigani în diverse situații, pe care îi putem descrie prin moduri de viață situate între cele două extreme ale nomadismului liber și ale sedentarismului. Această diversitate se regăsește și în ceea ce privește sistemul de valori și mentalitatea. O variantă specifică a modului de viață este aceea în care comunitățile familiale merg din sat în sat oferind servicii (în sursele latine mendicatio, în limba maghiară faluzás). Termenul de mendicatie apare în sursele din secolul al XVIII-lea, indicând o combinație specială de strategii de subzistență, forme de organizare în grup și variații de mișcare, care, ca atare, poate fi identificată încă din secolul al XVII-lea. Pál Nagy numește *comunități de cerșetori* grupurile care, din primăvară până în toamnă, cutreieră satele cu căruțe, apoi se întorc la locul de reședință. Nu se poate afirma deloc că toate comunitățile de țigani ar fi fost astfel, și nici că ar fi vorba neapărat de nomazi independenți. Cerșetoria (rătăcirea de la sat la sat și prestarea de servicii) este un numitor comun, caracteristic atât pentru cei stabiliți, cât și pentru cei rătăcitori. În viața unei familii, stilurile de viață puteau alterna. Cerșitul a persistat și în epoca industrializării, fiind asociat și atunci cu formele de exploatare precapitaliste bazate pe vânzarea muncii și a mărfurilor (Lohnwerk, Preiswerk).

Conceptul de bază și valoarea fundamentală a modului de viață și a eticii bazate pe schimbarea locului de ședere este dobândirea. Scopul acestor comunități, formate în general din familii multigeneraționale, în mare parte înrudite, este obținerea bunurilor necesare subzistenței prin valorificarea posibilităților oferite de mediul înconjurător. În activitatea zilnică a tuturor, norocul joacă un rol special, simbolic. Oricât de conștient și de abil ar alege locul în care încearcă să obțină bunurile, trebuie să se țină cont întotdeauna de factori imprevizibili. Aceste activități sunt însoțite de o gândire specială, de un habitus special. În acest sens, a acționa și a gândi „în stil țigănesc” înseamnă în primul rând cunoașterea și aplicarea abilității a acelor practici care permit exploatarea mediului.

Modul de viață bazat pe prestarea de servicii, care implică o migrație temporară, nu este unic, ci este caracteristic și altor comunități itinerante (evreii ambulanți, slovaci „de sârmă” etc.). În plus, nu este o universalitate culturală „țigănească”.

Acolo unde, începând cu secolul al XVII-lea, nu s-au găsit soluții locale la suprapopularea relativă (creșterea disproporționată a numărului de țigani care desfășurau aceeași activitate într-un singur loc), nu s-au găsit soluții locale la constrângerile permanente de schimbare a ocupației, populația considerată țigănească a contribuit la creșterea populației care trăia în cultura sărăciei din „orașele țigănești”, caracteristice în Transilvania începând cu secolul al XVIII-lea. Acest lucru s-a întâmplat în special atunci când schimbările structurale ale societății și efectele migrației s-au întâlnit, întărindu-se reciproc. Acest proces s-a intensificat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Literatura de specialitate din țară a observat acest fenomen la începutul secolului al XX-lea, dar el a început și s-a repetat cu mult mai devreme. În secolul al XIX-lea, din cei excluși din societatea țărănească și din țigani s-a format lumea cartierelor de săraci, cu o populație hibridă. „Putri” – denumirea cartierelor sărace – „...nu este un mod special de așezare al unei rase, ci locul de adunare al straturilor sociale cele mai de jos” – scria László Madarassy în 1905.

În contrast cu declinul, se poate observa și un proces de ascensiune. În rândul populației considerate de țigani a avut loc aceeași ruptură ca în întreaga societate maghiară. Declinul și ascensiunea au influențat împreună cine este țigan și cine nu. Consecințele acestui fapt țin însă de cercetarea unei alte epoci.

Conviețuirea populației de țigani cu ceilalți nu este interpretată în carte într-o opoziție rom-maghiar. Conviețuirea nu are un model cu două componente, ci mai multe variante. Populația de țigani și restul populației Ungariei istorice nu au constituit, nici din punct de vedere cultural, nici din punct de vedere social, o entitate închisă, omogenă, opusă în toate privințele. Cercetările lui Pál Nagy confirmă opinia lui Thomas Acton: interpretările care prezintă țigani ca obiecte exclusive ale persecuțiilor constante sau ale asimilării sunt superficiale. Soarta istorică a țiganilor poate fi interpretată ca parte a transformării sistemelor sociale europene. Este determinantă schimbarea în care devin necesare soluții noi și se creează noi modele de simbioză.

Modelul conviețuirii este determinat în fiecare perioadă, de complexitatea condițiilor economice, sociale, politico-juridice, precum și a celor morale și valorice. Aceste condiții sunt interconectate ca patru seturi, fiecare dintre ele fiind în legătură cu toate celelalte. Cadrul general al acestor grupuri de condiții este definirea trecutului țiganiilor din Ungaria ca proces de aculturație.

Psihologul canadian John Widdup Barry și colaboratorii săi disting strategiile de aculturație: integrare, asimilare, marginalizare și separare. Dacă analizăm caracteristicile populației de țigani din fiecare perioadă a istoriei Ungariei, putem constata prezența simultană a celor patru niveluri de aculturație. Pe o perioadă îndelungată, putem urmări modificarea condițiilor și transformarea modului în care acestea se leagă între ele, lucru pe care Pál Nagy l-a întreprins în cartea sa.